

**Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis &
Oudheidkunde te Gent 70 (2016)**

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS & OUDHEIDKUNDE TE GENT

Bestuur van de vzw Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent:

Voorzitter:

Prof. dr. MARC BOONE (Universiteit Gent)

Secretaris:

Prof. dr. ANNE-LAURE VAN BRUAENE (Universiteit Gent)

Penningmeester:

Prof. dr. CHRISTOPHE VERBRUGGEN (Universiteit Gent)

Redactiesecretariaat:

Dr. TIM DE DONCKER (Universiteit Gent)

Bestuursleden:

Prof. dr. GITA DENECKERE (Universiteit Gent), CHRISTINE DE WEERDT (Stam Gent), Prof. dr. JELLE HAEMERS (KU Leuven), PIETER-JAN LACHAERT (Archief Gent), MARIE CHRISTINE LALEMAN (Stadsarcheologie Gent en Archief Gent), Prof. dr. THIJS LAMBRECHT (Universiteit Gent), Prof. dr. MARJAN STERCKX (Universiteit Gent), CHANTAL VANCOPPENOLE (Rijksarchief Gent)

Gelieve uw correspondentie te richten aan Anne-Laure Van Bruaene, Sint-Pietersnieuwstraat 35, B-9000 Gent (AnneLaure.VanBruaene@UGent.be). Auteurs kunnen terecht bij het redactiesecretariaat (Tim.DeDoncker@UGent.be).

De artikels van deze Handelingen zijn opgenomen in het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen, aangezien experts in het vakgebied de artikels ter publicatie beoordelen d.m.v. peer review.

www.mgog.be

Lidmaatschap:

Jaarlijks lidgeld: 20 euro; prijs van de Handelingen voor niet-leden: 22,5 euro.

Om lid te worden van de MGOG of uw adresgegevens aan te passen kunt u contact opnemen met dr. Tim De Doncker (e-mail: tim.dedoncker@ugent.be / brief: Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent).

Het lidmaatschap kost 20 euro. Bij ontvangst van de Handelingen zal Academia Press u een factuur bezorgen.

Voor verdere vragen kunt u tevens contact opnemen met onze secretaris (AnneLaure.VanBruaene@UGent.be, Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent).

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ
VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE TE GENT

HMGOG 2016 – LXX

ACADEMIA
PRESS

Uitgegeven met de steun van de provincie Oost-Vlaanderen en van de Vlaamse Overheid.

Met de medewerking van de Stad Gent, Stadsarcheologie en Stadsarchief, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, B-9050 Gentbrugge, stadsarchief@gent.be.

Uitgeverij Academia Press
Prudens Van Duyseplein 8
9000 Gent
België

www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimediateam van Lannoo nv.

ISSN 0774-286#
ISBN 978 94 014 4770 6
D/2017/45/543
NUR 680

Tim De Doncker (red.)
Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 70 (2016)
Gent, Academia Press, 2017, iv + 270 p.

Vormgeving cover: Studio Eyal & Myrthe
Vormgeving binnenwerk: Punctilio

Afbeelding kaft: Dwarsdoorsnede door de traphal van de Gentse Aula Academica – Aquarel door Louis De Taeye, ca. 1861 (Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.TEK.004726, © CC-BY-SA-4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>)

© De afzonderlijke auteurs & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSTAFEL

Een historisch-archeologisch onderzoek naar middeleeuwse landelijke bewoning rond Gent.	3
Ewoud Deschepper	
Wat als...?	47
<i>Een vroegmoderne denkoefening over de unie van de Gentse kapittels van Sint-Veerle en Sint-Baafs</i>	
Annelies Somers	
De burenen van het Sint-Veerleplein	63
<i>Een microstudie naar de organisatie, participatie en interactie van een Gentse gebuurte in de zeventiende en achttiende eeuw</i>	
Josie Vranken	
Celui qui a le malheur de survivre	93
<i>Rechten van weduwes en weduwnaars in het Gent van de overgangstijd ancien régime – Belgische onafhankelijkheid (archiefbronnenstudie van de huwelijkscontracten verleden door de Gentse notaris F.P. Coussement)</i>	
Els Vyncke	
<i>“t’hunnen koste af te breken en er op te bouwen een huys staende in het Beggijnhof” . . . . .</i>	131
<i>De onverwachte bouwgeschiedenis van het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof tijdens de 19de eeuw</i>	
Daan Declercq	
De muurschilderingen van de Gentse Aula Academica (1858-1881) . . .	157
Sofie Marchand	
De ‘Affaire Renard’	189
<i>Reacties in de Belgische liberale opinie op het (anti-)modernisme: de casus Gent</i>	
Jan Art	

INHOUDSTAFEL

In debat over de decoratieve kunsten op de werelddtentoonstelling van Gent.	209
Eline Stoop	
Het glazen plafond doorbroken?	241
<i>De eerste generatie vrouwelijke professoren aan de UGent (1960-2014), een oral history project</i>	
Lore Goovaerts	
Medewerkers aan dit nummer	267

EEN HISTORISCH-ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR MIDDELEEUWSE LANDELIJKE BEWONING ROND GENT¹

Ewoud Deschepper

1. Inleiding

Adriaan Verhulst leverde met zijn doctoraatsonderzoek in 1958 een waar titanenwerk af.² Hij bestudeerde het grondbezit van de Gentse Sint-Baafsabdij op een enorm diepgaande manier, en tot op de dag van vandaag is dit werk ongeëvenaard. Ondanks het vooral institutioneel-beschrijvende karakter is het ook een enorm belangrijk werk voor de middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis, aangezien Verhulst de bezittingen van de abdij historisch en geografisch situeerde. Daarnaast is dit werk ook onmisbaar voor de middeleeuwse abdijsgeschiedenis, landschapsgeschiedenis, de landbouweconomie en haar socio-economische structuren.³ In deze bijdrage echter is vooral de enorme schat aan informatie die Verhulst verzamelde over de nederzettingen, van belang. Andere voorbeelden van dergelijk onderzoek binnen het onderzoeksgebied vormen de studie van Ganshof over het Gentse domein van de Sint-Pietersabdij,⁴ de studie van Vermaere over het grondbezit van de Sint-Pietersabdij en haar organisatie in de 13de eeuw,⁵ en de studie van Elias over het grondbezit ten noordoosten van Gent in het laatste kwart van de 16de eeuw.⁶ Voor het kustgebied is het werk van

---

¹ Allereerst wil ik graag promotoren Prof. dr. Wim De Clercq en dr. Koen De Grootte bedanken voor de vele hulp bij het schrijven van de thesis die de basis vormt van dit artikel. Daarnaast verdienen ook de vele archeologen en historici die graag hun onderzoek deelden een woord van dank. Ten slotte bedank ik graag de redactie en de anonieme lezers voor de kans om dit onderzoek te publiceren en voor de waardevolle opmerkingen.

² A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe – XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen*, Brussel, 1958.

³ Voor een overzicht van het historisch ruraal onderzoek, zie E. Thoen en G. Dejongh, 'The rural history of Belgium in the Middle Ages and the *Ancien Régime*: sources, results and future avenues for research', in E. Thoen, L. Van Molle (eds.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)*, CORN Publication Series 1, Turnhout, 2006, pp. 177-216.

⁴ F.-L. Ganshof, 'Le domaine gantois de l'Abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin à l'époque carolingienne', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 26, nr. 4 (1948), pp. 1021-1041.

⁵ J. Vermaere, *Abdijsorganisatie en Domeinexploitatie van de Gentse Sint-Pietersabdij gedurende de 13de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1974.

⁶ E. Elias, 'Grondbezit en uitbatingen ten noord-oosten van Gent tijdens het laatste kwart der 16de eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks XIII (1959), pp. 179-204.

Tys over het grondbezit van de graven van Vlaanderen een belangrijk voorbeeld.⁷ Naar Voet⁸ en Koch⁹ stelt Tys dat het grondbezit van de graven zich vooral concentreerde in hun oude machtsbasis in de kustvlakte.¹⁰ In de gebieden die later, tijdens de 10de-11de eeuw, werden veroverd (met name de Canche, Zuid-Vlaanderen en Rijks-Vlaanderen) was het grafelijke grondbezit veel kleiner. De Schelde kan hierbij als grens genomen worden.¹¹ Tys toonde de waarde van landschapsreconstructie en bezitsreconstructie aan voor de studie van de machtsopbouw, uitbatingssystemen en de invloed op het landschap. De studies van Ganshof, Vermaere, Elias en Tys zijn qua geografische en chronologische uitbreiding echter beperkter dan die van Verhulst; die van Tys heeft ook een ander opzet. Het grondbezit van de Sint-Pietersabdij is buiten de studie van Ganshof ook niet breder bekeken, ondanks het bestaan van het *Liber Traditionum*. Declercq heeft deze tekst wel uitgebreid tekstkritisch besproken.¹² Ook het grondbezit van de graven is nooit omvattend gedetailleerd bestudeerd.

Archeologisch is er nog meer nood aan synthese, zowel voor het gebied rond Gent als voor de ruimere regio. Het onderzoek over middeleeuwse walsites via de 17de-eeuwse Horenbaultkaart door de Dienst Stadsarcheologie en de Dienst Stadsarchief vormt een uitzondering, hoewel het gericht is op slechts één type van site.¹³ Via een inventarisatie van deze kaart en de koppeling aan een GIS (Geografisch Informatie Systeem) kon men al 182 sites met walgracht binnen het Vrije van Gent (een gebied van zo'n 66 km²) herkennen en lokaliseren. Deze sites zijn afkomstig uit een chronologisch brede periode, en vaak ontbreekt het, buiten een archivalische studie, nog aan archeologisch onderzoek om de lokalisatie en het karakter te bevestigen. Sinds de implementatie van het Europese Valletta-verdrag in 1993 is er wel een enorme groei aan archeologische

---

⁷ D. Tys, 'Domeinvorming in de 'wildernis' en de ontwikkeling van vorstelijke macht. Het voorbeeld van het bezit van de graven van Vlaanderen in het IJzerestuarium tussen 900 en 1200', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 7 (2004), pp. 31-83.

⁸ L. Voet, 'De graven van Vlaanderen en hun domein (864-1191)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 7, nr. 2 (1942), pp. 31.

⁹ A. C. F. Koch, 'De rechterlijke organisatie van het Graafschap Vlaanderen tot in de 13de eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks V (1951), pp. 10-11.; A. C. F. Koch, 'Politieke ontwikkeling tot het einde van de 11de eeuw. Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070', in D. P. Blok, A. Verhulst, H. P. H. Jansen, R. C. van Caenegem, A. G. Weiler, W. Prevenier (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I, Middeleeuwen*, Haarlem, 1981, pp. 371-372 en 381-382.

¹⁰ Tys, 'Domeinvorming', pp. 4.

¹¹ Voet, 'De graven van Vlaanderen', pp. 31.

¹² G. Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het Liber Antiquus van de Gentse Sint-Pietersabdij*, Brussel, 1998.

¹³ L. Charles, M.-C. Laleman, D. Lievois en P. Steurbaut, *Van walsites en speelhoven. Het Vrije van Gent bij Jacques Horenbault (1619)*, Gent, 2008.

gegevens.¹⁴ De hieruit volgende opgravingsrapporten behoren vaak tot de zogenaamde ‘grijze literatuur’: na een basisverslag waarin de aangetroffen sporen en structuren besproken worden en er een initiële interpretatie gegeven wordt, worden de gegevens niet verder gepubliceerd. Kortweg, synthetiserend en analyserend onderzoek naar de middeleeuwse nederzettingsevolutie in het studiegebied, en breder, Vlaanderen, vanuit een archeologisch standpunt ontbreekt. Een voorbeeld buiten het studiegebied van een dergelijke studie is het werk van Theuws over de Kempen in de vroege middeleeuwen.¹⁵

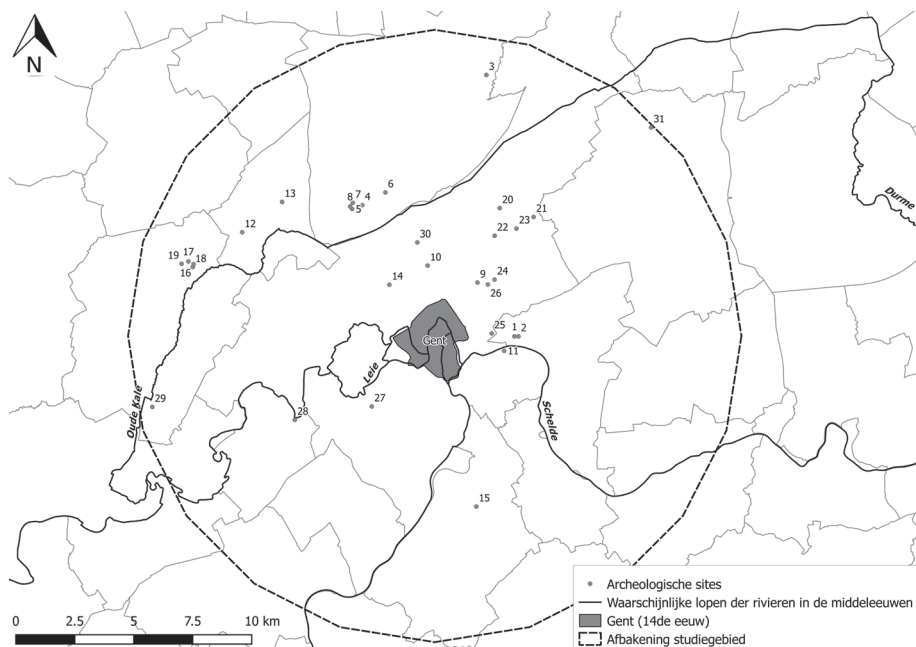
Binnen het kader van een thesis, verdedigd aan de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent,¹⁶ werden de middeleeuwse ontginningen rond Gent vanuit een interdisciplinaire invalshoek benaderd. Hierbij werd ook aandacht geschonken aan de nederzettingsevolutie. De combinatie van archeologische bronnen en historisch onderzoek leverde verschillende interessante resultaten op. Zo konden verschillende bezittingen van de Gentse abdijen gekoppeld worden aan archeologische sites. Het was niet de bedoeling, en het is ook niet de bedoeling van dit artikel, om een volledig overzicht te geven van het middeleeuwse nederzettingslandschap en haar evolutie rond Gent. Eerder vormt het een *case study* om het belang van een dergelijk interdisciplinair onderzoek en de kenniswinst die we eruit kunnen halen, aan te tonen. In dit artikel ligt de focus op de nederzettingsevolutie, hoewel binnen de thesis de nadruk op de landschapsevolutie lag.¹⁷

¹⁴ W. De Clercq, M. Bats, J. Bourgeois, Ph. Crombé, G. De Mulder, J. De Reu, D. Herremans, P. Laloo, L. Lombaert, G. Plets, J. Sergeant, B. Stichelbaut, ‘Development-led archaeology in Flanders: an overview of practices and results in the period 1990-2010, in L. Webley, M. Vander Linden, C. Haselgrove, R. Bradley (eds.), *Development-led Archaeology in Northwest Europe. Proceedings of a Round Table at the University of Leicester 19th-21st November 2009*, Oxford/Oakville, 2012, pp. 29-55. Het verdrag van Valletta bepaalt dat er bij verstoringen van de bodem archeologisch onderzoek moet gebeuren, en dat de vernier van het archeologisch erfgoed dit bekostigt.

¹⁵ Zie onder andere: F. Theuws, ‘The Integration of the Kempen Region into the Frankish Empire (550-750): Some Hypotheses’, *Helinium*, 26, pp. 121-136.; F. Theuws, *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkelingen van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Amsterdam.; F. Theuws, ‘Centre and periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective, in J. C. Besteman, J. M. Bos, H. A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 1990, pp. 41-70.; F. Theuws, ‘Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands, in C. Fabech, J. Ringtved (eds.), *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Højbjerg, 1999, pp. 337-350.; F. Theuws, ‘Settlement research and the process of manorialization in Northern Austrasia, in S. Gasparri (ed.), *Ipotesi su una transizione. Atti del Seminario di Poggibonsi, 16-18 febbraio 2006*, Turnhout, 2008, pp. 199-220.

¹⁶ E. Deschepper, *En de boer, hij kapte voort... Over bossen, bomen, velden en akkers, over domeinen en boerderijen Een historisch-archeologische analyse van de middeleeuwse rurale bewoning en landschapsevolutie rond Gent*, ongepubliceerde masterthesis Universiteit Gent, 2016.; Promotoren: Prof. dr. Wim De Clercq en dr. Koen De Groote.

¹⁷ Het is wel de bedoeling het aspect van de landschapsevolutie ook nog te publiceren.

Figuur 1. Het studiegebied.

Het studiegebied bestaat uit de regio rond Gent (Fig. 1). Meer bepaald werd besloten om het gebied binnen een straal van 13 km rond Gent als onderzoeksregio te nemen. Deze afstand kan aanvaard worden als een grens: voor nederzettingen die erbinnen lagen, was Gent een *central place*; 13 km is dan een maximale afstand die men op één dag gemakkelijk tweemaal kan afleggen om Gent te bereiken, bijvoorbeeld om landbouwproducten te verkopen op de markt. Binnen dit gebied werden enkel landelijke nederzettingen onderzocht; andere soorten van nederzettingen zoals mottekastelen of abdijen worden niet behandeld. Chronologisch is de studie beperkt tot de middeleeuwen, gedefinieerd tussen 500 en 1500 n. Chr., en opgedeeld in de vroege middeleeuwen (500-900 n. Chr.), volle middeleeuwen (900-1200 n. Chr.) en late middeleeuwen (1200-1500 n. Chr.).¹⁸

¹⁸ R. Annaert, K. De Groote en Y. Hollevoet, 'Inleiding en onderzoeks domein', *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen, Onderzoeksbalans Archeologie, Vroege en Volle middeleeuwen*, te raadplegen op <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/archeologie>.

2. Het koppelen van archeologische en historische sites: mogelijkheden en problemen

De dataset voor dit onderzoek bestond enerzijds uit historisch gekende nederzettingen en anderzijds uit archeologische gekende nederzettingen. Beide kunnen echter niet zomaar aan elkaar gekoppeld worden, zelfs als ze op (ongeveer) dezelfde locatie liggen: vaak is er een chronologisch ‘gat’ tussen beide bewoningsfasen, of verplaatste de nederzetting of het toponiem zich doorheen de tijd. Recent is er een methodologie uitgewerkt via Nederlands onderzoek in de regio Salland (provincie Overijssel) om middeleeuwse nederzettingen te reconstrueren: via negen criteria kan nagegaan worden of de historische nederzetting aan de archeologische nederzetting (en omgekeerd) kan gekoppeld worden, om zo van paalgaten naar erven met namen te gaan.¹⁹

De negen criteria zijn de volgende:

De afstand tussen de sites

Hoe kleiner de afstand tussen beide sites is, hoe aannemelijker de relatie is.

De geofysische situatie

Als sites gescheiden worden door bijvoorbeeld een rivier, is het onwaarschijnlijker dat beide aan elkaar gekoppeld kunnen worden.

Leeftijdsverschil

Hoe kleiner het verschil tussen beide dateringen is, hoe waarschijnlijker dat beide sites gekoppeld kunnen worden.

Ruimtelijke wijzigingen

Als de archeologische nederzetting zich doorheen de tijd verplaatst, en dit in de richting van de historische nederzetting, is dit een extra indicatie voor een overeenkomst tussen beide.

Grondbezit

Als beide nederzettingen eigendom zijn van dezelfde grondbezitter, is een relatie aannemelijker.

---

¹⁹ R. van Beek, B. Groenewoudt en L. Keunen, ‘Establishing the dates of farm sites (A.D. 800 – present) in Salland (The Netherlands): An interdisciplinary approach’, *Journal of Field Archaeology*, 39, nr. 1 (2014), pp. 51-66.

Eigendom en landinrichting

In *open fields*, het deel van de landbouwgrond van bijvoorbeeld een dorps-gemeenschap dat intensief bewerkt werd, veranderen individuele akkers en de bijhorende woningen vaker van eigenaar dan in gebieden buiten deze *open fields*. Dit maakt het in *open fields*-complexen moeilijker om archeologische en historische erven te koppelen.

Perceelsvormen

Soms kan van de perceelsvorm afgeleid worden of er vroeger een nederzetting op stond. Dit is echter regionaal verschillend.

Boerderij- en akkernamen

Via de toponymie kan soms afgeleid worden of jongere nederzettingen een oudere voorloper hebben. Hierbij is enige voorzichtigheid wel geboden, aangezien deze namen vaak enige ruimtelijke verschuiving kennen: een nederzettingnaam benoemt eigenlijk de groep mensen die er woont, en op die manier worden deze namen pas ruimtelijk gefixeerd als ook de groep mensen dat wordt.²⁰ Een bijkomend probleem is dat toponiemen vaak moeilijk exact te dateren zijn.²¹

Verder heeft ook Zadora-Rio zware opmerkingen gegeven tegen een samen gebruiken van toponymie en archeologie.²² Ze stelt dat toponymisten te sterk vertrouwen op een soort van ‘werken met terugwerkende kracht’. Hiermee bedoelt ze dat men gebruik maakt van hedendaagse plaatsnamen of middeleeuwse teksten om vaak oudere toponiemen te onderzoeken, waarbij men veronderstelt dat er in de tussenliggende periode geen veranderingen zijn gebeurd aan het toponiem. Verder is de relatie tussen toponiemen en de occupatiegeschiedenis van een gebied niet eenduidig, en zijn toponiemen als dateringsmiddel weinig waard. Een recente studie van Deckers toonde echter aan dat de toponymie zeker wel zijn waarde heeft voor archeologische vraagstellingen, indien er correct met de gegevens wordt omgesprongen.²³ Eerder had ook Gelling dit al aange-

²⁰ R. Fossier, ‘Rural Economy and Country Life’, in T. Rueter (ed.), *The New Cambridge Medieval History, Volume III, c. 900 – c. 1024*, Cambridge, 2006, pp. 49-50.

²¹ R. Fossier, ‘The Rural Economy and Demographic Growth’, in D. Lescombe en D. Riley-Smith (eds.), *The New Cambridge Medieval History, Volume IV, c. 1024 – c. 1198, part I*, Cambridge, 2006, pp. 25.

²² E. Zadora-Rio, ‘Archéologie et toponymie: le divorce’, *Les petits cahiers d’Anatole*, 8 (2001), pp. 3-5.

²³ P. Deckers, *Between Land and Sea. Landscape, Power and Identity in the Coastal Plain of Flanders, Zeeland and Northern France in the Early Middle Ages (AD 500-1000)*, onuitgegeven doctoraatsstudie Vrije Universiteit Brussel, pp. 138-174.

toond.²⁴ Voor de middeleeuwen bijvoorbeeld is de periode tussen het ontstaan en het opschrijven van het toponiem veel korter, waardoor eventuele fouten beperkter voorkomen.²⁵ Daarnaast zijn toponiemen ook intern consistent. Zo is er een duidelijke relatie tussen landschapselementen en de woorden of wordelementen die men gebruikt om deze te benoemen, en tussen wordelementen gebruikt in plaatsnamen en de aard van de nederzetting.²⁶

Deze studie gebruikt toponymie niet als een sterk argument voor het aantonen van een verband tussen een historische en archeologische nederzetting. Eerder is het een extra aanwijzing die enkel standhoudt als er andere, sterkere argumenten zijn.

Infrastructuur

Als de sites bijvoorbeeld langs eenzelfde weg of aan eenzelfde kouter liggen, is een koppeling waarschijnlijker.

Deze criteria zijn niet regiogebonden, maar kunnen in elk studiegebied gebruikt worden waar zowel historische als archeologische gegevens voorhanden zijn.²⁷ Niet alle criteria waren even toepasbaar op het studiegebied of op de toegepaste manier van werken. Zo is bijvoorbeeld ‘ruimtelijke wijzigingen’ moeilijk te controleren, omdat weinig nederzettingen rond Gent, en bij uitbreiding in Vlaanderen, zo grootschalig konden opgegraven worden dat er een volledig zicht op de nederzettingsevolutie bereikt werd. Ook de criteria ‘eigendom en landinrichting’ en ‘perceelsvorm’ konden moeilijk gebruikt worden, omdat het in het studiegebied ontbreekt aan historisch-geografisch onderzoek dat inzicht verschaft in de evolutie van de landinrichting en de perceelsvormen op een meer lokale schaal. Daarom werd enkel gewerkt aan de hand van de criteria ‘afstand’, ‘geofysische situatie’, ‘leeftijdverschil’, ‘boerderij- en akkernamen’ en ‘infrastructuur’.

Een essentieel punt, op het raakvlak van archeologie en historiografie, met betrekking tot deze problematiek is nederzettingcontinuïteit. Dit element raakt aan verschillende criteria van de hierboven beschreven methodologie. Historisch is moeilijk vast te stellen of nederzettingen stabiel zijn qua locatie of zich door het landschap verplaatsen: de enige indicatie zijn de zich verplaatsende toponie-

---

²⁴ M. Gelling, ‘Towards a Chronology for English Place-Names’, in Hooke D. (ed.), *Anglo-Saxon Settlements*, Oxford, 1988, pp. 59-76.

²⁵ Deckers, *Between Land and Sea*, pp. 139.

²⁶ Gelling, ‘Towards a Chronology’, pp. 59-60.

²⁷ van Beek, *et al.*, ‘Establishing the dates’, pp. 57.

men, als deze op kaartmateriaal zijn weergegeven; daarbij komt dat deze moeilijk gedateerd kunnen worden. Algemeen wordt wel aangenomen dat er een brede topografische continuïteit was, met andere woorden, de nederzettingen bevonden zich steeds in dezelfde landschappelijke omgeving, bijvoorbeeld in dezelfde beekvallei. Verhulst behandelt deze problematiek onder andere met betrekking tot de continuïteit tussen Romeinse nederzettingen en middeleeuwse steden.²⁸ Hij stelt dat er amper functionele continuïteit was, maar dat brede geografische of topografische continuïteit wel vaak voorkwam. Met andere woorden, de meeste middeleeuwse steden ontstonden op locaties die gunstig waren voor bewoning, en waar er in het verleden ook al menselijke aanwezigheid was. Archeologisch beschikken we over meer informatie, alhoewel ook hier het precies dateren van occupatiefasen een pijnpunt is. Het ‘zwerven’ van nederzettingen door het landschap (Engels: *shifting settlements*; Duits: *Wandersiedlungen*) omvat twee al dan niet samen voorkomende fenomenen: enerzijds gaat het om de herbouw van woningen na een bepaalde periode binnen eenzelfde erf, waardoor het erf zich gradueel verplaatst in tijd en ruimte, anderzijds worden volledige nederzettingen met het bijhorende landbouwareaal om de zoveel tijd verplaatst.²⁹ Van Thienen kon bij zijn onderzoek vaststellen dat er een brede geografische continuïteit was tussen de Laat-Romeinse periode en de vroege middeleeuwen: dezelfde landschappelijke streken bleven bewoond.³⁰ Samengevat is er dus wel een breed idee van continuïteit doorheen de verschillende perioden vanaf de Laat-Romeinse periode, hoewel continuïteit vooral op het site-niveau goed gekend is.³¹ Onderzoek naar continuïteit binnen landschappen of regio’s, het tussenniveau waar het concept van Verhulst’s brede topografische continuïteit op slaat, is archeologisch nog minder onderzocht in Vlaanderen.

Nederzettingen verplaatsten zich om verschillende redenen. Ten eerste was de landbouwtechniek te primitief om langdurige bewerking van akkers toe te laten.³² Omwille van de lage bemesting raakten de akkers na enkele jaren uitgeput en de enige manier om de bodem te laten herstellen, was door deze braak te

²⁸ A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1999, pp. 21-23.

²⁹ H. Steuer, ‘Standortverschiebungen frühen Siedlungen – von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter’, in G. Althoff, D. Geuenich, O. G. Oexle, J. Wolasch (eds.), *Person und Gemeinschaft im Mittelalter*, Sigmaringen, 1988, pp. 27-28.; H. Hamerow, *Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in Northwest-Europe, 400-900*, Oxford, 2002, pp. 104.

³⁰ V. Van Thienen, *Abandoned, neglected and revived. Aspects of Late Roman society in Northern Gaul*, onuitgegeven doctoraatsstudie Universiteit Gent, 2016, pp. 66-67.

³¹ In het studiegebied is dit bijvoorbeeld vastgesteld op de nederzettingen in Merendree (vroege middeleeuwen – volle middeleeuwen), Destelbergen (vroege, volle en late middeleeuwen) en Sint-Denijs-Westrem (vroege middeleeuwen – volle middeleeuwen).

³² A. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen, 1965, pp. 73.; Steuer, ‘Standortverschiebungen’, pp. 27-28.; Hamerow, *Early Medieval Settlements*, pp. 105.

laten liggen. Ten tweede was de levensduur van de gebouwen beperkt.³³ De dominante constructiewijze in de vroege middeleeuwen was namelijk *Pfostenbau* (bouwen via een constructie van verticale houten palen), waarbij de levensduur van de dragende palen beperkt is.³⁴ De levensduur van *Pfostenbau* hangt af van verschillende factoren, zoals het klimaat, de bodem, de kwaliteit en afmetingen van het hout en de voorbereiding van het hout.³⁵ Over de exacte levensduur van een *Pfostenbau*-woning is nog veel discussie: meestal spreekt men over een periode van één generatie, waarmee men een periode van ongeveer 25 à 30 jaar bedoeld.³⁶ Er zijn echter ook opvattingen die spreken over een levensduur tot 200 jaar.³⁷ Uit vergelijkend archeologisch en bouwhistorisch onderzoek komt telkens het gemiddelde van 25 à 30 jaar naar voor, hoewel de levensduur behoorlijk verlengd kan worden tot meer dan 100 jaar.³⁸ Deze gevallen zijn wel eerder uitzonderlijk. Een andere praktische reden om het huis te verplaatsen, was het vermijden van ongedierte.³⁹ Ten slotte kunnen ook socio-culturele factoren meegespeeld hebben.

Archeologisch en historisch wordt algemeen aangenomen dat het zwerven van erven quasi volledig eindigt in de 8ste eeuw.⁴⁰ Waarschijnlijk was dit fenomeen sowieso minder sterk aanwezig ten zuiden van de Rijn.⁴¹ De redenen voor het eindigen van de zwervende erven liggen waarschijnlijk in de implementatie van het domeinsysteem en dus een sterkere greep van de aristocratie op het landschap. Hierbij werd grondeigendom en taxatie belangrijker, waardoor boeren aan de heren gebonden werden en men niet zomaar meer kon beslissen om de boerderij te verplaatsen.⁴² Tegelijk steeg de bevolking waarschijnlijk ook, waar-

³³ Steuer, 'Standortverschiebungen', pp. 27-28.

³⁴ W. H. Zimmerman, 'Pfoften, Ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfoften- zum Ständerbau – Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. Zu Konstruktion und Haltbarkeit prähistorischer bis neuzetlicher Holzbauten vond den Nord- und Ostseeländern bis zu den Alpen', *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, 25 (1998), pp. 50.; W. H. Zimmerman, 'De levensduur van gebouwen met aardvaste stijlen', in O. Brinkkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D. P. Hallewas, E. M. Theunissen, A. D. Verlinde (eds.), 'Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen', *Nederlandse Archeologische Rapporten*, 32, Amersfoort, 2006, pp. 303.

³⁵ Zimmerman, 'Pfoften, Ständer und Schwelle', pp. 50.; Zimmerman, 'De levensduur', pp. 393.

³⁶ Steuer, 'Standortverschiebungen', pp. 27.; Zimmerman, 'De levensduur', pp. 300.

³⁷ Zimmerman, 'De levensduur', pp. 293.

³⁸ Zimmerman, 'De levensduur', pp. 303.

³⁹ Hamerow, *Early Medieval Settlements*, pp. 105.

⁴⁰ H. Steuer, 'Archaeology and history: Ten proposals on the social structure of the Merovingian kingdom', in K. Randsborg (ed.), *The Birth of Europe, archaeology and social development in the first millennium A.D.*, Rome, 1989, pp. 118.; Hamerow, *Early Medieval Settlements*, pp. 105.

⁴¹ F. Damminger, 'Dwellings, settlements and settlement patterns in Merovingian Southwest Germany and the adjacent areas', in I. Wood (ed.), *Franks and Alamanni in the Merovingian Period. An Ethnographic Perspective*, Woodbridge, 1998, pp. 57.

⁴² Steuer, 'Standortverschiebungen', pp. 46-47.

door er minder beschikbare vrije ruimte was in het landschap.⁴³ Echter, vrije boeren die niet aan een domein gebonden waren, hadden meer de mogelijkheid om het erf te verplaatsen. Zeker in de kustregio was het aandeel vrije boeren groot.⁴⁴ Ook in het studiegebied waren er vrije boeren, hoewel die door de drang van de abdijen om hun bezittingen in de directe omgeving uit te breiden via schenking of aankoop, na ca. 800 n. Chr. sterk in aantal gedaald zullen zijn.⁴⁵

De eerder beperkte schaal (qua oppervlakte) van archeologisch onderzoek in Vlaanderen maakt het moeilijker om de mate waarin nederzettingen van plaats veranderden tijdens de middeleeuwen te schatten. Een uitzondering vormt het grootschalige onderzoek in Sint-Denijs-Westrem, aan Flanders Expo – The Loop. Hier kon een vroegmiddeleeuwse nederzetting onderzocht worden waarbij duidelijk is dat deze zich in drie fasen tussen de 7de en 9de eeuw verplaatst heeft over beperkte afstanden (maximum 20 m van hoofdgebouw tot hoofdgebouw).⁴⁶ Op het einde van de vroege middeleeuwen verplaatst de nederzetting zich van de westelijke flank van de zandrug naar de zuidelijke flank, een afstand van ongeveer 500 m.⁴⁷ Het lijkt hier om een graduele verschuiving van de nederzetting te gaan tijdens de vroege middeleeuwen, waarna de nederzetting op de overgang naar de volle middeleeuwen volledig verplaatst werd over een grotere afstand. Het is echter onduidelijk of ook de landbouwgronden of het grafveld hierbij van locatie veranderden, en of deze vaststellingen veralgemeend kunnen worden voor het studiegebied of (Binnen-) Vlaanderen.

Een bijkomend probleem bij het vaststellen van nederzettingcontinuïteit is dat de periode van de late middeleeuwen archeologisch zeer moeilijk herkend wordt. Hierdoor is het in de meeste gevallen onmogelijk om het doorleven van nederzettingen tijdens en na de late middeleeuwen archeologisch aan te tonen. Binnen het studiegebied zijn slechts op twee sites substantiële laatmiddeleeuwse nederzettingssporen aangetroffen (Sint-Martens-Latem en Destelbergen). De verklaring voor de archeologische ongrijpbaarheid van de late middeleeuwen is viervoudig. Ten eerste veranderde het nederzettingssysteem, waarbij sites met walgracht een courante woonvorm worden voor de hogere klasse in Binnen-

⁴³ A. Verhulst, *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, Gent, 1995, pp. 118; E. Thoen, 'Het landschap in de Middeleeuwen en de Moderne Tijden', in W. Prevenier, R. Van Eenoo en E. Thoen (eds.), *Geschiedenis van Deinze, Deel 3. Het platteland en de dorpen in Deinze*, Deinze, 2007, pp. 62-63.

⁴⁴ C. Loveluck, *Northwest Europe in the Early Middle Ages, c. AD 600-1150. A Comparative Archaeology*, Cambridge, 2013, pp. 9-11.; Deckers, *Between Land and Sea*, pp. 80-86.

⁴⁵ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 136.

⁴⁶ J. Hoorne, *Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo zone 2 / parkeertoren. Archeologisch onderzoek van 4 januari tot 7 mei 2010 (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*, onuitgegeven rapport, pp. 40, fig. 59.

⁴⁷ Hoorne, *Sint-Denijs-Westrem*, pp. 8, fig. 10.

Vlaanderen.⁴⁸ Voor het kustgebied, meer bepaald rond Veurne, kon Verhaeghe vaststellen dat de site met walgracht vaak voorkwam, waaruit hij concludeerde dat ook de lagere sociale klassen zich dit type van nederzetting konden veroorloven, tenminste in dit deel van Vlaanderen.⁴⁹ Ondanks het feit dat deze sites archeologisch goed herkenbaar zijn, ontbreekt het vaak aan intensief archeologisch onderzoek. Ten tweede veranderden de constructiemethoden: de *Pfostenbau*, de dominante bouwwijze sinds de prehistorie, verdween in het studiegebied vanaf de 13de eeuw ten voordele van *Schwellen-* en *Ständerbau*.⁵⁰ Bij *Schwellenbau* (stiepenbouw) rusten de dragende palen op een (bak)stenen blok, bij *Ständerbau* (liggerbouw) wordt de constructie opgebouwd op horizontale houten balken die op de bodem rusten of in greppels liggen.⁵¹ Naast deze andere manieren om gebouwen in hout te bouwen, werd ook baksteen steeds meer toegepast als bouw materiaal.⁵² In de stad Gent komt baksteen voor het eerst voor in de eerste helft van de 14de eeuw, en rond 1330 zijn de eerste stedelijke baksteenovens gekend.⁵³ Daarnaast werd ook veel baksteen ingevoerd via de Schelde, bijvoorbeeld uit Stekene, en onderhielden verschillende patriciërs voor enkele jaren een baksteenoven op hun buitenstedelijke domeinen.⁵⁴ Het probleem met deze nieuwe bouwmethoden is dat ze amper sporen in de bodem nalaten. Bij liggerbouw blijven de ondiepe greppels wel over – als er met greppels gewerkt is – maar in de andere gevallen laten deze gebouwen geen archeologische sporen na. Een derde reden is het totaal continu worden van de bewoning op één en dezelfde locatie.⁵⁵ Zoals hierboven werd vermeld, wordt het einde van het zwerfen van erven in de 8ste eeuw geplaatst. Graduele verplaatsingen of zelfs het volledig verplaatsen van nederzettingen kon echter nog later voorkomen, zoals het voorbeeld van Sint-Denijs-Westrem aantoonde. Men neemt over het algemeen wel aan dat vanaf de late middeleeuwen het verplaatsen van woningen of neder-

⁴⁸ D. Tys, 'Medieval moated sites in coastal Flanders: the impact of social groups on the formation of the landscape in relation to the early estates of the Counts of Flanders', in K. De Grootte, D. Tys, M. Pieters (eds.), 'Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe', *Relicta Monografieën*, 4, Brussel, pp. 289-302.

⁴⁹ F. Verhaeghe, 'Moated sites in Flanders: features and significance', in T. J. Hoekstra, H. L. Janssen, I. W. L. Moerman (eds.), *Liber castellarum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, pp. 109.

⁵⁰ J. J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem, 1979, pp. 20.; Zimmerman, 'Pfosten, Ständer und Schwelle', pp. 82.

⁵¹ Zimmerman, 'Pfosten, Ständer und Schwelle', pp. 43/48.

⁵² Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen*, pp. 21.

⁵³ M.-C. Laleman en G. Stoops, 'Baksteengebruik in de Vlaamse steden: Gent in de middeleeuwen', in T. Coomans, H. Van Royen (eds.), 'Jaarboek Adbijmuseum Ten Duinen 1138. Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin: Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa', *Novi Monasterii*, 7, Gent, 2008, pp. 172-174.

⁵⁴ Laleman en Stoops, 'Baksteengebruik', pp. 178-179.

⁵⁵ van Beek, *et al.*, 'Establishing the dates', pp. 54.

zettingen volledig eindigt. Dit zorgt er voor dat er over eenzelfde periode minder huizen zijn, waardoor er archeologisch minder kans is dat ze aangetroffen worden, en het continue herstellen en verbouwen van woningen zorgt er ook voor dat bewijzen van oudere occupatie vernietigd worden.⁵⁶ Een laatste factor, die samenhangt met de vorige, is het ontstaan van dorpen, de zogenaamde *Dorfsballung* van de volle middeleeuwen.⁵⁷ Vaak zijn deze dorpen continu tot op de dag van vandaag. Het archeologisch onderzoek in dorpskernen is tot op heden eerder beperkt, waardoor er archeologisch gezien minder inzicht is in dit fenomeen.

Samengevat moet het koppelen van historische en archeologische nederzettingen op een interdisciplinaire manier gebeuren. De methodologie van van Beek *et al.* is hierbij een hulpmiddel. Toch zijn er ook enkele methodologische problemen, zoals de problematiek rond bewoningscontinuïteit en de archeologische ‘onzichtbaarheid’ van een groot deel van de landelijke bewoning. Het is duidelijk dat hoe meer criteria bestudeerd kunnen worden, hoe sterker de argumentatie zal zijn. In het studiegebied en binnen het beperkte kader van deze studie konden verschillende aspecten niet bestudeerd worden, waarbij de grootste beperking het gebrek aan gedetailleerd historisch-geografisch onderzoek is. Deze studie wil aantonen dat het in verschillende gevallen wel mogelijk is om tot een onderbouwde koppeling te komen.

3. Historische bespreking van het landbezit in de studieregio

Zoals vermeld is vooral het grondbezit van de Sint-Baafsabdij rond Gent goed gekend. De bezittingen van andere grootgrondbezitters zijn minder goed gekend, waardoor deze ook minder toegelicht kunnen worden. De volgende paragrafen steunen sterk op het werk van Adriaan Verhulst en Georges Declercq en zijn vooral synthetiserend van aard. De focus bij deze beschrijving ligt vooral op de concentraties van landbezit. Verspreide of moeilijk te lokaliseren bezittingen komen niet aan bod, maar worden indien nodig wel bij de analyse betrokken.

⁵⁶ van Beek, *et al.*, ‘Establishing the dates’, pp. 54.

⁵⁷ J. Chapelot en R. Fossier, *Le village et la maison au Moyen Age*, s.l., 1980, pp. 139-143.; Thoen, ‘Het landschap’, pp. 69.

3.1. De vroege middeleeuwen

3.1.1. Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de vroege middeleeuwen

Het ontstaan van de Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdij kadert in de christianisering van het noorden van het Merovingische Rijk in de 7de eeuw.⁵⁸ De belangrijkste zendeling voor de Scheldevallei was Amandus (ca. 600 – ca. 680), die tussen 629 en 639 in het Gentse verbleef. Omdat de kerstening in het begin nogal stroef verliep, riep Amandus de hulp in van de Merovingische koning Dagobert I (629-639). Hij schonk Amandus twee koninklijke domeinen, namelijk de fiscus *Marka*, van Evergem tot aan de Leie in Ekkerghem en van de Leie tot Landegem, Merendree en Vinderhout, en een tweede, gelegen tussen Leie en Schelde ter hoogte van Sint-Pieters-Aalst en *Blandinium*, waarvan de naam niet gekend is.⁵⁹ Amandus richtte snel na zijn aankomst een klein kloostertje met bijhorende bidplaats op, waarvan nu wordt aangenomen dat het op de *Mons Blandinium* gelegen was.⁶⁰ Daarnaast stichtte hij ook een kerk aan de samenvloeiing van Leie en Schelde, midden in de nederzetting Ganda.⁶¹ Het is deze kerk die later (het is niet geweten wanneer precies) zou uitgroeien tot de Sint-Baafsabdij.

Om zijn stichtingen van een materiële basis te voorzien, schonk Amandus hen gronden. Aan het kloostertje op *Blandinium* schonk hij het kroondomein tussen Leie en Schelde en misschien ook Sint-Denijs-Westrem.⁶² De twee koninklijke domeinen lagen echter te ver van de kerk in Ganda om deze stichting gronden uit deze domeinen te geven. Amandus had echter ook geld gekregen van Dagobert I, waarmee hij aanzienlijke delen van het domein *Slote*, gelegen ten noordoosten van de kerk en latere abdij, kocht.⁶³

Tussen de 7de en de 9de eeuw kon de Sint-Baafsabdij zijn bezit rond Gent enorm uitbreiden, zodat het hele gebied tussen de Kale/Durme en de Oude Lede

⁵⁸ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 5-6.; A. Verhulst en G. Declercq, 'Zevende – 11de eeuw. Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking', in J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, 1989, pp. 37.; G. Declercq, 'Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de – 12de eeuw)', in G. Declercq (ed.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 14.

⁵⁹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 246-247.; Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 38.; Declercq, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', pp. 15.

⁶⁰ Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 39.; Declercq, 'Heiligen, lekenabten en hervormers', pp. 17.

⁶¹ Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 42.

⁶² Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 40.; A. Verhulst, 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen', in G. Declercq (ed.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 104.; F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Oostakker*, Gent, 1864-1870, pp. 12.

⁶³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 45.

en tussen Ganda en het huidige Lochristi, in bezit was van de abdij.⁶⁴ Waarschijnlijk maakte ook Destelbergen, gelegen tussen de Oude Lede en de Schelde, deel uit van het abdijbezit.⁶⁵ De abdij werd ook eigenaar van de fiscus *Marka*.⁶⁶

De Sint-Pietersabdij verkreeg enkele verspreide gronden tussen Leie en Schelde en ook Afsnee, waarvan de oudste vermelding uit 697 stamt.⁶⁷ In 702 zou het via een schenking in bezit gekomen zijn van de abdij. In de 9de eeuw (823 of 824) wordt er melding gemaakt van de schenking van enkele hoeves in het huidige Sint-Martens-Latem, meer bepaald in de gehuchten *Brakela* en *Hucalhem*.⁶⁸

Hieronder volgt een meer gedetailleerde bespreking van het grondbezit in het studiegebied per grootgrondbezitter. Als eerste echter moet de uitbatingsstructuur van deze bezittingen nader toegelicht worden.

Vóór ongeveer 750 werden domeinen, in bezit van een grootgrondbezitter zoals een abdij of een adellijke heer, grotendeels indirect geëxploiteerd via onvrije boeren, waarbij het volledige domein werd opgedeeld in tenures.⁶⁹ De reden hiervoor ligt in de mindere handel in deze periode, waardoor heren geen directe controle over hun gronden nodig hadden (om zo de productie of de inkomsten beter te kunnen controleren).⁷⁰ Vanaf de late 8ste eeuw ontstaan de zogenaamde tweeledige (bipartite) domeinen, waarbij het domein opgedeeld wordt in de reserve, rechtstreeks geëxploiteerd door de grondbezitter, en in tenures, die uitgegeven worden aan boeren.⁷¹ In ruil moesten de boeren karweien uitvoeren op de reserve en/of ‘belastingen’ betalen. Diversiteit was echter troef, en het systeem was doorheen de late 8ste en 9de eeuw constant in evolutie, waardoor het beter beschouwd wordt als een Weberiaans ideaaltype. Geografisch was het bipartite domeinsysteem beperkt tot het Karolingisch kerngebied tussen Seine en Rijn.⁷²

---

⁶⁴ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 45; Verhulst, ‘Bezittingen en inkomsten’, pp. 105.

⁶⁵ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Destelbergen*, Gent, 1864-1870, pp. 8-9.

⁶⁶ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 127; Verhulst, ‘Bezittingen en inkomsten’, pp. 105.

⁶⁷ Verhulst, ‘Bezittingen en inkomsten’, pp. 106; F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Afsnee*, Gent, 1864-1870, pp. 1.; Declercq, ‘Heiligen, lekenabten en hervormers’, pp. 18.

⁶⁸ A. Verhulst, ‘De evolutie van het landelijk landschap in Binnen-Vlaanderen tussen de 9^e en 13^e eeuw’, *Heemkring Scheldeveld Jaarboek*, IX (1979-1980), pp. 59.; F. Vermeulen, *Sint-Martens-Latem. Archeologische Inventaris Vlaanderen, Band 1*, Gent, 1983, pp. 70.

⁶⁹ C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford, 2005, pp. 282.

⁷⁰ Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, pp. 286.

⁷¹ A. Verhulst, ‘La diversité du régime domanial entre Loire et Rhin à l’époque carolingienne’, in A. Verhulst (ed.), *Rural and Urban aspects of Early Medieval Europe*, Aldershot, 1992, pp. 133.; A. Verhulst, ‘Economic Organisation’, in R. McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History, Volume II, c. 700 – c. 900*, Cambridge, 2006, pp. 488.

⁷² Verhulst, ‘La diversité du régime’, pp. 133.; Verhulst, ‘Economic Organisation’, pp. 489.

In Vlaanderen kwam het hoogstwaarschijnlijk niet voor: de minder sterk groeiende economie en bevolking, de armere bodem en de minder sterke verankering van vorst, de Kerk en andere heren tijdens de vroege middeleeuwen zouden hier de verklaring voor zijn.⁷³ Dit houdt echter niet in dat het grondbezit in Vlaanderen niet georganiseerd was.⁷⁴ De domeinen waren wel tweeledig ingedeeld, maar de organisatorische link tussen de reserve en de tenures zou hier ontbreken. Met andere woorden, de boeren moesten hier geen karweien uitvoeren op de reserve. Daardoor waren de domeinen veel flexibeler, kenden ze geen vaste structuur en konden ze veel eenvoudiger verdeeld worden. Een voorbeeld zijn de domeinen Wondelgem en Aaigem, die blijkbaar enkel uit tenures bestonden (*infra*). In het studiegebied bleef het Merovingische, indirecte, uitbatingssysteem dus deels voortbestaan in latere perioden. Volgens Declercq komt dit vooral voor bij domeinen die voorkomen uit koninklijke schenkingen.⁷⁵

Vanaf de 10de eeuw desintegreerde de domeinorganisatie, en in de 12de eeuw was ze bijna volledig verdwenen.⁷⁶ Waarschijnlijk hield dit verband met het verzwakken van de koninklijke macht en de opkomst van sterke lokale heren tijdens de zogenaamde ‘banale revolutie’, waardoor boeren op andere manieren gebonden werden.

3.1.2. *Het bezit van de Sint-Baafsabdij*

a) Ten noordoosten van de abdij

Het domein *Slotte*, dat Amandus kocht met geld van Dagobert I, was gelegen ten noordoosten van de abdij. De *curtis* (het domeincentrum) met de woningen van de afhankelijke boeren was gelegen aan de Slotendries, het huidige Oostakker-Lourdes.⁷⁷ De akkerbouwgronden lagen gegroepeerd op de Slotekouter, ten westen van de Slotendries; ten westen van deze akkergronden, aan de Leie, lagen de weidegronden. Ten noorden, noordoosten en oosten van de *curtis* lag een groot woest gebied, Sloterhage, dat reikte tot aan Desteldonk.⁷⁸ In dit woest gebied

⁷³ Verhulst, ‘La diversité du régime’, pp. 142.

⁷⁴ A. Verhulst, ‘En Basse et Moyenne Belgique pendant la haut moyen âge: différents types de structure domaniale et agraire. Un essai d’explication’, in A. Verhulst (ed.), *Rural and Urban aspects of Early Medieval Europe*, Aldershot, 1992, pp. 62.

⁷⁵ Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 89.

⁷⁶ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 227; Verhulst, ‘En Basse et Moyenne Belgique’, pp. 62; Fossier, ‘Rural Economy and Country Life’, pp. 43-44.

⁷⁷ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 146-151.

⁷⁸ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 149-150.; M. Gyseling, *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amandsberg tot 1794*, Oostakker, 1974, 9/12.

lager er verschillende afhankelijke boerderijen, waarvan er verschillende bij naam gekend zijn: *Uuetersele*, *Buruclarum*, *Ruodong*, *Hrintsalis*, *Basingasele*, *Firenthammo*, *Wetersele* en *Faltsale/Friessale*. *Buruclarum* wordt voor het eerst vermeld in 802, maar de naam op -larum wijst er op dat deze nederzetting teruggaat tot de Merovingische periode.⁷⁹ *Hrintsalis* wordt het eerst vermeld in 639.⁸⁰ De naam op -salis bevestigt de Merovingische oorsprong. *Basingasele* zou volgens Gysseling jonger zijn; de eerste vermelding dateert uit 941 en de naam op -sele zou dan aantonen dat -sali ook later dan de Merovingische periode nog gebruikt werd om plaatsnamen te vormen.⁸¹ Veel van deze afhankelijke boerderijen verdwenen echter in de volle middeleeuwen.⁸²

Naast *Slote* bezat de abdij ten noordoosten van Gent nog vier domeinen, namelijk *Ledergem*, *Singem*, *Achtene* en *Herlegem*. Verhulst stelt dat de abdij ze kocht ergens tussen de 7de en de 10de eeuw, maar Gysseling denkt dat ze redelijk snel na de aankoop van *Slote* door de abdij gesticht werden, met uitzondering van *Achtene*, dat ook aangekocht zou zijn.⁸³

Over de ligging van het domein *Achtene* spreken Verhulst en Gysseling elkaar tegen: volgens Verhulst lag de *curtis* aan het westelijke einde van de Voordestraat in Oostakker.⁸⁴ Deze straat heeft nu de naam Achtene. Gysseling daarentegen stelt dat de *curtis* vereenzelvigd moet worden met het vroegere kasteel Morel de Westgaver, gelegen aan de Dendermondsesteenweg te Destelbergen, en dus een stuk zuidelijker dan de lokalisatie van Verhulst.⁸⁵ Ook de lokalisatie van de Achtenkouter, die Gysseling langsheen de Achtenkouterstraat plaatst (wat overeenkomt met Verhulst die stelt dat de Achtenkouter ten westen van de *curtis* lag) sluit beter aan bij het *Achtene* van Verhulst dan bij dat van Gysseling. Ik ben geneigd de lokalisatie van Verhulst te volgen. Mogelijks verwart Gysseling met het ‘Hof Ter Meere’, een latere stichting van de abdij, gelegen aan de Eenbeekstraat en dus niet zo ver van het kasteel Morel de Westgaver.⁸⁶

---

⁷⁹ M. Gysseling en A. Verhulst, ‘Nederzettingen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland’, *Taalgrens en kolonisatie*, IV (1969), pp. 24.

⁸⁰ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 130; Gysseling en Verhulst, ‘Nederzettingen en nederzettingsgeschiedenis’, pp. 25.

⁸¹ Gysseling en Verhulst, ‘Nederzettingen en nederzettingsgeschiedenis’, pp. 26.

⁸² Gysseling en Verhulst, ‘Nederzettingen en nederzettingsgeschiedenis’, pp. 41.

⁸³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 161; Gysseling, *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amansberg*, pp. 11/16.

⁸⁴ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, kaart I.

⁸⁵ Gysseling, *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amansberg*, pp. 11.; Agentschap Onroerend Erfgoed, ‘Kasteel Morel de Westgaver (ID: 35667)’, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*, te raadplegen op <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe>.

⁸⁶ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, kaart I.; Agentschap Onroerend Erfgoed, ‘Kasteelhoeve Hof Ter Meeren (ID=35679)’, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*, te raadplegen op <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe>.

Het domein *Ledergem* omvatte landbouwgronden zowel ten noorden van de *curtis* als grenzend aan de Slotekouter, weidegronden ten noordwesten van de *curtis* en woeste gronden in het noorden.⁸⁷ De dries met daaraan grenzend de *curtis* lag waarschijnlijk op de plaats van het huidige dorpscentrum van Oostakker.

De *curtis* van *Singem* kan gelokaliseerd worden op het huidige kerkhof van Sint-Amansberg.⁸⁸ De kouter, lang Zingemakker genoemd maar in de 18de eeuw hernoemd naar Zingemkouter, lag ten zuiden van de Slotekouter.⁸⁹

Herlegem ligt tegenwoordig in Sint-Amansberg, in het park 'De Prettige Wildernis'.⁹⁰ Verhulst plaatst *Herlegem* echter een stuk zuidelijker.⁹¹ Hier ben ik geneigd om Gysseling en Stoops te volgen qua lokalisatie, aangezien ook de archeologie aantoont dat de site een zeker belang had en dus een *curtis* zou kunnen geweest zijn (*infra*). Laat- en postmiddeleeuwse bronnen benoemen de site als Oud Herlegem.⁹² De site is ook opgemerkt op de Horenbault-kaart.⁹³ Het gaat hier wel om het laatmiddeleeuwse *Herlegem*: de locatie van het vroegmiddeleeuwse domeincentrum blijft onbekend, maar kan niet veraf gelegen zijn.

Opnieuw zijn Verhulst en Gysseling het niet eens, deze maal over de ligging van de landbouwgronden: Verhulst plaatst de oudste landbouwgronden ten oosten van de *curtis*, op de zogenaamde Herlegemkouter, terwijl Gysseling stelt dat de kouter niet meer gelokaliseerd kan worden en ofwel op de locatie van de (jongere) Sint-Baafskouter lag (en dus ten westen van de *curtis*), ofwel in Destelbergen.⁹⁴ Waarschijnlijk komt deze mogelijke lokalisatie van Gysseling in Destelbergen overeen met de vooropgestelde ligging van de Herlegemkouter van Verhulst. Verhulst geeft echter ook aan dat er bij Herlegem ook een jongere kouter hoort, de Klinkkouter, gelegen ten oosten van de *curtis*.⁹⁵

⁸⁷ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 162.

⁸⁸ M.-A. Bru, G. Vermeiren, 'Sint-Amansberg, Verkortingsstraat, Campo Santo', in M.-C. Laleman (ed.), *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, Stadsarcheologie. Bodem en Monument Gent. Reeks 2, nr. 3*. Gent, 2011, pp. 123.

⁸⁹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 164; Gysseling, *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amansberg*, pp. 16.

⁹⁰ Gysseling, *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amansberg*, pp. 16.; G. Stoops, 'Sint-Amansberg, Duivestaartstraat Herlegem', in M.-C. Laleman (ed.), *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent. Reeks 2, nr. 2*, Gent, 2008, pp. 176.

⁹¹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, kaart I.

⁹² Charles *et al.*, *Van walsites tot speelhoven*, pp. 125.

⁹³ Nummer WSH018 in de opsomming van Charles *et al.*

⁹⁴ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 165; Gysseling, *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amansberg*, pp. 16.

⁹⁵ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 165.

Ten slotte bezat de abdij ook één hoeve te Mendonk, die echter niet gelokaliseerd kon worden en waarvan de naam ook niet gekend is.⁹⁶ Ook de gehuchten Desteldonk en Sprendonk behoorden tot deze noordoostelijke domeingroep in de vroege middeleeuwen, hoewel het waarschijnlijk enkel om woeste gronden ging. De Potter en Broeckaert vermelden dat er te Desteldonk enkele pachthoven gelegen waren die eigendom waren van de Sint-Baafsabdij.⁹⁷ Sprendonk behoorde tot de oudste bezittingen van de abdij maar werd geïsurpeerd door de graaf, in 1307 kocht de abdij het terug.⁹⁸

b) Ten noordwesten van de abdij

De abdij bezat ook domeinen ten noordwesten van Gent, voortkomend uit de fiscus *Marka*. De centrale hoeve van dit domein, oorspronkelijk ook *Marka* geheten, kreeg ergens in de 10de eeuw de naam *Fronestalla* (Vroonstalle), naar een belangrijke hoeve die de rol van *Marka* als centrale hoeve overnam.⁹⁹ De *curtis* lag aan de Vroonstalledries in het huidige Wondelgem. De tenures lagen ten westen, zuidwesten en zuiden van de *curtis*, de hofkouter lag in het noorden. Er hoorden ook woeste gronden tot het domein ('Houtken' en 'Speisbroec'), en ook weidegronden aan de Kale-Durme.¹⁰⁰

Daarnaast bezat de abdij nog twee domeinen ten noordwesten van Gent: *Wondelgem*, gelegen aan het huidige Edmond van Beverenplein te Gent en *Ekkergem*.¹⁰¹ De villa *Wondelgem* omvatte het 'oude' Wondelgem, gelegen dus aan het Edmond van Beverenplein, en de kouter, ten zuidwesten ervan.¹⁰² Waarschijnlijk was er geen *curtis* en bestond deze villa enkel uit tenures.¹⁰³ Beide domeinen waren ondergeschikt aan *Fronestalla*.

Ook te Doornzele bezat de abdij gronden, maar het is niet geweten of er een hoeve of hoeves aanwezig waren en hoe deze dan heten.¹⁰⁴

---

⁹⁶ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 156.

⁹⁷ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Desteldonk*, Gent, 1864-1870, pp. 5.

⁹⁸ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Desteldonk*, Gent, 1864-1870, pp. 14.

⁹⁹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 233-237.

¹⁰⁰ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 262.

¹⁰¹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 236.

¹⁰² Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 269.

¹⁰³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 272-273.

¹⁰⁴ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 287

c) Andere

De Sint-Baafsabdij bezat ook een hoeve te Gentbrugge, hoewel Gentbrugge buiten de noordoostelijke domeingroep valt zoals deze is gereconstrueerd door Verhulst.¹⁰⁵ Deze site is gekend via de studie van de Horenbault-kaart: het toponiem *Meershem* komt voor in de 9de-eeuwse bedelbrief van de abdij.¹⁰⁶

3.1.3. *Het bezit van de Sint-Pietersabdij*

Via het *Liber Traditionum Antiquus* (LTA) is geweten dat de abdij in de Karolingische periode over een veertigtal afhankelijke hoeves beschikte, waarvan de meeste in de omgeving van de abdij lagen, langs de Leie tot in de omgeving van Deinze en langs de Schelde tot bij Oudenaarde.¹⁰⁷

Ganshof plaatst de hofkouter van de reserve van het Karolingisch domein van de Sint-Pietersabdij ten noorden van de abdij zelf, ter hoogte van de huidige Kouter en Nederkouter te Gent.¹⁰⁸ De reserve bevatte ook nog twee weiden, die volgens Ganshof ter hoogte van het huidige Koning Albertpark (aan het Zuid) lagen.¹⁰⁹ Vroeger heette dit gebied ook de Munkmeersen, wat wijst op het drassige karakter. Ten slotte bestond de reserve ook uit een eikenbos, dat op de zuidelijke flank van *Blandinium* lag.¹¹⁰ De straat Eekhout herinnert er nog aan.

Ten zuiden van de abdij, ter hoogte van het huidige Sint-Pieters-Aalst, lag het domein *Hatingem*, met vijf afhankelijke *mansi*.¹¹¹ Ten westen, in het huidige Sint-Pieters-Aaigem, lagen nog een twintigtal andere *mansi*, die niet tot de villa *Hatingem* behoorden en volgens Ganshof misschien deel uitmaakten van de reserve.

De tekstkritische analyse van het *Liber Traditionem Antiquus* door Declercq heeft enkele bemerkingsen geplaatst bij de visie van Ganshof. Hoewel Ganshof's lokalisatie van de delen van de reserve plausibel is, is de beschrijving van de domaniale reserve in het LTA onvolledig.¹¹² Zo wordt er bijvoorbeeld geen molen genoemd, wat wel verwacht kan worden. Declercq stelt dat de *mansi* te

¹⁰⁵ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, kaart I.

¹⁰⁶ Charles *et al.*, *Van walsites tot speelhoven*, pp. 141.

¹⁰⁷ G. Declercq, 'Blandinium rond het jaar 1000. Twee eeuwen monastieke bloei en uitstraling in de Gentse Sint-Pietersabdij', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks LVIII (2004), pp. 58.

¹⁰⁸ F. L. Ganshof, 'Le domaine gantois de l'Abbaye de Saint-Piere-au-Mont-Blandin à l'époque carolingienne', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 26, nr. 4 (1948), pp. 1028.

¹⁰⁹ Ganshof, 'Le domaine gantois', pp. 1029.

¹¹⁰ Ganshof, 'Le domaine gantois', pp. 1031.

¹¹¹ Ganshof, 'Le domaine gantois', pp. 1034-1035.

¹¹² Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 83-84.

Aaigem niet noodzakelijk gekoppeld moeten worden aan de reserve, maar al in de 9de eeuw een afzonderlijke entiteit vormden.¹¹³ Ganshof dacht dat Aaigem pas na de vroege 10de eeuw afgescheiden werd.¹¹⁴ Dit kwam voort uit zijn visie dat het Sint-Pietersdomein te Gent een klassiek tweeledig domein was. Zoals hierboven beschreven is deze opvatting niet langer houdbaar. Het domein Aaigem bestond dan enkel uit tenures, en in dat opzicht is het goed mogelijk dat Aaigem, vóór de schenking van Dagobert I aan Amandus, deel was van de fiscus *Marka*. Daarnaast stelt Declercq op basis van tekstkritische argumenten dat de lokalisatie van de *mansi* eigenlijk niet uit de tekst op te maken valt.¹¹⁵

Te Sint-Martens-Latem vermeldt het *Liber Traditionum* dat de abdij enkele hoeves geschonken kreeg in het gehucht *Brakela*, en een hoeve die *Hucalhem* genoemd werd.¹¹⁶ *Brakela* lag in het westen van de huidige gemeente.¹¹⁷ Er zijn vier akkers bij naam gekend, maar er is niet geweten waar deze precies lagen. *Brakela* is waarschijnlijk Merovingisch van oorsprong. *Hucalhem*, dat bestond uit één hoeve, lag aan de Leie, ten noorden van een noordoost lopende zandrug, met het akkerland ten oosten van de hoeve.¹¹⁸ De naam op -hem bevestigt dat de hoeve opklimt tot de vroege middeleeuwen.¹¹⁹ In Sint-Martens-Latem is nog een derde nederzettingkern gekend, *Lathem* genaamd.¹²⁰ Deze kern lag rond een driehoekige dries en een deel van de hierop aansluitende Latemstraat. Het akkerland van de nederzetting lag ten westen, oosten en zuiden.

3.1.4. Koninklijke afhankelijkheden

Het domein *Krombrugge* te Merelbeke zou teruggaan op een Merovingisch kroondomein dat Merelbeke, Schelderode, Bottelare en Lemberge omvatte.¹²¹ De centrale uitbatingshoeve zou volgens Van Acker, om toponymische redenen,¹²² teruggaan tot de 5de eeuw. De naam van deze hoeve is niet gekend.

---

¹¹³ Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 85.

¹¹⁴ Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 86.

¹¹⁵ Declercq, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 91.

¹¹⁶ Verhulst, 'De evolutie van het landelijk landschap in Binnen-Vlaanderen', pp. 59.; Vermeulen, *Sint-Martens-Latem*, pp. 70.

¹¹⁷ Vermeulen, *Sint-Martens-Latem*, pp. 69.

¹¹⁸ Vermeulen, *Sint-Martens-Latem*, pp. 72.

¹¹⁹ J. Deschietter, L. Bauters, P. Van der Plaetsen en F. Vermeulen, 'Archeologisch noodonderzoek in de dorpskern van Sint-Martens-Latem', *Heemkring Scheldeveld*, Jaarboek XXVI (1997), pp. 6.

¹²⁰ Vermeulen, *Sint-Martens-Latem*, pp. 71

¹²¹ K. G. Van Acker, *Merelbeke, Van 406 tot 1792*, Merelbeke, 2010, pp. 46.

¹²² Van Acker baseert zich op de huidige straat Sallemeulekouter: salla – molen – kouter. Het gebied staat op een kaart van 1665 opgetekend als 'Hooghden Sallabergh'. Salla is inderdaad een Frankisch toponiem voor 'zaalwoning', 'verblijf' (Van Acker, *Merelbeke*, pp. 5-8.) en is ook een synoniem voor *curtis*.

3.2. *De volle middeleeuwen*

3.2.1. *Verdere geschiedenis van de Gentse abdijen*

Vanaf de tweede helft van de 9de eeuw tot het midden van de 10de eeuw heerste er een crisis in de streek rond Ganda. De voornaamste oorzaak hiervoor waren de Noormanneninvallen. In 851 werd de Sint-Baafsabdij voor het eerst geplunderd.¹²³ De kloostergemeenschap was echter op tijd gevlucht, en in 864 was de abdij zeker weer bewoond.¹²⁴ In 879-880 wordt de abdij opnieuw geplunderd en ook grotendeels verwoest; de Vikingen verbleven tijdens de winter zelfs in de abdijruïnes. Waarschijnlijk werd de Sint-Pietersabdij toen ook geplunderd, al zijn er geen schriftelijke bewijzen. Beide kloostergemeenschappen waren opnieuw op voorhand gevlucht. De monniken van Sint-Pieters keerden snel na 883 terug, die van Sint-Baafs pas in 920/930; in ieder geval zeker vóór 937.¹²⁵ Daardoor was de Sint-Pietersabdij voor een halve eeuw de enige abdij in Gent, waardoor ze een voorsprong kon opbouwen op materieel en politiek vlak die de Sint-Baafsabdij nooit meer zou kunnen overtreffen. De Sint-Pietersabdij werd tijdens de regeerperiode van Arnulf I (918 – 965) namelijk de persoonlijke abdij van de Vlaamse graven: gedurende een lange tijd worden de graven en hun familie in de abdijkerk begraven.¹²⁶ Na zijn dood kreeg graaf Arnulf I zelfs de titel van *restaurator* van de broeders, en werd hij geëerd als een soort van tweede stichter.

De graven Boudewijn II en Arnulf I hadden echter van de afwezigheid van de monniken gebruik gemaakt om grote delen van de abdijsdomeinen in te palmen en aan hun eigen grondbezit toe te voegen.¹²⁷ Dit konden ze doen omdat ze aangesteld waren als lekeabt van de abdijen, en ze zich konden beroepen op het wildernisregaal. Het wildernisregaal (*bona vacantia*, het recht op 'leeg' land) stelde dat alle heerloze gronden aan de landsheer toekwamen.¹²⁸ Zelfs over woeste gronden die eigendom waren van andere grootgrondbezitters deed de graaf zijn macht gelden.

¹²³ Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 52.

¹²⁴ Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 53.

¹²⁵ Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 53.

¹²⁶ Koch, 'De rechterlijke organisatie', pp. 366.; Verhulst en Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent', pp. 53.; Declercq, Blandinium rond het jaar 1000, pp. 65.

¹²⁷ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 57.

¹²⁸ A. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen, 1965, pp. 75.; Verhulst, *Landschap en landbouw*, pp. 116.; E. Thoen en T. Soens, 'The Low Countries, 1000-1750, in E. Thoen en T. Soens (eds.), *Struggling with the Environment: Land Use and Productivity, Rural Economy and Society in North-Western Europe, 500-2000*, Turnhout, 2015, pp. 8.

Nadat de monniken terugkeerden, gaf graaf Arnulf I wel een deel van de bezittingen terug. Voor de Sint-Pietersabdij begon de restauratie in 941, voor Sint-Baafs in 946/947.¹²⁹ Voor de Sint-Pietersabdij was deze restauratie zeer gunstig: doordat ze nu de ‘persoonlijke’ abdij van de graven van Vlaanderen was, schonk graaf Arnulf I hen via zijn wilsbeschikking nog extra gronden. Zo zorgde hij ervoor dat het hele gebied tussen Zevegem en Afsnee afhankelijk werd van de Sint-Pietersabdij, net als het goed *Krombrugge* te Merelbeke.¹³⁰ Boudewijn V gaf in 1027-1030 het *forestum Methela* terug in het bezit van de abdij.¹³¹

Voor de Sint-Baafsabdij was de restauratie echter dramatisch: grote delen van hun oorspronkelijk bezit werden gewoonweg niet teruggegeven.¹³² Vaak ging het om bossen en *wastinae*, zoals het bos *Mentocht*, dat binnen het noordoostelijke bezit van de Sint-Baafsabdij lag. De boerderijen met bijhorende akkers en weides werden meestal wel teruggegeven. In de 12de - 13de eeuw kon de abdij verschillende van de verloren bossen en *wastinae* terugkopen, en ook extra gronden kopen ten noorden van Gent, tussen Mendonk en Moerbeke.¹³³

De bezittingen van beide abdijen rond Gent rond het midden van de 11de eeuw kunnen als volgt samengevat worden:

De Sint-Baafsabdij bezat de domeingroepen ten noordoosten en noordwesten van de abdij, hoewel deze sterk gekrompen waren door de usurpaties van de lekeabten. Op het einde van de 11de of in het begin van de 12de eeuw ontving ze Sint-Martens-Latem als schenking of via aankoop.¹³⁴

De Sint-Pietersabdij bezat sinds de 10de eeuw het volledige gebied tussen Zevegem en Afsnee, dat vooral bestond uit woeste grond, het zogenaamde Scheldeveld. Daarnaast bezat ze ook Sint-Pieters-Aalst en Aaigem. In 962 ontving ze Destelbergen, dat voorheen aan de Sint-Baafsabdij had toebehoord.¹³⁵ Op dat moment vormde de Oude Lede de grens tussen het bezit van Sint-Baafs en Sint-Pieters. In 1025 werd ook Baarle toegevoegd aan het abdijbezit, en in 1150 werd het bos *Mentocht*, dat vóór de usurpaties eigendom was van de Sint-Baafsabdij, aan de Sint-Pietersabdij gegeven door graaf Diederik van de Elzas.¹³⁶

¹²⁹ Verhulst en Declercq, ‘Het vroeg-middeleeuwse Gent’, pp. 54.; Verhulst, ‘Bezittingen en inkomsten’, pp. 107.; Declercq, ‘Blandinium rond het jaar 1000’, pp. 61.

¹³⁰ A. Van Lokeren, *Chartres et documents de l’abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand depuis sa fondation jusqu’à sa suppression avec une introduction historique*, Gent, 1869, pp. 42/56.; Verhulst, ‘Bezittingen en inkomsten’, pp. 107.

¹³¹ Van Lokeren, *Chartres et documents*, pp. 75-76.

¹³² Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 73.

¹³³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 115.; Verhulst, ‘Bezittingen en inkomsten’, pp. 112.

¹³⁴ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 115.

¹³⁵ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Destelbergen*, Gent, 1864-1870, pp. 8-9.

¹³⁶ Van Lokeren, *Chartres et documents*, pp. 146.

In de 12de of 13de eeuw kreeg de Sint-Pietersabdij ten slotte grote delen van de bossen en *wastinae* rond het huidige Zaffelare (het *nemus intra Scaldam et Dormam*), die langs het westen grensden aan het domein *Slote*. Op deze manier verwierf de Sint-Pietersabdij grote gebieden die vroeger eigendom waren geweest van de Sint-Baafsabdij.

3.2.2. *Het grondbezit van de Sint-Baafsabdij*

a) De noordoostelijke domeingroep

Vóór de 12de eeuw werd het gebied tussen *Slote* en het latere *Oostakker (infra)*, dus ten noorden van *Slote* en ten oosten van *Ledergem* gelegen, ontgonnen.¹³⁷ Dit gebied maakte deel uit van het domein *Slote* en de hoeves die hier ontstonden waren dan ook afhankelijk van dit domeincentrum. Gekende hoeven zijn het hierboven genoemde *Buroclar*, dat al in de 7de eeuw was ontstaan, *Varlare* en *Pudegem* (Puigem). Enkel Puigem kan gelokaliseerd worden. Het was een grote hoeve waarbij een hofkouter hoorde.¹³⁸ Ze is ten laatste in de 10de eeuw ontstaan.

Slote verloor in deze periode zijn functie als centraal uitbatingscentrum en ook zijn administratieve rol.¹³⁹ In de 12de eeuw sticht de abdij een nieuwe hoeve, het Nieuwhof, direct ten oosten van de abdij. Deze hoeve vormde het nieuwe uitbatings- en administratief centrum voor het abdijbezit ten noordoosten van Gent.

In de 12de en 13de eeuw stichtte de abdij verschillende hoeves in de woeste gronden ten oosten van *Achtene*.¹⁴⁰ Deze hoeves zijn gekend bij naam en kunnen, vaak op basis van huidige straatnamen, ongeveer gesitueerd worden. De oudste van deze stichtingen is de hoeve “Oude hof”, gelegen ten noorden van Lochristi. Ze wordt voor het eerst vermeld in de 12de eeuw, maar gaat waarschijnlijk terug op vroegmiddeleeuwse ontginningen. Later worden ook de hoeves *Lichtelaar*, *Redewinckel* en *Roeselaar* gesticht.¹⁴¹ *Lichtelaar* is ten laatste op het einde van de 12de eeuw ontstaan, op woeste gronden van de reserve van *Achtene*. De eerste vermelding in een historische bron is in 1313.¹⁴² Zoals eerder vermeld

¹³⁷ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 152.

¹³⁸ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 153.

¹³⁹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 227.

¹⁴⁰ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 206.

¹⁴¹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 208.

¹⁴² J. Buntinx, ‘Lichtelaar te Lochristi, Redewinckel te Zeveneken en het Torregoeid en Bruinewalle te Zaffelare. Een onderzoek naar de sociaal-economische betekenis van grote abdijpachthoeves en hun bewoners (late 13de eeuw – einde ancien régime)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks LII (1998), pp. 19.

gaan grote delen van de bossen *Mentocht* en het *nemus intra Scaldam et Dormam* in de 12de – 13de eeuw over naar de Sint-Pietersabdij.

In de 12de eeuw sticht de abdij ook nog een hoeve, *Oostakker* genaamd, ten oosten van *Ledergem*.¹⁴³

In Desteldonk, dat grotendeels geïsurpeerd werd door de graaf, worden in een tekst, gedateerd tussen 1009-1030, wel twee leengoederen vermeld die eigendom zouden zijn van de Sint-Baafsabdij, namelijk *Rugal Royen/Ruyen* en de heerlijkheid ter Woestijne.¹⁴⁴

b) De noordwestelijke domeingroep

Tot het einde van de 12de eeuw verenigden de domeinen *Vroonstalle*, *Wondelgem* en *Ekkergem* de belangrijkste landbouwgronden in de noordwestelijke domeingroep.¹⁴⁵ Wegens de usurpaties van de graaf kwam de structuur van deze uitbatingen in verval. Tegenover het dalende belang van de oude domeinen staat de opkomst van het belang van het abdijbezit te Evergem/Sleidinge.¹⁴⁶ Voorheen waren dit woeste gronden, nu werden ze in pacht uitgegeven.

Aangezien de woeste gronden door de graaf geïsurpeerd waren, moest de abdij ze terugkopen. Ze richtte zich hierbij vooral op het gebied ten noorden en noordoosten van de oude dorpskern van Evergem, een oud bezit van de abdij dat bij de restauratie wel werd teruggegeven.¹⁴⁷

De belangrijkste hoeve bij deze ontginningen was *Gheetscure*, gelegen tussen Evergem en Doornzele.¹⁴⁸ De hoeve *Langebeke* werd opgericht in de tweede helft van de 12de eeuw.¹⁴⁹ Buiten deze twee zijn er geen namen van hoeves uit deze periode gekend.

c) Hucalhem

Zoals gezegd wordt de Sint-Baafsabdij rond 1100 eigenaar van Sint-Martens-Latem, met *Hucalhem* als centrale hoeve. Het belang van deze hoeve wordt onder andere aangetoond door het feit dat de kerk (die zeker vóór 1121

---

¹⁴³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 213.

¹⁴⁴ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Desteldonk*, Gent, 1864-1870, pp. 19-20.

¹⁴⁵ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 283.

¹⁴⁶ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 284.

¹⁴⁷ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 285.

¹⁴⁸ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 292.

¹⁴⁹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 321.

gebouwd is) naast deze hoeve werd gebouwd, en niet bij de grootste nederzettingen *Lathem*.¹⁵⁰

3.2.3. *Het grondbezit van de Sint-Pietersabdij*

Uit historische bronnen is geweten dat de ontginning van het Scheldeveld zeker vóór 1200 werd aangevat.¹⁵¹ Het volledige Scheldeveld werd echter niet in één keer ontgonnen: in 1221 lagen *Maalte* en *Scheldeveld*, twee gehuchten in het huidige Sint-Denijs-Westrem, nog in een *wastine* die zich uitstrekte tot Sint-Martens-Latem.¹⁵²

In Ledeberg was de zetel van de heerlijkheid *Ledeberg* in handen van de Sint-Pietersabdij sinds de 10de eeuw.¹⁵³ De hoeve wordt nog herkend op de kaart van Horenbault.¹⁵⁴

De uitbatingshoeve van het kroondomein te Merelbeke en de bijhorende gronden gingen in 966 over naar de Sint-Pietersabdij.¹⁵⁵ In de oorkonde heeft deze uitbatingshoeve wel een naam gekregen, namelijk *Krombrugge*. De naam van het domein is dus overgegaan op de uitbatingshoeve. De rest van het domein (Bottelare, Schelderode en Lemberge) werd hiervan afgescheiden en bleef in handen van de Duitse keizer.

3.2.4. *Grafelijke afhankelijkheden*

Voet vermeldt Afsnee en Drongen als grafelijk bezit in de 9de – 12de eeuw.¹⁵⁶ De uitgestrektheid en onderdelen van deze domeinen zijn niet gekend. Opmerkelijk is dat hij ook *Krombrugge* als grafelijk bezit noemt tussen de 9de en 12de eeuw, hoewel het duidelijk in handen was van de Sint-Pietersabdij (*supra*). Een oorkonde, gepubliceerd door Van Lokeren, bewijst dit.¹⁵⁷

---

¹⁵⁰ Vermeulen, *Sint-Martens-Latem*, pp. 72.

¹⁵¹ J. Vermaere, *Abdijorganisatie en Domeinexploitatie van de Gentse Sint-Pietersabdij gedurende de 13de eeuw. Een status quaestionis*, 1973-1974, pp. 101 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent).

¹⁵² F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Sint-Denijs-Westrem*, Gent, 1864-1870, pp. 2.

¹⁵³ Charles *et al.*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 181.

¹⁵⁴ Nummer WSH045.

¹⁵⁵ Van Acker, *Merelbeke*, pp. 46.

¹⁵⁶ Voet, 'De graven van Vlaanderen', pp. 28.

¹⁵⁷ Zie boven, noot 82.

3.3. De late middeleeuwen

3.3.1. De bezittingen van Sint-Baafs

Opnieuw geeft Verhulst een lijst van de afhankelijke hoeves van de Sint-Baafsabdij, voor de noordwestelijke domeingroep gebaseerd op pacht- en cijnslijsten uit de 15de eeuw.¹⁵⁸

Binnen de vroegere fiscus *Marka* bezat de abdij de *curtes Westergem*¹⁵⁹ (eerste vermelding 1280), *Houtken* (eerste vermelding 1280) en *Speisbroec* (eerste vermelding 1270). Verhulst plaatst *Westergem* ten zuiden van *Vroonstalle*, *Houtken* en *Speisbrouc* ten noordwesten. Nog te Wondelgem lag het Hof te Heghmeere/Heeghmeere,¹⁶⁰ dat waarschijnlijk wel ouder is dan 1277, de eerste datum waarop het vermeld wordt.¹⁶¹

Naast het kasteel van Evergem lag “de stede der Vurst”; daarnaast lagen ook volgende hoeves in Evergem: “de stede der Wostinen” (Wippelgem), het goed ter Beke (ten oosten van Evergem), het goed ter Borluuts (te Langerbrugge), het goed ten Moere (in Velthoek, ten noorden van Sleidinge), “de stede in de Hulle” (te Sleidinge), het goed ten Broecke (ten westen van Wippelgem), “de borch” (ten oosten van de kerk van Evergem), het “goedekin der Visscherie” (gelegen aan de zuidelijke ingang van het dorp van Evergem), *Gheetscure* (hierboven al vermeld: namelijk opgericht in de 12de eeuw) en *Langebeke* (eveneens hierboven vermeld).

Voor de noordoostelijke domeingroep kennen we ook enkele hoeves en dorpen. In de 13de eeuw ontstond het straatdorp Lochristi als neveneffect van de vele ontginningen in de omgeving.¹⁶² In het laatste kwart van de 13de eeuw ontstond Zeveneken, ten oosten van Lochristi.¹⁶³

In de 13de eeuw stichtte de Sint-Baafsabdij de hoeve *Wittewalle*, gelegen aan de huidige Wittewalle te Oostakker. In Sint-Amandsberg wordt in de 13de eeuw de hoeve *Westveld*, ook wel *Schuurgoed*, genoemd.¹⁶⁴

Verhulst vermeldt voor de noordoostelijke domeingroep geen nieuwe oprichtingen na de 13de eeuw. Wegens de kwaliteit van zijn studie kan er van uitgegaan worden dat de Sint-Baafsabdij in deze domeingroep geen nieuwe hoeves heeft

---

¹⁵⁸ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 319-321.

¹⁵⁹ Misschien is deze hoeve te koppelen aan WSH017 van de Horenbault-kaart. Dit is echter niet zeker.

¹⁶⁰ Nummer WSH010.

¹⁶¹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 319.; Charles *et al*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 111.

¹⁶² Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 211.

¹⁶³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 212.

¹⁶⁴ Charles *et al*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 128.; nummer WSH020.

opgericht in de late middeleeuwen, buiten diegene die hierboven vermeld zijn. Dit feit hangt samen met het einde van de grote ontginningsbeweging in Vlaanderen.¹⁶⁵

3.3.2. *Het grondbezit van Sint-Pieters*

Ook voor de Sint-Pietersabdij kan vermoed worden dat de hoeves in de bezittingen rond Gent doorleefden tijdens de late middeleeuwen, en dat er geen of amper nieuwe hoeves werden opgericht. De sites die gekend zijn uit de late middeleeuwen zijn de volgende.

De abdij bezat in de 13de eeuw twee hoeves te Zaffelare.¹⁶⁶ De *curtis* Scaplaer (nu: Torregod) en de *curtis* Odevelde (nu: Bruinewalle) werden in 1250 verpacht. Te Destelbergen bezat de abdij ook een hoeve, waarvan de naam niet gekend is.¹⁶⁷ Via de kaart van Horenbault is het Goed ter Laect, met een oudste vermelding uit 1409, gekend.¹⁶⁸ De landbouwfunctie is echter onzeker. In Destelbergen kennen we het Hof te Notax/Nootaeck, met een eerste vermelding in de 14de eeuw, en de meierij van Destelbergen, die tijdens de vroege middeleeuwen waarschijnlijk een vronnhof was. De eerste vermelding stamt uit de eerste helft van de 14de eeuw.¹⁶⁹

Uit de transcriptie van de tekst die Vermaere meegeeft,¹⁷⁰ kunnen we verder besluiten dat de Sint-Pietersabdij rond Gent gronden bezat in de volgende (huidige) gemeenten:

In Sint-Martens-Latem, specifiek in de wijken Brakel en Keuze; in Drongen, in de wijk D'Hassels; in Zwijnaarde, en ook specifiek in de wijken Hedekine, Hondelede, Ottersham en Wontersvoorde; in Landegem; in Lovendegem; in Maalte (huidige Sint-Denijs-Westrem); in Mariakerke; in Melle; in Merendree; in Nevele; in Sint-Pieters-Aalst, meer specifiek in de wijk Roden; in Zomergem en meer specifiek in de wijk Ronsele; in Sint-Denijs-Westrem; in Sint-Pieters-Aaigem; in Zaffelare en in Zevergem.

Aangezien het hier om een opsomming gaat van cijns- en pachtplichtigen, kan het niet anders dan dat er hoeves stonden. Opnieuw zijn de namen van de hoe-

¹⁶⁵ Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, pp. 85-87.; G. Tack, P. Van den Bremt en M. Hermy, *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven, 1993, pp. 20.; Verhulst, *Landschap en landbouw*, pp. 145.

¹⁶⁶ Vermaere, *Abdijorganisatie en Domeinexploitatie*, pp. 119.; Buntinx, 'Lichtelaar te Lochristi', pp. 20.

¹⁶⁷ Vermaere, *Abdijorganisatie en Domeinexploitatie*, pp. 119.

¹⁶⁸ Charles *et al.*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 155/163-164.; nummer WSH037.

¹⁶⁹ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Destelbergen*, Gent, 1864-1870, pp. 14/18

¹⁷⁰ Het gaat om pacht- en cijnslijsten van de abdij uit de 13de eeuw; zie Vermaere, *Abdijorganisatie en Domeinexploitatie*, Deel II.

ves echter niet overgeleverd, met uitzondering voor Sint-Denijs-Westrem. Daar kennen we het “goed te Malte”, met een eerste vermelding in de 13de eeuw.¹⁷¹

In de wijk Ottersham is via Horenbault één hoeve gekend, namelijk WSH052.¹⁷² Aangezien dit een Merovingisch toponiem op -ham (< -haim) is, kan opnieuw vermoed worden dat de nederzetting *Ottersham* ouder is dan de late middeleeuwen.

De *curtis* van *Krombrugge* werd in 1244 of 1246 verplaatst naar het Hof ten Hove, slechts enkele tientallen meters verderop.¹⁷³

3.3.3. *Ruraal landbezit van stedelingen*

Wegens financiële moeilijkheden van de abdijen in de 13de eeuw, moesten ze de directe exploitatie van hun domeinen opgeven.¹⁷⁴ De Sint-Pietersabdij deed dit in de late 13de eeuw, de Sint-Baafsabdij in de vroege 14de eeuw. Het zijn vooral de *nouveaux riches*, die hun rijkdom haalden uit handel, die vanaf 1250 en met een hoogtepunt tussen 1280 en 1325, landen begonnen op te kopen.¹⁷⁵ Volledige domeinen komen zo in handen van het stedelijke patriciaat. Jammer genoeg zijn de namen van deze domeinen of van individuele gronden niet overgeleverd¹⁷⁶ met uitzondering van één geval waarbij de persoonlijke rekenboeken van de familie zijn overgeleverd. Het gaat om het goed ter Lake in Sint-Pieters-Aalst dat in 1323-1324 in eigendom was van de familie Willebaerd uit Gent.

Vanaf het midden van de 14de eeuw kopen ook verschillende stedelijke ambachtslui gronden op het platteland.¹⁷⁷ Het gaat dan wel eerder om kleine oppervlakten en niet om volledige domeinen. Voor het studiegebied is een voorbeeld te Merelbeke gekend uit 1355, en een voorbeeld te Drongen uit 1390.

---

¹⁷¹ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Eerste deel, Sint-Denijs-Westrem*, Gent, 1864-1870, pp. 14.

¹⁷² Charles *et al.*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 193.

¹⁷³ Van Acker, *Merelbeke*, pp. 50.

¹⁷⁴ W. Braeckman, ‘De moeilijkheden van de Benedictijnerabdijen in de late middeleeuwen: de Sint-Pietersabdij te Gent (ca. 1150 – ca. 1281)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks XVII (1963), pp. 68.; D. Nicholas, *Town and Countryside: Social Economic and Political Tensions in Fourteenth-Century Flanders*, Brugge, 1971, pp. 270.

¹⁷⁵ Nicholas, *Town and Countryside*, pp. 269.

¹⁷⁶ De abdieregisters bevatten enkel de naam van de koper (die het land juridisch gezien wel in cijns/in leen/in pacht bleef houden van de abdijs maar in feite volledige eigenaar was), de oppervlakte van de gronden en het bedrag van de jaarlijkse cijns/rente/pacht (Nicholas, *Town and Countryside*, pp. 269-270).

¹⁷⁷ Nicholas, *Town and Countryside*, pp. 279.

4. De archeologisch gekende nederzettingen

De relatief korte periode van dataverzameling (aangezien dit onderzoek uitgevoerd werd in het kader van een masterthesis), liet niet toe een volledige inventaris te maken van de archeologisch gekende middeleeuwse nederzettingen in het studiegebied. In totaal werden 31 archeologische sites geanalyseerd, waarbij het zowel om nederzettingen gaat (22) als sites met zogenaamde *off site*-fenomenen: meer bepaald gaat het dan om sites die sporen van landbouw hebben opgeleverd (Bijlage 1). Plaatsgebrek belet het om hier in te gaan op de aangetroffen sporen en structuren per site. De onderzochte sites zijn ofwel vlakdekkend opgegraven, ofwel via mechanische prospectie (meer bepaald via proefsleuvenonderzoek) aan het licht gekomen. De gegevens zijn afkomstig van verschillende archeologische onderzoeksbedrijven, van de Dienst Stadsarcheologie Gent en van de ondertussen opgedoekte Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD).

Verskillende sites kunnen ‘samengevoegd’ worden tot één nederzetting. Voor het onderzoeksproject Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo/The Loop is dit het duidelijkst, mede doordat de verschillende deelprojecten al samen bekeken zijn.¹⁷⁸ Ook de sites Merendree – Merendreedorp en Merendree – Gerolfsweg vormen één nederzetting. Hier is het feit dat de onderzoeksgebieden aan elkaar grenzen (waarbij één gebouwplattegrond doorloopt op beide sites) een duidelijk argument. Ook de sites te Destelbergen maken deel uit van een grotere nederzetting. De korte afstand en het feit dat ze behoren tot een onderzoeksgebied dat archeologisch al zeer goed gekend is en waarbij al een duidelijke middeleeuwse nederzetting is aangetroffen, waar beide sites inpassen, maakt dit duidelijk. Ondanks het grote aantal sites op een relatief kleine oppervlakte (veertien woonerven op 80 ha) kunnen de sites te Evergem/Belzele moeilijker aan elkaar gekoppeld worden. De reden hiervoor is de grote onderlinge afstand tussen de verschillende opgravingen, waardoor er te veel onzekerheden zijn over de tussenliggende ruimte.

In totaal gaat het om zeventien zekere nederzettingen. Tien van de onderzochte sites dateren in de vroege middeleeuwen, waarbij slechts vijf sites zeker in deze periode dateren en dit van de andere vijf vermoed wordt. De volle middeleeuwen leveren het grootste aantal sites, namelijk 26. Tien daarvan dateren exclusief in de volle middeleeuwen, de andere zestien kennen oudere of jongere occupatie. Zestien sites dateren in de late middeleeuwen. In acht van de gevallen

---

¹⁷⁸ Zie J. Hoorne, ‘Sint-Denijs-Westrem, Adolphe Pégoudlaan: archeologisch onderzoek The Loop, in M.-C. Laleman (ed.), *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent reeks 2, nr. 3*, Gent, 2009, pp. 126-165.

is deze datering echter onzeker. Chronologisch zijn de gegevens dus ongelijk verdeeld, en geografisch is dit ook het geval. Het overgrote deel van de sites (26 van de 31) ligt ten noorden van het middeleeuwse Gent, vijf ten zuiden. Het oost-west verschil is minder uitgesproken: veertien sites liggen ten oosten van Gent, zeventien ten westen. Er zijn vooral veel sites gekend ten noordoosten en noordwesten van de middeleeuwse stad en binnen de banmijl gelegen, en ten noordwesten van de stad buiten de banmijl. Enerzijds heeft dit te maken met een moderne economische realiteit: waar veel terreinen ontwikkeld worden, vindt er veel archeologisch onderzoek plaats. Daarnaast weerspiegelt deze verspreiding in zekere mate wel de historische realiteit zoals ze gekend is via historisch onderzoek.

Aangezien Gent vanaf de Karolingische periode en zeker vanaf de 10de eeuw een *portus* is,¹⁷⁹ worden de sites binnen het historische stadscentrum logischerwijs niet meegenomen in dit onderzoek naar landelijke nederzettingen. Merovingische, Karolingische en breder gedateerde vroegmiddeleeuwse sites en vondstmeldingen binnen het historische stadscentrum, verzameld via de CAI, zijn in GIS geplot en bevestigen het idee¹⁸⁰ dat er binnen het historische stadscentrum, op de zandige uitloper van de Blandijnberg, een Merovingische nederzetting aanwezig was. Het karakter en de omvang van deze nederzetting kan tot op heden niet geduid worden. Twee andere clusters van vroegmiddeleeuwse sites zijn duidelijk te linken aan de locaties van de abdijen.

5. Analyse

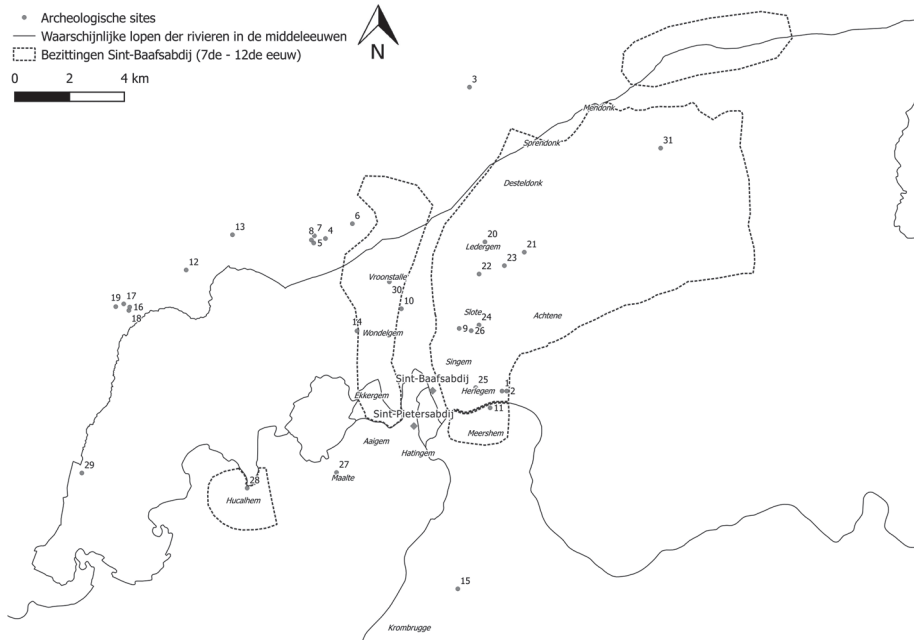
In dit deel zal getracht worden de archeologische gegevens te koppelen aan de historische gegevens. Waar mogelijk wordt de hierboven beschreven methodologie toegepast. De kaarten (Fig. 2 en Fig. 5) zijn indicatief: het gebied dat binnen de grenzen van de domeingroepen wordt afgebeeld, behoorde niet in zijn geheel tot de abdij. Binnen de domeingroepen behoorden vele gronden immers aan andere grondbezitters toe. De afgebeelde domeingrenzen zijn op die manier enkel de grootst mogelijke voorstelling van de historische situatie. Daarnaast moet ook in het achterhoofd gehouden worden dat de kaarten een toestand over verschillende eeuwen weergeven: gezien de vele usurpaties, restituties en aankom-

¹⁷⁹ Verhulst, *The Rise of Cities*, pp. 52.

¹⁸⁰ M.-C. Laleman en G. Vermeiren, 'Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks LXIV (2010), pp. 10.

pen kunnen de gereconstrueerde grenzen van de bezittingen nooit meer dan benaderingen zijn.

5.1. De Sint-Baafsabdij

Figuur 2. Het grondbezit van de Sint-Baafsabdij rond Gent tussen de 7de en 12de eeuw.

5.1.1. De noordoostelijke domeingroep

De oudste zekere site in de noordoostelijke domeingroep is de nederzetting te Destelbergen (site Panhuisstraat). Het is niet helemaal zeker of Destelbergen tot het domein van de Sint-Baafsabdij behoorde. In 962 echter wordt de Oude Lede de grens tussen het grondbezit van de Sint-Baafs- en de Sint-Pietersabdij. De middeleeuwse loop van deze rivier is echter niet meer te reconstrueren door latere rechtekkingen. Het valt dus onmogelijk uit te maken of deze nederzetting na 962 eigendom was van de Sint-Pieters- dan wel van de Sint-Baafsabdij. De huidige Ledebeek loopt tussen de sites Panhuisstraat en Dendermondsesteenweg, wat zou betekenen dat de site Dendermondsesteenweg (ten westen van de Ledebeek) deel uitmaakte van het bezit van de Sint-Baafsabdij, en de site Panhuisstraat (ten oosten van de Ledebeek) van dat van de Sint-Pietersabdij. Dit

lijkt, gezien de mogelijkheid dat de sporen op de site Dendermondsesteenweg een vervolg zijn van de site Panhuisstraat en het hier hoogstwaarschijnlijk om één nederzetting gaat, eerder onwaarschijnlijk maar is wel mogelijk.

Verschillende archeologische sites kunnen gekoppeld worden aan de vijf domeinen die de kern vormden van de noordoostelijke domeingroep. Als eerste kwam *Slote* in bezit van de abdij. Drie archeologische sites liggen nabij de historisch gesitueerde kern van dit domein: het gaat om de sites Gent – Hogeweg, Sint-Amansberg – Ombeekhof en Sint-Amansberg – Waterstraat. Deze drie sites hebben sporen opgeleverd van menselijke occupatie: op de Hogeweg gaat het om sporen van een hooimijt, drie vroegmiddeleeuwse fibulae en verschillende laatmiddeleeuwse archeologica, op de site Ombeekhof om een vol- en laatmiddeleeuws grachtensysteem en op de site Waterstraat om ploegsporen en een grachtensysteem. Deze sporen wijzen op landbouwactiviteiten, wat niet verwonderlijk is gezien de ligging ten zuiden van de vermoede nederzettingkern. Het is immers hier dat de Slotekouter gesitueerd wordt. Ook de begraafplaats van de nederzetting *Slote* is archeologisch gekend en bevindt zich te Gent – Port Arthur.¹⁸¹ Zowel qua datering (tweede helft 6de eeuw – eind 7de eeuw) als qua sociaal-economisch profiel passen de zeven onderzochte graven in het historisch gekende beeld van *Slote*. Op deze manier zijn de begraafplaats en de landbouwgronden van de nederzetting gekend, maar blijft de bewoningskern archeologisch een blinde vlek. Zoals Van Doorselaer ook al aangeeft, moet er dus nog opgelet worden met het toewijzen van de begraafplaats te Port Arthur aan *Slote*, zolang de nederzetting archeologisch niet onderzocht is.¹⁸²

De site Sint-Amansberg – Prettige Wildernis kan gekoppeld worden aan het domein *Herlegem*. Deze site is een voorbeeld van een site met walgracht die ook op de Horenbaultkaart zichtbaar is. Het is zeker dat het laatmiddeleeuwse *Herlegem* hier gelegen was; bij het beperkte archeologische onderzoek zijn echter geen oudere nederzettingssporen aangetroffen, waardoor het vroeg- en volmiddeleeuwse *Herlegem* waarschijnlijk ergens anders te situeren is.

De site Oostakker – Eekhouddriesstraat bevindt zich zo goed als aan de dries waar het domeincentrum van het domein *Ledergem* geplaatst wordt. Omwille van de korte afstand ten opzichte van deze historisch gekende nederzetting, het ontbreken van geofysische grenzen tussen beide, het ontbreken van een leeftijdsverschil (aangezien het domein *Ledergem* ook in de volle middeleeuwen nog

¹⁸¹ H. Ch. Van Bostraeten, *De nederzetting Slote en de Merovingische begraafplaats te Gent-Port Arthur*, Brussel, 1972, pp. 87.

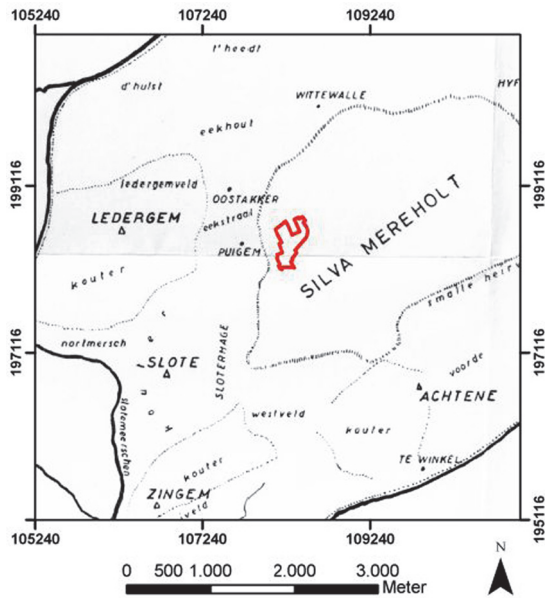
¹⁸² A. Van Doorselaer, (La vallée de l'Escaut à l'époque mérovingienne', *Helinium*, 17 (1977), pp. 214.

genoemd wordt), en het feit dat de archeologische site langs het verlengde tracé van de dries ligt, is de connectie tussen de archeologische site en de historisch gekende nederzetting hier heel sterk. Er werden geen vroegmiddeleeuwse sporen of vondsten aangetroffen, waardoor het eerder onwaarschijnlijk is dat de aangetroffen woningen deel uitmaakten van het domeincentrum zelf. Gezien hun zuiver volmiddeleeuwse datering, zonder vondsten of sporen uit de vroege of late middeleeuwen,¹⁸³ gaat het waarschijnlijk om een nieuwe stichting nabij de kern van het domein.

Ten slotte liggen er nog drie sites op een noordoost-zuidwestlijn tussen de domeinen *Ledergem* en *Slote*, langsheen het tracé van de vroegere Veldstraat. Het gaat om de sites Sint-Amandsberg – Wolfputstraat/Gentstraat en Wolfputstraat/Muizelstraat, en Oostakker – Het Maegher Goet. De opgravers plaatsden de site Wolfputstraat/Muizelstraat ten oosten van het hoeve Puigem, maar via vergelijking met de kaart van Verhulst en de zeker te situeren domeinen en hoeves (*Slote*, *Ledergem*, *Wittewalle*) lijkt het waarschijnlijker dat Puigem te lokaliseren is ter hoogte van de site Wolfputstraat/Muizelstraat, in plaats van ten oosten ervan (Fig. 3 en Fig. 4).¹⁸⁴ Geen enkel (hier toegepast) criterium van de methodologie van van Beek, Groenewoudt en Keunen spreekt deze identificatie tegen. Het feit dat er op de site bij het voor- en vervolgonderzoek (dat nog minimaal gepubliceerd is) sporen uit de vroege, volle en late middeleeuwen zijn aangetroffen van minstens twee woonkernen, is een sterke aanwijzing voor een relatief belangrijke status van de nederzetting binnen de context van het grondbezit van de abdij in de noordoostelijke domeingroep, gezien de meeste andere nederzettingen in het onderzoeksgebied geen dergelijk lange (continue?) bewoningsgeschiedenis kennen, met uitzondering van de nederzetting in Sint-Martens-Latem, dat zeker een domeincentrum was (*infra*). Dit profiel sluit goed aan bij de hoeve Puigem, die een belangrijke hoeve was. Verder onderzoek zal hier uitsluitsel moeten bieden.

¹⁸³ Gezien de stand van het onderzoek (de verwerking is nog niet afgelopen, waardoor nog niet alle gegevens beschikbaar zijn) zijn deze uitspraken nog onder voorbehoud.

¹⁸⁴ B. De Smaele, H. Pieters, J. Coenaerts en L. Tombeur, ‘“Van de Wolfput tot de Muizel”: archeologisch vooronderzoek langs de Wolfputstraat te Oostakker’, *Archeo Rapport 17*, s.l, 2012, pp. 15.; Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, Kaart I.

Figuur 3. Locatie van de archeologische site Oostakker - Wolfputstraat/Muizelstraat ten opzichte van Puigem, zoals voorgesteld door de opgravers. Uit De Smaele, et al., “Van de Wolfput tot de Muizel”, pp. 15, Fig. 8.

Figuur 4. Voorgestelde locatie van de site, samenvallend met Puigem. Merk op dat de huidige straatnaam ‘Puigem’ zo’n 1000 m naar het westen ligt.

5.1.2. *De noordwestelijke domeingroep*

Binnen de noordwestelijke domeingroep liggen er drie archeologische sites: Wondelgem – Vroonstalledries, Gent – Wiedauwkaai en Mariakerke – Molenwalstraat.

De site Wondelgem – Vroonstalledries ligt op de locatie van het domeincentrum van het domein *Vroonstalle*, het centrum van de noordwestelijke domeingroep. Ondanks de hoge verwachtingen zijn er weinig sporen aangetroffen die getuigen van deze belangrijke hoeve. De site lag blijkbaar eerder aan de rand van de nederzetting, maar is wel duidelijk te relateren aan het domeincentrum, gezien de korte afstand, het ontbreken van geofysische grenzen, de passende datering en de ligging langs de historisch gekende dries.

De volmiddeleeuwse site Gent – Wiedauwkaai kan voorlopig niet aan een historisch gekende uitbating gekoppeld worden, buiten het feit dat ze waarschijnlijk binnen het domein *Vroonstalle* lag en op die manier misschien een afhankelijke hoeve was.

Hetzelfde geldt voor de site Mariakerke – Molenwalstraat. Het archeologisch onderzoek toonde de aanwezigheid van een 13de – 14de-eeuws grachtensysteem aan. Het is quasi onmogelijk om uit te maken of de site al dan niet tot de noordwestelijke domeingroep behoorde, of behoorde tot het grondbezit van een andere heer.

5.1.3. *Andere bezittingen*

Binnen de bezittingen van de Sint-Baafsabdij rond Gent kunnen nog twee archeologische sites gesitueerd worden. Ten eerste gaat het om de site Sint-Martens-Latem – Kerkplein. De site is duidelijk te identificeren met *Hucalhem*, een grote en belangrijke hoeve in het abdijbezit, nadat de abdij rond 1100 deze hoeve in handen kreeg. De ligging alleen al, naast de kerk, is een duidelijk bewijs, aangezien historische documenten verhalen dat rond 1121 de kerk gebouwd wordt naast de hoeve *Hucalhem*. Het archeologisch onderzoek vond plaats ten zuiden van de eigenlijke hoevegebouwen, en leverde sporen op van bijgebouwen uit de late middeleeuwen.

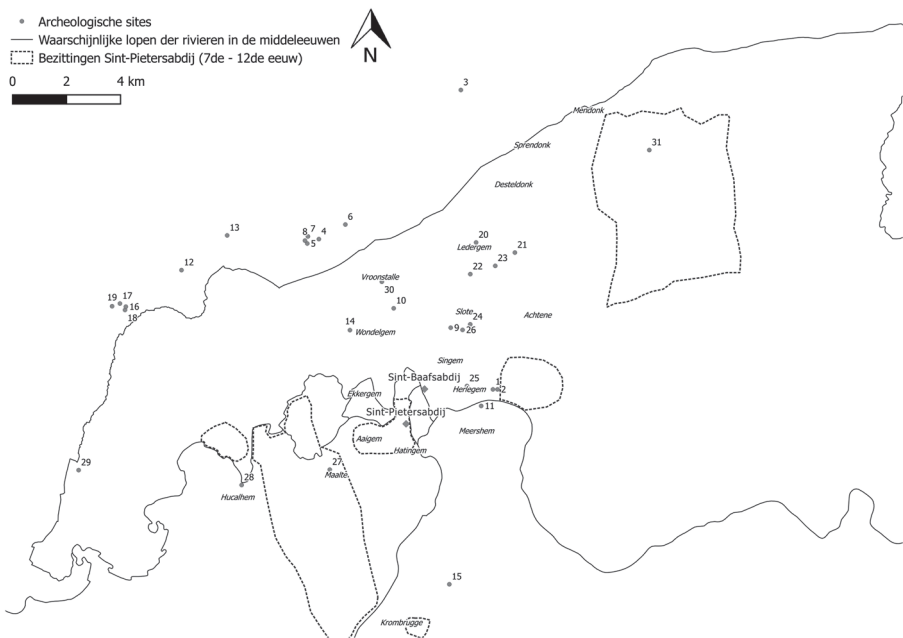
Ten tweede gaat het om de site Gentbrugge – Gentbruggekouter. De site is gelegen vlak naast de historisch gekende hoeve Minnaert, ten vroegste gekend uit 1377 maar eventueel stammend uit de 12de eeuw.¹⁸⁵ Dit maakt het waarschijn-

---

¹⁸⁵ Charles *et al.*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 131.; nummer WSH021.

lijker dat de archeologische site te koppelen is aan het kasteeldomein Minnaert, een type van site die buiten dit onderzoek valt, dan aan de landbouwuitbating *Meershem*, die zo'n 950 m zuidelijker ligt. Een definitieve toewijzing van deze gronden aan een eigenaar is echter enkel mogelijk via verder historisch onderzoek.

Het toponiem *Meershem* kan wel gelinkt worden aan een configuratie van drie sites met walgracht, namelijk WSH025, WSH026 en WSH027.¹⁸⁶ Deze drie sites, waarvan de middeleeuwse oorsprong echter niet aangetoond kan worden, liggen nabij twee driesen, de Voordries en de Achterdries, die ook nu nog herkenbaar zijn in de straatnamen. De vroegste voorbeelden van plaatsnamen op -hem (voortkomend uit -haim) stammen uit de vroeg-merovingische tijd (eind 5de – begin 6de eeuw).¹⁸⁷ Dit wil zeker niet zeggen dat *Meershem* tot die periode teruggaat, maar toont wel aan dat *Meershem* ouder kan zijn dan de eerste vermelding in de 9de eeuw.

Figuur 5. Het grondbezit van de Sint-Pietersabdij rond Gent tussen de 7de en 12de eeuw.

¹⁸⁶ Charles *et al.*, *Van walsites en speelhoven*, pp. 141.

¹⁸⁷ M. Gysseling, 'Persoonsnaam + haim curte', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, XLV (1971), pp. 153.

5.2. De Sint-Pietersabdij

Binnen het grondbezit van de Sint-Pietersabdij rond Gent kan zeker één archeologische site gesitueerd worden (Fig. 5). Het gaat om het grootschalige onderzoeksproject Sint-Denijs-Westrem – The Loop/Flanders Expo, waar een grote nederzetting uit de vroege en volle middeleeuwen is aangetroffen, compleet met molen. Onderzoek heeft uitgewezen dat het hier hoogstwaarschijnlijk om *Maalte* gaat, hoewel het ook *Westregem* kan zijn. De oudste vermelding in historische bronnen stamt uit 1221, maar het is duidelijk dat de ontginning van het Scheldeveld, de grote *wastine* waar *Maalte* in gelegen is, vroeger aangevangen is. Ook de aanwezigheid van een grote vroeg- en volmiddeleeuwse nederzetting is hier een aanwijzing voor. De nederzetting verplaatste zich, zoals eerder besproken, op de overgang van de vroege naar de volle middeleeuwen zo'n 500 m naar het zuiden, in de richting van het huidige toponiem *Maalte*. Dit is, volgens de methodologie van van Beek *et al.*, een extra aanwijzing om beide te koppelen.

De andere archeologische site binnen het bezit van de Sint-Pietersabdij is de site Zaffelare – Vaardeken. De aangetroffen landbouwsporen (ploegsporen en een greppel) dateren waarschijnlijk in de post-middeleeuwen, een waterkuil kan mogelijks laatmiddeleeuws zijn, maar is evengoed jonger. Om deze reden is de site weinig relevant voor dit onderzoek, maar wordt ze wel in het domein van de Sint-Pietersabdij geplaatst, omdat deze abdij dit gebied (grote delen van het bos *Mentocht*) bezat in de late middeleeuwen. De dichtstbijzijnde historisch gekende hoeve is het Winkelgoed, met als voorloper het Kuysterhof.¹⁸⁸ Deze laatste hoeve is ten vroegste gekend uit 1281. Ze was toen in bezit van de Sint-Pietersabdij, net zoals het merendeel van de gronden rond Zaffelare, dat in de 12de – 13de eeuw in bezit kwam van de abdij. Ook het Winkelgoed, met oudste vermelding in 1362, was eigendom van Sint-Pieters. De Koedreef, waarlangs de site Zaffelare-Vaardeken gelegen is, vormde de oostelijke grens van dit leen.¹⁸⁹ Aangezien de archeologische site ten oosten van de Koedreef gelegen is, is het niet waarschijnlijk dat ze juridisch deel uitmaakte van het Winkelgoed.

¹⁸⁸ G. Puimège, 'Lenen, Laatschappen, Vrij-eigendommen te Zaffelare', *Jaarboek van de Heemkundige Kring de Oost-Oudburg*, XVI (1979), pp. 214.

¹⁸⁹ Puimège, 'Lenen', pp. 215.

5.3. *Niet behorend tot abdijbezit*

5.3.1. *Evergem/Belzele*

In 966 was Evergem zeker in het bezit van de Sint-Baafsabdij, maar een domeinstructuur bestond er waarschijnlijk niet, aangezien het gebied voornamelijk uit bos en *wastinae* bestond.¹⁹⁰ Daarna werden de bezittingen van de abdij echter geïsurpeerd door de graaf en slechts gedeeltelijk teruggegeven. De gronden die na de 10de eeuw in bezit waren van de Sint-Baafsabdij lagen ten noordoosten van de dorpskern, de wijk Belzele echter was in bezit gekomen van de heer van Gavere, een onderleenman van de graaf.¹⁹¹ Daardoor is het zeer waarschijnlijk dat de sites op de zandrug van Evergem/Belzele gekoppeld kunnen worden aan het grondbezit van de heer van Gavere.

Interessant is dat de precieze dateringen van de sites in Belzele (via de dendrochronologische dateringen) een mooie aanvulling geven op de ontginningsgeschiedenis van Evergem zoals Verhulst ze reconstrueert.¹⁹² Op basis van een oorkonde van Diederik van de Elzas, gedateerd tussen 1141 – 1150, stelt hij dat één van de eerste ontginningfasen in de gemeente rond deze periode (het midden van de 12de eeuw) moet te dateren zijn. Twee waterputten dateren dendrochronologisch echter duidelijk in het begin van de 11de eeuw,¹⁹³ drie andere in het laatste kwart van de 11de eeuw of het begin van de 12de eeuw.¹⁹⁴ In het westelijke deel van de gemeente, in bezit van de heer van Gavere, gaat de ontginning duidelijk een stuk vroeger, zelfs meer dan een eeuw, van start dan Verhulst kon vermoeden.

5.3.2. *Lovendegem*

De oudste historische vermeldingen van Lovendegem stammen uit 1111 – 1119 (*Lovendeghem*) en uit 1190 (*Lovendenghien*).¹⁹⁵ De naam op -ingaheim wijst op

¹⁹⁰ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 250

¹⁹¹ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 297, noot 333.

¹⁹² Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 285-298.

¹⁹³ Site Koolstraat: Waterput 693 heeft een veldatum van 1012 n. Chr. (*terminus post quem*), Waterput 1532 een veldatum tussen 1011 en 1036 n. Chr. Zie K. Haneca, 'Hout van de archeologische site Belzele – Koolstraat (EVE-KS-08), te Evergem, *Rapporten Natuurwetenschappelijk Onderzoek VIOE, RNO.VIOE.2010-014*, Brussel, 2010, pp. 8.

¹⁹⁴ Site Steenovenstraat: Waterput 88: veldatum 1089 – 1114 n. Chr.; Site Ralingen/Schoonstraat: Waterput 165: 1077 of 1078 n. Chr., Waterput 189: ± 1088 n. Chr. Zie K. Haneca, 'Hout van de archeologische site Belzele – Steenovenstraat (EVE-SOS-08), te Evergem, *Rapporten Natuurwetenschappelijk Onderzoek VIOE, RNO.VIOE.2010-016*, Brussel, 2010, pp. 7; L. Allemeersch en P. Laloo, *Analyse macroresten van 10 waterputten uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen in opdracht van de KLAD, GATE-rapport 74*, Evergem, 2014, 11/16.

¹⁹⁵ Werkgroep Geschiedenis van Lovendegem, *Geschiedenis van Lovendegem*, s.l., 2010, pp. 12.

een Merovingische oorsprong.¹⁹⁶ Het grootste deel van de gemeente behoorde tot de heerlijkheid Lovendegem, een eigendom van de graaf van Vlaanderen.¹⁹⁷

De Larestraat in de wijk Kerkelare loopt langs het kasteeldomein van Lovendegem en vormde zo de grens tussen het parkdomein en woeste gronden.¹⁹⁸ Dit kasteeldomein wordt gezien als de oudste kern van de gemeente, en was mogelijk een *curtis* met oorsprong in de vroege middeleeuwen.¹⁹⁹ Waarschijnlijk werd de centrale hoeve van het eventuele domein ergens tijdens de volle middeleeuwen, in het kader van de banale revolutie, omgevormd tot castrale motte. Dit is echter maar een theorie: bewijs ontbreekt volledig. De opgegraven *off-site*-fenomenen op de site Lovendegem – Larestraat kunnen misschien in verband gebracht worden met het gebruik of de ontginning van de woeste gronden ten zuiden van het kasteeldomein. De datering in de 12de eeuw is alvast een argument pro, maar opnieuw is er geen bewijs om deze stelling te staven.

De site Lovendegem – Supra Bazar grenst aan de zuidelijke rand van de Lovendegemkouter, de oude hofkouter horende bij het vermoede vroegmiddeleeuwse domein, die later dorpskouter geworden is.²⁰⁰ De site ligt centraal tussen de wijken Appensvoorde, Bredestraat en Nisveldt zoals deze weergegeven worden op de Ferrariskaart.²⁰¹ Gezien de ligging aan de rand van de middeleeuwse kouter, kan de site gezien worden als een hoeve geassocieerd met de bewerking van deze kouter.

5.3.3. Merendree

Merendree was samen met Landegem en Vinderhoutte deel van de fiscus *Marka*, en kwam zo in bezit van de Sint-Baafsabdij. Dit deel van de fiscus bestond in de Merovingische periode volgens Verhulst voornamelijk uit bossen.²⁰² Na de usurpaties van de graaf heeft de abdij hier nooit nog grote gebieden in eigendom gehad; in 966 bezat de abdij er slechts vijf *mansi*.²⁰³ In de 12de eeuw bezat ze er

¹⁹⁶ Gysseling, 'Persoonsnaam' pp. 153.

¹⁹⁷ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Vierde deel, Lovendegem*, Gent, 1864-1870, pp. 14.; S. Van Aerschoot-Van Haeverbeeck (ed.), *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit. Architectuur I, deel 12n5, Kantons Waarschor-Zomergem*, Turnhout, 1994, pp. XIII.

¹⁹⁸ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Vierde deel, Lovendegem*, Gent, 1864-1870, pp. 2.

¹⁹⁹ Werkgroep Geschiedenis van Lovendegem, pp. 17.

²⁰⁰ Werkgroep Geschiedenis van Lovendegem, pp. 20/92.

²⁰¹ Geconsulteerd via de Geopunt-kaart van het Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen: <http://www.geopunt.be/>.

²⁰² Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 247.

²⁰³ Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent*, pp. 108.

nog steeds gronden, aangezien een oorkonde van rond 1200 de opheffing van de cijns te Merendree vastlegt.²⁰⁴

De kerk van Merendree is de enige kerk in Vlaanderen die aan de heilige Radegunde (ook Radegundis of Radegonde genoemd) gewijd is, een Thüringse prinses (ca. 520 – 587).²⁰⁵ De heilige Gerolf (ca. 735-748), de oudst gekende heilige uit Vlaanderen, was afkomstig uit Merendree.²⁰⁶ Ook wordt er in het *Liber Traditionum* een *basilica* vermeld te Merendree vóór 748. Dit houdt niet in dat de abdij hier gronden bezat: ze kan ook enkel de kerk bezit hebben. In de late middeleeuwen bezat de Sint-Pietersabdij wel zeker gronden in Merendree.²⁰⁷ Een andere belangrijke grootgrondbezitter in Merendree was de heer van Gavere, die de heerlijkheid Vinderhout-Merendree bezat.²⁰⁸

Het valt echter niet uit te maken waar de gronden van deze grootgrondbezitters lagen, waardoor de archeologische sites te Merendree niet toegewezen kunnen worden. Wel opvallend is dat Merendree in de 6de – 8ste eeuw duidelijk een nederzetting met een zeker (religieus) belang was, gezien de aard en hoeveelheid van de archeologische vondsten en structuren, de aanwezigheid van een *basilica*, de kerk die aan een prinses gewijd is en als geboorteplaats van de oudst gekende heilige van Vlaanderen.

Ook de volmiddeleeuwse occupatie te Merendree, zowel op de Molenkouter-slag als op de sites Gerolfsweg en Heilige Geeststraat, net als de sites met walgracht op de site Heilige Geeststraat, kunnen niet toegewezen worden aan een grondbezitter.

5.3.4. Evergem – Kluizendok

De site Evergem – Kluizendok moet gerelateerd worden aan de nederzetting Kluizen, die ten oosten van de site lag. Kluizen is een typevoorbeeld van een geplande verkaveling in het kader van ontginningen van bossen. Het dorp, bestaande uit een kerk en twaalf hoeves, is met toestemming van de graaf van Vlaanderen gesticht door de abdij van Ename tussen 1115 en 1119, in de nabijheid van een bos.²⁰⁹ Ze lag ten oosten van de site Kluizendok, en het bos dat via

²⁰⁴ C. Ph. Serrure, *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand*, s.l., 1836-1840, pp. 79-80.

²⁰⁵ W. De Clercq, 'Een dorp bij de Kale in de Civitas Menapiorum, provincie Gallia Belgica', *Het Land van Nevele* 41, nr. 1 (2010), pp. 77.

²⁰⁶ J. Bombay, A. Erynck en F. Walgraeve, 'Nieuwe bevindingen omtrent Sint-Gerolf', *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, (2016), Drongen, pp. 114-115.

²⁰⁷ Vermaere, *Abdijorganisatie en Domeinexploitatie*, Deel II.

²⁰⁸ S. Van Aerschoot-Van Haeverbeeck (ed.), *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit. Architectuur I, deel 12n5, Kantons Waarschoot-Zomergem*, Turnhout, 1994, pp. XIII.

²⁰⁹ L. Milis, 'De abdij van Ename in de middeleeuwen. Haar bezittingen in de periode 1063-1250', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks XV (1961), pp. 13-14.

paleo-ecologisch onderzoek op de site geattesteerd is,²¹⁰ is waarschijnlijk hetzelfde bos als waarvan sprake is in de stichtingsoorkonde. De ontginning van het bos vanaf de volle middeleeuwen en het einde van de opvulling van de Romeinse waterputten tijdens de 12de eeuw houdt duidelijk verband met het ontstaan van Kluizen. Tijdens de late middeleeuwen is de site omgevormd tot landbouwgebied. Daarvan getuigen grachten die geïnterpreteerd worden als perceelsgrenzen.

5.3.5. Merelbeke

De site Merelbeke – Caritas ligt geografisch het dichtst bij de veronderstelde vroegmiddeleeuwse nederzetting *Dijsegem*, namelijk op een afstand van nauwelijks 50 m, aan de overkant van de straat die als afbakening wordt gezien.²¹¹ Archeologisch onderzoek op de veronderstelde locatie van *Dijsegem* leverde echter enkel Romeinse sporen op.²¹² De vraag is dus waar de nederzetting ligt die gekoppeld moet worden aan het vroegmiddeleeuwse grafveld dat op deze site werd aangetroffen. De 10de-eeuwse nederzetting die opgegraven is op de site kan eventueel wel *Dijsegem* zijn: de afstand tussen beide is verwaarloosbaar, er zijn geen fysische grenzen, voor zover we weten waren de juridische, administratieve en institutionele factoren hetzelfde voor de toponymische en de archeologische nederzetting, en ze liggen langs eenzelfde wegtracé.

5.3.6. Vosselare

De oudste vermelding van Vosselare (*Fursitio*) stamt uit 694, in jaarboeken van de Sint-Pietersabdij.²¹³ Gezien het jaartal kan het om de nederzetting opgegraven op de site Vosselare – Hoogstraat gaan, maar dit is natuurlijk niet hard te maken. De naam Vosselare zou teruggaan op vurst-laar, wat ‘open, woeste plek in het bos’ zou betekenen.²¹⁴ Zoals voor de rest van Vlaanderen zijn de bronnen voor de vroegmiddeleeuwse periode zeer schaars, waardoor er hier weinig meer kan gezegd worden.

---

²¹⁰ Zie voor een volledige discussie: P. Laloo, W. De Clercq, Y. Perdaen en Ph. Crombé, *Archeologisch vooronderzoek en onderzoek te Kluizendok (gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen)*, Gent.

²¹¹ Van Acker, *Merelbeke*, pp. 13.

²¹² J. Deschietter, W. De Clercq en S. Mortier, ‘Merelbeke-Dijsegem. Een Romeinse vindplaats op de schop’, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen*, (2000), pp. 216.

²¹³ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Zevende deel, Vosselare*, Gent, 1864-1870, pp. 1.

²¹⁴ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Eerste reeks – Arrondissement Gent, Zevende deel, Vosselare*, Gent, 1864-1870, pp. 2.

6. Synthese en besluit

Vooral ten noordoosten van Gent, binnen de noordoostelijke domeingroep van de Sint-Baafsabdij, kunnen verschillende archeologische sites een naam krijgen. De domeinen *Achtene* en *Singem* blijven archeologisch gezien voorlopig wel blinde vlekken, net zoals de woonkern van *Slote*. *Herlegem* kon via een klein waarderend onderzoek in zijn laatmiddeleeuwse fase wel geïdentificeerd worden, maar intensiever archeologisch onderzoek is zeker nodig. In andere delen van het studiegebied blijft het koppelen van archeologische en historische sites meer voorwaardelijk of vooral kleinschaliger. In de noordwestelijke domeingroep leverden sommige sites eerder *off site* sporen op, waardoor het karakter van de nederzetting onbekend blijft (Wondelgem – Vroonstalledries, Mariakerke – Molenwalstraat), en/of kunnen ze voorlopig niet benoemd worden (Gent – Wiedauwkaai, Mariakerke – Molenwalstraat). In Evergem/Belzele leverde het archeologisch onderzoek een aanvulling op de ontginningsgeschiedenis van de gemeente. Te Merendree geven het archeologisch en historisch onderzoek steeds meer aanwijzingen voor het (religieus) belang van deze nederzetting tijdens de vroege middeleeuwen. Het was al langer geweten dat de opgravingen in Sint-Martens-Latem sporen hebben opgeleverd van de belangrijke hoeve *Hucalhem*, maar ook hier is de echte kern van de nederzetting niet gekend, net zoals de oudere occupatiefasen. In andere gemeenten (Merelbeke, Lovendegem, Vosse-lare) blijft het toewijzen van sites problematisch.

De verklaringen hiervoor liggen zowel bij de archeologie als bij de geschiedenis. Archeologisch gezien toont de mate waarin archeologische en historische nederzettingen gekoppeld kunnen worden, vooral aan waar er de laatste jaren veel is opgegraven, met andere woorden, waar er veel economische bouwactiviteit is geweest. Historisch gezien weerspiegelt de mate waarin sites gekoppeld kunnen worden, de mate waarin die microregio is onderzocht op vlak van landbezit en nederzettingsevolutie. Het belang van Verhulst is hier enorm, maar er is zeker nood aan studies over het grondbezit van de Sint-Pietersabdij en van seculiere heren zoals de Graven van Vlaanderen of de heer van Gavere. Het belang van lokale historische studies zoals die voor Lovendegem of Merelbeke is dan ook zeer duidelijk, aangezien ze op kleine schaal belangrijke informatie bewaren.

De methodologie uitgewerkt door van Beek, Groenewoudt en Keunen was bij deze oefening een belangrijke hulp, hoewel sommige criteria voor het studiegebied moeilijk toe te passen waren. Uiteraard blijft het probleem dat archeologische en historische gegevens *a priori* niet compleet zijn en dit ook nooit zullen

zijn, bestaan. Dit houdt echter niet in dat we niet moeten streven naar meer gegevens op een lokaal niveau. Daarnaast zijn er twee archeologische problemen die een dergelijk historisch-archeologisch onderzoek bemoeilijken. Ten eerste is er weinig inzicht in het middeleeuwse nederzettingssysteem, zeker wat betreft de vroege middeleeuwen. Onopgeloste vragen zijn onder andere wat de aard (gradueel versus totaal) en frequentie was van de nederzettingen, en wanneer dit fenomeen eindigde. Dit zorgt ervoor dat archeologische nederzettingen, naar mijn mening, wel geïdentificeerd kunnen worden als historisch gekende nederzetting indien ze voldoen aan de criteria, maar dat het nodige voorbehoud altijd moet blijven bestaan, en dat we moeten beseffen dat het telkens maar om een fase binnen het bestaan van de nederzetting gaat. Ten tweede zijn de late middeleeuwen archeologisch zeer slecht gekend. Dit heeft te maken met het veranderende nederzettingssysteem en nieuwe constructiemethoden, die archeologisch moeilijker herkenbaar zijn. Voorlopig blijft dit probleem moeilijk op te lossen.

Enkel meer grootschalige opgravingen, die nederzettingen in hun volledige 'bestaan' kunnen vatten, zowel chronologisch als ruimtelijk, kunnen meer inzicht bieden. Gezien de sterke verkavelingsgraad van Vlaanderen en de bestaande wetgeving blijven dergelijke projecten de uitzondering. Een voorbeeld is de grootschalige opgraving te Evergem-Kluizendok, waarbij een 15 ha grote nederzetting uit de Romeinse periode onderzocht kon worden en dit zeer veel informatie opleverde met betrekking tot het nederzetting patroon en de ligging van de nederzetting in het landschap.²¹⁵ De sites te Evergem/Belzele en het recente onderzoek langsheen de Wolfputstraat in Oostakker bieden perspectieven voor een intensievere analyse met betrekking tot de middeleeuwen, hoewel het telkens om gefragmenteerd onderzoek gaat.

Deze studie is zeker geen eindpunt van een onderzoek, integendeel. Verder historisch en archeologisch onderzoek is zeker nodig, met betrekking tot percelenstructuren, grondbezit, nederzettingssystemen en dateringen, om tot een volwaardige historisch-archeologische analyse van het middeleeuwse platteland te komen. Deze bijdrage is een voorbeeld in die zin dat ze aantoont dat dergelijk interdisciplinair onderzoek zeer waardevol is. Zo kunnen de archeologische overblijfselen helpen om historische fenomenen beter te begrijpen, een voorbeeld is het debat omtrent de implementatie van het Karolingisch domeinsysteem, waar-

---

²¹⁵ P. Laloo, W. De Clercq, Y. Perdaen, Ph. Crombé (eds.), *Het Kluizendokproject. Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluizen, gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen). december 2005 – december 2009*, Gent, 2009, pp. 389.

bij het archeologisch opgebouwd nederzettingssysteem inzicht kan verschaffen in historisch gekende domeinstructuren.²¹⁶ Meer specifiek voor het studiegebied is meer inzicht verkregen in enkele nederzettingen zoals die te Evergem/Belzele en Merendree. Deze studie is echter maar een beperkt beginpunt voor verder onderzoek, waarbij meer diepgaand archeologisch en historisch onderzoek meer inzicht kan verschaffen in de diachrone sociaal-economische aspecten van deze nederzettingen, waarbij mogelijke vragen zijn: “Welke nederzettingskenmerken zitten verborgen achter historische terminologie?” “Wat is het sociaal-economisch profiel van nederzettingen op basis van archeologische en historische gegevens?”.

Beide disciplines kunnen elkaar enkel versterken: de archeologie biedt nuance en particulariteit aan de geschiedenis, de geschiedenis biedt de bredere maatschappelijke context en modelvorming aan de archeologie. Ik wil dan ook afsluiten met een oproep tot meer samenwerking tussen beide disciplines, hoe moeilijk de ruwe gegevens op het eerste zicht soms te combineren zijn. Hopelijk toont deze studie aan dat het samenleggen van historische en archeologische gegevens tot mooie resultaten kan leiden.

---

²¹⁶ Zie o.a. Verhulst, *Rural and urban aspects* en Wickham, *Framing the Early Middle Ages* voor discussies omtrent de implementatie van het domeinsysteem; zie Theuws (noot 13) voor een voorbeeld van een dergelijke geïntegreerde historisch-archeologische studie met betrekking tot het domeinsysteem.

WAT ALS...?

Een vroegmoderne denkoefening over de unie van de Gentse kapittels van Sint-Veerle en Sint-Baafs

Annelies Somers

1. De aanleiding: de beeldenstormen van de tweede helft van de 16de eeuw en hun gevolgen voor de Sint-Veerlekerk

De politiek-religieuze turbulenties die de tweede helft van de 16de eeuw kenmerkten, zorgden ervoor dat heel wat kerken en religieuze instellingen in de Nederlanden het zwaar te verduren kregen.¹ Ook de Gentse cultusplaatsen vielen bij herhaling ten prooi aan de woede van hervormingsgezinde menigten. Deze uitbarstingen van antikatholiek geweld zijn beter gekend als de beeldenstormen van 1566 en 1578-1579. Uit eigentijdse getuigenissen en verslagen komt als gevolg van deze gebeurtenissen een beeld van de stad naar voor dat zich nog het best laat samenvatten als een katholiek ruïnelandschap. Naast kloosters en parochiekerken bleven ook de twee Gentse kapittelkerken, de Sint-Baafskathedraal en de kerk van Sint-Veerle, niet gespaard van de woede van de brekers.² Zeker voor deze laatste instelling betekenden de aanslagen een beslissend moment in haar geschiedenis. Het verlies van goederen en inkomsten – een proces dat reeds in de 15de eeuw aanving – werd in de 16de eeuw aangevuld met infrastructurele problemen, waardoor het materiële degeneratieproces van de kerk in de aanloop naar de 17de eeuw in een stroomversnelling belandde.

---

¹ Zie hiervoor onder meer het recente themanummer van BMGN “Beeldenstorm 1566”.

² Zie hiervoor de getuigenissen van onder meer Marcus van Vaernewijck, kerkmeester van de Sint-Jacobskerk, Justus Billet, stadsambtenaar, advocaat Philips de Kempnaere en de broers Cornelis en Philips van Campene. M. Van Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, I, p. 110, 156 en II, p. 140 e.v.; J. Billet, *Den gheestelijcken gheduerighen grooten calendrier*, 17de eeuw (Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.G.006179); Ph. Blommaert, *Vlaemsche kronijk, of dachregister van al het gene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 juli 1566 tot 15 juni 1585; onderhouden in 't Latijn door Ph. De Kempnare, overgezet door J.P. Van Male, pastor van Bovekerke, thans voor de eerste maal uitgegeven door Ph. B.*, Gent, 1839; F. De Potter, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571*, Gent, 1870.

In tegenstelling tot de ‘gewone’ parochiekerken in de stad beschikte Sint-Veerle niet over een significante gemeenschap van betrokken gelovigen waarop het een beroep kon doen in crisissituaties. Dit was bijvoorbeeld wel het geval in de Sint-Jacobskerk, waar de gelovigen in de maanden en jaren volgend op de beeldenstormen financiële en materiële bijstand verleenden en zo de mogelijkheid boden om het kerkgebouw relatief snel in ere te herstellen.³ De schade die bij herhaling aan de Sint-Veerlekerk was toegebracht, bleek te groot voor de financiële draagkracht van het kapittel. De kerk aan het Veerleplein was niet langer geschikt voor de diensten van het kanunnikencollege, waardoor een alternatief onderkomen diende te worden gevonden voor de liturgische vieringen waaronder het zingen van de getijden. De Gentse binnenstad bood hiervoor diverse mogelijkheden: Gent telde tijdens het laatste kwart van de 16de eeuw niet enkel zes parochiekerken, er waren ook een vijftiengestigal kloosters te vinden, naast hospitalen en begijnhoven die eveneens over kerken of kapellen beschikten.⁴ Om een combinatie van redenen viel de keuze in 1585 op de Sint-Niklaaskerk, waarbij onder meer de geografische nabijheid en het potentieel van de Sint-Niklaasparochie voor de ‘herkatholicisering’ van de stad van belang waren.

Het onderhandelingsproces voor de overbrenging of translatie van het kapittel naar de parochiekerk aan de Korenmarkt vormt een interessante casus, maar toch bepaalt ze niet het onderwerp van deze bijdrage.⁵ Het uitgangspunt van deze bespreking is een alternatieve piste die werd overwogen en gedeeltelijk uitgewerkt, maar nooit effectief is bewandeld. We zullen ons meer bepaald concentreren op de hypothese ‘Wat als Sint-Veerle en Sint-Baafs waren verenigd?’.

2. Het onderwerp van de oefening: twee Gentse kapittels

Belangrijk in dit verhaal is de voorgeschiedenis van de beide Gentse kapittels en dus hun respectievelijke achtergrond. Kapittels waren colleges van kanunniken, verbonden aan een kapittelkerk, wier voornaamste taak bestond uit het lezen van missen en het zingen van de getijden die tot acht keer per dag plaatsvonden. In tegenstelling tot monniken waren hun leden, de kanunniken, seculiere geestelij-

³ M. Bauwens, A. Somers, “The Institutionel Nature of Parishes and the Restauration of the Church after Iconoclams. The Case of St James and St Pharahild in Ghent (1566-1614), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XCIII, 3-4, te verschijnen en M. Bauwens, “Under Construction? The Catholic Community in Ghent after the Beeldenstorm”, *BMGN-Low Countries Historical Review*, CXXXI, 1, p. 81-98.

⁴ J. Decavele, J. Art, “Gand”, *Dictionnaire d’Histoire et de Géographie Éclesiastiques*, XIX kol. 1005-1058.

⁵ Voor een bespreking hiervan, zie A. Somers, “*Amici nunc sicut et antea.*” Een stedelijke parochiekerk en een prinselijk kapittel tussen kerk en wereld in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent. *Sint-Niklaas en Sint-Veerle (1384-1614)*, UGent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2015.

ken en dus niet gebonden aan een gemeenschappelijke samenlevingsvorm en een kloosterregel, wat bij regulieren wel het geval was. Colleges van kanunniken verbonden aan een ‘gewone’ kapittelkerk worden aangeduid als collegiale kapittels, deze verbonden aan een bisschopskerk (of kathedraal) worden kathedrale kapittels genoemd.

In oorsprong deelden Sint-Veerle en Sint-Baafs een aantal gemeenschappelijke kenmerken: beide waren aanvankelijk collegiale kapittels, gesticht door de titelvoerende graaf van Vlaanderen. In het geval van Sint-Veerle ging het hoogstwaarschijnlijk om graaf Boudewijn IX (1194-1205), bij Sint-Baafs om keizer Karel V (1506-1555).⁶ Het Sint-Veerlekapittel werd begin 13de eeuw gesticht door toedoen van de toenmalige graaf, die de hofkapelanen verbonden aan zijn Gentse residentie (het Gravensteen) het statuut van geprebendeerde kanunniken verleende.⁷ Ongeveer op hetzelfde moment was werk gemaakt van een nieuwe Sint-Veerlekerk en ontstond de gelijknamige parochie. Ook het Sint-Baafskapittel was het resultaat van een transformatie. In 1536 vormde keizer Karel de monniken van de Sint-Baafsabdij door een statuutswijziging om tot seculiere kanunniken.⁸ In 1539 verlieten ze bovendien hun abdij om van de parochiekerk gewijd aan Sint-Jan hun kapittelkerk te maken, met als nieuwe patroonheilige Bavo. Het kersverse Sint-Baafskapittel was een stuk groter dan dit van Sint-Veerle: respectievelijk telden ze vierentwintig en twaalf kanunniken. Vanaf 1559 werd Sint-Baafs bovendien gepromoveerd tot een kathedraal kapittel. Dit was het resultaat van de bulle *Super Universas* waarmee paus Paulus IV (1555-1559) op 12 mei 1559 de bisdomsgrenzen in de Nederlanden hertekende. Voortaan zou Gent de hoofdplaats worden van een nieuw, gelijknamig bisdom. De Sint-Baafskerk kreeg de status van kathedraal en de kanunniken zouden voortaan het college rond de bisschop vormen. Ten tijde van de beeldenstormen en de Calvinistische Republiek (1577-1584) had de Sint-Veerlekerk het zoals hiervoor vermeld niet onder de markt. Ook de Sint-Baafskathedraal kreeg het hard te verduren, hoewel daar de nodige preventieve maatregelen waren getroffen. Deze vooruitziedheid leidde ertoe dat de belangrijkste kunstschaten van de kerk – waaronder het alom bekende Lam Gods van de gebroeders van Eyck – gevrijwaard ble-

---

⁶ Declercq G., “Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent”, *HMGOG NR*, XLIII, 1989, p. 101; J. Roegiers, “Sint-Baafs: abdij, kapittel, kathedraal (1536-1657)”, in B. Bouckaert, *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Amsterdam, 2000, p. 107-113.

⁷ Mogelijk gebeurde dit na lobbywerk van de kapelanen zelf, zie A. Somers, “*Amici nunc sicut et antea.*”, p. 110-114. Een prebende bestond uit een vast inkomen, gelinkt aan de beschikking over bepaalde goederen en/of rechten.

⁸ Het verzoek hiervoor ging initieel uit van de kloostergemeenschap zelf, in de persoon van abt Lucas Munich. J. Roegiers, “Sint-Baafs”, p. 107.

ven. Bovendien was de kerk volgens de beschrijving van tijdgenoot Marcus van Vaernewijck volop in renovatie, waardoor er simpelweg minder af te breken was.⁹

De financiële steun die Sint-Baafs in de nasleep van deze gebeurtenissen kon genieten (onder meer via de eigen leden of kanunniken) was aanzienlijk groter dan de hulp die Sint-Veerle te beurt viel.¹⁰ Een domein waarin het geleden leed in de beide kapittelkerken zich sterk reflecteerde, was dit van de muziekkuitvoering. Van de 14de tot de 16de eeuw waren het precies de collegiale kerken en hun respectieve kapittels die zich profileerden als vruchtbare voedingsbodem voor de luisterrijke muziekkuitvoering en meer in het bijzonder voor de ontwikkeling en bloei van de polyfonie. Dat de Gentse kapittels inzake het afgenomen niveau van hun muzikale activiteiten geen uitzondering vormden, bewijst de vaststelling van landvoogd Farnese die oordeelde dat de kapittelkerken in de Nederlanden aan het einde van de 16de eeuw “*[sont] fort depourvus de bons chantres à cause des troubles et des calamités du temps*”.

Een laatste punt waarop de beide kapittels gelijkenissen vertoonden, heeft betrekking tot de benoemingen. In het Sint-Baafskapittel beschikte de landvoogd over het bevestigingsrecht van de helft van de prebenden (twaalf), in Sint-Veerle over vijf van de twaalf (vanaf 1613 zouden dit er zes worden en in de loop van de 17de eeuw zeven). In beide instellingen had de hoogste vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag dus een behoorlijke vinger in de pap. Het inzetten van kerkelijke benoemingen als beloning voor bewezen diensten (bijvoorbeeld in de politieke of administratieve context) dat hierdoor in de hand kon worden gewerkt en de spreekwoordelijke koehandel in kerkelijke ambten waartoe dit aanleiding gaf, zijn welbekend.¹¹

Ondanks deze gelijkenissen bleven er enkele wezenlijke verschillen tussen beide kapittels bestaan: zowel qua omvang, status, uitstraling en vermogen speelden ze in een verschillende klasse. Als kathedraal college dat bovendien kon bogen op de rijke dotatie uit de erfenis van de Sint-Baafsabdij was het Sint-

⁹ M. Van Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, II, p. 140 e.v.

¹⁰ Na de eerste aanval in 1566 was vooral de rol van proost Viglius van groot belang voor het herstel. Røegiers, “Sint-Baafs”, p. 120. In Sint-Baafs werd ook de boekhouding op orde gesteld van zodra de rust enigszins was weergekeerd. *Ibidem*, p. 127

¹¹ Tot de best gedocumenteerde voorbeelden uit de Zuidelijke Nederlanden behoren onder meer het Sint-Donatianskapittel in Brugge en het Sint-Goedelekapittel in Brussel. Zie hiervoor R. De Keyser, *Het Sint-Donatianskapittel te Brugge (1350-1450). Bijdrage tot de studie van de hogere geestelijkheid tijdens de late middeleeuwen*, KU Leuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1972, H. Callewier, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een laatmiddeleeuwse wereldstad (1411-1477)*, Leuven, 2014 en B. Van Hofstraeten, “De dignitarissen en grote kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele en Sint-Michiel te Brussel (1430-1559)”, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, XIII, 2010, p. 210-226.

Baafskapittel ontegensprekelijk een instelling van een zwaarder kaliber dan Sint-Veerle. De turbulente periode van de beeldenstormen en de Calvinistische Republiek had aan deze ongelijke verhouding niets gewijzigd, wel integendeel.

3. Een blauwdruk voor Sint-Veerle in Sint-Baafs

Onder de archiefdocumenten van het Sint-Veerlekapittel die in het Gentse Rijksarchief worden bewaard, bevinden zich meerdere dossiers waarin stukken zijn verzameld betreffende de translaties van het kapittel naar de Sint-Niklaaskerk. De eerste overbrenging van het kapittel in 1585 liep immers al na vijf jaar spaak, waarna het college van kanunniken de restanten van de voormalige kerk aan het Sint-Veerleplein – met de nodige ongemakken van dien – opnieuw in gebruik nam. Een tweede poging tot vereniging werd in 1614 ondernomen en zou standhouden tot 1782. In één van deze ‘translatiedossiers’ bevindt zich – naast tal van stukken in verband met praktische overeenkomsten die waren gesloten of conflicten die waren gerezen – een nota die een bijzondere denkoefening bevat. Het gaat om een ongedateerd papieren stuk, dat als het ware een concept vormt voor een project van unie van het Sint-Veerle- met het Sint-Baafskapittel. Uitgangspunt van het document zijn een reeks *dubia* die in vragen- en antwoordvorm worden behandeld, in totaal vijftien. Een auteur van het stuk is niet bekend, noch de precieze datering ervan. Het schrift en een aantal andere documenten uit het dossier doen vermoeden dat het document uit de 17de of misschien zelfs 18de eeuw dateert. De inhoud kan evenwel van vroegere datum zijn, aangezien er evenzeer archivalia van het einde van de 16de eeuw in de bundel zijn opgenomen. Het thema is in zekere zin tijdloos. Gezien de conflicten die er zowel tijdens de eerste translatie eind 16de eeuw, als in de 17de en 18de eeuw waren tussen de Sint-Niklaaskerk en het Sint-Veerlekapittel, is het uitwerken van een dergelijke oefening immers op verschillende tijdstippen plausibel. Dat het idee van een eventuele vereniging met het Sint-Baafskapittel zeker al in 1584-1585 speelde, weten we uit het dossier in verband met de eerste translatie naar de Sint-Niklaaskerk dat in het officialiteitsarchief van het aartsbisdom Mechelen wordt bewaard.¹² In dit verband werd door de verantwoordelijken van de Sint-Niklaaskerk immers geargumenteed waarom een overbrenging van Sint-Veerle naar Sint-Baafs beslist geen goede zaak zou zijn voor het eerstgenoemde kapittel. De *dubia* die we hier behandelen dateren nochtans zeker van

---

¹² In dit dossier bevindt zich een gelijkaardige, weliswaar niet “ingevulde” vragenlijst met betrekking tot de translatie naar de Sint-Niklaaskerk. Aartsbisshoofdelijk Archief Mechelen, *Officialiteit*, nr. 1456.

nà 1585: in het stuk wordt immers verwezen naar het verblijf in de Sint-Niklaas-kerk, dat op het moment van de redactie actueel moet zijn geweest. In elk geval is de inhoud van de nota interessant en revelerend voor de positie van de beide instellingen indien het daadwerkelijk tot een unie zou zijn gekomen. De behandelde *dubia* zijn *grosso modo* op te delen in drie categorieën, namelijk waardigheden en autonomie, de beschikbare financiële middelen en het gebruik van tijd en ruimte.

3.1. *Bepalingen in verband met de waardigheden van het Sint-Veerlekapittel en zijn autonomie*

Een eerste categorie van aandachtspunten heeft betrekking op de waardigheden van het kapittel – dit zijn de functies van proost en deken – en de mate van zelfbeschikking waartoe Sint-Veerle in de Sint-Baafskathedraal gerechtigd was.¹³ In geval van een unie tussen beide kapittels zullen de huidige proost en deken van Sint-Veerle tot aan hun dood hun rechten behouden inzake residentie en ontvangst van inkomsten.¹⁴ Beide dignitarissen mogen zich tot aan hun dood inlaten met onderhandelingen in verband met het goederenbezit van het kapittel en vergaderingen over dit onderwerp voorzitten. Na hun overlijden zullen de inkomsten die aan hun specifieke waardigheden zijn verbonden – en waar ze tot dan toe vrij over konden beschikken – bij de gemeenschappelijke opbrengsten voor de kanunniken worden gevoegd. Op de vraag of het kapittel nog als een autonoom orgaan zal kunnen ‘dienen’, luidt het antwoord dat het hen enkel ’s woendags is toegestaan bijeen te komen om te overleggen over hun inkomsten en goederen. Van het bespreken van andere onderwerpen kan geen sprake zijn. Zo is het hen eveneens verboden om statuten op te stellen die tegen de regels en gewoonten in de Sint-Baafskerk ingaan¹⁵.

---

¹³ De proost was in Sint-Veerle het officiële hoofd van het kapittel, die het college extern vertegenwoordigde en er over de jurisdictie beschikte. De dagelijkse en *de facto* leiding was in handen van de deken, die door en onder de kanunniken werd aangeduid. De proost beschikte tot 1613 niet over een eigen prebende (al waren er wel inkomsten verbonden aan deze waardigheid). De deken had bij zijn verkiezing al een prebende, waardoor de waardigheid niet aan één vaste prebende was gelinkt.

¹⁴ De residentieplicht werd vervat in regels over ofwel de minimale verplichte aanwezigheid, ofwel de maximaal toegestane afwezigheid.

¹⁵ Statuten zijn voorschriften die gelden als particuliere rechtsbronnen, omdat ze door individuele instellingen worden opgesteld voor het regelen van interne aangelegenheden. Zolang de bepalingen in statuten niet in strijd waren met algemene normen, was het kerkelijke colleges zoals kapittels toegestaan eigen statuten op te stellen. A. Somers, “Ad utilitatem et conservationem ipsius status et decorum. De statuten van het Gentse Sint-Veerlekapittel (1225-1782)”, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2015, CLXXXI, p. 35-36.

Onvermijdelijk rijst ook de vraag naar wie het kapittel zal leiden, eens de actuele proost en deken zijn overleden. Jaarlijks mogen ze uit hun midden een voorzitter aanduiden, die de bijeenkomsten zal leiden en de nieuwe kanunniken (van dit kleine college) in het bezit zal stellen van de goederen verbonden aan hun prebende bij hun toetreden tot het kapittel. Een volgend element dat aan bod komt, is het gezag van het Sint-Veerlekapittel in het bestuur van de kerk. De reactie hierop is dat Sint-Veerle er over geen enkel prerogatief zal kunnen beschikken, en dat de kanunniken de diensten, gebruiken en statuten van Sint-Baafs – zowel de huidige als de toekomstige – moeten aannemen. Bovendien zullen ze ook een eed moeten zweren. Het uitdoven van de waardigheden van proost en deken van Sint-Veerle zal gebeuren op gezag van de vorst en de bisschop. Eerstgenoemde ontvangt bovendien bijkomend het bevestigingsrecht van twee prebenden, zodat hij er in totaal over zes van de twaalf zal beschikken. De door hem benoemde kanunniken zullen aan de rechterkant plaatsnemen, zodat alle door de vorst benoemde kanunniken bijeen zitten (dus bij deze van Sint-Baafs).¹⁶

3.2. *Bepalingen in verband met de beschikbare financiële middelen*

Een tweede groep bepalingen die kan worden onderscheiden, betreft de inkomsten en middelen waarover het kapittel kan beschikken. Zo wordt het vrij beheer van bijvoorbeeld de uitgaven van de kerkfabriek, namelijk sommen bestemd voor het aankopen en onderhoud van licht (kaarsen), ornamenten, wijn en andere zaken die nodig zijn voor de vieringen, niet langer toegestaan. Om in deze onkosten in de Sint-Baafskerk te voorzien, wordt voorgesteld de middelen te gebruiken die nu worden aangewend voor de kerkfabriek en de bijdrage voor de muziekuivoering in de Sint-Niklaaskerk, en die zullen vrijkomen als de kanunniken van Sint-Veerle uit de parochiekerk wegtrekken.

Een ander aandachtspunt betreft de diensten die voor de overledenen werden gesticht en waar deze moeten worden gevierd. Er wordt bepaald dat ‘nieuwe’ stichtingen (dus recent, van na de translatie) worden bediend in de Sint-Baafskerk. Oude fundaties, die vroeger werden gesticht, worden daarentegen niet hernomen en de hieraan verbonden diensten niet langer uitgevoerd. Op de vraag welke rechten op het beheer en behoud van eigendommen van het Sint-Veerlekapittel moeten worden betaald, luidt het antwoord dat Sint-Veerle dezelfde

---

¹⁶ De som is hier evenwel niet correct: de vorst beschikte sinds de middeleeuwen al over vijf prebenden in het kapittel, een aantal dat in 1613 wijzigde naar zes en vóór 1630 naar zeven. G. Declercq, “Nieuwe inzichten”, p. 85-86.

rechten dient te betalen als deze die ten deel vallen aan de *members* van de Sint-Baafskathedraal.¹⁷ Ook aan de zogenoemde ‘lucratieven’ of opbrengsten zullen de kanunniken geen deel hebben. Wel zijn ze vrij om met de stadsmagistraat te onderhandelen over het behouden van hun vrijstelling op bier- en wijnaccijnzen.¹⁸

3.3. *Bepalingen in verband met de plaats van het kapittel en het ruimtegebruik*

Een laatste categorie van *dubia* betreft een aantal meer formele en ceremoniële, maar op het symbolische vlak niet onbelangrijke afspraken.

Zo is de plaats van de kanunniken in het koor en tijdens processies meteen na de kanunniken van Sint-Baafs, waarmee ze niet mogen worden verward. Ze zullen worden aangeduid als ‘kanunniken van Sint-Veerle in de kathedrale kerk’ of ‘kleine kanunniken’. Op de vraag of ze een kapittel of *corpus* zullen vormen samen met de kanunniken van Sint-Baafs, luidt het antwoord negatief. Evenmin zullen ze kunnen worden verkozen tot dignitaris van Sint-Baafs, zoals proost, deken of cantor (deze laatste was de dignitaris belast met het toezicht op de muziekkuitvoering). Ze behouden de prebende die ze op het ogenblik van de unie van beide kapitels bezaten. Eventueel kunnen ze kandideren voor de lagere functies (*officii*) van ceremoniemeester, *succentor* of sub-cantor, subthesaurier of hulpschatbewaarder en dergelijke. Qua uiterlijke kenmerken mogen ze hun eigen koorkledij blijven doordragen¹⁹. De diensten die ze verzorgen in het koor bestaan uit de kleine uren gedurende het hele jaar en op zon- en feestdagen. Ook assisteren ze bij de altaren tijdens diaconale en subdiaconale diensten, als diaken en subdiaken.

Een laatste vraag betreft ten slotte de kapelannen van Sint-Veerle en hun plaats in de kerk. Zij zullen plaatsnemen achter de kapelannen van het Sint-Baafskapittel en de vicarissen. Bovendien krijgen ze lagere stoelen toegewezen.

¹⁷ “Members” of leden zijn geaffiliëerde (deel)instellingen die zowel aan parochiekerken als aan kapittelkerken verbonden konden zijn. In kapittelkerken waren er *grosso modo* twee types te onderscheiden, namelijk de eerder parochiale *members* zoals de kerkfabriek of armendis, naast de *members* in functie van de muziekkuitvoering, zoals een *cotidiane* (priesterkoor) of koralen (koorknepen). A. Somers, *Amici nunc sicut et antea*, p. 137. Deze ondergeschiktheid vertaalde zich in financiële bijdragen.

¹⁸ Dergelijke belastingvrijstellingen op het tappen van bier en wijn in kapittelkelders werden traditioneel door stedelijke overheden aan kapitels verleend.

¹⁹ In de topografisch-historische atlas bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevinden zich enkele prenten van de 18de-eeuwse winter- en zomerkledij van de kanunniken van Sint-Baafs en Sint-Veerle. Algemeen Rijksarchief, Topografisch-Historische Atlas, nrs.1595 en 2865.

Afbeelding 1. Afbeelding van het winterhabijt van de kanunniken van Sint-Veerle, 18de eeuw (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Topografisch-historische atlas, nr. 2865, f° 20 r°).

4. Argumenten pro en contra

Uit het bovenstaande blijkt dat voor het Sint-Veerlekapittel slechts een rol op het tweede plan was weggelegd in geval van een vereniging met het Sint-Baafskapittel. De autonomie van de leden werd in sterke mate aan banden gelegd door het ondergeschikt maken van hun interne rechtsregels en het beperken van hun bevoegdheden tot het regelen van interne financiële aangelegenheden. Voor het bekleden van hogere waardigheden kwamen ze niet in aanmerking en hun plaats in de kathedraal was er letterlijk één van tweede rang.²⁰ Stichtingen die waren gedaan ten voordele van Sint-Veerle als onafhankelijk kapittel mochten niet worden hernomen. Enkel nieuwe fundaties, aan Sint-Veerle in de hoedanigheid van geaffilieerd lid (en dus ondergeschikte) van het Sint-Baafskapittel, kwamen in aanmerking voor uitvoering. In de praktijk werd van de kapittelheren van Sint-Veerle dus niet meer of niet minder dan contractbreuk verwacht ten aanzien van de gelovigen die in hun oorspronkelijke kerk missen hadden gesticht.²¹

De kanunniken mochten weliswaar hun eigen habijt behouden, maar in het licht van de overige bepalingen lijkt dit eerder een maatregel te zijn geweest die het onderscheid met de ‘echte’ kanunniken van Sint-Baafs duidelijk moest maken en die dus eveneens een symbolische functie had.

Naast het feit dat deze vaststellingen voor de Sint-Veerlecollegiale allicht geen bijster aantrekkelijk vooruitzicht boden, zijn er nog een aantal bijkomende zaken aan te wijzen die aangeven waarom een dergelijk voorstel uiterst gevoelig lag.

In theorie had een samenvoeging van beide kapitels immers een pragmatische oplossing kunnen bieden voor een in eerste instantie praktisch en infrastructuureel probleem. Bovendien beantwoordde een dergelijke ingreep perfect aan de post-reformatorische tijdsgeest, waarin Sint-Veerle binnen het Gentse kader – grof gesteld – als een redundante instelling kon worden beschouwd. In een bredere context was het Sint-Veerlekapittel bovendien niet het enige kanunnikencollege dat onderhevig was aan wijzigingen op het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw. Hoewel het onderzoek naar de laat 16de-eeuwse en vroeg 17de-

²⁰ Over het ruimtegebruik in kapittelkerken en de betekenis hiervan is vooralsnog weinig onderzoek verricht. Recent opteerde Angela Glover voor een antropologische aanpak in haar onderzoek naar vroegmoderne koorstallen, waarin ze onder meer gegevens uit Leuven en Doornik onder de loep neemt. A. Glover, *Framing Sacred Space: The Early Modern Choir Stall*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Toronto, 2015.

²¹ Tot de fundaties in Sint-Veerle behoorden ook de stichtingen van de *cotidiane* en de koralen door Jan en Simon de Mirabello, die er van zeer groot belang waren voor de muziekuivoering. Zie B. Bouckaert, E. Schreurs, “Bijdragen tot de studie van het muziekleven in de Sint-Veerlekerk te Gent (14de-16de eeuw). De fundatie van Simon de Mirabello (ca. 1280-1346). Deel I”, *Musica Antiqua*, XII, 1995, p. 154-163 en B. Bouckaert, E. Schreurs, “Bijdragen tot de studie van het muziekleven in de Sint-Veerlekerk te Gent (14de-16de eeuw). Het koraalwezen. Deel II”, *Musica Antiqua*, XIII, 1996, p. 58-68.

eeuwse seculiere kapittels tot nu toe eerder beperkt bleef, kan worden aangenomen dat materiële moeilijkheden en een verarming van de prebenden algemeen voorkomende problemen waren waaraan de kapittels het hoofd moesten zien te bieden. De op politiek-religieus vlak woelige tweede helft van de 16de eeuw en de reorganisatie van de kerkelijke structuren hadden duidelijk sporen nagelaten bij de seculiere kapittels. Niet alleen werden ze geconfronteerd met budgettaire krapte, ook op het institutionele plan drongen zich wijzigingen op. Met de invoer van de decreten van het Concilie van Trente in de Nederlanden traden immers strengere regels in voege voor de tot dan toe relatief eigengereide seculiere kapittels.²² Naast de meer klassieke eis tot een aangepaste levenswandel van de clerus, kwam onder meer ook hun exemptie of vrijstelling ten aanzien van de bisschoppelijke jurisdictie in het vizier. Een dergelijke combinatie van factoren – financiële en infrastructurele noodzaak enerzijds en een aangepast normatief kader anderzijds – zorgde ervoor dat meerdere instellingen zich genoodzaakt zagen een meer gerationaliseerde organisatiestructuur aan te nemen om hun voortbestaan gegarandeerd te zien. Mogelijke ingrepen waren bijvoorbeeld het beperken van het aantal prebenden, waardoor deze in waarde stegen en er ook betere – stabielere – kandidaten konden worden aangetrokken. Dit was bijvoorbeeld het geval in de kapittels van Sint-Salvator in Brugge en in Harelbeke en Onze-Lieve-Vrouw in Kortrijk.²³ Dat het (al dan niet tijdelijk) overbrengen of samenvoegen van kapittels geen uitzonderlijke maatregel was, bewijzen voorbeelden zoals dit van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in Mesen dat werd samengevoegd met het benedictinessenklooster aldaar. De bestaande samenwerking tussen kapittel en klooster (die terzelfdertijd werden gesticht in de 11de eeuw) bij het uitvoeren van de diensten, werd hierbij geïnstitutionaliseerd. Het Harelbeekse Sint-Salvatorkapittel werd tijdelijk ondergebracht in het nabijgelegen Kortrijk, terwijl er een plan werd voorbereid om het permanent over te brengen naar de Onze-Lieve-Vrouwecollegiale in Dendermonde. Dit laatste voornemen bleef echter in de conceptfase steken en werd – wellicht omwille van de niet geringe fysieke afstand tussen de twee locaties – nooit ten uitvoer gebracht.²⁴

---

²² A. Somers, "Making a Virtue out of Necessity? The Chapter of St Pharahild in Ghent and its Attitude towards the Decrees of the Council of Trent", in W. François, V. Soen, D. Vanysacker (eds.), *Church, Censorship & Reform in the Early Modern Habsburg Netherlands*, Turnhout, 2016 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, 101), te verschijnen. Een mooie illustratie van een dergelijke machtsstrijd tussen bisschop en kapittel vormt de casus van de Mechelse aartsbisschop Matthias Hovius en het Diestse Sint-Sulpitiuskapittel. Zie E. Put, C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Matthias Hovius (1542-1620)*, Leuven, 2002, p. 191 e.v.

²³ A. Pasture, "Les chapitres séculiers pendant le règne des archiducs (1596-1633)", *Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome*, VI, 1926 p. 52-54.

²⁴ A. Pasture "Les chapitres", p. 25, 52-61.

Het idee voor een translatie van Sint-Veerle naar een andere instelling was met andere woorden geen alleenstaand geval. Meer zelfs, vanuit louter economisch standpunt was het een vrij eenvoudige en dus verdedigbare oefening, waarbij het volstond om een bijkomend kanunnikencollege aan de kathedraal te verbinden, gelijkaardig aan de colleges van ‘grote’ en ‘kleine’ kanunniken van bijvoorbeeld het Sint-Goedelekapittel te Brussel. Dergelijke dubbele kanunnikencolleges hadden – daar waar ze bewust werden gesticht – tot doel het absentisme van de kanunniken van de eerste fundatie (de ‘grote’ kanunniken) te compenseren. In de 16de en 17de eeuw werden de kapittels van Antwerpen (Onze-Lieve-Vrouw) en Kamerijk (idem) uitgebreid met een dergelijk college van kleine kanunniken of vicarissen. In Brugge (Sint-Donatiaan), Brussel (Sint-Goedele) en Veurne (Sint-Walburga) bestonden ze reeds sinds de middeleeuwen.²⁵ Sint-Baafs beschikte al van bij de omvorming van de voormalige monnikengemeenschap tot een seculier kapittel in 1536 over een groep geestelijken van de ‘tweede fundatie’. Traditioneel hadden ‘kleine’ kanunniken geen beslissingsrecht en kwamen ze qua rang en fysieke plaats in de kerk na de kanunniken van de eerste stichting. Hun taak beperkte zich bij wijze van spreken tot het halen van de liturgische doelstellingen van de kapittelkerk.²⁶ De hier gegeven omschrijving komt exact overeen met de bepalingen die in verband met de rol van Sint-Veerle in Sint-Baafs werden genoteerd. Aangezien het document ongedateerd is, valt voorlopig niet af te leiden of de opname Sint-Veerle op termijn als een vervanging van de bestaande vicarissen werd voorzien of als een soort nieuwe injectie van personeel en financiën in dit systeem moest dienen.²⁷

Daarnaast zijn nog een aantal dieperliggende, meer symbolische redenen aan te halen waarom het voorstel niet werd uitgevoerd of op zijn minst delicaat was. Van oudsher bestond er immers een ietwat dubbelzinnige verhouding tussen de beide instellingen. De wortels hiervoor gaan terug tot de tijd van de stichting van het Sint-Veerlekapittel, dat zijn naam ontleende aan de relieken van de heilige Veerle. De overblijfselen van deze heilige waren door de religieuzen van Sint-Baafs aan de burchtkapel geschonken in de 10de eeuw. Als blijk van erkenning hiervoor, dienden de kanunniken jaarlijks deel te nemen aan de Kruisdagenprocessie naar de abdij. Op 23 april 1539 gaf Karel V het bevel tot dagvaarding van het Sint-Veerlekapittel om te verschijnen voor de Raad van Vlaanderen in de

²⁵ E. Schreurs, “Kathedraal en collegiale kerken”, p. 143-144.

²⁶ B. Van Hofstraeten, “De dignitarissen”, p. 212.

²⁷ Bovendien is Sint-Baafskapittel als instelling tot nu toe slechts beperkt onderzocht voor wat de 17de en 18de eeuw betreft. B. Bouckaert, “Het muziekleven in de Gentse abdijen tussen en 1500 en 1797”, in G. Declercq, *Ganda en Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 168-170.

context van een geschil over deze processie. Dit geschiedde na een klacht van het Sint-Baafskapittel, omdat de kapittelheren van Sint-Veerle in 1538 hadden geweigerd deel te nemen aan de *dies rogationibus* of Kruisdagen, waartoe ze nochtans van oudsher verplicht waren. Niet alleen hadden de kanunniken verzuimd zich naar de Sint-Baafsabdij te begeven, bovendien hadden ze hun eigen poorten gesloten gehouden toen de kapittelheren van Sint-Baafs in processie naar de Sint-Veerlekerk trokken.²⁸ De omvorming van de abdij tot een kapittel lijkt een keerpunt te zijn geweest: zolang Sint-Baafs een abdij was, hadden de kanunniken van Sint-Veerle immers trouw aan de verplichtingen van de Kruisdagenceremonie voldaan. Vanaf het ogenblik echter dat Sint-Baafs in hun spreekwoordelijke institutionele vaarwater kwam, lijkt er sprake te zijn geweest van oplopende spanningen. Twee elementen zijn daarbij van belang, namelijk het feit dat Sint-Veerle zich tot dan het enige kapittel in de stad kon noemen, maar bovenal dat het zich binnen Gent exclusief kon beroepen op de landvorst als patroon. Niet alleen was dit in 1536 gewijzigd, bovendien bleek dat de voorkeur van Karel V ook nog eens uitging naar het nieuwe kapittel, waarbij hij met geen woord repte over zijn status van patroon van Sint-Veerle. Al in 1536 had Karel immers nagelaten Sint-Veerle te vermelden, toen hij argumenteerde dat hij de stad met de omvorming van Sint-Baafs en de translatie naar Sint-Jan “een vooraanstaande kapittelkerk wilde geven”.²⁹ Op dat ogenblik beschikte hij over het begevingrecht van vijf prebenden in Sint-Veerle, terwijl hij pas in 1541 een gelijkaardig recht zou claimen in Sint-Baafs.³⁰

Een ander terrein waarop de spanning tussen de beide Gentse kapittels tot uiting kwam, was dit van de provinciale concilies die na de proclamatie en aanvaarding van de decreten van het Concilie van Trente in de Nederlanden in 1565 werden georganiseerd. De eerste concilies vonden plaats in de kerkprovincie Mechelen – waartoe Gent sinds 1559 behoorde – en wel in 1570, 1574 en 1607. De tussenkomsten namens het Sint-Veerlekapittel waren weinig talrijk en beperkten zich tot één registratie uit 1607. Hieruit blijkt dat de aandacht van het kapittel vooral uitging naar het voorrangrecht ten aanzien van Sint-Baafs, een kwestie die in het licht van het kerkelijke herstel dat in deze periode volop werd nagestreefd allerminst prioritair moet zijn geweest.³¹ Andermaal kan worden gewezen op het verschillend gewicht van beide instellingen. Als kathedraal kapit-

---

²⁸ M. Gysseling, “Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg”, *Heemkundige Kring de Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXII, 1986, p. 50-52.

²⁹ RAG, SBB, serie K, nr. 10520.

³⁰ J. Roegiers, “Sint-Baafsabdij”, p. 113.

³¹ P. F. X. De Ram, *Synodicon*, I, p. 132, 237, 273 et seq., 406.; *Ibidem*, IV, p. 101, 107.

tel en zetel van het bisdom Gent was de rol van Sint-Baafs op dergelijke bijeenkomsten niet alleen groter, ook in de concrete ‘vertaling’ van de beslissingen naar de praktijk had het als rechtstreeks college rond de bisschop een grotere invloed.

Afbeelding 2. Arend Van Wijnendaele, Uitzicht van de Sint-Veerlekerk vóór de Beeldenstorm (Stadsarchief Gent, Album Arend van Wijnendaele).

5. Tot slot

Het feit dat het concept van unie voor Sint-Baafs en Sint-Veerle nooit in de praktijk werd gebracht, is op zich eigenlijk niet zo belangrijk noch verwonderlijk. Het voorstel in zijn overgeleverde vorm is immers zeer ruw en weinig verfijnd of gedetailleerd uitgewerkt, waardoor het bezwaarlijk als meer dan een kladversie of een denkoefening kan worden beschouwd. Het beperkt zich tot

algemeenheden en zou in zijn beknoptheid als niet meer dan een oneerbaar voorstel voor Sint-Veerle kunnen worden afgedaan. Aangezien het stuk niet kan worden toegeschreven aan een bepaalde auteur, blijft ook de mogelijkheid open dat het om een intern document van Sint-Veerle gaat. Het scherpstellen van de tegenstelling tussen de twee instellingen bij een eventuele samenvoeging en het doemscenario dat Sint-Veerle in dat geval onvermijdelijk tot een tweederangspositie zou worden herleid, kan ook als een retorische tactiek hebben gediend: het moest eventuele voorstanders van een dergelijke unie binnen Sint-Veerle ontmoedigen. Het stuk kan dus evenzeer een interne, eerder polemisch bedoelde concepttekst zijn. Ondanks het feit dat het voorstel erg ongepolijst en bovendien ongedateerd is, biedt het een interessante inkijk in de machtsverhoudingen tussen beide kapittels vanaf het einde van de 16de eeuw. Zelfs indien de inhoud uit de pen van een kanunnik van Sint-Veerle zou zijn gevloeid, moet deze zich goed bewust zijn geweest van het verschillend gewicht van beide instellingen. In een breder kader zou deze denkoefening kunnen dienen als illustratie voor het belang van de ‘nieuwe’ kathedrale kapittels bij de in 1559 opgerichte bisdommen.³²

Het Sint-Veerlekapittel lijkt het in de nasleep van de beeldenstormen immers niet alleen op materieel vlak moeilijk te hebben gehad. Het moest zich evenzeer in toenemende mate verantwoorden voor zijn voortbestaan als seculier kanunnikencollege in een stad waarin een relatief nieuw en vermogend kathedraal kapittel het hart van de bisschoppelijke administratie vormde.³³ Dit laatste vormde bij uitstek het centrum waarin de krachtlijnen van de te voeren bisschoppelijke politiek van katholiek herstel werden uitgetekend. Niet alleen maakte dit de spreekwoordelijke maatschappelijke relevantie van Sint-Baafs in de post-reformatoische context groter, ook de macht die dit aan de leden van het kathedraal college verleende (zowel individueel als in groep), was onvergelijkbaar. Een eventuele samenvoeging van de beide kapittels kon bijgevolg quasi niet anders dan een ongelijke *deal* worden voor Sint-Veerle. Niet enkel kon het zowel numeriek als materieel niet tippen aan Sint-Baafs, ook in aanzien had het aan het kathedrale kapittel weinig buitengewoons toe te voegen. Desondanks is het Sint-Veerlekapittel nooit op dit of een gelijkaardig voorstel van unie ingegaan. De redenen hiervoor hoeven niet al te ver worden gezocht: de voorwaarden waren té reducerend voor Sint-Veerle en daardoor simpelweg niet aanvaardbaar. Wellicht heeft vooral het feit dat er alternatieven waren – hier met name het verblijf in een

---

³² Andere voorbeelden zijn Sint-Donatiaan in Brugge, Onze-Lieve-Vrouw in Antwerpen en Sint-Maarten in Ieper, die reeds langer bestonden en werden opgewaardeerd tot kathedrale kapittels.

³³ A. Somers, “A post-reformatoional contradiction? The Chapter of St. Pharahild in Ghent at the Turn of the XVIth Century”, *Journal of Early Modern Christianity*, 1, 2014, p. 1-28.

‘gewone’ parochiekerk – ervoor gezorgd dat het voorstel nooit werd uitgevoerd. Een overbrenging naar de Sint-Baafskathedraal zou het einde hebben betekend van de autonomie en het aanzien van Sint-Veerle als (prinselijk) kapittel en de kanunniken hebben herleid tot geestelijken van tweede rang. In een parochiekerk als deze van Sint-Niklaas kon de Sint-Veerlecollegiale zich niet alleen nadrukkelijker (blijven) beroepen op zijn status, maar bovendien ook beklemtonen dat het door zijn aanwezigheid meer waardigheid verschaftte aan de parochie en zo de uitstraling ervan vergrootte. Bij dit alles mag immers niet worden vergeten dat kapittels in oorsprong instellingen waren waarvan symboliek en decorum, vertaald in zo luisterrijk mogelijk opgedragen diensten, de bestaansreden vormden.

Tot slot van deze bespreking willen we nog een tweetal zaken onder de aandacht brengen. Zo blijkt er tot nu toe relatief weinig onderzoek te zijn gevoerd naar het fenomeen van de ‘kleine kanunniken’. Vooral de kanunniken van de zogenoemde ‘eerste fundaties’ gingen met de aandacht lopen en dan voornamelijk voor wat de (laat-)middeleeuwse periode betreft.³⁴ Algemeen gesproken blijven de vroegmoderne kapittels in hun totaliteit voor het gebied van de Zuidelijke Nederlanden ietwat onderbelicht. Verder onderzoek in beide domeinen zou ongetwijfeld tot nieuwe inzichten kunnen leiden over de maatregelen die werden getroffen in de nasleep van het religieuze oproer, hetzij uit noodzaak, hetzij in toepassing van de Tridentijnse decreten.

Verder ontbreekt tot dusver een repertorium van kapittels in Vlaanderen en Brabant tot het einde van het ancien régime.³⁵ Een dergelijk instrument zou voor het kapittelonderzoek in het algemeen, maar ook voor het identificeren van gelijkaardige ‘oefeningen’ en de studie van de institutionele geschiedenis van de vroegmoderne kapittels een niet onaanzienlijke meerwaarde kunnen betekenen.

³⁴ Zie onder meer B. Van Hofstraeten, “De dignitarissen”.

³⁵ Een deel van de kapittels wordt beschreven in de database “Base des collégiales de France (816-1563)” van het LAMOP, waarin de kapittels in de Franse bisdommen zijn opgenomen en bijgevolg de kapittels gelegen in de aartsbisdommen, Reims, Kamerijk en Terwaan zijn opgenomen. Zie <http://lamop.univ-paris1.fr/collegiales/base/introMethodologique.html> zoals geraadpleegd op 30 mei 2016. Voor het bisdom Utrecht bestaat een dergelijk repertorium wel, al hielden veel kapittels daar na de protestantse reformatie op te bestaan: J. Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Hilversum, 2014.

DE BUREN VAN HET SINT-VEERLEPLEIN

Een microstudie naar de organisatie, participatie en interactie van een Gentse gebuurte in de zeventiende en achttiende eeuw

Josie Vranken

Het stedelijk leven was in de vroegmoderne tijd doorgelicht van allerlei inclusieve en exclusieve processen.¹ Gentenaren hadden een gelaagde identiteit, die ze onder meer opbouwden met bouwstenen van verwantschap, afkomst, politieke instituties, beroep, socio-economische status, gender, leeftijd en religie. Via het verenigingsleven organiseerden ze zich in gemeenschappen, zoals ambachten, gilden, rederijderskamers of broederschappen.² Een bijzonder type gemeenschap vormde zich op basis van geografische criteria. De stad Gent was sinds de late middeleeuwen in territoriale eenheden georganiseerd. Ze bestond uit zeven parochies, die vanaf 1572 tot aan het eind van het ancien régime in achttien wijken waren verdeeld.³ Deze wijken waren op hun beurt in gebuurten opgedeeld, die vastgelegde eenheden vormden op het straatniveau.⁴ Ze waren zelden groter dan een straat met bijhorende steegjes en soms bestond één straat zelfs uit meerdere gebuurten.⁵ Tijdens de 16de eeuw namen ze in aantal toe en besloegen ze steeds kleinere geografische oppervlaktes. Vanaf de 17de eeuw werden het aantal en de omvang van de gebuurten meer stabiel en was heel de Gentse stad in gebuurten verdeeld.⁶ Het totaal schommelde rond de 200 gebuurten.⁷ Het is deze kleinste geografische eenheid die het onderwerp van dit artikel vormt.

---

¹ A. S. Brett, *Changes of state: nature and the limits of the city in early modern natural law*, Princeton, 2011, p. 5.

² M. J. Halvorson en K. E. Spierling, 'Introduction', in M. J. Halvorson en K. E. Spierling (eds.), *Defining community in early modern Europe*, Aldershot, 2008, pp. 1-10.

³ J. Decavele, *Gebuurtenleven en dekenijen in Gent, 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992, pp. 13-16.

⁴ G. Van Severen, *Het gebuurte- en dekenijleven te Gent. Vroeger en nu*, Gent, 1977, p. 32.

⁵ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 19-29.

⁶ R. Bruijnje, 'De gebruiker aan zet: zoektocht doorheen de archieven van de Gentse gebuurten', masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 2015, pp. 21 en 27. Het aantal gebuurten was niet stabiel tijdens de vroegmoderne tijd. Tijdens de 17de en 18de eeuw liet het stadsbestuur enkele tellingen uitvoeren. Remco Bruijnje merkt op dat deze tellingen niet steeds geheel betrouwbaar waren, daar ze vooral de gebuurten telden die zich in de kuip van Gent bevonden en die door de stad erkend waren via een reglement. De uitkomsten zijn: 1605: 190 / 1692: 209 / 1697: 194 / 1709: 197 / 1732: 200 / 1766: 214 / 1777: 217 / 1786: 217.

⁷ Decavele, *Gebuurtenleven*, p. 27.

Over het Gentse buurtleven is reeds relatief veel onderzoek verricht. De bedoeling van dit artikel is echter om deze inzichten te koppelen aan een aantal historische debatten over het West-Europese buurtleven. Concreet zal een nog nooit eerder onderzochte casestudy geanalyseerd worden, waarvan de resultaten binnen de heersende debatten zullen geplaatst worden. Inspiratie voor deze aanpak werd gehaald uit de lezing van stadshistorici als David Garrioch, Katherine Lynch, Catherine Lis en Hugo Soly, en historische antropologen zoals Herman Roodenburg.⁸ Daarnaast zoekt dit artikel aansluiting bij de Gentse buurtstudies van Harald Deceulaer en Marc Jacobs.⁹ De casestudy zal de gebuurte van het Sint-Veerleplein behandelen en wil nagaan in welke mate deze Gentse buurt tijdens de 17de en 18de eeuw een actieve gemeenschap was, waarin burens in interactie met het stadsbestuur een rol speelden in de stad. Dit onderzoek heeft een aantal doelen. Ten eerste wil ik nagaan in hoeverre de ontwikkelingen binnen de gebuurte van het Sint-Veerleplein de informatie uit andere buurtstudies bevestigen en in hoeverre ze bepaalde conclusies kunnen nuanceren of aanvullen. In het bijzonder wordt er stilgestaan bij de inclusieve en exclusieve processen binnen de gebuurte. Daartoe zal de participatiegraad binnen de gebuurte bestudeerd worden. Ten tweede wil dit onderzoek ook de participatie van de gebuurte binnen de stad bestuderen, door te kijken naar de interactie tussen de gebuurte en het stadsbestuur. Hiermee wil ik ingaan op het debat over het verval van de sociabiliteit, dat uitgaat van een dichotomie tussen de middeleeuwse eenheid en de moderne individualiteit.

De keuze voor de gebuurte van het Sint-Veerleplein werd gemaakt omwille van haar relatief rijke archief. Het archief over de Gentse gebuurten wordt op verschillende plaatsen in de stad bewaard en werd in 2015 door Remco Bruijnje opnieuw ontsloten en gebruiksvriendelijk gemaakt.¹⁰ Het archief bestaat uit twee delen, namelijk het gebuurtenarchief en het archief van de gebuurten. Deze archieven bevatten respectievelijk de bescheiden die door de gebuurte zelf ontvangen en opgemaakt werden en de bescheiden die uit naam van het stadsbe-

⁸ H. Roodenburg, *Antropologen, historici en de hartslag van het archief*, Amsterdam, 2009, pp. 1-35. – D. Garrioch en M. Peel, 'The social history of urban neighbourhoods', *Journal of Urban History*, 5 (2006), pp. 663-673.

⁹ H. Deceulaer, 'Implicaties van de straat: rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (17de-18de eeuw)', *Handelingen der maatschappij voor geschied- en oudheidkunde te Gent*, 50 (1996), pp. 121-147. – H. Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110 (1995), pp. 4-26. – M. Jacobs, 'Sociaal kapitaal van burens. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (17de-18de eeuw)', *Volkkundig bulletin*, 22 (1996), pp. 149-176. – H. Deceulaer en M. Jacobs, 'Les implications de la rue: droits, devoirs et conflits dans les quartiers de Gand (XVIIe-XVIIIe siècles)', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 49 (2002), pp. 26-53.

¹⁰ Bruijnje, 'De gebruiker aan zet', p. 1-208.

stuur werden opgesteld in functie van de gebuurten of bescheiden die door de stad ontvangen werden vanuit de gebuurten.¹¹ De resultaten van de primaire bronanalyse zullen in dit onderzoek steeds gekoppeld worden aan de internationale literatuur om een evenwichtig onderzoek te garanderen.

1. Het Sint-Veerleplein: recht en religie

Het Sint-Veerleplein was een centrale en rijke buurt in het vroegmoderne Gent. Een illustratie hiervan is haar mooi afgewerkte en versierde gebuurteblazen. Dit blazen was samen met het archief het belangrijkste bezit van de gebuurte en werd steeds plechtig overgedragen bij aanstelling van een nieuwe deken.¹² Centraal op het blazen is het Sint-Veerleplein te zien, waar Sint-Veerle tussen twee belangrijke gebouwen staat. Links ziet men het Sint-Veerlekapittel en rechts het Gravensteen. De Veerlekerk dient men te situeren waar later de vismijn gebouwd werd.¹³ Het kapittel kende vooral tijdens de late middeleeuwen een bloeiperiode, maar werd in de 16de eeuw verwoest tijdens de godsdienstoorlogen. Wel bleef op het Sint-Veerleplein tot het laatste kwart van de 17de eeuw een kapel in gebruik waar dagelijks een mis gehouden werd.¹⁴ Verder is er op het blazen een kraan te zien, die op de hoek van het plein en de Kraanlei stond. Ook is er een onthoofdingstaferaal te zien, dat verwijst naar de terechtstellingen die op de Hoofdbrug plaatsvonden, op de grens van de gebuurte. Boven het medaillon staat het wapenschild met het Gulden Vlies, dat vermoedelijk naar Filips II van Spanje verwijst. Onder het medaillon staat het stadswapen van Gent. Op de rand van het blazen staat het volgende te lezen: “*TBLASOEN.VAN / S.PHARAHYEDEN / PLAETSE VER / NIEVDT.A°1.6.2.7.*”¹⁵

Kortom, de identiteit van de buurt werd bepaald door recht en religie, maar ook door haar economische rol, waarbij de vismarkt en de Kraanlei belangrijke

¹¹ Voor het Sint-Veerleplein zijn de meeste van deze bescheiden te consulteren in de leeszaal van de Universiteitsbibliotheek. Maar ook in het stadsarchief en het rijksarchief Gent worden er enkele bescheiden bewaard die horen tot dit archief: Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), handschriften, VLBL.HFI.G021.03-05. – Stadsarchief Gent (SAG), reeks gebuurten.

¹² Reglement met aanvullingen, 7 oktober 1624-1873 (UBG, handschriften, BIB. G.006176). – Het blazen wordt momenteel bewaard in het depot van het STAM en was hiervoor in het bezit van het Bijloke museum te Gent.

¹³ M. Gysseling, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 76. – De woelige geschiedenis van het Veerlekapittel werd recent onderzocht door Annelies Somers, zie: A. Somers, “Amici Nunc Sicut Et Antea”: Een stedelijke parochiekerk en een prinselijk kapittel tussen kerk en wereld in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent: Sint-Niklaas en Sint-Veerle, 1384-1614’, doctoraat, Universiteit Gent, 2016.

¹⁴ A. Somers, ‘Sint-Veerle: het kapittel. Bij de graven van Vlaanderen’, in R. Mantels et al (eds.), *Geloven in Gent: plaatsen van het religieuze verleden*, Gent, 2015, pp. 53-57.

¹⁵ J. Van der Stock (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij, 1477-1787*, Brussel, 1991, p. 403.

Afbeelding 1.3 Anoniem, "Gebuurteblaozen van het Sint-Veerleplein," 1624, Gent, in Jan Van der Stock, *Stad In Vlaanderen: Cultuur en Maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, p. 403.

symbolen waren. Deze bijzondere identiteit maakt, in combinatie met haar relatief goed bewaarde archief, dat het Veerleplein een interessante casestudy is. Maar hoe representatief is het Veerleplein voor het vroegmoderne Gentse buurtleven? Volgens Peter Clark kan men in de vroegmoderne stad nog niet van segregatie spreken. Hij suggereert het beeld van een gemengde stad, waar de verschillende klassen door elkaar leefden.¹⁶ Voor Gent werd deze stelling onderzocht door Dominique Vanneste. Haar onderzoek concludeert dat er in het 18de-eeuws Gent wel sprake was van een zekere ruimtelijke segregatie. Zo stelt Vanneste vast dat de statusverschillen tussen mensen van verschillende straten groter waren dan die tussen mensen die in dezelfde straat woonde.¹⁷ Haar bevindingen

¹⁶ P. Clark, *European cities and towns: 400-2000*, New-York, 2009, pp. 165-166.

¹⁷ D. Vanneste, 'Residential reflection of socio economic patterns in 18th century towns: the example of the town of Ghent', in R. Baetens en B. Blondé (eds.), *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat. New approaches to living patterns*, Turnhout, 1991, pp. 11-20.

nuanceren dus enigszins de stelling van Clark. Een andere studie naar de segregatie in Gent, die wel aansluit bij de stelling van Clark is het onderzoek van Marleen Kin. Zij stelt een heterogeen beeld vast, zonder duidelijke sociale begrenzungen. In elke wijk en elke parochie woonden er zowel arme als rijke mensen, ongeacht het algemene rijkere of armere karakter van de wijk of parochie.¹⁸ Zowel Vanneste als Kin rekenen het Veerleplein tot het rijkere deel van de stad.¹⁹ De opmerking van Clark indachtig, moet men dit gegeven nuanceren. De rijkdom was namelijk niet op heel de buurt van toepassing. Echte segregatie op buurtniveau ontstond pas vanaf het midden van de 19de eeuw.²⁰

2. Civil society en participatie in de buurt

Het thema van buurtparticipatie kan geplaatst worden binnen het debat over het bestaan van een *civil society* in de vroegmoderne tijd. Het concept *civil society* kent verschillende inhouden, maar zelf sluit ik me het meest aan bij Lynch, die *civil society* definieert als een publieke sfeer waarbinnen individuen gemeenschappen vormden, maar waar ook rivaliteit, competitie en ongelijkheid heersten. Ze onderscheidt dit van de formele politieke instituties, waardoor bijvoorbeeld ook vrouwen er een plek krijgen.²¹ Maarten Van Dijk stelt dat men de rol van de centrale en stedelijke overheden in de vroegmoderne steden niet als absoluut mag zien. Die overheden slaagden er niet steeds in om kwaliteitsvolle publieke diensten aan te bieden. Dit probleem werd opgevangen door het bestaan van een sterke *civil society*. Toch mogen de overheid en het middenveld ook niet los van elkaar gezien worden. Zeker de stedelijke overheden maakten volop gebruik van de bestaande *civil society*, bijvoorbeeld voor de ordehandhaving. Hierin lag ook het succes van allerlei verenigingen en gemeenschappen: omdat ze nuttig waren en besparingsmogelijkheden inhielden voor de steden, werd hun voortbestaan gestimuleerd.²²

Ook de Gentse gebuurtten waren gemeenschappen die in de sfeer tussen het publieke en het private meebouwden aan deze *civil society*. In welke mate vorm-

¹⁸ M. Kin, 'Economische transformaties en verarming te Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8 (1982), pp. 34-53.

¹⁹ Vanneste, 'Residential reflection', pp. 11-20.

²⁰ Clark, *European cities and towns*, pp. 165-166.

²¹ K. Lynch, *Individuals, families and communities in Europe, 1200-1800: the urban foundations of Western society*, Cambridge, 2003, pp. 18-19.

²² M. Van Dijk, 'Towards an economic interpretation of justice? Conflict settlement, social control and civil society in urban Brabant and Mechelen during the late Middle Ages and the early modern period', in M. van der Heijden (ed.), *Serving the urban community. The rise of public facilities in the low countries*, Amsterdam, 2009, pp. 62-88.

den zij een inclusieve gemeenschap en in welke mate zijn er sporen te vinden van de ongelijkheid waarover Lynch in haar definitie van *civil society* spreekt? Om deze stelling te testen, zal hieronder de participatie van de buren binnen de buurt van het Sint-Veerleplein bestudeerd worden door te kijken naar het buurtbestuur, de reglementering en besluitvorming en naar de deelname aan de buurtfeesten.

2.1. De buren

Antonius Sanderus, *Flandria Illustrata, Sive Descriptio Comitatus Istius Per Totum Terrarum Orbem Celeberrimi, III Tomis Absoluta. Coloniae Agrippinae: sumptibus Cornelii ab Egmond et sociorum, 1641, p. 69.*

Omdat ik wil onderzoeken welk aandeel van de buurt participeerde binnen de buurt, wordt hier kort een schatting gemaakt van het aantal buren tijdens de onderzochte periode. Uit een bijdrage van Annelies Somers blijkt dat het plein aan het begin van de 17de eeuw een zestigtal huizen telde.²³ Op de gravure hierboven uit het midden van de 17de eeuw staan een dertigtal huizen afgebeeld. De gebuurte werd op deze gravure echter niet volledig afgebeeld, want de gebuurte liep aan de onderzijde van de afbeelding nog door. Bovendien bestonden deze zestig huizen waarschijnlijk uit meerdere wooneenheden. Een woning kon

²³ Somers, 'A Post-reformational Contradiction? The Survival of the Chapter of St. Pharahild in Ghent at the Turn of the 16th Century', *Journal of Early Modern Christianity*, 1 (2014), pp. 3-4.

geheel of gedeeltelijk verhuurd worden, waarbij de huiseigenaar zelf eventueel ook een deel van de woning bewoonde.²⁴ In het archief is slechts één telling van het aantal buren terug te vinden. Ze dateert uit het einde van de 18de eeuw en telt 359 zielen in de buurt.²⁵ Het aantal kinderen hiervan wordt in een andere bron uit dezelfde periode vermeld en komt op 211.²⁶ Wanneer men de 211 kinderen van de 359 zielen aftrekt, blijven er nog 148 volwassen buren of 74 koppels over. Ik wil benadrukken dat deze cijfers slechts een momentopname uit het einde 18de eeuw zijn en dus geen absoluut gegeven vormen. Maar omdat dit de enige bewaarde cijfers zijn uit het hier onderzochte archiefmateriaal, zullen ze als ijkpunt gebruikt worden om een beeld te creëren van het aantal participerende buren in de gebuurte.

2.2. *Buurtbestuur*

De gebuurte van het Sint-Veerleplein vertoonde een structuur gelijkaardig aan de andere reeds bestudeerde Gentse gebuurten. Zo stond er aan het hoofd van de gebuurte een deken, die een schakelfunctie vormde tussen het stadsbestuur en de buurt.²⁷ Specifiek over dekenverkiezingen bestaan er voor het Sint-Veerleplein drie bronnen, ze dateren uit 1757, 1766 en het einde van de 18de eeuw.²⁸ Vermoedelijk werden de stemmingen voor het midden van de 18de eeuw niet bijgehouden, ofwel zijn ze toevallig allemaal verdwenen uit het archief. Uit deze bronnen kunnen enkele conclusies over de verkiezingen getrokken worden.

Ten eerste blijkt dat zowel de stemming als de aanstelling doorging in herberg “De Nieuwe Vismert”.²⁹ Dit nuanceert de stelling van Johan Decavele die zegt dat de stemming in het huis van de aftredende deken gebeurde. Ten tweede waren er tijdens de drie vermelde verkiezingen steeds een beperkt aantal kandidaten en werd de winnaar met overgrote meerderheid van de stemmen verkozen. In 1757 waren er vier kandidaten, waarvan Jacobus Rosse(e)l met 15 van de 21 stemmen won.³⁰ Bij de verkiezing van 1766 won de heer Verbeke het met 14

²⁴ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2002, pp. 372-376.

²⁵ 4.1.2.2. Bevolkingslijst 1792 (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

²⁶ 4.1.2.1.5. Bevolkingslijst per parochie 1786 Sint-Niklaas (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

²⁷ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 32-33. – Van Severen, *Het gebuurte- en dekenijven te Gent*, pp. 9-10.

²⁸ Aantekening van het kiezen van een deken en een dekenin 1757 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 30. – Aantekening van het kiezen van een deken en een dekenin 1766 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr.36. – Proces-verbaal van het kiezen van een deken en een dekenin 18de eeuw (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 98.

²⁹ Reglement met aanvullingen 7 oktober 1624-1873 (UBG, handschriften, BIB. G.006176). – Aantekening van het kiezen van een deken en een dekenin 1757, nr. 30.

³⁰ Naam wordt soms met dubbele en soms met enkele ‘e’ geschreven.

van de 16 stemmen van de heer Buyse, die de enige andere kandidaat was. In de stemming op het eind van de 18de eeuw werd de heer Tierens verkozen uit vijf kandidaten met 18 van de 23 stemmen. Het feit dat er nooit echt spannende stemmingen plaatsvonden, sluit aan bij de hypothese van Koen Vervaeke dat er misschien op voorhand een selectie van mogelijke kandidaten gemaakt werd. Uit zijn studie blijkt tevens dat de dekenen steeds een minimum aan bezittingen hadden en, indien dit af te leiden was uit de bronnen, steeds een vrij beroep uitoefenden. Wel mochten de kandidaten niet aan de Raad van Vlaanderen verbonden zijn.³¹ Gontran Van Severen interpreteert deze democratische verkiezingen echter als volksreferenda, waarbij de beste kandidaat uitgeroepen werd. Toch schrijft ook hij dat men democratisch iemand uit de financiële bovenlaag van de buurt koos, want het ambt was onbezoldigd en er kroop veel tijd in.³² Door een interne leider te verkiezen, gaven de burens het beheer van hun gemeenschappelijke belangen uit handen. De deken kon hierdoor met collectieve instemming macht uitoefenen. Jacobs spreekt hier over het symbolisch kapitaal van de deken of van een krediet gebaseerd op geloof en erkenning.³³ Het is duidelijk dat men iemand koos die reeds in aanzien stond in de buurt en op wie men vertrouwde. Het dekenschap was dus een functie met zowel symbolische als reële macht, maar de functie was enkel voor de rijkere burens. Voor het Veerleplein wil ik als hypothese naar voor schuiven dat een beperkte groep burens besliste over het bestuur en het aanstellen van de deken. De deken kwam zelf ook uit deze kleine groep. Men koos niet enkel iemand die financieel sterk stond, maar ook iemand die verantwoordelijk geacht werd en een goede naam had in de buurt.

Naast de deken stond er een dekenin, die ceremoniële taken uitvoerde tijdens feesten en banketten.³⁴ De oudst gekende dekenin uit Gent werd in 1603 verkozen. De tweede volgde volgens de bronnen pas een eeuw later en het gebruik raakte pas echt ingeburgerd vanaf het einde van de 18de eeuw.³⁵ De bronnen van het Veerleplein bevestigen op het eerste zicht deze trend, maar het is moeilijk harde uitspraken te doen over dit thema omdat het archief geen bronnen bevat over vroegere dekenverkiezingen, hoewel die wel plaatsvonden binnen deze gemeente. De studie van de bronnen leert wel dat de dekenin van het Veerleplein eigenlijk niet echt verkozen werd. Ze werd namelijk steeds aangesteld zonder dat er andere kandidates vermeld werden, terwijl dit bij de deken wel gebeurde.

³¹ K. Vervaeke, 'De gebuurten te Gent', masterproef, KU Leuven, 1982, pp. 53-62.

³² Van Severen, *Het gebuurte- en dekenijleven te Gent*, p. 9.

³³ Jacobs, 'Sociaal kapitaal', pp. 150-152.

³⁴ Bruijnje, 'De gebruiker aan zet', p. 22.

³⁵ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 33-36.

Bovendien werden er opvallend minder stemmen uitgebracht bij de dekeninverkiezing dan bij de dekenverkiezing. Zo werd bijvoorbeeld in 1757 juffrouw Vanderhaege verkozen met 13 stemmen, terwijl er zeker 23 mannen gestemd hadden bij de dekenverkiezing. In 1766 won enige kandidate juffrouw Tergoust met 11 stemmen en eind 18de eeuw werd juffrouw Mortier met slechts 4 stemmen aangesteld.³⁶ Uit andere buurtstudies blijkt dat het vaak ging om de echtgenote of weduwe van een voormalige deken of baljuw.³⁷ Hierover is voor het Sint-Veerleplein echter niets geweten. Naast deze verkozen ambten stelde de deken zelf een aantal medewerkers aan, waarvan de belangrijkste de baljuw en de knaap waren.³⁸ De eerste was de secretaris van de gebuurte en functioneerde als plaatsvervanger van de deken bij diens afwezigheid.³⁹ De knaap wordt door Van Severen omschreven als “*l’homme à tout faire*” van de buurt.⁴⁰ Hij was nachtwaker, raadgever bij straatversieringen, boodschapper en beveldrager van de deken. Daarnaast was hij ook verantwoordelijk voor de straatverlichting, het water voor de brandvoorziening en het strooien van zout in de winter. Bovendien functioneerde hij als levende krant en kon hij lezen en schrijven. Hij was de enige van het buurtbestuur die vergoed werd voor zijn werk.⁴¹

2.3. De buurtvergadering

Nadat hierboven werd nagegaan wie er deel uitmaakte van het buurtbestuur, wil ik in wat volgt bestuderen wat de trends waren bij de buurtvergaderingen. Over het aantal aanwezigen is helaas weinig informatie te vinden in het archief. Er is één lijst bewaard gebleven van de personen die op zo’n vergadering aanwezig waren. Deze is echter ongedateerd en kan door zijn unieke karakter niet met andere lijsten vergeleken worden. De lijst is als volgt opgebouwd: in de linker kolom staat de naam van een persoon, bijvoorbeeld “Verplanken”, in de middelste kolom staat het aantal personen die onder dit gezinshoofd vallen. Bij de naam Verplanken is dit aantal twee, net als bij de meeste andere gevallen. Vermoedelijk staat dit voor de heer Verplanken zelf en zijn echtgenote. In de rechterkolom staat tenslotte het betaalde bedrag. Dit is afhankelijk van het aantal personen in

³⁶ Aantekening van het kiezen van een deken en een dekenin 1757 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 30. – Aantekening van het kiezen van een deken en een dekenin 1766 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr.36. – Proces-verbaal van het kiezen van een deken en een dekenin 18de eeuw (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 98.

³⁷ Bruijnje, ‘De gebruiker aan zet’, p. 22.

³⁸ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 33-36.

³⁹ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 33-36.

⁴⁰ Van Severen, *Het gebuurte- en dekenijven te Gent*, 11.

⁴¹ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 33-36.

de middelste kolom. Iedereen betaalde evenveel, per persoon kwam dit op 10 schellingen en 13 groten. Opvallend is wel dat deze lijst een onnauwkeurigheid bevat. Onderaan de lijst staat er: “maect 30 persoonen, 18_19_6”. Maar wanneer al de aantallen uit de middelste kolom worden opgeteld, komt men aan 37 personen.⁴² Van de ongeveer 74 koppels waren er dus 37 personen aanwezig op een buurtvergadering.

Wat kunnen de bronnen verder leren over deze vergaderingen? Er werden regelmatig verbodsordonnanties uitgevaardigd door het stadsbestuur over de consumptie van bier, brandewijn en wijn op zulke buurtvergaderingen. Bovendien werd het streng verboden aan de gebuurten om aan deze reglementering te ontkomen door hun vergaderingen buiten de stad te houden. Hierop stond een boete van 25 gulden, te verdelen onder de aanwezigen.⁴³ Toch blijkt uit de bronnen dat er op ook op het Veerleplein heel wat afgedronken en gegeten werd tijdens zulke vergaderingen. Dit blijkt onder meer uit twee bewaarde rekeningen van de uitgaven van een buurtvergadering. De eerste rekening dateert van 5 augustus 1656 en is een vrij uitgebreide beschrijving van de kosten die Antonio Vander Schaffelt, een hofmeester van de gebuurte, betaalde aan de herbergier Francois van de Strate. Wie deze hofmeesters waren en wat hun taak exact inhield is onduidelijk. Vervaeke meent dat ze waarschijnlijk instonden voor de praktische organisatie van feesten en banketten.⁴⁴ Er werden allerlei soorten vlees aangekocht, maar ook mosselen en brood. Verder werd vooral veel wijn en bier gekocht. Ook het vervoer van het eten en drinken werd vergoed en de waard en de kok werden uitbetaald. Er waren ook speellieden aanwezig en de vergadering werd gevolgd door een requiemmis. De aanwezige burenen dienden elk 1 gulden en 1 schelling te betalen.⁴⁵ De tweede rekening dateert uit de 18de eeuw en is minder uitgebreid. Ze vermeldt enkel dat Damien Tombur op 5 oktober 1784 betaald werd door de deken van de gebuurte voor vertier dat hij verzorgd had tijdens de gebuurtevergadering.⁴⁶

⁴² Lijst van personen aanwezig op een vergadering 18e eeuw (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 97.

⁴³ Bevelschrift van het stadsbestuur over het verbod aan de gebuurten om te vergaderen buiten het stadsbestuur 1766 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 106.

⁴⁴ Vervaeke, ‘De gebuurten te Gent’, pp. 128-131.

⁴⁵ Rekeningen van de deken 1656-1793 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 2.

⁴⁶ Bewijsstukken bij rekening, 1643-1793 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 48.

2.4. Reglementering

Het Gentse buurtleven werd gereguleerd door buurtreglementen. Deze reglementering vormde zich organisch binnen de buurt en vertoonde volgens Decavele veel gelijkenissen tussen de Gentse gebuurten.⁴⁷ Vanaf 1671 waren de Gentse gebuurten verplicht een reglement op te stellen, maar vele gebuurten beschikten reeds vroeger over een reglement.⁴⁸ Zo ook het Sint-Veerleplein, dat in 1624 haar reglement in gebruik nam. In de inleiding van dit reglement wordt bovendien vermeld dat dit een vernieuwde versie is: “*vernieuw int dekenschap van Francoys Soetyns anno 1624*”.⁴⁹ In 1665 werd er een aanvulling op dit reglement geschreven. Hierin werd er gehamerd op het naleven van de sacramenten van de eucharistie en de ziekenzalving. Nalatigheid werd met een boete bestraft.⁵⁰ Het verschijnen van deze aanvulling kan gelinkt worden aan het bewind van Antoon Triest, die tussen 1621 en 1657 een contrareformatorisch beleid voerde in zijn bisdom.⁵¹ Tenslotte bestaat er nog een derde reglement, dat stamt uit de periode 1677-1678.⁵² Net als in andere gebuurten sommen deze reglementen voornamelijk op wanneer men vaste bedragen diende te betalen binnen de gebuurte. De belangrijkste betalingen waren ook bij het Sint-Veerleplein de *willecom*, die men betaalde wanneer men zich nieuw in de buurt kwam vestigen, de doodschuld bij het overlijden en de bijdrage te betalen bij aankoop en verkoop van een huis in de gebuurte.⁵³

Uit de studie van deze drie reglementerende bronnen van het Sint-Veerleplein kunnen enkele conclusies getrokken worden over het al dan niet maken van sociaal onderscheid tussen de buren. In het reglement van 1624 werd er een onderscheid gemaakt in de te betalen doodschuld op basis van sociale status en leeftijd. Voor mannen en vrouwen die lid waren van de gebuurte diende na hun overlijden een doodschuld betaald te worden van minstens 5 schellingen. Voor knechten en dienstmeisjes dienden slechts 2 schellingen betaald te worden. Voor kinderen gold een doodschuld van slechts 2 schellingen.⁵⁴ In het nieuwe regle-

⁴⁷ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 19-21; 26.

⁴⁸ Decavele, *Gebuurtenleven*, p. 26.

⁴⁹ Reglement met aanvullingen 7 oktober 1624-1873 (UBG, handschriften, BIB. G.006176).

⁵⁰ Beschikking van de Schepenen van de Keure over een aanvulling op het reglement 1665 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 4.

⁵¹ M. Cloet, ‘De kerk en haar invloed’, in P. Janssens (ed.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Volume 2: cultuur en leefwereld*, Gent, 2009, pp. 11-13.

⁵² Reglement 1677-1678 (SAG, reeks gebuurten), nr. 448.

⁵³ Reglement met aanvullingen 7 oktober 1624-1873 (UBG, handschriften, BIB. G.006176). – Beschikking van de Schepenen van de Keure over een aanvulling op het reglement 1665 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 4. – Reglement 1677-1678 (SAG, reeks gebuurten), nr. 448.

⁵⁴ Reglement met aanvullingen 7 oktober 1624-1873 (UBG, handschriften, BIB. G.006176).

ment van 1677-1678 werd er ook bij het betalen van de *willecom* een leeftijdsonderscheid toegevoegd. Kinderen moesten volgens het nieuwe reglement minder betalen. In dit nieuwe reglement werd nog een ander sociaal onderscheid gemaakt. Zo diende de doodschuld van dienstponeel door hun leidinggevende betaald te worden.⁵⁵

Het reglement voorzag ook boetes bij oproer in de buurt, waarbij de boetes voor lichamelijk geweld hoger lagen dan die voor verbaal geweld. Verder riep de buurt ook op om elkaars begrafenissen bij te wonen. Op afwezigheid stond namelijk een boete van 2 groten. Het verplicht bijwonen van gemeenschapsrituelen zoals begrafenissen kon volgens Jacobs dienen om het sociaal kapitaal van de buurt te reproduceren.⁵⁶ In de aanvulling uit 1665 staat te lezen dat de boete voor afwezigheid bij een begrafenis op 2 groten werd gesteld, net als in andere gebuurten.⁵⁷ Dit zou kunnen wijzen op een poging om meer eenvormigheid te creëren tussen de verschillende Gentse gebuurten na het midden van de 17de eeuw. Deze centralisatie op lokaal niveau valt samen met een toenemende regulering, die volgens een studie van Deceulaer plaatsvond tijdens de tweede helft van de 17de eeuw en zich doorzette aan het begin van de 18de eeuw.⁵⁸ Jacobs ziet dit als een gevolg van de toegenomen interactie tussen stad en buurt.⁵⁹ Ook in het nieuwe reglement uit 1677-1678 kan men sporen van deze toegenomen wisselwerking terugvinden. Het reglement begint met een verzoek vanwege de deken aan de hoogbaljuw en de schepenen van de Keure van Gent. De buurt diende een verzoek in om een goede politie in te richten, net zoals dat in andere gebuurten zou gebeuren.⁶⁰ In de vroegmoderne periode was het politieel apparaat nog erg divers en weinig gecoördineerd. In Gent was er onder meer de baljuw, een gerechtsofficier die het centrale gezag vertegenwoordigde in de stad en verantwoordelijk was voor de ordehandhaving. Hij patrouilleerde echter niet zelf.⁶¹ Daartoe werden er in Gent in het midden van de 17de eeuw twee politie-meesters aangesteld.⁶² In het archief zijn twee reglementen bewaard uit het einde van de 18de eeuw, waarin het stadsbestuur de buurten inlicht over het organise-

⁵⁵ Reglement 1677-1678 (SAG, reeks gebuurten), nr. 448.

⁵⁶ Jacobs, 'Sociaal kapitaal', pp. 153-156.

⁵⁷ Reglement met aantekeningen 7 oktober 1624-1853 (UBG, handschriften, BIB. G.006176).

⁵⁸ Deceulaer, 'Implicaties van de straat', p. 124.

⁵⁹ Jacobs, 'Sociaal kapitaal', pp. 149-176.

⁶⁰ Reglement 1677-1678 (SAG, reeks gebuurten), nr. 448.

⁶¹ F. Vanhemelryck, 'Recht, rechtspraak en ordehandhaving', in P. Janssens (ed.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. VI: politiek*, Gent, 2009, pp. 255-256.

⁶² P. Van Peteghem, 'Politie' in Brugge, Gent, Maastricht en Nijmegen. Een bijdrage tot vergelijkende institutionele stadsgeschiedenis in de Nederlanden', in H. Soly en R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, pp. 467-468.

ren van de wacht en regels oplegt over publieke rust en veiligheid.⁶³ De politie waarnaar het Veerleplein in het verzoek vraagt, dient bijgevolg niet begrepen te worden als een institutionele politiemacht, want deze ontstond pas op het einde van de 18de eeuw. Wel vragen ze om een aandacht van boven af voor de goede orde in de buurt.

2.5. *Besluitvorming*

Volgens de secundaire literatuur werden buurtreglementen opgesteld door de dekenen en vervolgens op de buurtvergadering meegedeeld. Hier dienden alle burens akkoord te gaan en het document te ondertekenen. Tenslotte moesten ook de hoogbaljuw en de schepenen het document goedkeuren.⁶⁴ Hoe gebeurde deze procedure op het Sint-Veerleplein en wat leert ons dat over de mate van participatie?

Het reglement van 1624 werd maar liefst 53 keer ondertekend. Soms staat er een jaartal bij de naam vermeld, of hun functie "*als deken*" of "*als bailliue*". De jaartallen lopen tussen 1624 en 1845, dus het reglement bleef twee eeuwen in gebruik en werd regelmatig opnieuw ondertekend. Van de gedateerde handtekeningen stammen er elf uit 1624. Een hypothese zou kunnen zijn dat het document doorheen de jaren steeds ondertekend werd door het bestuur van de buurt, met name de baljuw en de nieuw verkozen deken. Om dit na te gaan, werden de handtekeningen vergeleken met een lijst met dekenen uit de late 17de en 18de eeuw, die op basis van de boekhouding van de gebuurte opgesteld kon worden. Hier werden echter geen overeenkomsten gevonden.⁶⁵ Ook bij het aanvullend reglement uit 1665 en het nieuwe reglement uit 1677-1678 werden geen overeenkomende dekenamen teruggevonden.⁶⁶

Interessant is dat de hypothese wel opgaat voor de 19de eeuw. Na de heroprichting van de gebuurten in 1804 ging men elke dekenwissel officieel opnemen in het oorspronkelijke reglementenboekje van 1624.⁶⁷ Dit gebeurde vermoedelijk ter legitimatie en om zich in de lijn van de vroegere dekenen te plaatsen. Daarom dienden in de periode van 1828 tot 1848 dekenen en baljuws te handtekenen onder de oorspronkelijke handtekeningenlijst. Toen er hier geen plaats

⁶³ 2.1.1. Reglementen, 2 december 1790 (SAG, *reeks gebuurten*), nr. 128. – 2.1.1. Reglementen, 3 december 1790 (SAG, *reeks gebuurten*), nr. 128.

⁶⁴ Decavele, *Gebuurtenleven*, p. 26.

⁶⁵ Rekeningen van de deken 1656-1793, nrs. 22 en 46. – Aantekening van het kiezen van een deken en een dekenin 1757, nr. 30.

⁶⁶ Reglement met aanvullingen 1624-1873 (UBG, handschriften, BIB. G.006176). – Reglement 1677-1678 (SAG, *reeks gebuurten*), nr. 448.

⁶⁷ Decavele, *Gebuurtenleven*, p. 50.

meer was, werden er kleine aanvullingen geschreven, waarbij de officiële overdracht van het reglementenboekje en het blazoën aan de volgende deken beschreven werd. Deze laatste ondertekeningen gebeurden in de periode tussen 1853 en 1873.

De onderzochte procedure sluit aan bij de conclusies van Deceulaer, die de besluitvorming in de vroegmoderne Gentse gebuurten onderzocht en concludeerde dat dit op een collectieve en informele wijze gebeurde. De deken voerde een leidende rol, maar had geen monopolie op het bestuur. Besluitvorming was een collectief proces, waarbij mannen en vrouwen, armen en rijken, actief konden optreden. Maar ze hadden niet allen evenveel inspraak. Oudere, mannelijke burens speelden bijvoorbeeld een belangrijkere rol, omdat men beroep deed op hun levenservaring.⁶⁸ Volgens mij dient het idyllische beeld van collectieve besluitvorming wat genuanceerd te worden, omdat het ook erg selectief van aard was. De besluitvorming was selectief omdat er enkel mannen aanwezig waren en omdat bovendien niet alle gezinshoofden participeerden, maar vermoedelijk enkel de voornaamste burens. Toch meen ik te kunnen stellen dat wel een groot deel van de gezinshoofden van de buurt de reglementen en de aanvulling ondertekenden op het moment dat dit opgesteld en afgekondigd werd op de vergadering. Voor het eerste reglement gebeurde dit elf keer met zekerheid en van een dertigtal ongedateerde handtekeningen kunnen we aannemen dat die contemporain zijn. Dat komt samen op 41 keer, wat opvallend meer is dan bij de aanvulling en het nieuwe reglement. Dit kan verklaard worden omdat dit het eerste reglement was, dat trouwens ook bleef functioneren ten tijde van de aanvulling en na het nieuwe reglement. In 1624 was het ondertekenen dus een extra bijzondere gebeurtenis. Het aanvullend reglement uit 1665 en het nieuwe reglement uit 1677-1678 werden respectievelijk 24 en 25 keer ondertekend. Deze aantallen zijn waardevol en het zou fout zijn om een hoge graad van participatie te ontkennen, maar deze participatie gold vermoedelijk enkel voor een elitaire bovenlaag van de burens. De literatuur die stelt dat alle burens de reglementen in een gebuurte ondertekenden, is volgens mij een te optimistische inschatting.

2.6. *Samen eten en drinken*

Hierboven werd reeds vermeld dat er tijdens de buurtvergaderingen heel wat gedronken en gegeten werd. De gebuurte organiseerde ook daarnaast regelmatig feestelijkheden, die met buurtmaaltijden gevierd werden. Door samen te eten en

⁶⁸ Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners', pp. 7-9.

te drinken creëert men actief een gemeenschap.⁶⁹ Uit andere buurtstudies is geweten dat in vele gevallen niet iedereen aanwezig was of mocht zijn op deze buurtmaaltijden. Decavele zegt dat dit in sommige buurten via reglementen werd gereguleerd, waarbij voornamelijk kinderen werden geweerd.⁷⁰ In Utrecht kwamen echter ook de arme groepen niet opdagen, daar er voor de maaltijden betaald diende te worden.⁷¹ De studie van deze feestcultuur kan dus opnieuw iets leren over de participatie in de buurtgemeenschap van het Sint-Veerleplein. Om te onderzoeken wie er voor de feestelijkheden betaalde, werden de feesten ter gelegenheid van het aanstellen van een nieuwe deken onderzocht. Die waren niet het enige soort vertier dat de buurt kende, maar andere vieringen werden helaas nooit gedefinieerd in de boekhouding of systematisch gedocumenteerd. De aanstellingsfeesten duurden meestal twee of drie dagen, maar er zijn ook bronnen bewaard die slechts een enkel avondmaal vermelden.⁷² Vaak verschijnen er in de rekeningen uitgaveposten aan speellieden, die soms ook mee aten.⁷³

Bij hun aanstelling betaalden de deken, en soms ook de baljuw en de dekenin een *jonste*. Samen met de overschotten aan inkomsten van de vorige ambtstermijn, de zogenaamde *boni*, dekten zij een deel van de rekening.⁷⁴ Dit maakte dat de maaltijden voor een groot deel een traktatie aan de burenen waren. Het andere deel van de rekening werd gelijk onder de aanwezigen verdeeld.⁷⁵ Hoeveel deze feesten kostten en hoeveel de burenen zelf moesten bijleggen, kon variëren.

In de bronnen werden al de bedragen uitgedrukt in groten Vlaams, wat wordt afgekort als gr. Vl. Het muntstelsel zit als volgt in elkaar: 1 pond Vlaamse groten telt 20 schellingen Vlaamse groten of 240 penningen Vlaamse groten. Hieruit volgt dat 1 schelling 12 penningen telt. Een penning wordt ook wel denier of groot genoemd.⁷⁶ Af en toe werden de geldbedragen echter uitgedrukt in gulden in plaats van ponden. De verhouding zit dan als volgt in elkaar: 1 gulden telt 20 stuivers en 1 stuiver telt 4 oorden.⁷⁷ Om de bedragen uit de bronnen beter te

⁶⁹ C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood and social change in west European cities. 16th to 19th centuries', *International review of social history*, 38 (1993), pp. 15-18.

⁷⁰ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 32-33.

⁷¹ L. Bogaers, 'Geleund over de onderdeur' doorkijkjes in het Utrechtse buurteven van de vroege middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), pp. 351-354.

⁷² Rekeningen van de deken 1656-1793, nrs. 14, 21-23, 25-27, 37, 38 en 81.

⁷³ *Ibidem*, nrs. 23, 25, 27, 31, 37, 38, 81 en 89.

⁷⁴ Decavele, *Gebuurtenleven*, pp. 32-33.

⁷⁵ Rekeningen van de deken 1656-1793, nrs. 14, 21-23, 25-27, 31, 37 en 81.

⁷⁶ J. Dambruyne, 'Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief', *Verhandelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 26 (2001), p. 5.

⁷⁷ V. Verheyden, 'Numismatiek', *Familiegeschiedenis*, geraadpleegd op 13.07.2016, <http://familiegeschiedenis.be/hulpwetenschappen/numismatiek>.

begrijpen, is het nodig om wat achtergrond te hebben over de prijzen en lonen in Gent tijdens die periode.⁷⁸ Allereerst wil ik aanhalen dat prijzen en lonen enorm plaats- en tijdsgebonden waren. Wat hieronder wordt voorgesteld is slechts een momentopname voor Gent. Begin 17de eeuw verdienden ongeschoolden gemiddeld 20 gr. Vl. per dag.⁷⁹ De gemiddelde graanprijzen op dat moment lagen voor rogge op 174 gr. Vl. per halster en voor gerst op 138 gr. Vl. per halster. Tegen het midden van de 18de eeuw waren deze prijzen enorm gedaald en kostte een halster rogge gemiddeld nog 82 gr. Vl. en een halster gerst 138 gr. Vl.⁸⁰ De graanmaten in Gent waren als volgt verdeeld: 1 mud was 6 zakken, of 12 halsters of 24 veertelen of 48 vaten of 96 achtelingen of 384 pinten. Hieruit volgt dat 1 halster 32 pinten graan waren.⁸¹ De verhouding tussen de traktaties en de bijdragen van de burens werd onderzocht aan de hand van drie rekeningen van meerdaagse feesten uit 1748, 1751 en 1793.⁸² De kosten werden steeds per dag afgerekend en gemiddeld werd de helft door de deken betaald. Ondanks de traktaties dienden de aanwezige burens gemiddeld 20 penningen betalen. Dit kwam overeen met een gemiddeld loon van een ongeschoolde arbeider. Er bestond dus een financiële grens, die niet voor iedereen haalbaar was.

Tot slot kan men zich afvragen hoeveel volk er naar zulke feestelijkheden kwam. Uit de analyse van de rekeningen blijkt dat er in 1748 twee bijeenkomsten waren. De eerste bron bevat geen namen, maar vermeldt dat het voor de burens is en de tweede bron telt 54 aanwezigen.⁸³ Op het feest van 1751 waren de eerste dag 34 personen, de tweede dag 31 personen en de derde dag 36 personen aanwezig. Mits enkele uitzonderingen waren het elke dag dezelfde mensen die opdaagden.⁸⁴ In 1754 waren er 37 aanwezigen, in 1757 30 aanwezigen en in 1766 29 aanwezigen.⁸⁵ Zoals eerder in dit hoofdstuk vermeld werd, waren er veel kinderen aanwezig in de buurt. De aantallen van de aanwezigen op de buurtfeesten zijn veel te laag om ook al deze kinderen te omvatten, dus men kan besluiten dat enkel de volwassen burens aanwezig waren. Er woonden ongeveer 148 volwassen personen in de gebuurte, waarvan er gemiddeld slechts 1/5 deel-

⁷⁸ J. Craeybeckx en C. Verlinden (eds.), *Dokumenten Voor De Geschiedenis Van Prijzen En Lonen In Vlaanderen En Brabant, volume VIII*, Brugge, 1959, p. 5.

⁷⁹ E. Scholliers, 'Lonen te Gent (XVe-XIXe eeuw)'; in J. Craeybeckx en C. Verlinden (eds.) *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen, volume II deel A: Vlaanderen*, Brugge, 1959, pp. 367; 382-386.

⁸⁰ P. Deprez, 'Graanprijzen te Gent en te Deinze in groten Vlaams (1555-1795)', in J. Craeybeckx en C. Verlinden (eds.) *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen, volume I*, Brugge, 1959, pp. 62-66.

⁸¹ Craeybeckx en Verlinden, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen*, p. 6.

⁸² Rekeningen van de deken 1656-1793, nrs. 23,25 en 81

⁸³ *Ibidem*, nrs. 21 en 23.

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 25.

⁸⁵ *Ibidem*, nrs. 27, 31 en 37.

nam aan de feesten. Ik meen dat dit te verklaren is door de financiële grens, want hoewel er getrakteerd werd, moest men toch ook zelf bijbetalen. Zeker wanneer de feesten meerdere dagen en avonden duurden, lijkt het me waarschijnlijk dat sommigen die het financieel moeilijker hadden, het werk hiervoor niet lieten liggen. Toch waren deze feestmaaltijden goedkoper dan het bijwonen van een buurtvergadering.

3. De taken van de gebuurte

3.1. *Debat: modern vs. premodern*

Eén van de voornaamste debatpunten binnen het historisch debat over buurten is het mogelijke verschil tussen premoderne en moderne buurten. Hoewel historici het er over eens zijn dat buurten doorheen de geschiedenis onderhevig waren aan veranderingen, heerst er geen consensus over wanneer deze veranderingen plaatsvonden, wat er de oorzaak van was en wat de impact er van zou zijn. Sommigen laten het verval van het buurtleven reeds in de 16de en 17de eeuw beginnen, wat zou betekenen dat de vroegmoderne tijd gekenmerkt werd door een gradueel aftakelen van de sociabiliteit binnen de heterogene buurtgemeenschappen.⁸⁶

Een klassieke auteur die deze tegenstelling onderbouwde was Ferdinand Tönnies. Hij ontwikkelde eind 19de eeuw de dichotomie tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*, waarbij het eerste naar de pre-industriële sociabiliteit verwijst, gebaseerd op interpersoonlijke contacten, en het tweede naar de industriële maatschappij waarbij sociale relaties voornamelijk via instellingen georganiseerd worden. Dit model werd door historici zoals Gideon Sjöberg nagevolgd.⁸⁷ Hoewel dit model veel werd nagevolgd en veel studies beïnvloed heeft, kreeg het ook hevige kritiek en komt het recent steeds meer onder druk te staan. Lis en Soly merkten op dat het buurtonderzoek te sterk focuste op de toegenomen kloof tussen de klassen en het gradueel verval van de sociabiliteit binnen de heterogene buurtgemeenschappen. Is dit verval wel eenduidig als desintegratie van de traditionele solidaire gemeenschap te begrijpen? Met hun onderzoek wilden ze een antwoord bieden op de studies ingericht volgens de ‘traditioneel-modern’-tegenstelling, die zo de historische dimensies van buurten uit het oog dreigen te verliezen. Ze ijveren voor langetermijnstudies rond concepten als *gemeenschap*, *buur-*

---

⁸⁶ Garrioch en Peel, ‘The social history of urban neighbourhoods’, pp. 663-673.

⁸⁷ G. Sjöberg, *The Preindustrial City: Past and Present*, New York, 1965. – Garrioch en Peel, ‘The social history of urban neighbourhoods’, pp. 663-673.

ten en *solidariteit*, om zo de dichotomie tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* te problematiseren. Concreet gaan ze de evolutie van de dagdagelijkse functies van buurten na, met bijzondere aandacht voor de manieren waarop sociale en culturele veranderingen de sociabiliteit en solidariteit in de buurt beïnvloed hebben. Als conclusies gelden dat de hoge migratiegraad in de vroegmoderne tijd de reciprociteitsrelaties tussen burenen niet ondermijnd heeft, dat het privatiseringsproces niet parallel liep met het verval van het straatleven, dat lokale gemeenschappen na de terugtrekking van de hogere klassen alternatieven zijn gaan zoeken voor zelfregulering en tenslotte dat het ontstaan van geografische segregatie een nieuwe gemeenschapsidentiteit creëerde met een nieuwe soort solidariteit. Kortom, de tegenstelling tussen traditionele en moderne gemeenschappen, tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* is niet zwart-wit en sommige kenmerken van de ancien régime maatschappij leven nog steeds door.⁸⁸

Vanuit bovenstaand debat wil ik in wat volgt graag de interactie tussen de buurt en de stad bestuderen. Vanaf de 17de eeuw, maar vooral in de 18de eeuw werd het Sint-Veerleplein net als andere Gentse gebuurten meer en meer *ingeschakeld* door het stadsbestuur. Wil dit zeggen dat de buurt haar eigenheid verloor en niet langer een *actor* was, maar een *tool* werd in een meer gecentraliseerd bestuur?

3.2. Impulsen

Tijdens de vroegmoderne tijd bestond er een ambigue relatie tussen de Gentse gebuurten en het stadsbestuur. Deceulaer lichtte de decennia van 1660 tot 1670 uit als een sleutelperiode waarin de relaties tussen de buurt en het stadsbestuur herschikt werden. Deze herschikking zou volgens hem belangrijke implicaties gehad hebben voor de onderlinge verhoudingen binnen de buurt.⁸⁹ Het stadsbestuur wilde ontsnappen uit een economische impasse door meer taken uit te besteden aan de gebuurten om zo geld te besparen.⁹⁰ Deze hypothese wordt ook door andere historici, zoals Decavele en Jacobs, gevolgd.⁹¹ Ook Lis en Soly sluiten zich hierbij aan. Zij benadrukken dat de buurten in de Zuidelijke Nederlanden autonome organen bleven, maar dat ze steeds meer taken opgelegd kregen van het stadsbestuur.⁹²

⁸⁸ Lis en Soly, 'Neighbourhood', pp. 1-11.

⁸⁹ Deceulaer, 'Implicaties van de straat', pp. 123-125; 130-133.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Decavele, *Gebuurtenleven*, p. 25. – Jacobs, 'Sociaal kapitaal', pp. 149-176. – Lis en Soly, 'Neighbourhood', pp. 5-8.

⁹² Lis en Soly, 'Neighbourhood', pp. 5-8.

In het gebuurtenarchief en het archief van de gebuurten zijn hier vooral aanwijzingen voor terug te vinden vanaf de 18de eeuw. Zo dateert het bewaarde archief van het Veerleplein voor dit aspect bijna uitsluitend uit de 18de eeuw. Enerzijds is het jammer dat er voor de 17de eeuw amper iets bewaard gebleven is, maar anderzijds kan dit ook als argument beschouwd worden om te stellen dat de interactie vooral vanaf de 18de eeuw sterk op gang kwam. Er zullen vermoedelijk wel bronnen verloren geraakt zijn uit de 17de eeuw, maar toch meen ik dat dit grote verschil in omvang niet zonder betekenis is. De analyse van het archief bevestigt de hypothese dat de interactie ontstond uit een economische verzwakking, waarbij het stadsbestuur probeerde te besparen. Ook het endemische oorlogsgeweld in vroegmodern Gent zorgde voor meer taken voor de gebuurten. Hoewel er vanaf 1667 moeite werd gedaan om de bevolking zoveel mogelijk te sparen van de militaire lasten, door bijvoorbeeld kazernes te bouwen waar de soldaten konden verblijven, werd er tot het eind van het ancien regime nog regelmatig beroep gedaan op de goodwill van de stedelingen om de soldaten te huisvesten en te voeden.⁹³ Schepenen informeerden via brieven aan de dekenen naar het aantal beschikbare plaatsen in de gebuurte.⁹⁴ Begin 18de eeuw werd er aan de gebuurte van de Veerleplaats een brief gestuurd, waarin te lezen staat dat er zes ruiters gelogeed zouden moeten worden in de gebuurte. Deze bron is een aanmaning om de deken hier nogmaals toe aan te zetten, wat aangeeft dat de buurt de opdrachten van de stad niet steeds meteen uitvoerde.⁹⁵ Verder is er voor het Veerleplein een bevelschrift van het stadsbestuur uit het eind van de 18de eeuw bewaard gebleven. Hierin staat dat de dekenen voor hun gebuurte dienden na te gaan welke burenen bereid waren hun huis open te stellen voor gekwetste officieren.⁹⁶

3.3. *Toegenomen taken*

De interactie tussen stad en buurt resulteerde in een uitgebreide taakuitvoering door de gebuurte. De belangrijkste taakeenheden waren ruimtelijke ordening, ordehandhaving, administratie en kleine conflicten.

⁹³ M. P. Gutmann, 'De nasleep van de oorlog', in P. Janssens (ed.) *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. V1: politiek*, Gent, 2009, pp. 83-92. – R. Van Uytven, 'De steden', in P. Janssens (ed.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. V2: cultuur en leefwereld*, Gent, 2009, p. 235.

⁹⁴ 5.2.2.1 tot 5.2.2.9. Ad hoc taken (SAG, *reeks gebuurten*), nr. 128.

⁹⁵ Attestatie voor het inkwartieren van ruiters, 1709 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), 13.

⁹⁶ Bevelschrift van het stadsbestuur voor het inkwartieren van officieren, 1793 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 109.

3.3.1. Ruimtelijke ordening

Er zijn heel wat bronnen bewaard gebleven over de organisatie van de ruimtelijke ordening. Het vinden van fondsen voor grote openbare werken was een probleem voor de stedelijke overheden. Daarom schoven ze tijdens de 17de en 18de eeuw de kosten voor de openbare nutsvoorzieningen door naar de gebuurten.⁹⁷ Dit was dus inderdaad een besparingsactie. De twee belangrijkste openbare nutsvoorzieningen waren bestrating en verlichting. De bronnen over de ruimtelijke ordening volgden telkens op een ordonnantie vanwege het stadsbestuur, wat aangeeft dat de vraag van bovenaf kwam. Toch is enige nuance nodig. Zo gebeurde het kasseien in 1789 op vraag van de deken.⁹⁸ Bovendien blijkt uit de bronnen dat de gemeente veel moeite deed om de buurt te kasseien. Zo zijn er verschillende rekeningen bewaard gebleven waarin de gemeente kasseien, zand en bezems aankocht. Ook ging er geld naar de arbeid en naar drinkbier voor de arbeiders.⁹⁹ Verder was er een enorme kloof tussen de plannen van het stadsbestuur en het doelgericht handelen van de gebuurten. Zo waren al de Gentse buurten vanaf 1671 verplicht de straten te vernieuwen, maar kwamen echte initiatieven pas vanaf de tweede helft van de 18de eeuw op gang. Eerst werden er enkele aanmaningen uitgevaardigd om de buurten hiertoe aan te zetten.¹⁰⁰ Veel taken werden vanuit de stad opgelegd aan de buurten, maar dit betekende niet dat de buurten hier meteen gehoor aan gaven. Ze wilden het zelf de moeite waard vinden voor ze de taken uitvoerden. Andere voorbeelden hiervan zijn de ordonnanties over het vrijhouden van de waterwegen en steigers of de ordonnanties over het vernieuwen van de straatnaambordjes, die allebei meermaals gepubliceerd werden omdat er geen gehoor aan werd gegeven.¹⁰¹

Het tweede element van ruimtelijke ordening was de verlichting. Het belang en het gebruik van deze nutsvoorziening nam tijdens de vroegmoderne tijd toe.¹⁰² De omhalingen voor deze uitgaven gebeurden volgens verdeelsleutel van het huisgeld. Dit was een onroerende belasting, waarbij de burens betaalden in

⁹⁷ Deceulaer, 'Implicaties van de straat', p. 129.

⁹⁸ Rekeningen van de deken 1656-1793, nr. 62, 75 en 99 – Staat van inkomsten van de omhaling voor het aanleggen van kasseien 1789 (UBG, handschriften VLL.HFI.G021.03-05), nr. 61. – Bewijsstukken bij rekening 1643-1793, nr. 59.

⁹⁹ Staat van inkomsten van de omhaling voor het aanleggen van kasseien 1732 (UBG, handschriften VLL.HFI.G021.03-05), nr. 18. – Staat van inkomsten van de omhaling voor het aanleggen van kasseien, 1789 (UBG, *handschriften* VLL.HFI.G021.03-05), 61. – Rekeningen van de deken 1656-1793, nr. 46 en 50. – Bewijsstukken bij rekening 1643-1793, nrs. 51 en 52.

¹⁰⁰ Dossier inzake het aanleggen van kasseien 3.1.2, (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

¹⁰¹ 3.1.1. Reglementen 1786, (SAG, reeks gebuurten), nr. 128). – 3.1.1. Reglementen.

¹⁰² Clark, *European cities and towns*, p. 195.

verhouding tot de waarde van hun woning.¹⁰³ Men verlichtte de straten in de vroegmoderne tijd met lantaarns en reverbères of reverberen.¹⁰⁴ Deze laatste waren gepolijste holle spiegels, waarin lichtstralen vielen die versterkt teruggekaatst werden.¹⁰⁵ Er is hier weer sprake van bottom-up initiatieven vanuit de buurt. Zo diende de gebuurte in 1776 een aanvraag in om de kleine lantaarntjes op de hoek tussen de Veerleplaats en de Hoge Zonnestraat te vervangen door een lantaarn en een reverbère met twee wiken.¹⁰⁶

3.3.2. Ordehandhaving

De bronnen over de ordehandhaving gaan over de nachtwacht en de brandwacht. Naar het einde van de 18de eeuw toe werd de brandbestrijding steeds beter georganiseerd, met een uitgebreide taakverdeling. Verantwoordelijkheid voor de blusmaterialen en watervoorraden kon bij het dorp of de stad zelf liggen, of bij gilden, kloosters, of zelfs particuliere gezinnen.¹⁰⁷ Ook de gebuurten werden hierbij ingeschakeld, getuige het reglement van 1766. Het reglement bevatte 61 bepalingen en besluit met een lijst waarin per wijk de gebuurten werden opgesomd samen met het aantal brandemmers die daar voorhanden moesten zijn. Het Veerleplein werd vermeld onder de wijk van de Burgstraat.¹⁰⁸ Er bestonden ook brandarmen, maar die mochten enkel gebruikt worden door een verantwoordelijke burger, die door de magistraat aangesteld was. De buurten die aan het water lagen, zoals het Veerleplein, dienden in de winter wakken te voorzien, opdat er altijd bluswater voorhanden zou zijn in geval van brand. Het was de knaap die hiervoor verantwoordelijk werd gesteld.¹⁰⁹

Uit de studie van de bronnen van het Veerleplein valt op dat de problematiek van openbare veiligheid levendig gehouden werd door impulsen van zowel boven- als onderaf. Over de nachtwacht zijn de bronnen helaas slechts spora-

¹⁰³ L. Charles, 'De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 46 (1992), pp. 154-158. – J. Dambruyne, 'Het stedelijk beleid inzake woning- en stedenbouw', in J. Dambruyne et al. (eds.), *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992, pp. 45-47. – Staat van inkomsten van omhaling voor het onderhouden van de lantaarns 1789 (UBG, handschriften VLL.HFI.G021.03-05), nrs. 60 en 65.

¹⁰⁴ Clark, *European cities and towns*, p. 195.

¹⁰⁵ S.n., 'Reverbère', De geïntegreerde taalbank, geraadpleegd op 13.07.2016, <http://gtb.inl.nl/>.

¹⁰⁶ Beschikking van de Schepenen van de Keure over het plaatsen van lantaarns 1776 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 42.

¹⁰⁷ M. Ryckaert, 'Brandbestrijding en overheidsmaatregelen tegen brandgevaar tijdens het Ancien régime', in Gemeentekrediet van België (ed.), *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*, Brussel, 1984, pp. 247-251.

¹⁰⁸ 2.2.1. Reglementen (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

¹⁰⁹ 2.2.1. Reglementen (SAG, reeks gebuurten), nr. 128. – Bewijsstukken bij rekening 1643-1793, nrs. 28, 32 en 71. – Rekeningen van de deken 1656-1793, nrs. 41, 49 en 67.

disch bewaard gebleven en vooral van latere datum. Toch kunnen hier twee conclusies uit getrokken worden. Ten eerste bleek dat er een briefwisseling bestond tussen de gebuurten en het stadsbestuur. Uit de bronnen bleek dat de buurt reageerde en repliek stuurde op de taken die de stad hen oplegde.¹¹⁰ Ten tweede bleek er een systeem te bestaan, waarbij de stad gebruik maakte van de buurtindeling om tot een organisatiesysteem te komen en geld te werven voor de nachtwacht.¹¹¹ Eind 18de eeuw stelde het stadsbestuur twee reglementen op over het organiseren van de wacht, publieke rust en veiligheid.¹¹² Deceulaer ziet deze organisatie van de wacht als een logisch vervolg op oudere patronen van semi-formele zelfregulering, waarbij burens elkaar bijstonden bij incidenten. Dit verklaart volgens hem ook waarom veel buurten meteen instemden op de vraag van het stadsbestuur om 's nachts wacht te lopen. Ze verkeerden toen bovendien in de positie om voorwaarden te stellen. Voorbeelden van zulke eisen waren: niet ter verantwoording worden geroepen als rust verstorende soldaten of burgers iets overkwam in hun buurt en de vraag om wapens te krijgen. Bovendien speelde de buurt een grote rol in de uitkomst van juridische vervolgingen en processen. De steun van de buurt bij zulke processen kon beslissend zijn. De buurt kon mensen steunen en helpen als ze een goede reputatie hadden. Maar het werkte ook omgekeerd, want oneervolle personen werden niet geholpen en hun proces kon zelfs negatief beïnvloed worden. Dit verklaart ook waarom poorters die sterker verankerd waren in een lokaal netwerk minder zwaar gestraft werden dan vreemdelingen die geen banden hadden in de buurt.¹¹³ Het top-down initiatief bouwde dus verder op een bottom-up rechtsbescherming.

3.3.3. *Administratieve taken*

De derde taakeenheid bestond uit administratieve taken. Tijdens de 17de en 18de eeuw kwam er een impuls van bovenaf om allerlei tellingen te laten doorvoeren, onder meer over de grootte van de gebuurten, over het aantal gebuurten en over de omvang van de bevolking.¹¹⁴ Daarnaast zijn er ook lijsten bewaard die de

¹¹⁰ 2.1.3. Verslagen (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

¹¹¹ 2.1.2. Financiën (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

¹¹² 2.1.1. Reglementen, 2 december 1790 (SAG, reeks gebuurten), nr. 128. – 2.1.1. Reglementen, 3 december 1790 (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

¹¹³ Deceulaer, 'Implicaties van de straat', pp. 136-141.

¹¹⁴ 4.1.1.1. Lijst van de gebuurten, (SAG, reeks gebuurten), nr. 128. – 4.1.1.2.6. Attestatie over de grootte van gebuurten per parochie 1786, Sint-Niklaas (SAG, reeks gebuurten), nr. 128. – 4.1.2.2. Bevolkingslijst 1792 (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

graanvoorraden, herbergen en wapens telden op buurtniveau.¹¹⁵ Een bijzonder type administratieve bescheiden kwam voort uit de armoedepolitiek in de 17de en 18de eeuw. Armoede was een endemisch probleem in Gent en het stadsbestuur probeerde er met alle macht iets aan te doen.¹¹⁶ Hun acties worden door Soly als actieve top-down politiek geïdentificeerd.¹¹⁷

In 1750 verscheen er vanwege de schepenen van de Keure een reglement voor de gebuurten aangaande vagebonden en bedelaars. Dit reglement schakelde de buurt in als een controleorgaan. De burenen dienden toe te zien op de aanwezigheid van vreemdelingen in de buurt en op het misbruik van de bepalingen.¹¹⁸ Later, in 1785, volgde er nog een herinnering aan het vorige bevelschrift. Hierin werden de dekens van de gebuurten aangemaand om het vorige reglement na te blijven leven en de armen te controleren en te tellen.¹¹⁹ Verder zijn er in het archief allerlei briefjes bewaard vanwege de gebuurten aan het stadsbestuur. Ze meldden dat er in hun gebuurte geen vreemdelingen gevonden waren, of als er wel waren, hoelang ze er al woonden en wat voor een succesvolle zaak ze bijvoorbeeld hadden. Daarnaast zijn er ook veel briefjes bewaard die de deugdzzaamheid en eerlijkheid van personen uit de buurt bevestigden.¹²⁰ Er werd dus gehoor gegeven aan de gebodsbepalingen van bovenaf. Toch wil ik benadrukken dat het reglement meermaals werd uitgevaardigd. Waarschijnlijk geldt hier dus opnieuw de opmerking dat de top-down macht niet volledig efficiënt was en er een verschil tussen het wettelijke en werkelijke land bestond.

3.3.4. *Kleine conflicten*

Burenruzies waren veelvoorkomend en gingen meestal over gemeenschappelijk bezit. Deceulaer stelt dat het stadsbestuur de conflicten probeerde te bemiddelen en tot akkoorden tussen de burenen wilde komen. Zulke bemiddeling behoorde tot het takenpakket van de politiemeesters. Vanaf het midden van de 17de eeuw werden er in Gent twee politiemeesters aangesteld. Ze dienden de bouwwerken, de waterlopen en de wegen te controleren en toe te zien op heimelijkheden,

¹¹⁵ Graan 4.1.4. (SAG, reeks gebuurten), nr. 128. – Herbergen 4.1.5. (SAG, reeks gebuurten), nr. 128. – Wapens 4.1.6. (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

¹¹⁶ Clark, *European cities and towns*, p. 218.

¹¹⁷ H. Soly, 'Economische en sociaal-culturele structuren: continuïteit en verandering', in Jan Van der Stock (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij, 1477-1787*, Brussel (1991), p. 40.

¹¹⁸ Bevelschrift van de keizer over de vreemdelingen 1750 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 105.

¹¹⁹ Bevelschrift van het stadsbestuur over het tellen van vreemdelingen 1785 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nr. 108.

¹²⁰ Kleine conflicten 1723 (SAG, reeks gebuurten), nr. 128.

disputen, en de graanhandel aan de Graslei.¹²¹ De politiemeesters kwamen in actie na vraag van de buurt zelf. De buurt deed dus beroep op de bemiddelende rol van het stadsbestuur en vond dit vanzelfsprekend. De burens hoopten meestal ook zelf tot een verzoening te komen, om rechtszaken te vermijden. De buurtbewoners hadden een grote autonomie en konden niet gedwongen worden om een compromis te aanvaarden. Het stadsbestuur speelde zeker een rol en deed voorstellen om conflicten op te lossen, maar deze waren niet bindend. Wel werd de legitimiteit van de magistraat vergroot door succesvol conflicten op te lossen.¹²² Een casus uit de gebuurte van het Veerleplein is die van het afgebrande huis uit 1696.

Het gaat hier om een beschikking van de schepenen van de Keure over het verhuren van een huis, dat diende om soldaten in te kwartieren. Hierover zijn twee bescheiden opgemaakt en bewaard in het archief. Het eerste was een rekwes in naam van de weduwe van Judocus De Smedt, die op 7 januari 1696 aan de heren van de Keure een schadevergoeding vroeg voor een afgebrand huis, dat de deken van haar had gehuurd om soldaten in te logeren. Op 10 januari volgde het antwoord op dit rekwes. De weduwe van Judocus De Smedt bezat een huis in *“het landeken van herodus”*. Dit was een zijstraatje van het Dobbelslot, waar nu het AZ Sint-Lucas gevestigd is. Zij had dit huis verhuurd aan Joannes Vander Meeren, de deken van de gebuurte van het Veerleplein, voor de prijs van 6 ponden per jaar. Dit huis diende om voor de periode van twee tot drie jaar soldaten in te logeren vanaf 1 augustus 1693. Op 15 december brandde een deel van het huis af. De schade werd door metser Gillis Brouckaert en timmerman Gregorius Mignoodt op 26 pond groten Vlaams geschat. Joannes Vander Meeren werd gevraagd deze schadevergoeding te betalen ofwel het huis te herstellen in de staat waarin het verkeerde voor de brand, want de brand zou door zijn toedoen of nalatigheid gebeurd zijn. Hoewel hij hiertoe verschillende keren vriendelijk aangemaand werd, bleef hij echter nog steeds in gebreke. Daarom richtte de weduwe De Smedt zich met haar rekwes tot de Keure. Ze eiste hierin niet enkel de schadevergoeding, maar ook een interest op de schade die zij geleden had en nog zou lijden. Zoals hierboven reeds vermeld, volgde het antwoord van de schepenen van de Keure drie dagen later, op 10 januari 1696. Zij wezen haar verzoek af en raadden haar aan het verzoek aan het regiment van de soldaten te richten. De deken was hier niet aansprakelijk voor. Bovendien was

¹²¹ P. Van Peteghem, ‘Politie’ in Brugge, Gent, Maastricht en Nijmegen. Een bijdrage tot vergelijkende institutionele stadsgeschiedenis in de Nederlanden’, in H. Soly en R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, pp. 467-468.

¹²² Deceulaer, ‘Stadsbestuur en buurtbewoners’, pp. 9-11.

ze niet in haar recht te klagen want ze had al die tijd veel meer huur opgestreken dan de normale huurprijs zou bedragen.¹²³

Uit deze bronnen valt te leren dat de burenen het conflict eerst onderling probeerden op te lossen. De vrouw liet zelf de kosten schatten en contacteerde de deken meermaals. De schepenen van de Keure werden pas in tweede instantie ingelicht, wanneer de onderlinge bemiddelingen spaak liepen. Ook zij wilden het conflict in der minne bemiddelen. Ze vonden dat de vrouw de deken onterecht aangeklaagd had. Wel zou ze zich tot de soldaten kunnen richten. Hierbij lieten ze de zaak voor wat het was en ze zouden het niet verder opvolgen. De vrouw zou zelf de soldaten moeten contacteren. Dit sluit aan bij de bovengenoemde bevindingen van Deceulaer. Ook de burenen zelf worden vermeld in de bronnen, al lijken ze geen actieve rol in het proces te spelen. Ze worden vermoedelijk vermeld omdat ze symbolisch wel aan de kant van de deken staan.

3.4. *Top-down of bottom-up?*

Hoe kan men deze geïntensifieerde relatie tussen het stadsbestuur en de gebuurtten begrijpen? Deceulaer stelde vast dat de interactie tussen het stadsbestuur en de buurte niet louter top-down of bottom-up gebeurde. Zo schrijft hij over de ordehandhaving door de buurten: *“door de zwakte van het politioneel en repressie-apparaat lijkt de uitkomst van de vervolgingen in Gent sterk afhankelijk van de bereidheid van de plaatselijke bevolking om verdachten aan te geven, gestolen goederen te herkennen, te helpen bij arrestaties, of te getuigen in processen. Daarom was het stadsbestuur wel verplicht om met de publieke opinie rekening te houden, en was de manoeuvreerruimte van de buurtbewoners vrij groot.”*¹²⁴ Volgens hem was dus ondanks de Concessio Carolina uit 1540 en het afschaffen van formele inspraakorganen in Gent toch geen volledig top-down bestuur mogelijk. Het stadsbestuur diende wel degelijk rekening te houden met de bevolking. De burgers uitte zich wegens het ontbreken van formele vertegenwoordiging via informele vormen van beïnvloeding en communicatie.¹²⁵

Er zijn echter ook stemmen die een andere visie verdedigen, namelijk dat het buurtleven in de vroegmoderne tijd steeds meer top-down georganiseerd werd. Garrioch is zo'n verdediger van dit top-downperspectief. Hij bestudeerde de evolutie van de buurten in Parijs op het eind van de vroegmoderne tijd. De buurt-

¹²³ Beschikking van de Schepenen van de Keure over het verhuren van een huis voor het inkwartieren van soldaten 1696 (UBG, handschriften, VLL.HFI.G021.03-05), nrs. 5 en 6.

¹²⁴ Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners', pp. 18-19.

¹²⁵ Ibidem, pp. 5-6; 20.

ontwikkelingen werden volgens hem sterk beïnvloed door de ontwikkelingen in de Franse staatsvorming. De politieke machten werden gecentraliseerd, waardoor de lokale autonomie gradueel afnam. Hiermee vielen ook belangrijke mechanismen van zelfregulatie en mogelijkheden tot socialisatie weg. Garrioch meent dus dat de staat in 18de-eeuws Parijs meer en meer grip op het leven van de mensen kreeg en de buurt steeds minder.¹²⁶ Ook voor Gent werden zulke hypothesen geuit, zo beperkte de *Concessio Carolina* de politieke macht van corporaties die voorheen zorgden voor inspraak en macht van onderaf. Recent wordt dit opnieuw genuanceerd en halen onderzoekers, zoals Anne-Laure Van Bruaene, aan dat het fout zou zijn om het vroegmoderne Gent als een volledig van bovenaf gereguleerde stad te zien, waarbij het bestuur in de handen van een beperkte en elitaire groep lag, die door de centrale overheid gesteund werd. Het stadsbestuur besteedde haar macht uit. Zoals hierboven reeds vermeld, gebeurde dit uit financiële noodzaak. Daarnaast bestonden er nog andere manieren van bottom-up macht. Zo kwam men tot een gepacificeerd model van gereguleerde participatie. Het is binnen dit model dat men de interactie tussen de stad en de buurt dient te plaatsten. Na het midden van de 18de eeuw zou dit model onder druk komen te staan. Samen met de steeds groeiende kloof tussen arm en rijk, steeg ook de nood aan een beter uitgebouwde ordehandhaving en vanaf dan overheersten allerlei top-down initiatieven.¹²⁷

Uit mijn bronanalyse blijkt dat de impuls tot interactie bijna altijd van bovenaf kwam, maar dat deze vaak werd aangevuld met eigen initiatief van de buurt. Bovendien was het slagen van de samenwerking afhankelijk van de goodwill van de gebuurten. Vaak gehoorzaamden ze niet aan verplichtingen die het stadsbestuur hen via ordonnanties oplegde, waardoor deze laatsten meermaals gepubliceerd dienden te worden. Daarom onderschrijf ik de idee van een wisselwerking tussen top-down en bottom-up impulsen.

3.5. *Kosten en baten*

Hoe schatten historici de kosten en baten van deze toegenomen interactie in? Deceulaers conclusie luidt dat de verdeling en uitbesteding van taken aan de buurten belangrijke sociale, financiële en politieke implicaties had en een dynamiek van onderhandeling deed ontstaan. Bovendien zette het een proces van institutionalisering en formalisering in gang. De buurtstructuur werd op heel

¹²⁶ D. Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790*, Cambridge, 1986, pp. 205-256.

¹²⁷ A.-L. Van Bruaene, 'Een religieuze republiek en citadel, 16de-18de eeuw', in M. Boone en G. Deneckere (eds.), *Gent. Stad van alle tijden*, Brussel, 2010, pp. 133-143.

de stad toegepast en men diende overal verplicht een deken aan te stellen. De bevoegdheden van de deken namen toe en hij kreeg een grotere financiële verantwoordelijkheid.¹²⁸ Decavele legt de nadruk op de officiële erkenning van de gebuurten, die ze in ruil kregen voor het verrichten van de extra opgelegde taken. Hierdoor konden ze zich ten volle ontwikkelen.¹²⁹ Van Severen zegt enerzijds nadrukkelijk dat de schepenen in de 17de eeuw geprofiteerd hebben van de gebuurten en *nut en profijt* trokken uit de medewerking van de dekens. Anderzijds ziet hij de *lasten* als iets positiefs, want ze zorgden voor werk en voor geld en maakten van de gebuurten een onmisbare, maar niet officiële, stadsdienst.¹³⁰ Vervaeke is dan weer uitgesproken negatief. Het ging volgens hem louter om eenrichtingsverkeer en hij zegt letterlijk dat de stad van de gebuurten heeft geprofiteerd om de onkosten van personeel, materiaal en onderhoud uit te sparen voor de stadskas.¹³¹ Piet Lenders volgt de visie van Vervaeke en schrijft over “...een afwentelen van bestuurslasten op de belanghebbenden, want al het werk van de buurtdekenijen gebeurde zonder kosten voor de stad”.¹³² Johan Dambruyne bestudeerde specifiek de uitbesteding van de openbare werken en meende dat de burenen allesbehalve gelukkig waren met deze maatregel, waardoor het gebod vaak niet nageleefd werd.¹³³ Uit de analyse van de archiefbescheiden van en over het Sint-Veerleplein bleek inderdaad dat de taakeenheid van ruimtelijke ordening een flinke financiële kost betekende voor de gebuurten. Toch hield dit hen niet tegen om de taak steeds te blijven uitvoeren. Jacobs legt de nadruk op het ontstaan van nieuwe conflicten. Zo wijst hij op de spanningen die ontstonden door het inrichten van een moderne verdeelsleutel voor de betalingen in de buurt. Hierdoor dienden de rijkere burenen een groter aandeel te betalen en voelden ze zich in hun privileges bedreigd. Maar hij ziet de interactie niet helemaal negatief in, want zo ontstond er een dynamiek van onderhandeling, waarbij de buurt in ruil voor het uitvoeren van de taken tegenprestaties kon eisen.¹³⁴

¹²⁸ Deceulaer, ‘Implicaties van de straat’, pp. 123-125; 130-133.

¹²⁹ Decavele, *Gebuurtenleven*, p. 25.

¹³⁰ Van Severen, *Het gebuurte- en dekenijleven te Gent*, pp. 14-16.

¹³¹ Vervaeke, ‘De gebuurten te Gent’, p. 67.

¹³² P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787): een institutionele benadering*, Kortrijk-Heule, 1990, p. 108.

¹³³ Johan Dambruyne, ‘Het stedelijk beleid’, p. 47.

¹³⁴ Jacobs, ‘Sociaal kapitaal’, pp. 171-175.

4. Conclusie

Het Sint-Veerleplein was een rijkere buurt van Gent tijdens de vroegmoderne periode, toch leefden er mensen uit alle sociale geledingen samen. Hoewel de resultaten van mijn onderzoek specifiek op de gebuurte van het Veerleplein betrekking hebben, zijn ze ook relevant voor andere buurten uit vroegmodern Gent. Uit vergelijkend buurtonderzoek, waarbij deze casestudy aan andere casestudies uit de buurtliteratuur werd gelinkt, bleken veel parallellen in onder meer de organisatie, reglementering, buurtstructuur en feestcultuur. De bevindingen over het bestuur en de reglementering bevestigen de conclusies uit andere buurtstudies, zoals bijvoorbeeld het spontaan ontstaan van de buurtreglementen. Hoewel er veel gelijkenissen bestonden tussen de verschillende gebuurten, werden alle bovengenoemde elementen per buurt wel op een eigen manier ingevuld, waardoor er bijvoorbeeld meer of minder inclusieve gebuurten bestonden. Dit leidde tot de vraag hoe inclusief de Sint-Veerlegebuurte was. Om dit te kunnen beantwoorden werd de participatiegraad van de gebuurte bij besluitvorming en buurtfeesten bestudeerd.

Gebuurten ontstonden uit het initiatief van samenlevende burgers, wat aangeeft dat er een sterke sociabiliteit bestond tussen mensen die op eenzelfde plek woonden. Deze werd in de vroegmoderne tijd via reglementen mee uitgebouwd en ondersteund. Hierbij aansluitend meen ik dat er in de gebuurte van het Sint-Veerleplein een hoge graad van participatie bestond, zeker op het vlak van reglementering en besluitvorming. Maar dit gold niet voor alle burens op een gelijke manier. Daarom sluit ik me aan bij onderzoekers zoals Lynch, die meent dat ook rivaliteit en exclusie een belangrijke rol speelden. Uit de bronanalyses die in dit artikel worden voorgesteld, blijkt dat de participatie in de gebuurte van het Sint-Veerleplein niet absoluut was en dat er bepaalde restricties van kracht waren op basis van leeftijd en welvaart. Het was een grote, maar selecte groep die op alle vlakken ten volle kon participeren. Bij de dekenverkiezingen en buurtvergaderingen kwam dit gemiddeld op 17%, bij het ondertekenen van de reglementen gemiddeld op 25%, op de buurtfeesten gemiddeld op 28%. Verder werden ook de dekenverkiezingen geanalyseerd. Hier meen ik dat een beperkte groep de bestuurlijke macht in handen had. Er waren steeds weinig kandidaten en ook relatief weinig stemmen. Zeker de verkiezing van de dekenin was een op voorhand uitgemaakte zaak. Er was in de bewaarde bronnen nooit sprake van meer dan één candidate. Bovendien brachten minder mensen hun stem uit op de verkiezing van de dekenin dan bij die van de deken, wat ook aangeeft dat het eerder om een symbolische verkiezing ging dan om een volksreferendum. Toch wil ik

deze verkiezingen niet volledig relativiseren. Het blijft bijzonder dat men in principe democratische stemmingen hield.

Door na te gaan hoe actief de buurtgemeenschap van Sint-Veerle nog was op het eind van het ancien régime wil ik bijdragen tot die onderzoekstraditie die de te strenge dichotomie tussen de premoderne sociabiliteit en de moderne individualiteit nuanceert. Ten eerste werd er nagegaan of deze interactie tussen gebuurte en stad er op vraag van onderaf kwam dan wel van bovenaf werd opgelegd. Zoals uit de voorgestelde debatten bleek, heerste over deze vraag de afgelopen decennia heel wat onenigheid. De verschillende onderzoekers legden elk hun eigen accent, maar algemeen genomen heerst de consensus dat de waarheid in het midden zou liggen. In de vroegmoderne tijd zou een combinatie van top-down en bottom-up impulsen bestaan hebben. Naarmate de 18de eeuw vorderde, zou dit meer en meer naar een top-down interactie geëvolueerd zijn. Uit de bronanalyse van vijf clusters van taakeenheden bleek dat op het Veerleplein ook in de tweede helft van de 18de eeuw nog sterke bottom-up impulsen bestonden. Zo bleek bijvoorbeeld uit de analyse van de organisatie van de ruimtelijke ordening en de ordehandhaving dat de buurt zelf initiatief nam en dat de taken niet enkel van bovenaf werden opgelegd. Bovendien kwam op de top-down initiatieven ook bottom-up reactie in de vorm van een briefwisseling tussen stad en buurt, waarin de buurt ook eisen stelde. Dit sluit aan op de bevindingen van Deceulaer die meende dat er uit de toegenomen interactie een onderhandelingspositie ontstond die voordelen inhield voor de buurt. Bovendien kon de buurt ook beroep doen op de stad, bijvoorbeeld bij het bemiddelen van buurtconflicten die men niet intern kon oplossen.

Tenslotte valt ook op dat het stadsbestuur meermaals dezelfde ordonnanties publiceerde of aanmaningen rondstuurde om de ordonnanties na te leven. Dit bleek bijvoorbeeld uit de bronnen over het onderhoud van de straatnaambordjes en het vrijhouden van de waterwegen. Ook bij de organisatie van de ordehandhaving viel het op dat de bepalingen van bovenaf maar weinig gehoor kregen van de stedelingen, waardoor dezelfde bepalingen en reglementen steeds opnieuw uitgevaardigd werden. Men kan zich bijgevolg afvragen in hoeverre de buurt gehoorzaamde aan het stadsbestuur. Hieruit concludeer ik dat de interactie pas echt geslaagd was wanneer de buurt echt wilde meewerken. Dit gebeurde voornamelijk als ze er zelf ook voordelen uit kon halen. Wanneer de interactie goed werkte, zoals bij de organisatie van de ruimtelijke ordening, bleek bovendien dat de buurt zelf initiatieven nam.

Ik wil concluderen dat de gebuurten in de 17de en de 18de eeuw een belangrijke rol speelden in het stedelijk leven. Bovendien was het leven in de buurt

sterk verbonden met macrogebeurtenissen in de stad, zoals het inkwartieren van soldaten, het zoeken naar oplossingen voor sociale problemen zoals armoede of het opleggen van religieuze verplichtingen. Deze verbinding ontstond ook vanuit de buurt zelf en werd niet enkel van bovenaf opgelegd. De buurt paste zelf haar reglementen aan de veranderende context aan. Net dankzij de toegenomen interactie met het stadsbestuur, konden de buurten hun stempel op de stad drukken. Wel was niet iedereen binnen de buurt even mondig en kon niet iedereen deelnemen aan deze vorm van machtsuitoefening.

CELUI QUI A LE MALHEUR DE SURVIVRE¹

Rechten van weduwes en weduwnaars in het Gent van de overgangstijd ancien régime – Belgische onafhankelijkheid

(archiefbronnenstudie van de huwelijkscontracten verleden
door de Gentse notaris F.P. Coussement)²

Els Vyncke

Inleiding

Toen de Gentse notaris Franciscus Petrus Coussement³ op 26 februari 1833 voor de laatste keer inademde, stond hij op de rand van de meest ingrijpende overgang van zijn bestaan. Nochtans had hij gedurende zijn professionele loopbaan heel wat overgangen meegemaakt. Het politieke landschap werd in zijn 55 jaren als notaris immers meerdere keren danig omgeploegd. Daarmee samenhangend was ook zijn werkveld, het recht, grondig getransformeerd. Zo heeft hij geen halve eeuw aan een stuk dezelfde uitleg kunnen geven aan aanstaande echtgenoten die wilden weten hoe de wet de langstlevende van hen zou beschermen.⁴

Het antwoord op die vraag wordt bepaald door het huwelijksvermogensrecht en het erfrecht. Deze twee rechtstakken vormen samen het familiaal vermogensrecht.⁵ Aan het begin van de hier besproken overgangperiode was deze rechtstak geworteld in de Gentse samenleving zelf. Tot het einde van de 18e eeuw golden immers de op schrift gestelde plaatselijke gewoonten als rechtsbron.⁶ Deze beho-

---

¹ “*La mort ne rompt pas le lien des âmes, elle ne doit rien changer à la position pécuniaire de celui qui a le malheur de survivre*”, citaat uit F. Laurent, *Principes de droit civil*, IX, *Des successions*, Brussel, 1873, p. 184.

² Ik wil graag prof.dr. Georges Martyn bedanken, die dankzij zijn enorme kennis en aanstekelijk enthousiasme dit onderzoek mede mogelijk gemaakt heeft.

³ In dit artikel worden persoonsnamen in de officiële, Latijnse versie vermeld, tenzij er geen bron werd gevonden die deze officiële benaming gebruikt. Soms wordt de Franse, dagdagelijkse naam eveneens vermeld.

⁴ Er werd ervoor gekozen om in dit onderzoek de beschermingsmechanismes met hedendaagse terminologie te benoemen, omdat het duidelijker is om in het eigen denkkader te werken.

⁵ J. Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht van de late middeleeuwen tot heden*, Leuven, 2006, p. 187.

⁶ J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen, 1981, pp. 537 en 630; G. Martyn en R. Opsomer, *Geschiedenis van de politiek en van het publiekrecht*, Brugge, 2008, p. 198.

mologeerde costumen⁷ bleven grotendeels in voege toen de Oostenrijkse keizer in 1795 definitief zijn heerschappij verloor en de Franse revolutionairen de Zuidelijke Nederlanden annexeerden.⁸ Aan de heerschappij van het Gentse recht kwam er pas een volledig en definitief einde wanneer Napoleon zijn Burgerlijk Wetboek invoerde en het oude recht alle rechtskracht ontnam.⁹ De nieuwe napoleontische regels waren in vergelijking met het oude lokale recht niet voordelig voor weduwes en weduwnaars.¹⁰ De pogingen onder Nederlands bewind om een nieuw burgerlijk wetboek in te voeren, draaiden op niets uit.¹¹ Zo bleef de napoleontische bescherming van langstlevende echtgenoten verder gelden, zelfs na de Belgische onafhankelijkheid van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Op een diepgaande hervorming van die wettelijke bescherming bleef het zelfs wachten tot 1976 – lang na de hier besproken overgangperiode dus.¹²

Dit wijzigend wetgevend kader beïnvloedde niet enkel de notariële praktijk tijdens de overgangperiode; het had ook een impact op het leven van alledag. Het vermogen van echtgenoten werd immers zowel tijdens het huwelijk als na de dood van de eerststervende van hen beheerst door het familiaal vermogensrecht. Bijgevolg ondervond iedereen die een echtgeno(o)t(e) verloor een directe impact van de aanpassing van hun rechten en plichten aan de maatschappijvisie van een nieuwe machthebber.

De Gentse bevolking was echter niet helemaal een “lijdend voorwerp” van de machthebber. Het was in Gent namelijk, volgens de gehomologeerde costumen van 1563, toegelaten om voorafgaand aan het huwelijk huwelijkse voorwaarden te bedingen en zo af te wijken van de wettelijke bepalingen.¹³ Ook in de eeuwen daarna is het voor aanstaande echtgenoten mogelijk gebleven om in een huwe-

⁷ De Gentse stedelijke costumen werden in 1563 gehomologeerd. In wat volgt zullen zij aangeduid worden als ‘Gehomologeerde costumen van Gent, tit. ..., art. ...’. Deze costumen zijn terug te vinden in A. E. Gheldolf (ed.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume de la ville de Gand*, I, Brussel, 1868, pp. 1-167.

⁸ P. Godding, ‘Les contrats de mariage dans la première moitié du 19e siècle: fidélité à la coutume ou adoption sans réserve du Code Napoléon?’, *Revue belge d’histoire contemporaine*, 14 (1983), p. 102; D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, p. 411.

⁹ Art. 7 van de invoeringswet van de *Code civil* van 30 ventôse jaar XII (21 maart 1804).

¹⁰ *Infra*, deel 3.

¹¹ D. Heirbaut, ‘Conclusions: Codification, a new beginning for the nation? The relationship of the Code civil to the old law and to nationalism’, in R. Beauthier, I. Rorive en J. Vanderlinden (eds.), *Le Code Napoléon, un ancêtre vénéré? Mélanges offerts à Jacques Vanderlinden*, Brussel, 2004, p. 330 (hierna: D. Heirbaut, ‘Conclusions: Codification, a new beginning for the nation?’).

¹² H. Casman en E. Alofs, ‘Het nieuw samengesteld gezin in het Belgisch familiaal vermogensrecht van 1804 tot nu: de wetgever heen en weer geslingerd tussen partner en kroost’, in D. De ruysscher en E. Alofs (eds.), *Het nieuw samengesteld gezin: recht en geschiedenis*, Antwerpen, 2013, pp. 96-97 (hierna: H. Casman en E. Alofs, ‘Het nieuw samengesteld gezin’).

¹³ Gehomologeerde costumen van Gent, tit. XX, art. 20.

lijkscontract afwijkende regelingen uit te werken, zolang ze binnen de krijtlijnen bleven die de wet uittekende.¹⁴

Deze huwelijkscontracten reveleren de mening van de verschijnende partijen over het destijds geldende recht. Een contractuele afwijking toont immers een soort ontevredenheid met de wettelijke regeling – minstens de wens om er niet aan onderworpen te zijn. Als er immers geen of slechts een onvolledig huwelijkscontract opgesteld werd, was de wettelijke regeling aanvullend van toepassing.¹⁵ Wanneer aanstaande echtgenoten dus een eigen regeling uitwerkten, betekende dit dat de wettelijke regels niet aan hun behoeften voldeden.

In dit onderzoek werden alle gearchiveerde¹⁶ huwelijkscontracten verleden door de Gentse notaris Franciscus Petrus Coussement onder de loep genomen. Bedoeling is af te toetsen hoe de (Gentse)¹⁷ bevolking in een contractuele bescherming van de langstlevende voorzag en in welke mate die zou kunnen beïnvloed geweest zijn door de (visie van de) wetgever. Indien deze conventionele bescherming immers op een betekenisvolle manier wijzigde in de loop van de besproken overgangperiode, zou dit kunnen wijzen op een verander(en)de mening van de bevolking over het recht dat op hen van toepassing was.

Er werd evenwel niet enkel uitgemaakt welke conventionele bescherming effectief in huwelijkscontracten ingesteld werd. Er werd ook nagegaan wat de wettelijke bescherming van langstlevende echtgenoten in de overgangstijd precies inhield en hoe deze evolueerde doorheen die periode. Daarna kon door middel van statistische analyses blootgelegd worden of de wijzigingen in het wetgevend kader een invloed kunnen gehad hebben op de bescherming die koppels zelf uittekenden in een huwelijkscontract. Teneinde deze resultaten te kaderen, werd ook onderzoek gevoerd naar notaris Franciscus Petrus Coussement en het Gentse notariaat.

De onderzoeksmethode inzake notaris Coussement, het Gents notariaat en de veranderingen op normatief vlak bestond uit een literatuur- en beperkte archiefbronnenstudie. Inzake de conventionele bescherming werd een empirische exploratieve studie gevoerd aan de hand van archiefbronnen.

Er werden voor deze empirische studie statistische toetsen losgelaten op alle gearchiveerde huwelijkscontracten die notaris Coussement verleed toen hij in

---

¹⁴ Art. 1387 j° 1394 van de *Code civil* van 1804; E. M. Meijers, *Het Ligurisch erfrecht in de Nederlanden*, III, *Het Oost-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1936, p. 48.

¹⁵ J. Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht. Van de late middeleeuwen tot heden*, Leuven, 2006, p. 203.

¹⁶ *Infra*, zie voetnoot 18 en 114.

¹⁷ Niet alle cliënten van notaris Coussement woonden in Gent. In de eerste deelpopulatie (hewelijkscontracten verleden tussen 1778 en 1796, zie hieronder) werd voor 11,2% van de vrouwen en 7,5% van de mannen een andere woonplaats dan Gent vermeld. In de tweede deelpopulatie (hewelijkscontracten verleden tussen 1803 en 1830, zie hieronder) was dit het geval voor 8,3% van de vrouwen en 15,9% van de mannen.

Gent standplaats had.¹⁸ In totaal zijn dit er 266, waarvan de eerste dateert van 9 juni 1778 en de laatste van 28 mei 1830.¹⁹ Deze bronnen werden zowel op formeel vlak als op inhoudelijk vlak geanalyseerd. Gegevens over de taal, de datering, aanduiding van het aanvullend recht, aanwezigheid en inhoud van beschermingstechnieken... werden verzameld en verwerkt.

Om een mogelijke evolutie qua conventionele bescherming te onderzoeken werden deze 266 praktijkbronnen opgedeeld in twee deelpopulaties. De eerste groep bevat de 134 huwelijkscontracten waarbij het costumier recht als aanvullend recht gold.²⁰ De tweede groep bestaat uit de 132 contracten die onder gelding van het napoleontisch recht tot stand kwamen.

Het is daarbij belangrijk om aan te stippen dat de statische resultaten slechts toelaten om voorlopige conclusies²¹ te trekken over de invloed van het normatief kader op de zelf ingestelde contractuele bescherming. De reden hiervoor is driedig. In de eerste plaats zijn de 266 onderzochte akten een fractie van alle Gentse huwelijkscontracten verleden in de overgangstijd. Ze vormen bijgevolg geen representatieve weergave ervan. Daarnaast is het ook niet duidelijk welk aandeel van de bevolking zonder huwelijkscontract trouwde en zo (onbewust) voor het wettelijk stelsel koos.²² Tot slot is het niet uit te sluiten dat wanneer koppels een huwelijkscontract sloten de inhoud daarvan (mede) bepaald werd door de notaris.

In wat volgt wordt eerst het Gentse kader van dit onderzoek geschetst. Hierbij wordt ingegaan op notaris Coussement (deel 1) en het Gentse notariaat in de overgangperiode (deel 2). Daarna volgt de beschrijving van de bescherming die de langstlevende²³ tussen 1778 en 1830 in Gent kon genieten op grond van de normatieve bronnen en de praktijkbronnen, en hoe deze bescherming geëvolueerd is (deel 3). Tot slot worden conclusies getrokken (deel 4).

¹⁸ De akten die hij verleed met standplaats te Nevele zijn niet gearhiveerd (zie ook *infra*, voetnoot 114).

¹⁹ Rijksarchief Gent (hierna: RAG), *Modern Notariaat, Notaris M. Van Schoote*, stukken NOT653/8 t.e.m. 33.

²⁰ Hierbij werden ook de vier huwelijkscontracten gerekend die na de Franse annexatie van 1795 verleden werden. Enerzijds was het costumier recht nog grotendeels van toepassing en anderzijds verwezen deze huwelijkscontracten ook uitdrukkelijk naar de aanvullende werking van de costumiere bepalingen.

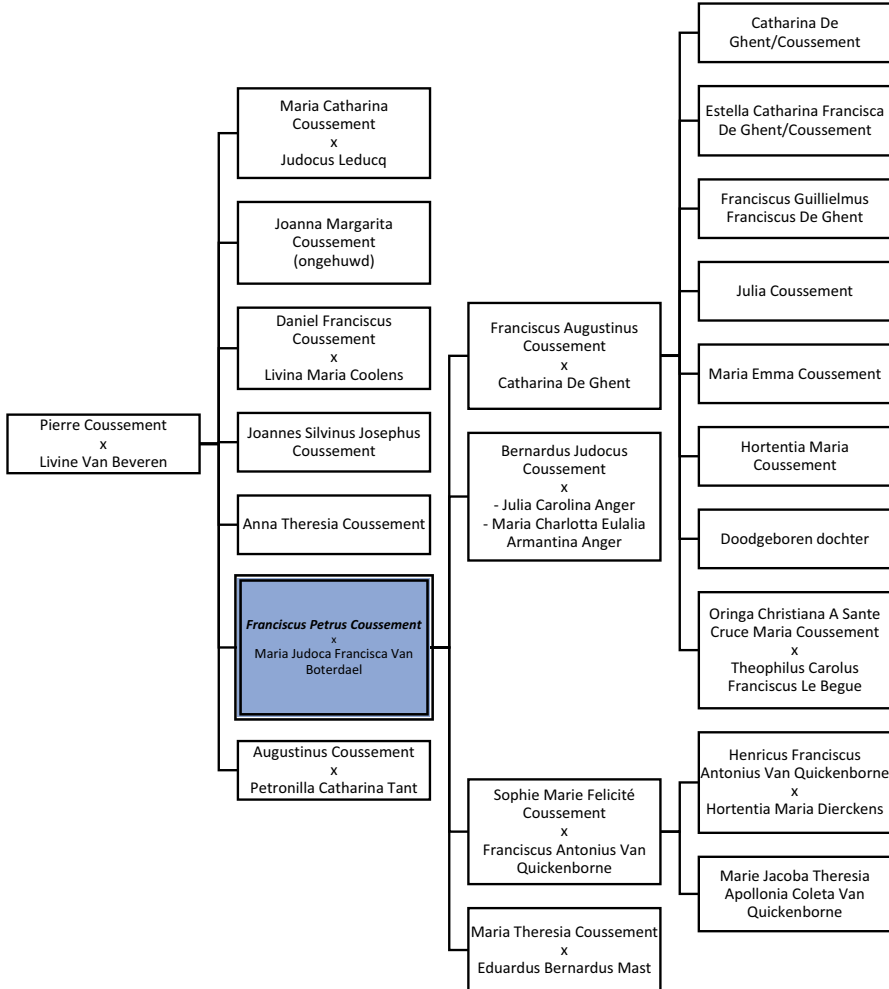
²¹ Er is met andere woorden verder onderzoek vereist vooraleer de uitspraken op basis van deze statistische analyses geëxtrapoleerd kunnen worden naar een grotere populatie. Onder andere Philippe Godding, Fred Stevens en Michel Petitjean en Françoise Fortunet de Loisy hebben in het verleden reeds onderzoek naar deze materie verricht, weliswaar niet in een specifiek Gentse context.

²² *Supra*: Als er immers geen huwelijkscontract opgesteld werd, was de wettelijke regeling aanvullend van toepassing.

²³ Wanneer er in dit onderzoek gebruik gemaakt wordt van de term "langstlevende" of "langstlevende echtgenoot" duidt dit zowel op weduwnaars als weduwes, tenzij het expliciet anders vermeld wordt.

1. Notaris Franciscus Petrus Coussement

1.1. *Privéleven*

Afbeelding 1: Stamboom Franciscus Petrus Coussement.

Franciscus Petrus Coussement werd geboren op 16 september 1751 als kind van Pierre Coussement en Livine Van Beveren. Hij werd diezelfde dag nog gedoopt in de Gentse Sint-Michielskerk.²⁴ Als zesde van zeven kinderen lijkt hij de enige die voor een juridisch beroep koos. Zijn oudere zus Joanna Margarita was bij

²⁴ Stadsarchief Gent (hierna: SAG), Parochiearchief Sint-Michiels-Noord, Dopen, juni 1673 tot 1752.

haar overlijden in 1811 kantwerkster²⁵ en zijn jongere broer Augustinus was op dat moment²⁶ dagloner. Over de anderen werden geen gegevens gevonden.

Notaris Coussement trouwde op 3 juni 1791, toen hij bijna veertig jaar oud was. Ook dit gebeurde in de Gentse Sint-Michielskerk.²⁷ Zijn echtgenote Maria Judoca Francisca Van Boterdael behoorde tot de parochie van Sint-Baafs²⁸ en was op dat moment 24 jaar oud. Zij werd geboren op 7 december 1766.²⁹ Wat opvalt is dat de echtgenoten in hun trouwakte met “*dominus*” en “*domicella*” aanduid worden. De doopakte van Maria Judoca Francisca gebruikt gelijkaardige aanduidingen en vermeldt haar ouders als “*domicellus*” Franciscus Van Boterdael en “*domicella*” Maria Theresia Cannoyelle. Dit is niet het geval bij de ouders van Franciscus Petrus. Het lijkt er dus op dat notaris Coussement in een familie van hogere stand getrouwd is.

Zijn aanverwanten hadden wel juridische beroepen. Zowel zijn schoonvader Franciscus Van Boterdael als diens broer Dominicus Van Boterdael waren procureur³⁰ bij de Schepenbank van de Keure.³¹ Dominicus was actief van 5 december 1739 tot 29 mei 1759 en werd na zijn overlijden³² opgevolgd door zijn broer Franciscus, die procureur was van 29 mei 1759 tot 21 januari 1774.³³ Een schoonbroer van Franciscus Petrus was werkzaam als advocaat.³⁴ Deze Joannes Baptista Laurentius, ook gekend als Jean-Baptiste Van Boterdael,³⁵ werd staf-

²⁵ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1811, nr. 243, 262v°.

²⁶ Hij wordt als getuige vermeld in Joanna Margarita's overlijdensakte.

²⁷ SAG, *Parochiearchief Sint-Michiels-Noord*, Huwelijken, februari 1773 tot 1796.

²⁸ Het was eerder ongewoon dat het huwelijk in de parochie van de man gesloten werd: J. Roelstraete, *Handleiding voor genealogische onderzoek in Vlaanderen*, Roeselare, 1998, p. 310.

²⁹ SAG, *parochieregisters Sint-Baafs*, Dopen 1749-1756, 1752-1753 (gemeensch. reg. D-H-O), 1756-november 1769.

³⁰ De taak van een procureur bestond erin om proceshandelingen te stellen in naam van een partij, zonder evenwel als raadsman op te treden. Bouwaanvragen voorleggen aan de schepenen behoorde bijvoorbeeld tot die taak.

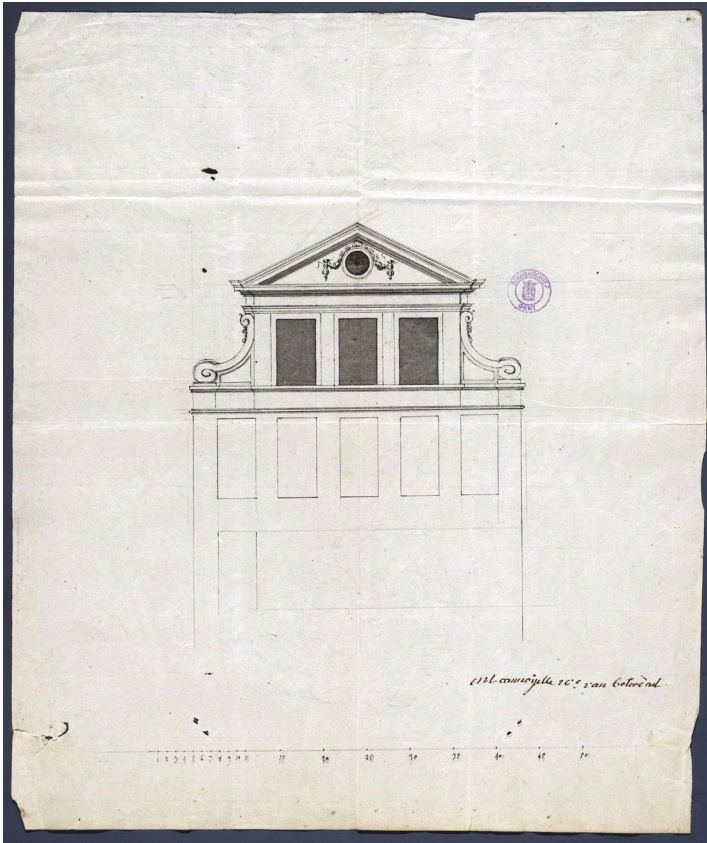
³¹ In het parochieregister van geboorten worden hun kinderen aangeduid als kinderen van “*procuratoris magni subsellii huius civitatis nec non curiae spiritualis [of] episcopalis*”, bijvoorbeeld in de geboorteakte van Maria Judoca Francisca: SAG, *Parochieregisters Sint-Baafs*, Dopen 1749-1756, 1752-1753 (gemeensch. reg. D-H-O), 1756-november 1769.

³² In de geboorteakte van dochter Dominica Theresia Van Boterdael (°16 juli 1759) staat dat zij een postuum kind is: SAG, *Parochieregisters Sint-Baafs*, Dopen 1749-1756, 1752-1753 (gemeensch. reg. D-H-O), 1756-november 1769.

³³ S. De Smet, ‘De Burgerlijke Rechtspraak voor de Gentse Schepenbank van de Keure. Organisatie, Personeel, Procedure en Archief’, *HMGOG*, LV (2001), p. 295.

³⁴ Joannes Baptista Laurentius Van Boterdael was getuige bij het huwelijk tussen zijn nichtje Maria Theresia Coussement en Eduardus Bernardus Mast (*infra*): *Registers burgerlijke stand Gent*, Huwelijken, 1839, nr. 369, 211r°.

³⁵ De schrijfwijze verandert wel eens in van Boterdaele, Van Boterdaele of Van Botterdaele (G. Martyn, *De Gentse orde van advocaten: een balie met stamboom maar zonder origineel geboortecertificaat*, Gent, 2012, pp. 12-23). Dat het toch steeds om Coussements schoonbroer gaat, is af te leiden uit de Gentse almanak voor 1834. De “*stokhouder*” van de “*tuchtigings-raed der advokaten by het Hof van Appel te Gend*” wordt namelijk met de initialen J.B.L. (Joannes Baptista Laurentius) vermeld (zie voetnoot 34).

Afbeelding 2: Bouwaanvraag van Marie Therese Cannoyelle, weduwe van Franciscus Van Boterdael, op datum van 31 oktober 1793, zonder straatnaam (SAG, Oud archief, reeks 535, nummer 371). Het gezin had dus een huis in eigendom.

houder van de Gentse orde van advocaten in 1833.³⁶ Een neefje³⁷ van de Van Boterdaels, Constantinus Fidelis Amandus Wannaar,³⁸ was eveneens advocaat³⁹ en lid van de Gentse tuchtraad voor advocaten.⁴⁰ Hij droeg zijn proefschrift op

³⁶ G. Martyn, *De Gentse orde van advocaten: een balie met stamboom maar zonder origineel geboortecertificaat*, Gent, 2012, p. 21.

³⁷ Coleta Joanna Van Boterdael huwde in 1794 met Joannes Bernardus Ernestus Wannaar. Franciscus Petrus Cousement trad daarbij als getuige op (SAG, *Parochieregisters Sint-Michiels-Noord*, Huwelijken, februari 1773 tot 1796).

³⁸ Ofte Constantin Fidèle Amand Wannaar in de Franse versie.

³⁹ Zo staat hij ook aangeduid in de hoedanigheid van getuige bij het huwelijk van Sophie Marie Felicité Cousement en Franciscus Antonius Van Quickenborne: SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Huwelijken, 1821, nr. 48, 44v°.

⁴⁰ G. Martyn, *De Gentse orde van advocaten: een balie met stamboom maar zonder origineel geboortecertificaat*, Gent, 2012, pp. 21-22.

aan zijn “*avunculo carissimo*” (geliefde oom), Joannes Baptista Laurentius.⁴¹ Deze C.F.A. Wannaar werd verkozen tot één van de Gentse afgevaardigden om te zetelen in het Belgisch nationaal Congres.⁴²

AVUNCULO CARISSIMO

JOANNI-BAPTISTÆ-L. VAN BOTERDAEL,

JURIS ULTRÍUSQUE LICENTIATO, CURIÆ GANDAVENSIS ADVOCATO, HASCE STUDIORUM
PRIMITIAS GRATO ANIMO VOVEO ATQUE DEDICO. (1)

Constantinus-F.-A. Wannaar.

Afbeelding 3: Dedicatie aan J.B.L. Van Boterdael in het proefschrift van C.F.A. Wannaar.

Franciscus Petrus en zijn vrouw kregen samen vier kinderen. De oudste was Franciscus Augustinus en na hem volgden Bernardus Judocus, Sophie Marie Felicité en Maria Theresia. De jongens oefenden functies van aanzien uit; de meisjes trouwden met mannen van dergelijk kaliber. De oudste, Franciscus Augustinus, volgde zijn vader op als notaris⁴³ en Bernardus Judocus was bij zijn overlijden gepensioneerd luitenant-generaal, officier van de Leopoldsorde en ‘commandeur’ van het legioen van eer.⁴⁴ Hij kreeg een biografie in het werk “*La Belgique Militaire*”, dat het leven beschrijft van “*des hommes de guerre qui ont illustré le nom belge dans les différentes armées de l’Europe et en Belgique depuis*

⁴¹ C.F.A. Wannaar, *De juribus auctorum*, Gent, 1820, dedicatie.

⁴² E. Huyttens, *Discussions du Congrès national de Belgique 1830-1831*, I, 10 novembre-31 décembre 1830, Brussel, 1844, p. 9.

⁴³ *Infra*.

⁴⁴ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1881, nr. 1862.

1830".⁴⁵ Daaruit blijkt dat zijn bijnaam in het leger '*l'intrépide*' ('de onverschrokken') was.⁴⁶ Sophie Marie Felicité trouwde met Franciscus Antonius Van Quickenborne,⁴⁷ een pleitbezorger (*avoué*) bij de rechtbank van eerste aanleg te Gent,⁴⁸ en Maria Theresia huwde industrieel Eduardus Bernardus Mast,⁴⁹ later gekend onder de naam Edouard Mast-Coussement.⁵⁰

Bij zijn overlijden⁵¹ op 26 februari 1833 was de 81-jarige Franciscus Petrus Coussement ook grootvader. Zo bracht zijn dochter Sophie Marie Felicité minstens één zoon en één dochter ter wereld.⁵² Haar zoon Henricus Franciscus Antonius Van Quickenborne heeft het beroep van notarisklerk uitgeoefend, maar heeft het niet tot notaris geschopt.⁵³

Franciscus Petrus' zoon en opvolger, notaris Franciscus Augustinus Coussement, trouwde met een ongehuwde moeder en gaf haar 'onwettige' kinderen op die manier de achternaam Coussement.⁵⁴ Samen kreeg het koppel ook nog vijf dochters. Daarvan kwam er één doodgeboren ter wereld op 2 april 1838 en overleed er één op 10 juni van datzelfde jaar ten huize van haar min, toen ze nog maar 13 maanden oud was. Niet alleen 1838, maar ook 1844 was een noodlottig jaar voor het gezin. Toen stierven er immers twee stiefkinderen van Franciscus Augustinus. Uit het gezin van in totaal acht (half)broers en (half)zussen is maar één huwelijk teruggevonden, dat van Oringa Christiana A Sancte Cruce Maria⁵⁵ met Theophilus Carolus Franciscus Maria Le Begue,⁵⁶ zoon van Gents gemeenteraadslid en advocaat bij het hof van beroep Carolus Le Begue.⁵⁷

⁴⁵ H. Vigneron, *La Belgique militaire*, Brussel, 1836, pp. 355-360.

⁴⁶ H. Vigneron, *La Belgique militaire*, Brussel, 1836, p. 357.

⁴⁷ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Huwelijken, 1821, nr. 48, 44v°.

⁴⁸ X, *Nieuwen uiten Almenach en Wegwyzer der stad Gent in 't bezonder, en van de provincie van Oost-Vlaenderen in het algemeyn*, Gent, 1823, pp. 81-82.

⁴⁹ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Huwelijken, 1839, nr. 396, 211r°.

⁵⁰ M. Bonte, A. Brysse, L. De Clercq, L. De Clercq, G. Deseijn, R. De Herdt, R. Heughebaert, J. Hoorens, P. Matthys, H. Proot-Cocquyt, M. Storme en A.-M. Van der Meersch, *De Coupure in Gent: scheiding en verbinding*, Gent, 2010, pp. 125-126, 261 en 264.

⁵¹ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1833, nr. 218, 38r°.

⁵² Henricus Franciscus Antonius (SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Geboorten, 1821, nr. 2122, 545r°) en Marie Jacoba Theresia Apollonia Coleta (SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Geboorten, 1824, nr. 2163, p. 557).

⁵³ Dit werd achterhaald dankzij de geboorteakte van zijn nicht, Oringa Christiana A Sancte Cruce Maria Coussement, waarin hij als getuige optrad (SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Geboorten, 1841, nr. 553, 42v°). De overlijdensakte van Henricus zelf bepaalt dat hij bediende was van beroep en dus geen notaris (SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1885, nr. 2729).

⁵⁴ Art. 331 van de *Code civil* van 1804.

⁵⁵ Deze welluidende naam is waarschijnlijk ontleend aan de zalige Christiana van Santa Croce (1237-1310), wiens geboortenaam Oringa Menabuoi was. Paus Pius VI verklaarde haar zalig op 15 juni 1776.

⁵⁶ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Huwelijken, 1862, nr. 499, 25v°.

⁵⁷ K. Devolder, 'Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad en haar leden 1830-1914', *Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XX (1994), p. 357.

Uit de directe familiekring van notaris Franciscus Petrus Coussement lijkt geconcludeerd te kunnen worden dat hij zich (onder andere) door het huwelijk opgewerkt heeft. Zijn afstammelingen konden hier de vruchten van plukken: de mannen in de familie (bloed- en aanverwanten) waren immers vaak mannen van aanzien.

Tijdens zijn leven stond Franciscus Petrus Coussement ook zelf in contact met notabelen, bijvoorbeeld als lid⁵⁸ van de Sint-Jorisgilde.⁵⁹ In het raam van de Maatschappij voor Landbouw en Kruidkunde,⁶⁰ waarin onder meer Lieven Bauwens en de stichter van de Gentse Kruidentuin Charles van Hulthem circuleerden,⁶¹ was hij gekend als liefhebber van rozen⁶² en verzorgde hij ook de eerste openbare verkoop van bloemen.⁶³

Verder was hij in 1794 getuige bij het huwelijk tussen Maria Josepha Joanna De Block en Carolus Ludovicus Rooman.⁶⁴ Deze Charles Rooman-De Block werd later onder meer burgemeester van Laarne (1813-1818), schepen van Gent (1817-1822) en Belgisch senator (1836-1848).⁶⁵ Mogelijkerwijs ligt de connectie tussen de families Coussement en Rooman in het linnen. Aan de ene kant had Charles Rooman immers zijn patrimonium opgebouwd met de handel in lijnwaden.⁶⁶ Aan de andere kant runde er een zekere Coussement een blekerij van lijnwaad in de Palingstraat⁶⁷ te Gent.⁶⁸ Het was in diezelfde straat dat Franciscus Petrus Coussement als notaris startte⁶⁹ en waar zowel zijn

⁵⁸ Hij werd lid op 1 juli 1781, met een doodschuld van 1 pistool: J. Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, Gent, 1982, p. 462.

⁵⁹ In 1781 werd gouverneur-generaal Maria Christina van Oostenrijk bijvoorbeeld lid: J. Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, Gent, 1982, p. 345.

⁶⁰ Deze organiseerde tentoonstellingen die de voorloper zijn van de Gentse Floralien: M. Bonte e.a., *De Coupure in Gent: scheiding en verbinding*, Gent, 2010, p. 113.

⁶¹ R. De Herdt en P. De Corte, *Fine fleur: Floralies Gantoises & Art Floral*, Tiel, 2005, pp. 49-50.

⁶² Daar er enkel "Coussement – Onderstraete" staat, kan het evenwel ook over Franciscus Augustinus gaan: X, *Het verheerlykt Vlaenderen of Den Vlaemschen hovenier, die Vlaenderen verheerlykt, door zyne onderrigtingen zoo in het zaeyen ... der bloemen, als in het zuygen, enten ... van alle slach van vruchtboomen en heersters ...*, Gent, 1816, p. 56.

⁶³ RAG, *Modern notariaat, Notaris M. Van Schoote*, NOT653/68, stuk 496; J. Van Geert, *Schets van den Gentschen bloemhandel sedert het begin dezer eeuw*, Gent, 1870, pp. 39-41.

⁶⁴ Huwelijk d.d. 9 juni 1794: SAG, *Parochieregisters Sint-Michiels-Noord*, Huwelijken, februari 1773 tot 1796.

⁶⁵ T. Valcke, J. Van Daele en N. Wouters, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu*, III, 'Met gezag bekleed': biografieën van negentiende-eeuwse beleidsmakers, Gent, 2000, p. 90 (hierna: T. Valcke, *De fonteinen van de Oranjeberg*).

⁶⁶ T. Valcke, J. Van Daele en N. Wouters, *De fonteinen van de Oranjeberg*, supra voetnoot 65, pp. 89-90.

⁶⁷ Deze straat heet tegenwoordig Groenebriël.

⁶⁸ X, *Nieuwen utilen Almenach en Wegwyzer der stad Gent in 't bezonder, en van het Departement der Schelde in 't algemeyn*, Gent, 1802, p. 53.

⁶⁹ *Infra*.

zus Joanna Margarita⁷⁰ als zijn broer Augustinus⁷¹ woonden ten tijde van hun overlijden.

De omgang tussen Franciscus Petrus Coussement en Charles Rooman-De Block bleef niet beperkt tot de huwelijksmis van deze laatste. Toen het genootschap *La Concorde* Rooman-De Block in 1817 tot voorzitter verkoos, was notaris Coussement⁷² er secretaris.⁷³ Dit genootschap was in 1804 gestart als een *société d'agrément* (een vriendenkring) voor de hoge burgerij, maar was ook – vooral in de periode 1830-1840 – politiek geëngageerd.⁷⁴ In 1825 was Franciscus Petrus nog betrokken bij het genootschap. Hij verleed immers de aankoopakte van hotel Papejans op de Kouter, het verenigingslokaal van het genootschap.⁷⁵

Net zoals zijn vader was ook Franciscus Augustinus Coussement actief in het Gentse verenigingsleven. Zo was hij ook lid van de Sint-Jorisgilde.⁷⁶ Hij was eveneens lid van de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Kruidkunde en stelde er bloemen en planten tentoon.⁷⁷ Wanneer burgemeester Joseph van Crombrugge het idee opvatte om een naamloze vennootschap op te richten ter financiering van een feestzaal (het latere Casino),⁷⁸ was het Franciscus Augustinus die de oprichtingsakte van deze *Société d'horticulture et de botanique* verleed.⁷⁹

Bij het uitbreken van de Belgische revolutie schaarde Franciscus Augustinus zich bij het orangistische kamp en werd secretaris⁸⁰ van de nieuw opgerichte kieskring *Société des amis de l'ordre et du repos public*.⁸¹ Hij werd in de *Gazette van Gent*⁸² gelooft voor zijn inzet als secretaris van het genootschap *La Con-*

⁷⁰ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1811, nr. 243, 262v°.

⁷¹ SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1838, nr. 1697, 434r°.

⁷² De aanduiding “notaris Coussement” kan geen betrekking hebben op zoon Franciscus Augustinus, daar deze pas in 1829 toegelaten werd tot het ambt: *infra*.

⁷³ F. Van Tyghem, ‘Het genootschap La Concorde en haar afgebroken verenigingsgebouw te Gent’, *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde*, XXII (1969-1972), p. 20 en voetnoot 5 aldaar.

⁷⁴ F. Van Tyghem, ‘Het genootschap La Concorde en haar afgebroken verenigingsgebouw te Gent’, *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde*, XXII (1969-1972), pp. 19-26 en 88-89.

⁷⁵ RAG, *Modern notariaat*, Notaris M. Van Schoote, NOT653/28, stuk 33; F. Van Tyghem, ‘Het genootschap La Concorde en haar afgebroken verenigingsgebouw te Gent’, *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde*, XXII (1969-1972), pp. 20 en 34-36.

⁷⁶ Hij werd lid op 31 juli 1819: J. Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, Gent, 1982, p. 472.

⁷⁷ X, *51me Exposition publiques de la Société Royale d'Agriculture et de Botanique à Gand*, Gent, 1834.

⁷⁸ R. De Herdt en P. De Corte, *Fine fleur: Florales Gantoises & Art Floral*, Tielt, 2005, pp. 55-56.

⁷⁹ RAG, *Modern notariaat*, Notaris M. Van Schoote, NOT653/38, stuk 265.

⁸⁰ Het Journal de Gand van 27 oktober 1830 vermeldt “Coussement notaris” als secretaris. Op dat moment had vader Coussement al standplaats in Nevele en was hij bovendien reeds 79 jaar oud. Het is dus meer waarschijnlijk dat het hier over Franciscus Augustinus gaat.

⁸¹ R. Van Aerde, ‘De Gentse pompiers redden de Belgische onafhankelijkheid’, *Gentsche Tijdingen*, 10-2 (1981), p. 90.

⁸² Editie van 4 februari 1835, nr. 3024.

corde, in de periode 1830-1840 een orangistisch bolwerk, met advocaat Metdepenningen als gekendste figuur.⁸³ Hij werd ook al vroeg⁸⁴ lid van de *Gendsche Maatschappij van Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, dat door de Nederlandse regering en Koning Willem I ondersteund werd.⁸⁵ Ondanks zijn sympathieën sprak Franciscus Augustinus in 1837 als voorzitter van de Kamer der Notarissen het Belgisch koningspaar toe. Ter gelegenheid van de feestelijke inhuldiging van de spoorweglijn Gent-Brussel uitte hij de toewijding van de notarissen aan de koning en hun wens dat de dynastie behouden zou blijven.⁸⁶

1.2. Professionele loopbaan

De eerste akte die notaris Franciscus Petrus Coussement verleed, was een huwelijkscontract op datum van 9 juni 1778.⁸⁷ Hij was toen 26 jaar oud. Waarschijnlijk werd Coussement in de loop van 1777 of 1778 toegelaten tot het notarisambt, want de almanak⁸⁸ van Gent vermeldt hem als een notaris “*geadmitteert in den Raed van Vlaenderen*” vanaf het drukjaar 1778.⁸⁹ Wanneer en of hij echter het toelatingsexamen afgelegd heeft, is niet precies te zeggen.⁹⁰ De registers de *Secrete Camere* van de Raad van Vlaanderen bevatten immers geen admissielijsten van notarissen voor de periode van begin januari 1768 tot eind november 1781.⁹¹ Ook in de matrikels van de Universiteit Leuven is notaris Coussement

⁸³ J. De Ketelbutter, *Burgerlijke sociabiliteit in de lange 19e eeuw. De société d'agrément la concorde en haar contacten met andere genootschappen te Gent tussen 1808 en 1914* (masterscriptie), Gent, 2008, p. 56; P. Kluykens, ‘Hippolyte Metdepenningen’, *Gentsche Tijdingen*, 6 (1981), p. 278; F. Van Tyghem, ‘Het genootschap La Concorde en haar afgebroken verenigingsgebouw te Gent’, *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde*, XXII (1969-1972), p. 88.

⁸⁴ Minstens in 1823, misschien ook al vanaf het oprichtingsjaar 1821: J. M. Schrant, *Verslag wegens den staat en de werkzaamheden der Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde te Gend, gedurende het maatschappelijk jaar 1822-1823, Alfabetische lijst der Leden*, Gent, 1823, p. 2.

⁸⁵ J. Weijermars, *Stiefbroeders: Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*, Hilversum, 2012, p. 145.

⁸⁶ J.-B.-N. Coomans, *Relation des fêtes qui ont eu lieu à Gand à l'occasion de l'ouverture du chemin de fer*, Gent, 1837, pp. 34-35.

⁸⁷ RAG, *Modern notariaat*, Notaris M. Van Schoote, NOT653/8, stuk 1 van het jaar 1778.

⁸⁸ Dit zijn drukwerken waarvan de vaste basis een kalender is en die daarnaast ook teksten van informatieve, moreel-instructieve en/of diverterende aard bevatten, zie: J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar*, Zutphen, 1999, p. 17.

⁸⁹ X, *Nieuwen Almenach, curieus en util, voor het jaer 1779, ofte den getrouwen wegwyzer der stad Gend, zoo voor de Vremdelingen als voor de Inwoonders der zelve Stad*, Gent, 1778, pp. 12-13.

⁹⁰ Sinds de 16^e eeuw behoorde het tot de bevoegdheid van de Geheime Raad en van de provinciale justitieraden om de kundigheid van de kandidaat-notarissen (van minimum 25 jaar) te toetsen door middel van toelatingsexamens: A. Fl. Gehlen, ‘Het notariaat der Lage Landen in historisch perspectief’, in *Stichting tot bevordering der notariële wetenschap* (ed.), *Atlas van het notariaat: het notariaat in de wereld: acht eeuwen Latijns notariaat – vier decennia internationale unie*, Deventer, 1989, pp. 484 en 488 (hierna: A. Fl. Gehlen, ‘Het notariaat der Lage Landen in historisch perspectief’); F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen 1794-1814*, Assen, 1994, p. 32.

⁹¹ J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, I, Brussel, 1964, pp. 234-235, voetnoot 3.

niet terug te vinden.⁹² Dit is overigens niet geheel onlogisch, aangezien een universitaire graad pas vanaf 1849 van kandidaat-notarissen vereist werd en in het ancien régime zelfs ongebruikelijk was.⁹³

Tijdens de Franse periode verdween Franciscus Petrus voor enkele jaren van het notarieel toneel. Tussen 11 februari 1796 en 30 maart 1803 zijn er geen akten van hem terug te vinden. Het is meer waarschijnlijk dat Coussement toen niet actief was dan dat zijn akten verloren gegaan zouden zijn, aangezien de Gentse almanak hem niet als notaris vermeldt tussen de drukjaren 1796 en 1802.⁹⁴ Het beginpunt van zijn afwezigheid ligt opmerkelijk dicht in de buurt van de afkondiging van het revolutionair besluit van 3 prairial jaar IV (22 mei 1796), dat de bestaande notariële ambten vacant verklaarde.⁹⁵ Mogelijk heeft zijn afwezigheid hier dus iets mee te maken, niettegenstaande zijn voorlopig laatste akte wel enkele maanden eerder verleden werd. Zijn terugkeer geschiedde snel na de publicatie van de Ventôsewet,⁹⁶ hetgeen op 26 maart 1803 gebeurde.⁹⁷ In de hoofding van zijn repertorium van 1803 staat immers: “*Répertoire pour le notaire François Pierre Coussement admis au département de l’Escaut le 9 germinal an 11*⁹⁸ *résidant à Gand*”. Daaruit kan afgeleid worden dat hij toen opnieuw toegelaten werd tot het notarisambt. Hij is onmiddellijk daarna terug aan de slag gegaan.

Gedurende zijn verdere loopbaan maakte notaris Coussement deel uit van de door Napoleon opgerichte Tuchtkamer voor notarissen.⁹⁹ De Gentse almanaken vermelden hem zowel als *trésorier*¹⁰⁰, *syndic*¹⁰¹ en als rapporteur¹⁰² van de

⁹² E. Reusens, J. Wils en A. Schillings, *Matricule de l’Université de Louvain*, VIII, 1734-1776, Brussel, 1963, pp. 1-523; E. Reusens, J. Wils en A. Schillings, *Matricule de l’Université de Louvain*, IX, 1776-1789, Brussel, 1967, pp. 1-330.

⁹³ C. Bruneel, “Een spectrum van carrières”, in C. Bruneel, P. Godding en F. Stevens (eds.), *Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot beden*, Brussel, 1998, pp. 103-117; F. Stevens, ‘De opleiding en de toegang tot het notariaat in België sinds 3 prairial jaar IV (22 mei 1796)’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1-2 (1998), p. 117.

⁹⁴ In de editie van het drukjaar 1796 werd er zelfs geen lijst van notarissen opgenomen.

⁹⁵ *Infra* en A. Fl. Gehlen, ‘Het notariaat der Lage Landen in historisch perspectief’, *supra* voetnoot 90, p. 491.

⁹⁶ Loi contenant organisation du notariat du 25 ventôse an XI, *Bulletin des lois de la république française*, 3ème série, 258, nr. 2440.

⁹⁷ F. Stevens, ‘Als een rots in de branding? Het notariaat en de Franse revolutionaire wetgeving over het notarisambt (1791-1803)’, in P. L. Nève, J.A.E. Kuys en J. J. Verbeek (eds.), *Quod Notemus: Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, Deventer, 1993, p. 56 (hierna: F. Stevens, ‘Als een rots in de branding?’).

⁹⁸ 30 maart 1803.

⁹⁹ Deze instelling werd door Napoleon opgericht als controlemiddel op het notariaat: F. Stevens, ‘Als een rots in de branding?’, *supra* voetnoot 97, p. 56.

¹⁰⁰ Bijvoorbeeld in de edities voor het jaar 1805, 1806, 1807 en 1824 en 1825.

¹⁰¹ Bijvoorbeeld in de edities voor het jaar 1814, 1815 en 1816.

¹⁰² Bijvoorbeeld in de edities voor het jaar 1821 en 1822.

“*Kamer van discipline der Notarissen*”. In de stukken van de Tuchtkamer komt de handtekening van Franciscus Petrus vaak voor. Hij was dus regelmatig aanwezig op de vergaderingen.

Afbeelding 4: Handtekening van notaris F. P. Coussement.

Tussen 9 juni 1778 en 28 mei 1830 oefende Coussement zijn ambt uit in Gent, eerst in de Palingstraat¹⁰³ en vanaf 1783 in de Onderstraat¹⁰⁴ nummer¹⁰⁵ 17. In 1830 werd hij opgevolgd door zijn zoon Franciscus Augustinus.¹⁰⁶ Deze had op 3 december 1819 zijn examen afgelegd bij de Tuchtkamer¹⁰⁷ en was daarna werkzaam als notarisklerk,¹⁰⁸ misschien wel op het kantoor van zijn vader. De stukken van de Tuchtkamer tonen dat Franciscus Augustinus meerdere benoemingsaanvragen deed¹⁰⁹ vooraleer hij op 18 maart 1829 bij Koninklijk Besluit tot notaris met residentie in Nevele benoemd werd.¹¹⁰

Na ongeveer één jaar in Nevele gewerkt te hebben, wisselde Franciscus Augustinus van standplaats met zijn vader Franciscus Petrus.¹¹¹ Dit hield voor Franciscus Petrus in principe ook een verhuis naar Nevele in, aangezien artikel 4 van de Ventôsewet verplichtte dat notarissen woonplaats hadden in de gemeente van hun standplaats. Niettemin blies hij op 26 februari 1833 zijn laatste adem uit in

¹⁰³ Gentse almanakken voor het jaar 1779 tot 1782. Deze straat heet tegenwoordig Groenebriel.

¹⁰⁴ X, *Nieuwen Almenach, curieus en util, voor het jaer 1783, ofte den getrouwen wegwyzer der stad Gent, zoo voor de Vremdelingen als voor de Inwoonders der zelve Stad*, Gent, 1782, p. 16.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld het patent voor het jaar 1823, terug te vinden tussen het repertorium van dat jaar: RAG, *Modern notariaat, Notaris M. Van Schoote*, NOT653/26.

¹⁰⁶ *La chambre de discipline, Tableau général des minutes et protocoles des notaires de l'arrondissement de Gand: formé par la chambre de discipline du dit ressort, composée pour l'exercice des années 1859-1860*, Gent, 1860, p. 9.

¹⁰⁷ RAG, *Tuchtkamer Notarissen Gent-Eeklo*, stuk 2, 162r°.

¹⁰⁸ Dit was zijn beroep ten tijde van het huwelijk van zijn zus Sophie Marie Felicité (25 januari 1821): SAG, *Registers burgerlijke stand Gent, Huwelijken*, 1821, nr. 48, 44v°.

¹⁰⁹ Bijvoorbeeld op 26 december 1828: RAG, *Tuchtkamer Notarissen Gent-Eeklo*, stuk 4, 311v°.

¹¹⁰ RAG, *Modern notariaat, Notaris M. Van Schoote*, NOT653/34, stuk d.d. 30 maart 1829.

¹¹¹ X, *Het vaderland*, 66 (1 juni 1830), p. 1.

de Gentse Onderstraat.¹¹² Franciscus Petrus is wel tot aan zijn dood in Nevele notaris gebleven. Op 11 januari 1833 vermeldt het register immers een benoemingsaanvraag met betrekking tot de standplaats te Nevele van ontslagnemend notaris Pierre François Coussement.¹¹³ Op het moment van zijn overlijden was er nog geen vervanger voor de standplaats te Nevele benoemd.¹¹⁴

De opvolging van de standplaats te Gent vormt een keten die tot op heden doorloopt.¹¹⁵ Franciscus Augustinus volgde hem zoals gezegd op en was actief tot 1860. Hij werd op zijn beurt opgevolgd door notaris Auguste Lagrange (1861-1867). De volgenden in lijn waren notarissen Eugène De Wilde (1867-1878), Cyrille De Wilde (1878-1921) en Joseph De Wilde (1921-1957). Meer recent zijn de opvolgers van notaris Franciscus Petrus Coussement notarissen Jacques Van Impe (1957-1976), Eric Van Den Berghe (1976-1999) en vandaag notaris Pierre Verschaffel (1999-heden).

2. Notaris zijn in het Gent van de late 18^e en de vroege 19^e eeuw

Toen Franciscus Petrus Coussement als notaris begon, had hij heel wat confraters. De eerste almanak die melding van hem maakt – gedrukt in het jaar 1778 – vermeldt nog 46 andere Gentse notarissen “*geadmitteert in den Raed van Vlaenderen*”. Dit aantal bleef gestaag groeien en bereikte een hoogtepunt in het drukjaar 1795, met in totaal 84 notarissen.

De Franse revolutionairen wilden het aantal notarissen beperken¹¹⁶ en de functie van het ancien régime vervangen door moderne openbare ambtenaren, *notaires publics*.¹¹⁷ Daartoe werden de notariële ambten vacant verklaard, wat in de Belgische gebieden gebeurde op grond van het besluit van 3 prairial jaar IV (22 mei 1796).¹¹⁸ De vacante plaatsen dienden “voorlopig” ingevuld te worden door burgers met de nodige burgerlijke en morele waarborgen voor de uitoeffe-

¹¹² SAG, *Registers burgerlijke stand Gent*, Overlijdens, 1833, nr. 218, 38r^o.

¹¹³ RAG, *Tuchtkamer Notarissen Gent-Eeklo*, stuk 11, register V, 20.

¹¹⁴ De opvolging in Nevele deed overigens een geschil ontstaan inzake de overdracht van Coussements minuten: Gent (2e k.), 23 februari 1835, *Pas*. (1852), pp. 70-71. Deze minuten lijken ook niet bewaard te zijn in enig Rijksarchief.

¹¹⁵ Kamer der notarissen Gent, *Minuuthouders arrondissement Gent* (lijst ter beschikking gesteld door Rijksarchief Gent).

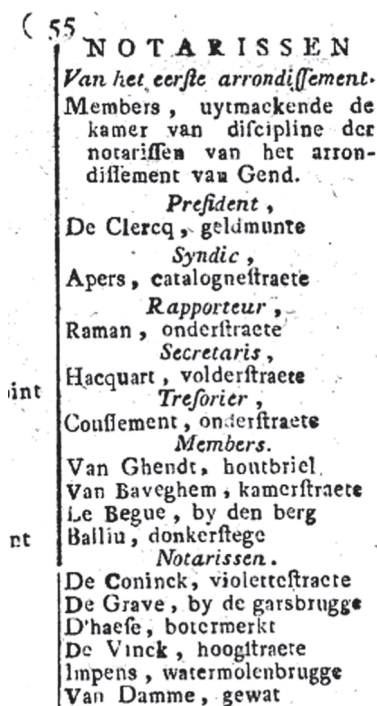
¹¹⁶ Hun aantal werd per departement vastgelegd door het *Corps Législatif*. De departementale administraties moesten daarvoor inlichtingen verstrekken over het bevolkingsaantal in de steden en over de afstand tot de stad en de bevolkingsdichtheid van het platteland.

¹¹⁷ F. Stevens, ‘Als een rots in de branding?’, *supra* voetnoot 97, pp. 41-42.

¹¹⁸ A. Fl. Gehlen, ‘Het notariaat der Lage Landen in historisch perspectief’, *supra* voetnoot 90, pp. 484 en 488; F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen 1794-1814*, Assen, 1994, p. 491.

ning van het ambt.¹¹⁹ Het stond de ontslagen notarissen echter vrij om hun werkzaamheden verder te zetten binnen het ressort van hun arrondissement, tot wanneer deze nieuwe organisatie gerealiseerd zou zijn.¹²⁰

Na deze vacantverklaring zien we in de Gentse almanak een tiental notarissen opduiken die enkel tijdens de jaren 1798-1800 voorkomen, waaronder Renier Gregorius Du Bosch, de beruchte revolutionair en commissaris van het Directoire van de administratie van het Schelddepartement.¹²¹ Daarnaast bleven er enkele gevestigde namen vermeld, zoals notarissen Charles Martin De Clercq en Charles Apers, die al sinds de jaren 1770 actief waren.¹²² Voor het jaar 1798 staan er 18 notarissen in de almanak, voor 1799 en 1800 steeds 25.

Afbeelding 5: Gentse almanak voor het jaar 1805

¹¹⁹ F. Stevens, 'De opleiding en de toegang tot het notariaat in België sinds 3 prairial jaar IV (22 mei 1796)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1-2 (1998), p. 119.

¹²⁰ A. Fl. Gehlen, 'Het notariaat der Lage Landen in historisch perspectief, *supra* voetnoot 90, pp. 484 en 488; F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen 1794-1814*, Assen, 1994, p. 491.

¹²¹ Hij werd door tijdgenoten omschreven als boosaardig, wraakzuchtig, haatdragend, onverdraagzaam etc.: F. Leleux, 'Gentse revolutionaire figuren. Deel IX. Renier Gregorius Dubosch', *Gentsche Tijdingen*, 18-4 (1989), pp. 199-205.

¹²² Hun beider akten worden bewaard in het RAG, *Modern Notariaat, Notaris Nève (Gent)*, respectievelijk stukken NOT639/ 67-120/BIS en NOT639/1-22.

In de almanak voor het jaar 1801 staan enkel notaris Charles-Martin De Clercq en Charles Apers opgesomd. Voor de jaren 1802-1804 worden de notarissen vermeld die conform de wet van 7 ventôse jaar VIII¹²³ (26 februari 1800) een borgsom gesteld hadden, wat er steeds meer deden (eerst 5, dan 12 en dan 15). De almanak geeft echter geen accuraat beeld van het aantal actieve notarissen. Notaris Josse-Joseph Impens komt bijvoorbeeld niet voor in de edities 1801-1803, terwijl hij wel akten verleed.¹²⁴

Wat betreft het laatste deel van Coussements carrière schommelde het aantal Gentse notarissen in de almanakken van 1804 tot 1833 tussen de 15 en de 20. Ook hier is de bron echter niet 100% betrouwbaar.¹²⁵ In deze periode werd het aantal notarissen geregeld door de napoleontische Ventôsewet.¹²⁶ Er werd, in tegenstelling tot de revolutionaire vacantverklaring, gekozen voor een geleidelijke aanpak, waarbij de standplaatsen slechts bij overlijden, ontslag of afzetting opgeheven of verminderd konden worden.¹²⁷ Op grond van artikel 31 Ventôsewet moest de regering daarbij aan de hand van een wettelijk vastgelegde berekeningsmethode per departement het aantal notarissen vastleggen. De circulaire van de minister van Justitie van 22 ventôse jaar XII (13 maart 1804) legde aan de tuchtkamers op om bij elke aanvraag vanwege een aspirant-notaris tot het verkrijgen van een *certificat de moralité et capacité*¹²⁸ een uitspraak te doen over de kwestie “*si il est nécessaire d'établir un nouveau notaire dans la résidence où l'aspirant désire de s'établir, [...] c'est à dire si le nombre des notaires [...] est au-dessous ou non du minimum fixé par la loi.*” Ingeval dat minimum bereikt was, was het aan de bevoegde tuchtkamer om te beslissen of een overtal noodzakelijk was. De Gentse Tuchtkamer besliste meermaals dat het toenmalige aantal voldeed en dat het zelfs meer dan voldoende was.¹²⁹ De bedenking kan hierbij gemaakt worden dat – indien de publieke dienstverlening destijds vlot verliep met een twintigtal notarissen – de Franse overheersers het bij het rechte eind gehad hadden om het excessief aantal notarissen van het ancien régime te willen terugschroeven.

¹²³ Loi sur la création des cautionnements, qui assujettit les notaires à cette mesure, *Bulletin des lois de la république française*, 3ème série, 10, nr. 66.

¹²⁴ RAG, *Modern Notariaat, Notaris Nève (Gent)*, NOT639/242 tot 249.

¹²⁵ Notaris Balliu's naam ontbreekt bijvoorbeeld in de editie voor het jaar 1809, wat nochtans niet verhinderde dat hij akten verleed in dat jaar. Deze akten worden bewaard in het RAG, *Modern Notariaat, Notaris Jean Bernard Materlinck*, NOT638/13.

¹²⁶ Loi contenant organisation du notariat du 25 ventôse an XI, *Bulletin des lois de la république française*, 3ème série, 258, nr. 2440. Deze wet maakte de notariële wetgeving één binnen Napoleons rijk.

¹²⁷ Art. 32 Ventôsewet.

¹²⁸ Dit was een wettelijke plicht conform art. 43 Ventôsewet.

¹²⁹ Bijvoorbeeld RAG, *Tuchtkamer Notarissen Gent-Eeklo*, NOT2/1, folio 4r, folio 9v en folio 14r.

Het notariaat werd niet enkel vereenvoudigd door de daling van het aantal notarissen, maar ook door de succesvolle eenmaking van het recht door Napoleon Bonaparte. Enkel zijn nieuwe regelgeving was immers nog van tel.¹³⁰ Tijdens het ancien régime moest een Gentse notaris daarentegen heel wat verschillende soorten regelgeving meester zijn. Niet alleen had zo goed als elke heerlijkheid en elke stad een eigen costume,¹³¹ maar daarnaast moest een notaris ook nog Romeins recht, canoniek recht en koninklijke en plaatselijke wetgeving onder de knie krijgen.¹³² Het aantal rechtsbronnen werd door de eenmaking dus beduidend beperkt.

De annexatie bij Frankrijk zorgde evenwel ook voor enige rompslomp in de notariële praktijk. Naast het verplicht gebruik van de republikeinse kalender,¹³³ maakte de taalwetgeving de akten ingewikkelder. Het taalbesluit van 24 prairial jaar XI (13 juni 1803) bepaalde dat vanaf 13 juni 1804 alle notariële akten in het Franse Keizerrijk in het Frans opgesteld moesten worden.¹³⁴ Het tweede artikel van dat taalbesluit liet overheidsmandatarissen echter wel toe om op verzoek van de partijen een vertaling op te nemen in de marge. Als gevolg hiervan werkten sommige notarissen met een Franstalige en een Nederlandstalige kolom in hun akten,¹³⁵ waaronder notaris Coussement.¹³⁶

Na de val van het Franse Keizerrijk was het de beurt aan koning Willem I om een taalbeleid te voeren.¹³⁷ Dit beleid was tijdens de eerste jaren van het Nederlands bewind nog gematigd. De combinatie van de besluiten van 18 juli 1814 en 1 oktober 1814¹³⁸ voerde een taalvrijheid in, die toeliet dat notariële akten opgesteld werden in het Frans, het Vlaams of een andere taal die de partijen en de

¹³⁰ De invoeringwet van zijn Burgerlijk Wetboek maakte immers komaf met het de regelgeving van het ancien régime en met de fragmentarisch ingevoerde revolutionaire wetten: J.-L. Halpérin, 'Le droit privé de la Révolution: héritage législatif et héritage idéologique', *Annales historiques de la Révolution française*, 328 (2002), p. 136; D. Heirbaut, 'Conclusions: Codification, a new beginning for the nation?', *supra* voetnoot 11, p. 323.

¹³¹ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 286.

¹³² G. Van Dievoet, 'Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800', in P. L. Nève en J. J. Verbeek (eds.), *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de Middeleeuwen tot vandaag*, Deventer, 1998, p. 83.

¹³³ Hij werd in de Belgische departementen ingevoerd door de *Code Merlin* op 7 pluviöse jaar V (26 januari 1796) en was de exclusief te gebruiken kalender tot 1 januari 1806: F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen 1794-1814*, Assen, 1994, pp. 185-186.

¹³⁴ J. Clement, *Taalvrijheid, bestuurstaal en minderheidsrechten. Het Belgisch model*, Antwerpen, 2003, p. 25.

¹³⁵ F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen 1794-1814*, Assen, 1994, p. 146.

¹³⁶ Na 12 juni 1804 en tot 30 december 1814 verleed Franciscus Petrus Coussement geen enkel huwelijkscontract meer exclusief in het Nederlands. Slechts twaalf akten waren exclusief Franstalig, de overige 77,8% van de huwelijkscontracten in die periode werden in twee kolommen neergeschreven.

¹³⁷ De huidige Belgische contreien gingen toen immers deel uitmaken van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

¹³⁸ Dit besluit schafte de regel af dat akten slechts geregistreerd werden indien ze in het Frans verleden of vertaald waren: F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen 1794-1814*, Assen, 1994, p. 175.

notaris beheersten. Deze gematigde wind keerde echter in 1823, wanneer er een systeem van taaldwang ingevoerd werd.¹³⁹ Dit strikte taalbeleid stootte op luid protest in de Zuidelijke Nederlanden, waardoor er in 1830 volledige taalvrijheid toegestaan werd.¹⁴⁰ Het taalgebruik in Coussements akten reflecteren deze wetswijzigingen ook.

Het waren echter niet alleen de notarissen die zich moesten aanpassen aan de opeenvolgende wetswijzigingen. Ook de bevolking kon niet ontsnappen aan de veranderingen die doorgevoerd werden.

3. De wettelijke en contractuele bescherming van weduwes en weduwnaars

De overgangperiode van het ancien régime naar de Belgische onafhankelijkheid is gekentekend door een waterval van opeenvolgende wetgevende initiatieven. De notaris en het huwelijkscontract konden echter tot ankerpunt dienen voor de bevolking. Aan de ene kant kon de notaris met zijn juridische kennis zijn cliënten door de woelige wateren van de wijzigende wetgeving loodsen, aan de andere kant was het huwelijkscontract een soort *bridge over troubled water*. Zolang hun contractuele regeling immers niet strijdig was met het recht dat van kracht was op het moment van de huwelijksluiting, konden zij hierop blijven rekenen, ongeacht de latere evoluties in het familiaal vermogensrecht.¹⁴¹

3.1. *Het ancien régime*

Het huwelijksvermogensrecht en het erfrecht lagen in het ancien régime haast uitsluitend in costumiere teksten verankerd.¹⁴² Deze normen waren in oorsprong deel van het gewoonterecht, maar ze werden vanaf de 16e eeuw gecodificeerd en gehomologeerd. Door de homologatie veranderde hun statuut van gewoonterecht naar wetgeving.¹⁴³

---

¹³⁹ G. Martyn en R. Opsommer, *Geschiedenis van de politiek en van het publiekrecht*, Brugge, 2008, p. 244. Zie vooral: A. De Jonghe, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830): de genesis der taalbesluiten en hun toepassing*, Brugge, 1967, pp. 1-382.

¹⁴⁰ J. Wijermars, *Stiefbroeders: Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*, Hilversum, 2012, p. 339.

¹⁴¹ In mijn masterproef wordt er dieper ingegaan op het overgangsrecht, meer bepaald op pp. 78-82: E. Vyncke, *Empirische studie van de rechten van de langstlevende echtgeno(o)t(e)in de overgangstijd van het Ancien Régime naar de Belgische onafhankelijkheid*, terug te vinden in de catalogus van de universiteitsbibliotheek van Gent.

¹⁴² J. Gilissen, 'La coutume dans les "Pays de par-deçà" (Belgique, Pays-Bas, Nord de la France) (XIIe-XVIIIe siècles)', in La Société Jean Bodin (ed.), *Recueil de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, LII/2, *La coutume*, Brussel, 1990, p. 303.

¹⁴³ J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen, 1981, pp. 537 en 630.

Dit costumiere recht was een recht met veel gezichten. Steden, dorpen en heerlijkheden hadden hun eigen gehomologeerde costumen.¹⁴⁴ Ook binnen eenzelfde rechtsgebied was er overigens verscheidenheid. Op de verschillende categorieën van goederen (roerende goederen, allodia, lenen en cijnsgoederen) waren meestal verschillende regels van toepassing.¹⁴⁵ Dit was ook het geval in het erfrecht en het huwelijksvermogensrecht.¹⁴⁶ Daarnaast hadden mannen en vrouwen soms verschillende materiële rechten, maar in Gent werd er geen onderscheid gemaakt op basis van het geslacht van de langstlevende echtgeno(o)t(e).¹⁴⁷

In de huwelijkscontracten van de eerste deelpopulatie¹⁴⁸ bedong 97,8% van de koppels dat de Gentse stedelijke costumen aanvullend van toepassing zouden zijn.¹⁴⁹ Er werd nooit gekozen voor de andere Gentse costumen van de heerlijkheden van Sint-Pieters en Sint-Baafs of de Oudburg. Dit is te verklaren door het feit dat deze hun familiaal vermogensrecht hadden afgestemd op de stedelijke costumen en door het feit dat hun gerechten zich betreffende dergelijke kwesties richtten naar de rechtspraak van de stadsschepenen.¹⁵⁰ Door de Gentse stedelijke costumen als aanvullend recht aan te wijzen, maakte de overgrote meerderheid van de koppels ook het principe van universaliteit van het sterfhuis van toepassing. Dit hield in dat het gehele vermogen van een overledene beheerst werd door het stadsrecht, ongeacht de ligging van die goederen.¹⁵¹

De inhoud van de Gentse stedelijke costumen bood weduwes en weduwnaars een omvangrijke bescherming. Deze nam meerdere vormen aan.¹⁵² Een eerste soort bescherming vloeide voort uit het wettelijk huwelijksvermogensstelsel, dat namelijk een gemeenschapsstelsel was.¹⁵³ Het bestaan van een gemeenschappelijk vermogen tussen echtgenoten brengt met zich mee dat dit bij ontbinding van het huwelijk verdeeld moet worden. De costumiere huwgemeenschap¹⁵⁴ in Gent

¹⁴⁴ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 286.

¹⁴⁵ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 286.

¹⁴⁶ P. Godding, 'Le droit au service du patrimoine familial: les Pays-Bas méridionaux (12e-18e siècle)', in L. Bonfield (ed.), *Marriage, Property, and Succession*, Berlijn, 1992, p. 22.

¹⁴⁷ M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*, Leuven, 1996, p. 270.

¹⁴⁸ Deze werden verleden tussen 1778 en 1796, *supra*.

¹⁴⁹ Eén koppel uit Zele koos voor de costumen van Dendermonde en deed afstand van alle andere costumen en plakaten die niet conform waren met deze costumen. Een ander koppel deed geen uitspraak over het subsidiair recht, terwijl een derde koppel net expliciet afstand deed van elke aanvullende werking van costumen, privileges of plakaten.

¹⁵⁰ E. M. Meijers, *Het Ligurisch erfrecht in de Nederlanden*, III, *Het Oost-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1936, pp. 6 en 8.

¹⁵¹ E. M. Meijers, *Het Ligurisch erfrecht in de Nederlanden*, III, *Het Oost-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1936, pp. 25 e.v.

¹⁵² Op de vergoedingsrekeningen en het lot van de passiva wordt hier niet verder ingegaan. In mijn masterproef is dit wel verder uitgewerkt: *supra* voetnoot 141, pp. 42-43.

¹⁵³ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 265.

¹⁵⁴ Gehomologeerde costumen van Gent, tit. XX, art. 3.

was quasi-universeel¹⁵⁵ en de weduwe of weduwnaar kreeg daarvan de helft.¹⁵⁶ Dit was dus een belangrijke bescherming.

Andere beschermingsmechanismen grepen in wanneer het huwelijksvermogen reeds verdeeld was.¹⁵⁷ Zo kreeg de langstlevende dankzij de lijftocht¹⁵⁸ een levenslang vruchtgebruik op de helft van het aan de erfgenamen toegevalen erfdeel.¹⁵⁹ Dit erfdeel bestond principieel uit het eigen vermogen van de eerststervende en diens helft van het gemeenschappelijk vermogen. Daarnaast gaf de rechtsfiguur van de houdenis de langstlevende ouder een autonoom gebruiksrecht op het vermogen van de minderjarige onbekwame kinderen, in ruil voor de plicht hen op te voeden en te onderhouden.¹⁶⁰ De rechtspositie van de langstlevende werd dankzij dit gebruiksrecht tijdelijk versterkt.¹⁶¹

Naast deze wettelijke regeling bestond ook de mogelijkheid om in een huwelijkscontract de bescherming van de langstlevende verder uit te breiden, in te perken of te specificeren.

De aanstaande echtgenoten bevestigden de costumen op sommige vlakken. Zo bepaalde meer dan de helft¹⁶² van de contracten uitdrukkelijk dat de gemeenschapsgoederen zouden *deelsaem wesen alf en alf gelijk gelt in coffer*, terwijl dit, op grond van de costumen, ook zonder die vermelding het geval geweest zou zijn.¹⁶³ Naast het louter bevestigen van de regels legden de koppels ook soms eigen accenten, bijvoorbeeld over de wijze van verdelen. In een overgrote meerderheid¹⁶⁴ van deze deelpopulatie werd bedongen dat indien het huwelijk kinderen had voortgebracht, de langstlevende zelf kon kiezen welke gemeenschapsgoe-

¹⁵⁵ Deze gemeenschap van roerende goederen en aanwinsten bevatte ook alle onroerende goederen die binnen de stadsmuren lagen, omdat deze als roerend beschouwd werden. Hierdoor konden enkel de onroerende goederen gelegen buiten de stad in het eigen vermogen vallen. Leengoederen ontsnapten daarnaast altijd aan het gemeenschappelijk vermogen: gehomologeerde costumen van Gent, tit. VI, art. 19, tit. XXV, art. 8 en 40 en tit. XXVI, art. 18; P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 295.

¹⁵⁶ Gehomologeerde costumen van Gent, tit. XXV, art. 1, 4, 6, 9 en 29.

¹⁵⁷ Bij het overlijden van een gehuwd persoon dient eerst het huwelijksvermogen vereffend en verdeeld te worden, om te weten wat er in de nalatenschap valt en wat aan de langstlevende toekomt. Daarna wordt de nalatenschap vereffend en verdeeld.

¹⁵⁸ Dit wordt ook een douarie genoemd.

¹⁵⁹ Gehomologeerde costumen van Gent, tit. XXV, art. 1 en 9; M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*, Leuven, 1996, p. 270.

¹⁶⁰ Gehomologeerde costumen van Gent, tit. XXII, art. 5 en volgende.

¹⁶¹ D. De ruysscher, 'Balancing interests in stepfamilies: *droit de dévolution* and *bijleving* (Southern Low Countries, 16th-18th centuries)', in D. De ruysscher en E. Alofs (eds.), *Het nieuw samengesteld gezin: recht en geschiedenis*, Antwerpen, 2013, p. 58.

¹⁶² 55,2% van de contracten.

¹⁶³ Gehomologeerde costumen van Gent, tit. XXV, art. 1, 4, 6, 9 en 29.

¹⁶⁴ 85,1% van de contracten.

deren in zijn/haar kavel zouden vallen.¹⁶⁵ Dit benadeelde de gemeenschappelijke kinderen eigenlijk niet, omdat zij die gekozen goederen in principe verkregen bij de dood van hun langstlevende ouder. In de hypothese dat het huwelijk kinderloos ontbonden werd, koos slechts twee op drie¹⁶⁶ koppels voor een dergelijk keuzebeding.¹⁶⁷

De aanstaande echtgenoten weken ook af van de wettelijke regeling. De meerderheid¹⁶⁸ van de aanstaande echtelieden ging bijvoorbeeld nog een stap verder dan de costumiere quasi-universele gemeenschap en koos voor een universele gemeenschap. Er bestond tussen hen dus enkel gemeenschappelijk vermogen en niets was eigen. Dit maakte een verschil uit, want de langstlevende verkreeg in de vorm van de costumiere lijftocht enkel een vruchtgebruik op de helft van de eigen goederen. Door de inbreng in de huwgemeenschap verkreeg de langstlevende veel substantiëlere rechten. Hij of zij verkreeg door de verdeling van de gemeenschap in beginsel de ene helft van de ingebrachte goederen in volle eigendom en verkreeg dankzij de lijftocht de helft van de andere helft (=1/4) in vruchtgebruik.

Door een vooruitmaking in te lassen weken ook veel koppels af van het principe dat er bij helften verdeeld werd. Deze clause gaf de langstlevende het recht om goederen vóór de verdeling uit de gemeenschap te nemen. Die werden dan niet op zijn of haar aandeel in de gemeenschap aangerekend; slechts het resterend vermogen werd verdeeld onder de langstlevende en de erfgenamen.¹⁶⁹ Deze huwelijkse voorwaarde kwam heel frequent voor¹⁷⁰ en gaf meestal¹⁷¹ het recht om de strikt persoonlijke goederen (“*alle sijne ofte haere cleederen lynen wollen baguen ende juweelen ten hoofde halse ende lichaeme van den selven langhslevende dienende*”) en een bepaalde geldsom vooruit te nemen. In een kleine meerderheid¹⁷² van de gevallen mochten beide partners hetzelfde bedrag tot zich nemen.

¹⁶⁵ Er werd ook vastgelegd uit welke gemeenschapsgoederen gekozen kon worden. Op de eerste plaats kwam een keuze uit de roerende goederen en beroepsgoederen (45,6% van de bedingen) en de tweede meest voorkomende clause liet de langstlevende kiezen uit de roerende gemeenschapsgoederen (24,6%).

¹⁶⁶ 68,7% van de contracten.

¹⁶⁷ Ook in deze conditie was het modale voorwerp de roerende goederen en beroepsgoederen (45,7% van de keuzebedingen) en kwamen de roerende goederen op de tweede plaats (23,9%).

¹⁶⁸ 63,4% van de koppels.

¹⁶⁹ J. Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht. Van de late middeleeuwen tot heden*, Leuven, 2006, p. 196; W. Pintens, C. Declerck, J. Du Mongh en K. Vanwinckelen, *Familiaal vermogensrecht*, Mortsel, 2010, p. 341.

¹⁷⁰ Indien er bij overlijden gemeenschappelijke kinderen zouden zijn, werd dit in het voordeel van 94,0% van de mannen en 95,5% van de vrouwen bedongen en indien er geen zouden zijn, ten voordele van 65,7% van de mannen en 70,1% van de vrouwen.

¹⁷¹ Met gemeenschappelijke kinderen: 81,7% bij de mannen en 82,0% bij de vrouwen. Zonder gemeenschappelijk kinderen: 76,1% bij de mannen, 76,6% bij de vrouwen.

¹⁷² Met gemeenschappelijke kinderen: 53,1% van de vooruitmakingen, zonder: 50,5%.

Een groot deel van de bedingen¹⁷³ voorzag echter dat indien de vrouw de langstlevende was, zij een groter bedrag vooruit mocht nemen dan wanneer de man het langst leefde. Dit maakte een verdere afwijking van de stedelijke costumen uit, aangezien die dezelfde materiële rechten toekenden aan weduwes en weduwnaars.¹⁷⁴

In deze bedongen vooruitmakingen kan een bepaalde denkwijze ontwaard worden. De echtgenoot die alleen achterbleef, moest eerst en vooral zijn/haar eigen spullen kunnen behouden, zonder dat hij/zij daardoor minder kreeg bij de verdeling van de andere gemeenschapsgoederen. De bijkomende geldsom die meestal toegekend werd, kon dan bijvoorbeeld dienen om zonder teveel zorgen orde op zaken te kunnen stellen. Dat de vrouw vaak een groter bedrag vooruit mocht nemen dan de man, had er misschien mee te maken dat hij in beginsel de kostwinner was en als weduwnaar gewoon verder kon blijven werken. Een weduwe-huisvrouw had daarentegen het vast inkomen van haar man samen met hem verloren.

De voorgaande clausules betroffen de verdeling van het vermogen en eventuele correcties daarop. Na de verdeling lag vast welke goederen principieel aan de langstlevende toekwamen en welke aan de erfgenamen van de eerststervende. De costumiere lijftocht en de houdenisse verschafte de langstlevende daarenboven ook nog een zeker gebruiksrecht op hetgeen die erfgenamen verkregen.¹⁷⁵ Sommige trouwlustigen wilden hun partner evenwel nog een extra appeltje voor de dorst geven. Daarom kenden ze door middel van een contractuele erfstelling de langstlevende echtgenoot bijkomende rechten toe op hun nalatenschap.¹⁷⁶

Een contractuele erfstelling kwam amper¹⁷⁷ voor indien de erfgenamen van de eerststervende de gemeenschappelijke kinderen van het koppel waren. Dit lage aantal kan erop wijzen dat de combinatie van de costumiere lijftocht en de houdenisse als een toereikende bescherming beschouwd werd, waardoor de paren afzagen van het instellen van een contractuele erfstelling.

Werd het huwelijk echter kinderloos ontbonden, dan gold in haast de helft¹⁷⁸ van de huwelijkscontracten een contractuele erfstelling, waarbij vier op vijf¹⁷⁹

¹⁷³ Met gemeenschappelijke kinderen: 45,3% van de vooruitmakingen, zonder: 47,4%.

¹⁷⁴ M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*, Leuven, 1996, p. 270.

¹⁷⁵ *Supra*.

¹⁷⁶ In een contractuele erfstelling beschikt iemand ten voordele van een ander over de goederen die hij bij zijn dood zal nalaten, zodat het als het ware een schenking van toekomstige goederen betreft: H. De Page, *Traité élémentaire de droit civil belge*, VIII/2, *Les testaments*, Brussel, 1947, p. 1689; G. Van Oosterwyck, 'Huwelijksvoordelen en contractuele erfstellingen', *TPR*, (1985), p. 250.

¹⁷⁷ Ze kwamen voor in 4,5% van de huwelijkscontracten.

¹⁷⁸ In 47,0% van de contracten.

¹⁷⁹ 79,4% van deze contractuele erfstellingen.

van die bedingen wederkerig¹⁸⁰ was. De geboden bescherming was erg groot. De meest voorkomende versie kende immers aan de langstlevende de volle eigendom van de volledige nalatenschap toe.¹⁸¹ Deze gift betekende dat de weduwe of weduwnaar eigenaar werd van alle goederen die in het huwelijk aanwezig waren. Op de tweede plaats kwam de gift van het vruchtgebruik op de volledige nalatenschap van de eerststervende partner.¹⁸² Het onderscheid tussen de twee was vooral van belang voor de erfgenamen van de eerststervende. Omdat er geen gemeenschappelijke kinderen waren, hadden die erfgenamen geen familieband met de langstlevende en erfden zij ook niet van hem of haar. De goederen die in volle eigendom aan de langstlevende vermaakt werden, zagen zij bijgevolg nooit meer terug. Wanneer de erflater echter slechts een vruchtgebruik toekende en de erfgenamen zo blote eigenaars werden, bleven die goederen wél in de familie. Na het overlijden van de langstlevende kregen die erfgenamen de volle eigendom in handen, omdat het vruchtgebruik dan aanwaste bij de blote eigendom.

Alles in acht genomen maakte men in de geanalyseerde huwelijkscontracten duchtig gebruik van de mogelijkheid om huwelijkse voorwaarden te bedingen. Wanneer men afweek – en dus ontevreden was met de costumiere regeling – was dit hoofdzakelijk om de langstlevende extra te beschermen. De universele gemeenschap was immers het modaal stelsel en vooruitmakingen, keuzebedingen en contractuele erfstellingen waren talrijk.

In deze huwelijkse voorwaarden werd er eveneens rekening gehouden met de belangen van eventuele gemeenschappelijke kinderen. Wanneer zij als erfgenamen tot de nalatenschap kwamen, zien we bijvoorbeeld dat contractuele erfstellingen heel zelden voorkwamen. De langstlevende ouder mocht daarentegen wel heel vaak gemeenschapsgoederen vooruitnemen en had ook dikwijls een keuze-recht bij de verdeling. Dit schaadde de gemeenschappelijke kinderen niet, aangezien zij uiteindelijk ook tot de nalatenschap van die langstlevende ouder geroepen zouden worden.

De families van beide aanstaanden stonden in de geanalyseerde huwelijkscontracten niet op de voorgrond. Door de gemeenschap uit te breiden en overlevingsrechten¹⁸³ toe te kennen, verkleinde het erfdeel van de erfopvolgers

---

¹⁸⁰ Dit betekent dat zowel de desgevallende weduwnaar als weduwe de begunstigde was.

¹⁸¹ Dit was het voorwerp van 60,0% van de contractuele erfstellingen ten voordele van de man en 56,6% van die ten voordele van de vrouw.

¹⁸² Dit was het voorwerp van 36,7% van de contractuele erfstellingen ten voordele van de man en 41,5% van die ten voordele van de vrouw.

¹⁸³ Deze term slaat op beschermingstechnieken die slechts op voorwaarde van overleving effect hebben: A. Verbeke, F. Buysens en H. Derycke, *Vermogensplanning met effect na overlijden: langstlevende*, Gent, 2006, p. 71.

immers. Toch werden hun belangen niet helemaal verwaarloosd, zoals wanneer de contractuele erfstelling enkel een vruchtgebruik op de nalatenschap betrof.

Deze opvattingen vormen als het ware de beginsituatie van een “wetgevend experiment” dat gevoerd werd in de besproken overgangperiode. Daarbij wordt de vraag gesteld of de nieuwe machthebbers door de onafhankelijke variabele ‘normatieve bescherming’ te manipuleren een invloed gehad hebben op de afhankelijke variabele ‘contractuele bescherming’. Voor het ancien régime kan over de contractuele bescherming in het kort gezegd worden dat er bovenal bescherming werd geboden aan het kerngezin, terwijl de families van de aanstaanden aan het kortste eind moesten trekken.

3.2. Franse revolutionairen aan de macht

Na de homologatie in de 16e eeuw bleef het Gentse costumiere erf- en huwelijksvermogensrecht onveranderd verder gelden tot aan de annexatie bij Frankrijk.¹⁸⁴ Zelfs daarna bleef het grotendeels van kracht.¹⁸⁵ Nochtans stootte de intrinsieke diversiteit van het costumiere recht de Franse revolutionairen voor de borst, omdat het botste met de verlichte ideeën die zij hadden over een moderne Staat.¹⁸⁶ Verlichtingsdenker Diderot stelde het costumiere recht in zijn *Encyclopédie* als volgt aan de kaak: “*Qu’est-ce qu’une loi dont la justice locale et dont l’autorité bornée tantôt par une montagne, tantôt par un ruisseau, s’évanouit parmi les sujets d’un même État, pour quiconque passe le ruisseau ou la montagne?*”¹⁸⁷ Hoewel het niet aan goede voornemens ontbrak, slaagden de revolutionairen er niet in om het hele privaatrecht één te maken.¹⁸⁸

De revolutionaire burgerlijke wetgeving was op zijn best fragmentarisch te noemen.¹⁸⁹ Voor Gentse weduwes en weduwnaars was de grootste aanpassing het verlies van de contractuele erfstelling en de costumiere lijftocht. Beide waren volgens de revolutionairen onlosmakelijk verbonden met het verwerpelijke

---

¹⁸⁴ E. M. Meijers, *Het Ligurisch erfrecht in de Nederlanden*, III, *Het Oost-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1936, p. 95.

¹⁸⁵ P. Godding, ‘Les contrats de mariage dans la première moitié du 19e siècle: fidélité à la coutume ou adoption sans réserve du Code Napoléon?’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 14 (1983), p. 102; D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, p. 411.

¹⁸⁶ J. Bart, *Histoire du droit privé: de la chute de l’Empire Romain au XIXe siècle*, Parijs, 1998, pp. 437-438.

¹⁸⁷ Eigen vertaling: Wat is een wet waarvan de gelding en de rechtskracht begrensd is door nu eens een berg, dan weer een beek, en die onder de onderdanen van eenzelfde Staat in rook opgaat, voor al wie de beek of de berg voorbijgaat?

¹⁸⁸ D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, p. 138.

¹⁸⁹ J.-L. Halpérin, ‘Le droit privé de la Révolution: héritage législatif et héritage idéologique’, *Annales historiques de la Révolution française*, 328 (2002), p. 135.

ancien régime en werden dus resoluut afgeschaft.¹⁹⁰ Dankzij de grote vrijheid die gegeven werd met betrekking tot huwelijkscontracten konden aanstaande echtgenoten evenwel het gewoonterecht overnemen als een contractuele regeling en het zo toch opnieuw toepassen.¹⁹¹

Er werd reeds vermeld dat notaris Coussements carrière in deze revolutionaire periode onderbroken werd in februari 1796, vier maanden na de annexatie bij Frankrijk. Tijdens die vier maanden verleed hij vier huwelijkscontracten. Deze lagen inhoudelijk¹⁹² volledig in de lijn van de eerdere huwelijkscontracten. Zo verwijzen ze naar de aanvullende werking van de costumen¹⁹³ en werden er zelfs nog contractuele erfstellingen toegekend,¹⁹⁴ hoewel deze uitdrukkelijk afgeschaft waren.¹⁹⁵ Omdat er inhoudelijk geen enkele verwijzing is naar de nieuwe regeling en omwille van het kleine aantal contracten, kan er geen mening van de Gentse koppels over het revolutionaire gedachtegoed uit afgeleid worden.

3.3. *Onder napoleontische en Nederlandse heerschappij*

Het recht van het ancien régime werd definitief begraven door de eenmaking van het burgerlijk recht onder Napoleon Bonaparte.¹⁹⁶ De invoeringswet van zijn Burgerlijk Wetboek maakte komaf met het oude recht, waaronder niet enkel de costumiere regelgeving, maar ook de revolutionaire wetten gerekend werden.¹⁹⁷ In huwelijkscontracten mocht er niet op een algemene wijze naar het oude recht verwezen worden.¹⁹⁸

¹⁹⁰ J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen, 1981, p. 540; P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 292; M. Van Quickenborne, *Contractuele erfstelling*, Gent, 1991, p. 10.

¹⁹¹ D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, p. 411.

¹⁹² De enige afwijking is formeel van aard, namelijk een toevoeging van de republikeinse datum op de akte: RAG, *Modern notariaat, Notaris M. Van Schoote*, NOT653, stuk 5 van het jaar 1796.

¹⁹³ Om deze reden werd ervoor gekozen om van deze vier geen aparte deelpopulatie te maken, maar om ze bij de contracten van het ancien régime te rekenen.

¹⁹⁴ Deze contractuele erfstellingen waren op het moment van het bedingen ervan strijdig met de dan geldende wetgeving. Daardoor konden ze bij het uiteindelijke overlijden van de eerststervende niet ingeroepen worden door de langstlevende. Meer uitleg over het overgangsrecht is te vinden in mijn masterproef: *supra* voetnoot 141, pp. 78-82.

¹⁹⁵ De afschaffing werd in de Belgische departementen bij besluit van 28 brumaire jaar IV (19 november 1795) ingevoerd.

¹⁹⁶ J.-L. Halpérin, *Histoire du droit privé français depuis 1804*, Parijs, 2001, p. 15.

¹⁹⁷ J.-L. Halpérin, 'Le droit privé de la Révolution: héritage législatif et héritage idéologique', *Annales historiques de la Révolution française*, 328 (2002), p. 136; D. Heirbaut, 'Conclusions: Codification, a new beginning for the nation?', *supra* voetnoot 11, p. 323.

¹⁹⁸ Art. 1390 van de *Code civil* van 1804. Het was wel toegestaan om via specifieke clausules het oude recht in het huwelijkscontract op te nemen: J. G. Loqué de Roissy, *Législation civile, commerciale et criminelle, ou commentaire et complément des codes français*, VI, Brussel, 1836, p. 343.

Op het huidig Belgisch territorium was Napoleons Wetboek vanaf zijn afkondiging van kracht. Hier kwam geen verandering in gedurende de periode dat het toekomstige België bij het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden behoorde, noch bij de Belgische onafhankelijkheid.¹⁹⁹

In vergelijking met de wetgeving van het ancien régime werden weduwes en weduwnaars in de kou gezet door het napoleontische recht. Daar waar in de Belgische contreien voorheen een ruime bescherming geboden werd aan de langstlevende,²⁰⁰ gaf het Burgerlijk Wetboek hen slechts een minimum. Het enige waar zij op konden rekenen was de helft van het gemeenschappelijk vermogen.²⁰¹ Dit vermogen was bovendien kleiner dan in het Gentse gewoonrecht,²⁰² wat een verdere beperking van de bescherming betekende. Op erfrechtelijk vlak was hun bescherming nagenoeg onbestaande. Er was geen wettelijk erfrecht en de langstlevende kwam enkel als onregelmatig erfgenaam tot de nalatenschap.²⁰³ Dat hield in dat een weduwe of weduwnaar slechts kon erven, indien haar/zijn echtgeno(o)t(e) geen familieleden in de 'erfbare' graad, noch natuurlijke kinderen achterliet.²⁰⁴ Daar men tot in de twaalfde graad kon erven, werd de langstlevende dus zelden tot de nalatenschap geroepen.²⁰⁵

Opmerkelijk hierbij is dat dit gebrek aan enig recht op de nalatenschap niet wordt verantwoord in de voorbereidende werken van het Burgerlijk Wetboek. Het is daarentegen een gevolg van een onoplettendheid tijdens de voorbereidende werkzaamheden.²⁰⁶ Tijdens de voorbereiding in de *Conseil d'Etat* was er opgemerkt dat de wettekst geen overlevingspensioen aan de behoeftige langstlevende toekende. Het antwoord daarop was dat art. 754 in een vruchtgebruik op 1/3 van de nalatenschap voorzag.²⁰⁷ Deze bewering was echter foutief, aangezien dit artikel enkel over de situatie ging waarbij een ouder van een kind erfde. Toch

¹⁹⁹ H. Casman en E. Alofs, 'Het nieuw samengesteld gezin', *supra* voetnoot 12, p. 89; D. Heirbaut, G. Baeteman, en M. Storme, *Cumulatieve editie van het Burgerlijk Wetboek: de huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, I, *Inleiding. Art. 1-1000*, Mechelen, 2004, pp. XIII-XIV.

²⁰⁰ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 266.

²⁰¹ Art. 1474 van de *Code civil* van 1804.

²⁰² Zoals vermeld werden onroerende goederen gelegen binnen de stadsmuren als roerend beschouwd, waardoor de Gentse costumiere gemeenschap quasi-universeel was. In het Burgerlijk Wetboek bestond dergelijke roerendmaking niet.

²⁰³ J.-L. Halpérin, *Histoire du droit privé français depuis 1804*, Parijs, 2001, p. 108; A. Lefebvre-Teillard, *Introduction historique au droit des personnes et de la famille*, Parijs, 1996, p. 207.

²⁰⁴ Art. 767 van de *Code civil* van 1804; D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, p. 412.

²⁰⁵ Art. 755 van de *Code civil* van 1804.

²⁰⁶ H. Casman en E. Alofs, 'Het nieuw samengesteld gezin', *supra* voetnoot 12, p. 90; F. Laurent, *Principes de droit civil*, IX, *Des successions*, Brussel, 1873, pp. 184-185; P. Viollet, *Histoire du droit civil français, accompagnée de notions de droit canonique et d'indications bibliographiques*, Parijs, 1905, p. 812.

²⁰⁷ J. G. Loqué de Roissy, *Législation civile, commerciale et criminelle, ou commentaire et complément des codes français*, V, Brussel, 1836, p. 59.

werd de uitleg zonder meer aanvaard. Het gebrek aan een wettelijk erfrecht, dat dus eigenlijk op een vergissing berustte, werd later toch op verschillende manieren verantwoord. Zo werd er betoogd dat goederen binnen de familie behoorden te blijven en dat een langstlevende echtgenoot geen familie van de erflater was.²⁰⁸ Er werd ook gezegd dat een erfrecht buitensporig zou zijn, gelet op het feit dat de langstlevende reeds de helft van het gemeenschappelijk vermogen verkreeg.²⁰⁹ Ook werd er betoogd dat echtgenoten elkaar maar zoveel moesten begunstigen als ze nodig achtten.²¹⁰ Dit was eigenlijk naast de kwestie van een wettelijk erfrecht met aanvullende werking. Deze opvatting schonk bovendien geen aandacht aan de belangrijke beperkingen die aan de begiftiging tussen echtgenoten gesteld werden.²¹¹

Wegens de minimale bescherming in de wet, moest de wens om de langstlevende echtgeno(o)t(e) te ondersteunen conventioneel uitgewerkt worden. Uit Coussements akten blijkt duidelijk dat die wens bestond en dat ze in huwelijkscontracten vorm kreeg.

Het wettelijk stelsel droeg niet de voorkeur weg van Coussements cliënten van de tweede deelpopulatie.²¹² Slechts in één zesde²¹³ van de contracten werd het impliciet²¹⁴ of expliciet gekozen. Een conventionele beperking van de wettelijke gemeenschap kwam relatief weinig²¹⁵ voor en een stelsel zonder een gemeenschappelijk vermogen nog veel minder.²¹⁶ Haast drie kwart van de aanstaande echtgenoten²¹⁷ deden daarentegen allebei een inbreng van hun totale tegenwoordig en toekomstig vermogen in het gemeenschappelijk vermogen. Op die wijze koos de meerderheid voor het stelsel dat de langstlevende de grootste bescherming bood, namelijk een universele gemeenschap.

Het kwam vaak voor dat koppels de wijze van verdeling van hun gemeenschappelijk vermogen verder wilden uitwerken. Keuzebedingen kwamen fre-

²⁰⁸ G. Baeteman, *De hervorming van het huwelijksgoederenrecht in West-Europa*, Brussel, 1964, p. 59.

²⁰⁹ F. Laurent, *Principes de droit civil*, IX, *Des successions*, Brussel, 1873, p. 185.

²¹⁰ J. G. Loqué de Roissy, *Législation civile, commerciale et criminelle, ou commentaire et complément des codes français*, V, Brussel, 1836, p. 137.

²¹¹ H. Casman en E. Alofs, 'Het nieuw samengesteld gezin', *supra* voetnoot 12, pp. 90-91. In mijn masterproef worden deze beperkingen verder uitgewerkt: *supra* voetnoot 141, pp. 72-75.

²¹² Deze bevat de huwelijkscontracten die verleden werden tussen 1803 en 1830, *supra*.

²¹³ 16,6% van de contracten.

²¹⁴ Er werd een impliciete keuze voor het wettelijk stelsel gemaakt door geen bedingen op te nemen die van het wettelijk stelsel afweken.

²¹⁵ In 8,3% van de contracten.

²¹⁶ Drie koppels kozen voor een dergelijk stelsel (2,3% van de contracten); één koppel koos voor het totaal stelsel, twee voor een scheiding van goederen.

²¹⁷ 72,7% van de koppels.

quent²¹⁸ voor en lieten de langstlevende meestal kiezen uit de roerende goederen en de beroepsgoederen van het gemeenschappelijk vermogen.²¹⁹

Ook vooruitmakingen kwamen veelvuldig voor in deze deelpopulatie. Vooral voor het geval dat het koppel gemeenschappelijke kinderen had, kreeg de langstlevende dit recht toegekend (83,3% van de contracten). Bij een vooroverlijden zonder gemeenschappelijke kinderen werd dit beduidend minder vaak bedongen (36,4%). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de kinderen – in tegenstelling tot andere erfgenamen – niet echt benadeeld werden door een vooruitmaking, omdat zij toch op termijn (na de dood van hun langstlevende ouder) deze goederen zouden verkrijgen. Meestal mocht de langstlevende de strikt persoonlijke goederen en een bepaalde geldsom uit het gemeenschappelijk vermogen vooruitnemen.²²⁰ Het tweede meest voorkomende voorwerp bestond louter uit de strikt persoonlijke goederen.²²¹

Een contractuele erfstelling was tot slot het beding bij uitstek om een aanstaande echtgenoot te begiftigen indien deze alleen zou achterblijven. Daar waar het voorwerp van de vooruitmaking beperkt is tot gemeenschapsgoederen, biedt de contractuele erfstelling de kans om rechten op de gehele nalatenschap toe te kennen, zijnde het aandeel van de eerststervende uit het gemeenschappelijk vermogen plus diens eigen vermogen. Zo'n verstrekkende clausule werd soms op een haast poëtische wijze verwoord in de onderzochte contracten: "*Le dit survivant aura et profitera, à l'exclusion des héritiers du premier décédé, généralement tous les biens meubles et immeubles, sans exception ni réserve, délaissés par le prédécédé. C'est-à-dire, le dernier vivant des époux aura tout.*"²²²

Het valt op dat deze clausule vooral bedongen werd ingeval er bij het vooroverlijden geen gemeenschappelijke kinderen bestonden (77,3% van de contracten). Waren het echter de gemeenschappelijke kinderen die tot de nalatenschap kwamen, dan stelden slechts drie op tien²²³ koppels een contractuele erfstelling in. Meestal werden contractuele erfstellingen wederkerig²²⁴ bedongen²²⁵ en had-

²¹⁸ Zonder gemeenschappelijke kinderen kwam dit in 76,5% van de contracten voor, waarbij 96,0% van de keuzebedingen geen onderscheid maakte naar geslacht toe. Met gemeenschappelijke kinderen bevatte 80,3% van de contracten een keuzebeding en werd er nooit onderscheid gemaakt of de langstlevende de man of de vrouw zou zijn.

²¹⁹ Zonder gemeenschappelijke kinderen: 63,4% van de keuzebedingen. Met gemeenschappelijke kinderen: 53,8%.

²²⁰ Zonder gemeenschappelijke kinderen: mannen: 62,2% en vrouwen: 67,4%. Met gemeenschappelijke kinderen: mannen: 77,3%, vrouwen: 78,2%.

²²¹ Zonder gemeenschappelijke kinderen: mannen: 15,6% en vrouwen: 11,6%. Met gemeenschappelijke kinderen: mannen: 11,8% en vrouwen: 10,0%.

²²² RAG, *Modern notariaat, Notaris M. Van Schoote*, NOT653/15, stuk 27 van het jaar 1807.

²²³ 27,3% van de koppels.

²²⁴ Dit betekent dat zowel de weduwnaar als de weduwe de begunstigde kon zijn.

²²⁵ Zonder gemeenschappelijke kinderen 90,2% van de erfstellingen en met 94,4%.

den ze betrekking op een vruchtgebruik op (een deel van) de nalatenschap.

In circa één derde²²⁶ van de contractuele erfstellingen schonk de toekomstige bruid haar langstlevende echtgenoot een vruchtgebruik op de helft van haar nalatenschap indien zij bij haar dood gemeenschappelijke kinderen naliet. De toekomstige bruidegom stelde in iets mindere mate²²⁷ een erfstelling van zo'n half vruchtgebruik in voor de langstlevende moeder van zijn kinderen. Deze modale contractuele erfstelling stemde overeen met de vroegere costumiere lijf-tocht en maakte dus een overlevingskanaal van het oude recht uit.²²⁸ De andere contractuele erfstellingen betroffen onder meer een geldsom of het beschikbaar deel,²²⁹ waarvan nu eens het eigendomsrecht geschonken werd, dan weer enkel het vruchtgebruik.

Waren er geen gemeenschappelijke kinderen en werden dus andere erfgenamen tot de nalatenschap geroepen,²³⁰ dan was het modale voorwerp de gehele nalatenschap in vruchtgebruik.²³¹ Ongeveer de helft van de 132 koppels koos op die manier ervoor om de langstlevende tijdens diens weduwstaat een ruime bescherming te bieden, zonder daarbij de schoonfamilie boven de eigen familie te plaatsen. Bij het overlijden van de langstlevende waste het vruchtgebruik immers bij de blote eigendom aan, die de familie van de eerststervende in handen had. Een redelijk aantal trouwlustigen plaatste de langstlevende echtgenoot echter boven alles en kende hem/haar de volle eigendom van de gehele nalatenschap toe.²³² Dit was het tweede meest voorkomende beding.

Sommige contractanten beperkten hun vrijgevigheid in het geval de langstlevende hertrouwde. Ze lieten meer bepaald (een deel van) de contractuele erfstelling uitdoven wanneer de langstlevende een nieuw huwelijk aanging.²³³ Gelet op

²²⁶ 31,4% van deze bedingen.

²²⁷ 28,6% van de bedingen.

²²⁸ Dit half vruchtgebruik was in beginsel ook in overeenstemming met het bijzonder beschikbaar deel dat het Burgerlijk Wetboek instelde. Meer hierover in mijn masterproef, *supra* voetnoot 141, pp. 73-74.

²²⁹ Het beschikbaar deel is het gedeelte van de nalatenschap waarover de erflater bij schenking onder levenden of bij testament vrij kan beschikken, zonder het voorbehouden deel van de reservataire erfgenamen te schenden: G. Verschelden, *Handboek Belgisch Familierecht*, Brugge, 2012, p. 154.

²³⁰ De reserve ten voordele van de ascendenten (art. 1094, eerste lid van de *Code civil* van 1804) was niet zo'n groot gevaar voor genereuze contractuele erfstellingen dan die ten voordele van de wettige kinderen. Enerzijds was de eerstgenoemde reserve kleiner, anderzijds sterft de oudere generatie doorgaans vóór de jongere generatie, waardoor het gevaar voor inkorting samen met de reserve verdween.

²³¹ Ten voordele van de weduwnaar 69,4% van de erfstellingen – dit is 47,7% van alle contracten in deze deelpopulatie – en ten voordele van de weduwe 66,0% van de erfstellingen, dit is 48,5% van al die contracten.

²³² Ten voordele van de weduwnaar 17,5% van de erfstellingen, ten voordele van de weduwe 16,5%.

²³³ Dit is zo in acht contracten, namelijk RAG, *Modern notariaat*, *Notaris M. Van Schoote*, NOT653/16 stuk 160 van het jaar 1808; NOT653/16 stukken 61 en 106 van het jaar 1809; NOT653/17 stuk 307 van het jaar 1811; NOT653/22 stukken 2 en 68 van het jaar 1819; NOT653/30 stuk 115 van het jaar 1827 en NOT653/32 stuk 8 van het jaar 1829.

de functie van deze begunstiging is dit niet geheel onlogisch. Zij diende immers om de lacune qua wettelijk erfrecht te dichten door de voortzetting van de huwelijkse levensstandaard conventioneel te vrijwaren. Wanneer de langstlevende hertrouwde, werd er echter een nieuwe standaard gecreëerd, waardoor de contractuele erfstelling eigenlijk overbodig werd. De meerderheid van de koppels die voor notaris Coussement verscheen, zag er echter geen graten in om de langstlevende van hen levenslang van de contractuele erfstelling te laten profiteren.

Welke conclusies zijn er nu uit deze 132 huwelijkscontracten te trekken? De grootste gemene deler van al deze akten was ongetwijfeld de opvatting dat de langstlevende méér moest krijgen dan enkel de helft van de gemeenschap. Hierin verschilden de comparanten dus duidelijk van mening met de Franse wetgever, die de toekenning van rechten bovenop de helft van de gemeenschap buitensporig vond.²³⁴

Over de opvatting dat goederen binnen de familie behoorden te blijven,²³⁵ waren de meningen dan weer eerder verdeeld. Sommige aanstaanden wilden inderdaad dat hun vermogen zou terugkeren naar hun bloedverwanten. Zij schonken daarom slechts een vruchtgebruik op de goederen die hun nalatenschap zouden uitmaken. Bovendien beperkte een minderheid het gemeenschappelijk vermogen of schafte het zelfs af, waardoor de nalatenschap uitgebreid werd. Aan de andere kant was de universele gemeenschap heel populair, die ervoor zorgde dat goederen die eigen geweest zouden zijn, bij de verdeling in het aandeel van de langstlevende konden vallen. Vooruitmakingen, keuzebedingen en contractuele erfstellingen waren eveneens talrijk aanwezig.

Over de tweede deelpopulatie kan in het kort gezegd worden dat het kerngezin op de eerste plaats stond, maar dat de families van de aanstaanden meer gewicht leken te hebben dan in de eerste deelpopulatie. De vraag of het “wetgevend experiment”²³⁶ dat gevoerd werd in de besproken overgangperiode nu werkelijk een verschil teweeg bracht bij de huwelijkscontracten van de tweede deelpopulatie, blijft evenwel nog onbeantwoord. De vergelijking tussen beide deelpopulaties wordt in het volgende onderdeel gemaakt.

3.4. *Evoluties in de overgangperiode*

De vraag of de wijzigingen in de normatieve teksten mogelijk een impact hadden op de inhoud van praktijkakten werd in dit onderzoek geoperationaliseerd door

---

²³⁴ F. Laurent, *Principes de droit civil*, IX, *Des successions*, Brussel, 1873, p. 185.

²³⁵ G. Baeteman, *De hervorming van het huwelijksgoederenrecht in West-Europa*, Brussel, 1964, p. 59.

²³⁶ *Supra*, subtitel 3.A. *in fine*.

de inhoud van de 266 onderzochte huwelijkscontracten bivariaat te analyseren.²³⁷ Daarbij was één variabele een tijd-variabele, meer bepaald de variabele ‘decennium’²³⁸ of de variabele ‘tijdperk’.²³⁹

De aandacht dient echter gevestigd te worden op de draagwijdte van deze statistieken. Zij zijn beperkt tot het aantonen van significante associaties, maar geven geen uitsluitsel over een oorzakelijk verband. De toetsen kunnen slechts aantonen dat de contracten inhoudelijk veranderden naarmate de tijd vorderde, maar kunnen dit niet vastknopen aan de wijzigingen in de wetgeving. Er bestaan immers andere mogelijke oorzaken, zoals een economische bloei of zelfs de invloed van een ouder wordende notaris. Slechts indien al deze andere mogelijke oorzaken uitgesloten zouden worden, kan gezegd worden dat de wijzigingen in het recht wijzigingen in de huwelijksvoorwaarden teweeg brachten.²⁴⁰

Er zal in dit onderdeel niet gedetailleerd uiteengezet worden op welke vlakken het oude recht doorleefde na het ancien régime, noch waar alle breuklijnen tussen “oud” en “nieuw” zich bevonden in de normatieve teksten. Qua continuïteit wordt slechts herhaald dat het gemeenrechtelijk stelsel een gemeenschapsstelsel bleef. Een groot verschil met de costumiere periode was dan weer dat het Burgerlijk Wetboek de langstlevende geen overlevingsrechten toekende.

De bewoording van de huwelijkscontracten zelf geeft blijk van het besef dat het recht in flux was. Een huwelijkscontract van vlak vóór de invoering van het Burgerlijk Wetboek vermeldde bijvoorbeeld nog het vruchtgenot in het kader van de houdenisse, maar gaf aan dat deze slechts zou voortduren “*soo langhe her de als dan exterende wetten toelaeten*”.²⁴¹ De contractanten waren zich eveneens ervan bewust dat de costumen afgeschaft waren door de invoering van de *Code* en dat het ook niet meer mogelijk was om op algemene wijze naar dat oude recht te verwijzen. De costumen werden immers niet meer als aanvullend recht aange-

²³⁷ Een bivariate analyse bestudeert het verband tussen twee variabelen. Hierbij wordt de χ^2 -toets gebruikt om te onderzoeken of er een verband tussen variabelen bestaat, bijvoorbeeld tussen het ‘tijdperk’ waarin een huwelijkscontract gesloten werd en het voorkomen van een contractuele erfstelling. Aan de hand van de p-waarde wordt bepaald of dit verband statistisch significant is. Dat wil zeggen dat het niet op louter toeval berust. Er bestaat een significante samenhang van zodra de p-waarde kleiner is dan 0,05.

²³⁸ De ordinale variabele ‘decennium’ werd samengesteld op de onconventionele manier. De decennia liepen namelijk van bijvoorbeeld 1771 tot 1780, in plaats van het gewoonlijke 1770-1779. De reden hiervoor is dat op die manier de klassen minder talrijk waren en ook beter gevuld. Door op deze manier te werken, behoorde het jaartal 1830 bijvoorbeeld niet als enige tot een afzonderlijke klasse. Desalniettemin zijn er in het eerste decennium (1771-1780), het derde (1791-1800) en het vierde (1801-1810) *missing values*, omdat er geen akten voorhanden waren voor bepaalde jaren. Notaris Coussement startte immers maar in 1778 en verdween van het notariële toneel tussen 1796 en 1803.

²³⁹ Deze variabele deelde de huwelijkscontracten op in twee klassen, namelijk ‘ancien régime’ en ‘Nieuwste Tijd’. Deze klassen stemmen overeen met de twee deelpopulaties die in hierboven uitgelegd werden.

²⁴⁰ R.M. Lawless, J.K. Robbenolt en T.S. Ulen, *Empirical methods in law*, New York, 2010, p. 35.

²⁴¹ RAG, *Modern notariaat, Notaris M. Van Schoote*, NOT653/14 stuk 15, verleden op 7 december 1803.

duid, behalve in één enkel geval. In een akte van 22 februari 1805 gebeurde dit wel nog, hoewel de contractanten zelf inzagen dat hun clausele een houdbaarheidsdatum had: “*Quant à tous les points omis en présent contrat, les contractants déclarent de s'en rapporter pour leur décision au dispositif de la coutume de Gand, pour autant qu'il n'y aurait point été dérogé par la nouvelle jurisprudence*”.²⁴²

Of dit besef ook hun huwelijksvoorwaarden beïnvloed zou kunnen hebben, wordt in wat volgt getoetst. Achtereenvolgens worden het gekozen huwelijksstelsel, de vooruitmakingen, de keuzebedingen en de contractuele erfstellingen behandeld.

Wat betreft het gekozen huwelijksvermogensstelsel was in beide deelpopulaties de universele gemeenschap het modale stelsel (in 63,4% en 72,7% van de contracten). Wanneer louter op die twee percentages afgegaan wordt, lijkt de populariteit van de universele gemeenschap doorheen de jaren te stijgen. De statistische testen tonen inderdaad aan dat er in de tweede deelpopulatie meer universele gemeenschappen bedongen werden dan bij een gelijkwaardige verdeling verwacht zou worden.²⁴³

Wordt dit per decennium bekeken, dan geldt diezelfde uitspraak enkel voor de eerste twee decennia van de 19^e eeuw, met een piek in het tweede decennium.²⁴⁴ Tussen de jaren 1821 en 1830 taande de populariteit van de universele gemeenschap echter weer.²⁴⁵ De gemeenschap beperkt tot aanwinsten stak toen de kop op.²⁴⁶ Deze resultaten zijn statistisch significant.²⁴⁷

Ook wanneer enkel naar de 19^e eeuw gekeken wordt, is deze evolutie terug te vinden. Het derde decennium zag een vermindering aan universele gemeenschappen²⁴⁸ en een vermeerdering van de tot aanwinsten beperkte gemeenschappen.²⁴⁹ Ook hier is er een significante associatie.²⁵⁰

In de huwelijkscontracten van de tweede deelpopulatie werd er mogelijkkerwijs voor de universele gemeenschap gekozen, omdat de koppels gewoon volgden in de voetstappen van hun voorgangers. Het is ook denkbaar dat de trouwlustigen wilden inspelen op het nieuwe recht. Zelfs indien zij de Franse wetgeving volgden en geen overlevingsrechten instelden, werd er immers toch voor de langstlevende gezorgd dankzij de uitbreiding van de te verdelen gemeenschap. De toe-

²⁴² RAG, *Modern notariaat*, Notaris M. Van Schoote, NOT653/15 stuk 63 van het jaar 1805.

²⁴³ $\chi^2 = 24,92$, $p < 0,001$.

²⁴⁴ 42 in plaats van de verwachte 34,7 = 121% van de verwachte waarde.

²⁴⁵ 28 in plaats van de verwachte 29,3.

²⁴⁶ 8 in plaats van de verwachte 1,8 keer bedongen.

²⁴⁷ $\chi^2 = 60,01$, $p < 0,001$.

²⁴⁸ 28 in plaats van de verwachte 31,3.

²⁴⁹ 8 in plaats van 3,6.

²⁵⁰ $\chi^2 = 16,86$, $p = 0,014$.

komstige echtelieden zouden dan toch niet helemaal meegegaan zijn met de opvattingen van het Burgerlijk Wetboek.

Met betrekking tot het aantal vooruitmakingen was er geen verschil tussen de huwelijkscontracten van de twee deelpopulaties. Hier gingen de contractanten dus in tegen de afschaffing van de overlevingsrechten en hielden ze vast aan het verleden. Het bestaan van een vooruitmakingsrecht zegt evenwel weinig indien niet geweten is wat er precies uit de gemeenschap vooruit genomen mocht worden.

Het voorwerp van de bedongen vooruitmakingen verschilde naargelang het decennium van het verlijden van het contract. Dit was zowel zo wanneer het echtpaar samen kinderen gekregen had²⁵¹ als wanneer het huwelijk bij vooroverlijden kinderloos was.²⁵²

Overleed de eerststervende met gemeenschappelijke kinderen, dan mocht ongeacht het tijdstip van verlijden van het contract de langstlevende meestal de eigen strikt persoonlijke goederen en een geldsom uit de gemeenschap vooruitnemen. In het recentste decennium daalde dit soort vooruitmakingen evenwel sterk in relatieve cijfers. Een grote minderheid van de langstlevenden die gecontracteerd had tussen 1821 en 1830 kon bij het vooroverlijden slechts nog de eigen strikt persoonlijke goederen vooruit nemen.

Ook wanneer er geen gemeenschappelijke kinderen waren toen de dood het echtpaar scheidde, had de grootste groep langstlevenden het recht om zowel de strikt persoonlijke goederen als een geldsom vooruit te nemen. Deze uitspraak geldt evenwel niet voor het laatste decennium van de onderzochte overgangperiode. Toen was de meerderheid van de vooruitmakingen beperkt tot de strikt persoonlijke goederen.

Niet enkel de gemeenschap, maar ook de omvang van het vooruitmakingsrecht was dus tussen 1821 en 1830 kleiner dan verwacht bij een gelijkwaardige verdeling. De jongste trouwlustigen van toen hadden het ancien régime en de gelding van de costumen nooit (bewust) meegemaakt. Misschien hielden zij minder aan de oude gebruiken vast, omdat ze er geen band mee voelden. Dat de langstlevende van hen enkel toegelaten werd om de eigen strikt persoonlijke goederen vooruit te nemen, lag daarenboven in de lijn met de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek. Deze plaatste die goederen immers in het eigen vermogen, waardoor ze teruggenomen mochten worden.²⁵³

²⁵¹ Vooruitmaking ten gunste van de man: $\chi^2 = 103,96$, $p < 0,001$ en ten gunste van de vrouw: $\chi^2 = 114,21$, $p < 0,001$.

²⁵² Vooruitmaking ten gunste van de man: $\chi^2 = 70,09$, $p = 0,010$ en ten gunste van de vrouw: $\chi^2 = 88,94$, $p < 0,001$.

²⁵³ Dit is verder uitgewerkt in mijn masterproef, *supra* voetnoot 141, pp. 68-70.

Het verglijden van de tijd had dan weer geen significante impact op het aantal keuzebedingen. Zij waren gelijkwaardig verdeeld over de variabelen ‘decennium’ en ‘tijdperk’. Het instellen van deze bedingen werd dus niet afgeremd. Keuzebedingen lagen ook niet onder schot in het Burgerlijk Wetboek, daar zij de langstlevende niet méér gaven dan diens aandeel in de gemeenschap, maar enkel een recht om dat aandeel zelf samen te stellen.

Het inlassen van contractuele erfstellingen was wel enigszins tijdgebonden. Wat hetzelfde bleef, was dat de uiteindelijk langstlevende mét gemeenschappelijke kinderen minder vaak begunstigd werd dan deze zonder gemeenschappelijke kinderen. Ook de wederkerige bedingen bleven in de meerderheid. Doorheen de tijd zijn er echter ook verschilpunten.

Ten eerste is er een verschil in het aantal contractuele erfstellingen. In de tweede deelpopulatie kwamen ze beduidend meer voor dan in de eerste. Het relatief aantal steeg van 4,5% van de contracten met een contractuele erfstelling indien er gemeenschappelijke kinderen waren naar 27,3% van de contracten (22,8% meer). Had het koppel bij het vooroverlijden geen kinderen samen, dan was in 47,0% van de ‘costumiere’ en in 77,3% van de ‘napoleontische’ huwelijkscontracten een dergelijke clause opgenomen (30,3% meer). Deze stijgingen zijn ook in beide gevallen significant.²⁵⁴

Wordt het aantal contractuele erfstellingen per decennium bekeken, dan komt er naar boven dat er een grote piek was in de jaren 1821-1830. Met gemeenschappelijke kinderen bevatte gemiddeld 15,8% van alle 266 contracten een dergelijk beding, maar tussen 1821 en 1830 was 53,5% van de contracten ervan voorzien.²⁵⁵ Zonder gemeenschappelijke kinderen was er een gemiddelde van 62,0% en een uitschieter van 90,7% in het meest recente decennium.²⁵⁶

Een tweede verschilpunt doorheen de tijd betreft het voorwerp van de contractuele erfstellingen. In de tweede deelpopulatie schonk de eerststervende zonder gemeenschappelijke kinderen²⁵⁷ minder uitgebreide rechten op zijn nalatenschap dan in de eerste deelpopulatie.²⁵⁸ Het eigendomsrecht op de hele nalatenschap moest plaats ruimen voor een vruchtgebruik op de hele nalatenschap. Er werden dus wel méér contractuele erfstellingen bedongen, maar zij waren minder omvangrijk. Dit lijkt erop te wijzen dat de comparanten zich kon-

---

²⁵⁴ Met gemeenschappelijke kinderen: $\chi^2 = 25,99$, $p < 0,001$ en zonder gemeenschappelijke kinderen: $\chi^2 = 25,85$, $p < 0,001$.

²⁵⁵ $\chi^2 = 60,71$, $p < 0,001$.

²⁵⁶ $\chi^2 = 42,28$, $p < 0,001$.

²⁵⁷ Het lage aantal contractuele erfstellingen in het andere geval leende zich niet tot een waardevolle vergelijking qua voorwerp van het beding.

²⁵⁸ Ten voordele van de man: $\chi^2 = 36,92$, $p < 0,001$ en ten voordele van de vrouw: $\chi^2 = 30,49$, $p < 0,001$.

den vinden in de opvatting dat goederen binnen de eigen familie behoorden te blijven.

In de inleiding werd de vraag gesteld of aanstaande echtgenoten beïnvloed werden door de wijzigingen in de normatieve bescherming van weduwes en weduwnaars, die doorgevoerd werden door de nieuwe machthebbers. Het antwoord is genuanceerd. Zo leken de vooruitmakingen en de contractuele erfstellingen hardnekkig te blijven voortbestaan, maar bleken ze bij nader inzien toch een beperkter voorwerp te hebben naarmate de tijd vorderde. Ook de universele gemeenschap bleef een geliefde keuze, maar toch daalde haar populariteit naarmate het unitaire Franse recht langer in voege was. Het lijkt al bij al dus wel mogelijk dat de veranderingen in het vigerende recht een invloed hadden op de huwelijkse voorwaarden die bedongen werden.

4. Conclusie

De rechten van de langstlevende echtgeno(o)t(e) vormen een complex geheel. Ze zijn immers gegrondvest op zowel normatieve teksten als op bronnen uit de praktijk. Snel opeenvolgende hervormingen van de normatieve teksten maken het al helemaal ingewikkeld.

Het uitgangspunt was echter niet zo moeilijk. Zowel de stedelijke costumen van Gent als het Burgerlijk Wetboek stelden een gemeenschapsstelsel in, dat bij ontbinding bij helften verdeeld moest worden. Terwijl het costumiere recht de langstlevende aanzienlijke overlevingsrechten bood, had Napoleon deze allemaal afgeschaft.

In beide regelgevingen werd er echter toegelaten dat aanstaande echtgenoten zelf hun huwelijkse voorwaarden bepaalden. Dit bood hen de mogelijkheid om ook zelf de bescherming van de langstlevende van hen in te richten. De koppels die voor notaris Franciscus Petrus Coussement verschenen om een huwelijkscontract te laten verlijden, deden dit dan ook.

Indien uit de geanalyseerde huwelijkscontracten een mening over het Burgerlijk Wetboek gedestilleerd kan worden, dan is die in eerste instantie eerder negatief. De koppels vonden het immers helemaal niet buitensporig om de langstlevende méér te geven dan de helft van de gemeenschap, zij vonden het daarentegen noodzakelijk. De koppels kenden daarom overlevingsrechten toe aan de langstlevende. Naarmate de tijd vorderde, leken de ideeën die in Napoleons Wetboek vervat lagen evenwel meer ingeburgerd te geraken. Op de vooravond van de Belgische onafhankelijkheid kromp de conventionele bescherming van de langstlevende immers enigszins ineen.

We kunnen slechts gissen naar wat de mensen die ongeveer 200 jaar terug de Gentse straten bewandelden écht dachten over het Franse privaatrecht. Dankzij de analyse van huwelijkscontracten krijgen we wel enig zicht op hun ideeën. Ondanks het Burgerlijk Wetboek lijken de huwelijkse voorwaarden immers gedurende de hele overgangperiode in meer of mindere mate een uiting te zijn van dezelfde gedachte: “*La mort ne rompt pas le lien des âmes, elle ne doit rien changer à la position pécuniaire de celui qui a le malheur de survivre*”.²⁵⁹

---

²⁵⁹ F. Laurent, *Principes de droit civil*, IX, *Des successions*, Brussel, 1873, p. 184.

“T’HUNNEN KOSTE AF TE BREKEN EN
ER OP TE BOUWEN EEN HUYS STAENDE
IN HET BEGGIJNHOF”

De onverwachte bouwgeschiedenis van
het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof tijdens
de 19de eeuw

Daan Declercq

1. Inleiding

Het Sint-Elisabethbegijnhof is gelegen in het noordwesten van de historische stadskern van Gent. Dit hof, ooit het grootste van drie begijnhoven in deze stad, omvatte op haar hoogtepunt het gebied dat bij benadering wordt omsloten door de huidige Begijnengracht, Rabotstraat en Begijnhoflaan. Net als zovele instellingen met een eeuwenlang bestaan kende ook het Sint-Elisabethbegijnhof een erg bewogen geschiedenis met zowel periodes van bloei als verval. Opgericht in 1242 als eerste begijnhof van Gent zou het door de eeuwen uitgroeien tot een ware miniatuurstad binnen de stadsmuren. Haar macht rijkte tot ver buiten de muren en haar infirmerie, de belangrijkste instelling van het Sint-Elisabethbegijnhof, was één van de rijkste in haar soort. Zoals kenmerkend is voor een stadsbegijnhof bezat het hof een regelmatige opbouw waarbij de kerk en aansluitend de dries centraal staan. Van hieruit vertrokken verscheidene smalle parallelle en haaks lopende straten die waren afgelijnd met de tuinmuren van de achterliggende begijnhuizen en conventen. Op haar hoogtepunt telde het Sint-Elisabethbegijnhof meer dan 100 woonhuizen en 18 conventen.¹ Voorts beschikte het hof over economische voorzieningen zoals wasserijen, blekerijen en stallen die de uitbating van nijverheidsactiviteiten op de bleekweiden mogelijk maakten.²

---

¹ Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_IC_AG_L60_1.

² Voor meer informatie betreffende de architecturale en typologische kenmerken van begijnhoven verwijzen we naar: J. Baldewijns en M.C. Laleman, ‘De architectuur van de Gentse begijnhoven’, in *Werken & Kerken, 750 jaar begijnhofleven in Gent*, Gent, 1984, p. 53-92.

Doorgaans wordt aangenomen dat de 19de eeuw een periode van stagnatie en verval betekende voor het Sint-Elisabethbegijnhof. Ten gevolge van de Franse overheersing kwam het begijnhof kort na 1796 onder bestuur van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen waardoor de begijnen hun zelfbeschikkingsrecht verloren. Vanaf 1860 zou het antiklerikale en liberale stadsbestuur het hof ontmantelen ten voordele van de stadsuitbreiding in noordwestelijke richting. De bleekweiden werden verkaveld, grachten gedempt en heel wat begijnenhuizen en conventen gingen tegen de grond. Onder druk van deze ingrepen verlieten de begijnen hun eeuwenoude hof in 1874 voor een splinternieuw ‘Groot Begijnhof’ in Sint-Amandsberg. Kort samengevat is dit de algemeen aanvaarde opvatting met betrekking tot de geschiedenis van het begijnhof tijdens de 19de eeuw.³

De oorspronkelijke aanleg is sinds het midden van de 19de eeuw inderdaad sterk aangetast door stedenbouwkundige ingrepen die het gevolg waren van verschillende factoren. Hoewel deze zogenaamde ‘ontmanteling van het begijnhof’ tot op vandaag een uitermate determinerend gegeven is in de geschiedenis van het hof, waren het precieze verloop en een exacte datering van de verschillende gebeurtenissen uit deze periode niet voorhanden. Recent bouwhistorisch onderzoek heeft geleid tot nieuwe inzichten omtrent deze complexe periode in de geschiedenis van het Oud Begijnhof. Deze bijdrage spitst zich daarom toe op de gebeurtenissen tijdens de 19de eeuw en tracht het verhaal van de ontmanteling van het begijnhof beter te duiden. Vooreerst lichten we de methodologie van het onderzoek toe, gevolgd door een korte bespreking van de aangewende bronnen die tot deze nieuwe inzichten hebben geleid. Na een historische en geografische situering gaan we vervolgens dieper in op het eigenlijke historisch overzicht van het Sint-Elisabethbegijnhof tijdens de 19de eeuw, verteld aan de hand van deze bronnen. We besluiten met een eindbeschouwing.

2. Methodologie van het onderzoek

Het historisch onderzoek waarvan deze bijdrage een resultaat is, werd uitgevoerd tussen oktober en december 2015 in opdracht van de Dienst Monumentenzorg

³ Deze opvatting komt voor in zowat alle literatuur m.b.t. het Sint-Elisabethbegijnhof, zoals onder andere: K. Mestdach, ‘Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de Contrareformatie (1598-1795)’, in *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Deel XXV, Gent, 2000, p. 233-238; D. Laporte, *Een beeld in de Stad, Bruges-la-Morte, Op de Begijnhofdries te Gent*, Gent, 1993, p. 49; C. Vandenbussche, ‘Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het Sint-Elisabethbegijnhof in Gent’, in *Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1969, p. 249-252; etc. Het is belangrijk te vermelden dat het onderwerp van deze literatuur niet de geschiedenis van de 19de eeuw als zwaartepunt heeft en alleen een kort historisch overzicht voor deze periode wil bieden.

& Architectuur van de Stad Gent.⁴ De opzet was tweeledig. Enerzijds werd een inventaris opgemaakt van de bouwkundige relicten van dit begijnhof, aangezien dit nog ontbrak en een dergelijk instrument een essentiële basis is voor historisch onderzoek van zowel de individuele begijnenhuizen als het hof in haar geheel. De 60 begijnenhuizen, 13 conventen, het huis van de grootjuffrouw met infirmerie en de begijnhofkerk: voor ieder relict werd een inventarisfiche uitgewerkt. De fiches zijn voorzien van een administratief luik waarbij de naam, adresgegevens, het perceelnummer en een datering werden opgenomen, aangevuld met minstens één actuele foto. Voor elk bouwkundig relict werd vervolgens een architecturale beschrijving van het exterieur en een bouwhistorische nota opgesteld. De afbakening van het sinds 1994 beschermde stadsgezicht, dat op enkele uitzonderingen na alle bewaarde onderdelen van het Oud Begijnhof omvat, vormde de basis voor de afbakening van het onderzoeksgebied van deze inventaris.⁵ Doordat het interieur van de meerderheid van de gebouwen niet kon worden bezocht, vertrekt de bouwhistorische nota van een studie van het exterieur, aangevuld met de onderzoeksresultaten afkomstig uit divers bronnenmateriaal (cf. infra).⁶ Opmerkelijk genoeg was de meerderheid van de begijnenhuizen en een deel van de conventen nooit eerder aan een bouwhistorische studie onderworpen. Bijgevolg leverde dit onderzoek heel wat nieuwe informatie op die leidde tot volledig nieuwe of bijgestelde dateringen van deze bouwkundige relicten. De resultaten uit dit bouwhistorische luik droegen eveneens bij tot een beter begrip van het geheel en sluiten bijgevolg aan bij het tweede luik van dit onderzoek. Dit bestaat uit een historisch overzicht van het begijnhof als geheel en beslaat dus een ruimer onderzoeksgebied dan de huidige afbakening van het beschermde stadsgezicht. Voor de vroegste periodes waren we toegewezen op de literatuur. Hieruit bleek al snel dat er betrekkelijk weinig historisch onderzoek is verricht naar het begijnhof tijdens de 19de eeuw. Dit is enigszins verwonderlijk aangezien deze periode voor het begijnhof één van de belangrijke fasen, zonet dé meest determinerende fase, van haar geschiedenis vormde die leidde tot haar huidige uitzicht.

De vaststelling dat de gebeurtenissen van de 19de eeuw onderbelicht bleven in de literatuur staat in contrast met de veelheid aan bronnen die uit deze periode bewaard bleven. Anderzijds ligt hierin de mogelijke verklaring voor deze contra-

⁴ D. Declercq, *Het Sint-Elisabethbegijnhof. Een bewogen geschiedenis (1242-beden)* (Onuitgegeven publicatie in opdracht van de Dienst Monumentenzorg & Architectuur Stad Gent), 2015.

⁵ S.N., *Begijnhof Sint-Elisabeth* [online] <<https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/10906>> (geraadpleegd op 20 december 2016).

⁶ Gezien de bescherming als stadsgezicht beperkte de scope van het onderzoek zich tot het exterieur. Bovendien zijn een groot deel van de gebouwen in particulier bezit waardoor het interieur niet toegankelijk was.

dictie. Er zijn drie belangrijke archiefvormers die een immense hoeveelheid bronnenmateriaal hebben voortgebracht dat relevant is voor de geschiedenis van het begijnhof tijdens de 19de eeuw, bronnenmateriaal dat desondanks voorheen nooit systematisch was geraadpleegd, laat staan met elkaar in relatie was gebracht. Deze archiefvormers zijn het Kadaster, de Commissie der Burgerlijke Godshuizen en de Stad Gent.

3. De bronnen

Het kadasterarchief bewaart tot op heden alle wijzigingen die een invloed hebben op de perceelstructuur en bebouwde oppervlakte. Het zogenaamde ‘primitief kadasterplan’ werd opgemaakt tussen 1807-1836 en geldt voor onze gewesten als de oudste gebiedsdekkende en vooral betrouwbare cartografische bron die nauwkeurig is tot op perceelniveau. Dit primitief kadasterplan toont het begijnhof in haar maximale omvang en geldt als referentieplan. Men herkent er de historisch gegroeide perceelstructuren, gebouwen en het oorspronkelijke stratenpatroon aan het begin van de 19de eeuw. Alle kadastrale mutaties die sindsdien plaatsvonden werden in het kader van dit onderzoek gedocumenteerd en dit voor elk perceel binnen de afbakening van het beschermde stadsgezicht. Vanzelfsprekend is deze informatie van belang voor het historisch onderzoek van individuele gebouwen, maar het geheel van al deze gegevens biedt daarenboven een ruimere blik op evoluties die het perceelniveau overstijgen. Bepaalde terugkerende patronen, die in de volgende paragrafen zullen worden toegelicht, kwamen op deze manier aan het licht. Het kadasterarchief registreerde echter uitsluitend wijzigingen die een invloed hadden op de bebouwde oppervlakte en perceelstructuren, maar leert ons niets over de opstand, het aantal bouwlagen en de architectuur.

Het O.C.M.W.⁷, de opvolger van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen, beheert in haar archief talloze documenten die voortkomen uit twee eeuwen beheer van het Sint-Elisabethbegijnhof. Een groot deel van het bronnenmateriaal houdt verband met de verhuring van de begijnhuizen en conventen. Gezien de bouwhistorische insteek van dit onderzoek werd echter gefocust op bronnen die relevant zijn voor de bouwgeschiedenis, eerder dan sociaaleconomische of demografische historiografie. Voor de vroege 19de eeuw zijn de zogenaamde ‘voorwaarden voor het leven’ van belang. Dit zijn contracten tussen één of meerdere begijnen en het bestuur van de Godshuizen gekoppeld aan een reno-

---

⁷ Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn.

vatieproject van een begijnenwoning. Er werd overeengekomen dat de begijn de huurwoning op haar kosten gedeeltelijk renoveerde of volledig heroprichtte, op voorwaarde dat zij het nadien levenslang gratis of tegen een vaste huurprijs mocht blijven bewonen. De briefwisseling bij deze ‘voorwaarden’ is doorgaans vergezeld van een zeer gedetailleerde beschrijving van de uit te voeren werken en de gebruikte materialen. Bovendien zijn in schaarse gevallen ook plannen en bouwtekeningen bewaard, zowel van de bestaande als ontworpen toestand. Het spreekt voor zich dat dit enorm waardevol kan zijn voor individueel huizenonderzoek. Bronnen uit de tweede helft van de 19de eeuw behandelen voornamelijk de verschillende sloop- en verkavelingswerken waarbij heel divers bronnenmateriaal bewaard bleef. We vermelden onder andere documenten gerelateerd aan de verkoop van onroerende goederen, zoals kadastrale uittreksels of grondplannen, notariële aktes, verkavelingsaffiches en bestekken voor afbraak- of bouwwerken. Er zijn ook documenten die voortkwamen uit de herinrichting van de openbare ruimte zoals bijvoorbeeld rooilijnplannen of technische documenten in verband met de aanleg van straten, afsluitingen en het overwelfen of dempen van grachten.

De relevante bronnen uit het Gentse Stadsarchief houden voornamelijk verband met de stedenbouwkundige ingrepen in en rond het hof tijdens de tweede helft van de 19de eeuw. Veel van deze ingrepen hadden een impact op de rooilijnen of straataanleg en vonden daarom hun neerslag in het stedelijke archief. De diverse rooilijnplannen en documenten gerelateerd aan openbare verkopen of verkavelingen droegen bij tot de datering van deze stedenbouwkundige ingrepen en de 19de-eeuwse bebouwing. In dit opzicht zijn ook de particuliere bouwaanvragen van belang. Eén plan uit de Atlas Goetghebuer bleek uitermate waardevol.⁸ Het betreft een plattegrond van het begijnhof met aanduiding van de huisnummering en bijhorende huisnamen. De huisnummers correspondeerden met de nummering in het OCMW-archief waardoor de plattegrond als een referentieplan kon worden gebruikt. Fotografische opnames en postkaarten, digitaal toegankelijk via de Beeldbank van de Stad Gent, vormden eveneens een waardevolle bron.

Hoewel de drie bovenstaande archiefinstellingen de hoofdzakelijke informatiebronnen waren voor dit onderzoek, vermelden we voor de volledigheid de overige aangewende bronnen. Het archief van het agentschap Onroerend Erfgoed (Oost-Vlaanderen), in combinatie met de inventaris van het bouwkundig erfgoed, was vooral interessant voor de verschillende beschermingen, hun afba-

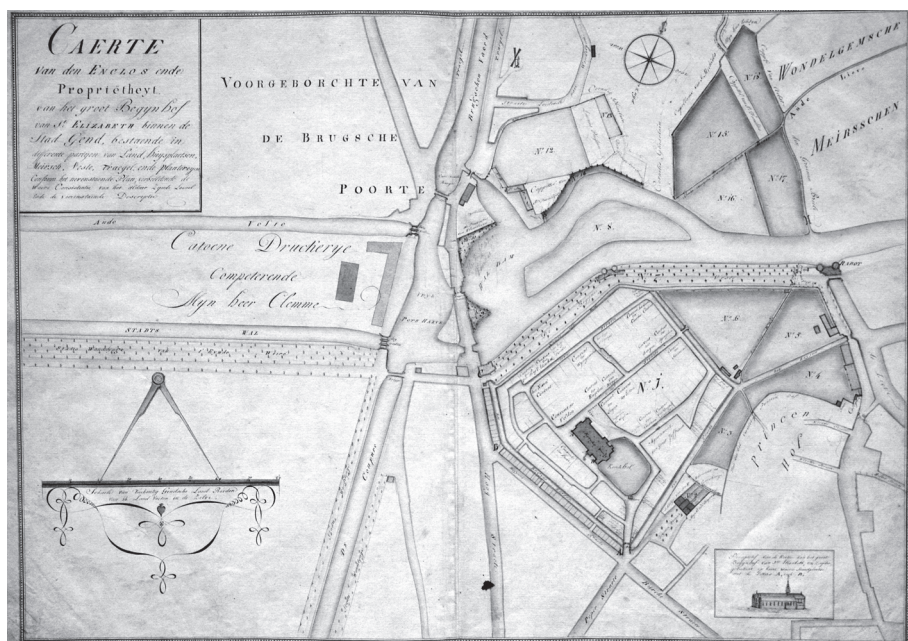
---

⁸ Stad Gent, De Zwarte Doos, SAG_IC_AG_L60_1.

keningen en de erfgoedwaarden. Het archief van de Dienst Monumentenzorg & Architectuur (DM&A) en het privaat archief van dhr. Dirk Laporte bewaren informatie betreffende het herwaarderingsgebied Sint-Elisabethbegijnhof, het Ruimtelijk Uitvoeringsplan Sint-Elisabethbegijnhof-Prinsenhof en een aantal specifieke restauratiedossiers. De DM&A bezit bovendien een uitgebreide foto-collectie die zeer nuttig is gebleken voor dit onderzoek. Vanzelfsprekend is het bouwkundig erfgoed van het begijnhof zelf de voornaamste bron aangezien het bronnenmateriaal steeds werd afgetoetst aan de actuele toestand en bouwsporen.

4. Geografische situering

Om onderstaand historisch overzicht te kunnen begrijpen is een korte situering hier op zijn plaats. We doen dit aan de hand van twee plannen: een historische weergave van het begijnhof op het einde van de 18de eeuw (1792), waarop de oorspronkelijke dimensies en historische context duidelijk worden; en een recent grondplan met aanduiding van zowel de huidige straatnamen als de afbakening van het beschermde stadsgezicht.

Afbeelding 1. Plan van het Sint-Elisabethbegijnhof in 1792 (Archief OCMW Gent, Commissie van Burgerlijke Godshuizen, BG 61 Atlassen, nr. 3).

Het historische plan⁹ (afb. 1) is afkomstig uit een atlas die het Sint-Elisabethbegijnhof beschrijft op het hoogtepunt van haar bestaan aan het einde van de 18de eeuw. Dit waardevolle document, dat eveneens tijdens dit onderzoek aan het licht kwam, toont het hof in haar historische context in het noordwesten van de stad. Zoals gebruikelijk werd het Sint-Elisabethbegijnhof aanvankelijk buiten de stadsmuren gebouwd. Bij de aanleg van de nieuwe vestinggordel in de 14de eeuw kwam het hof binnen de fysieke stadsgrenzen te liggen. De omwalling tussen de Brugsepoort en Rabotpoort zou tot in de tweede helft van de 19de eeuw de (noord)westelijke begrenzing blijven. Het Groot Begijnhof besloeg een aanzienlijk gebied binnen de stadsgrenzen en werd in het oosten begrensd door de grafelijke verblijfplaats 'Prinsenhof'. De nog bestaande straat 'Begijnengracht' vormt nog steeds de zuidelijke begrenzing. Het hof had een haast volledig gesloten structuur en was aan alle zijden met grachten omwald. Er was één centrale ingang in het zuidoosten (de begijnhofpoort) en een doorgang (met brug) naar de bleekweiden. Binnen de afbakening van het begijnhof bevonden zich niet alleen de kerk, de infirmerie met huis van de grootjuffrouw, de begijnhuizen en de conventen, maar ook ruime bleekweiden met bijhorende gebouwen. Deze waren eveneens met een gracht gescheiden van het bebouwde deel van het begijnhof en bevonden zich ten noorden van de huidige Jan Verspeyestraat in het gebied dat bij benadering begrensd wordt door het huidige tracé van de Begijnhoflaan en de Rabotstraat. Een deel van de economische infrastructuur bevond zich dus binnen de muren van het hof (cf. infra). In het bebouwde deel van het begijnhof herkennen we de centrale dries waaraan de begijnhofkerk in het westen paalt. Zowel de bouwblokken als het stratenpatroon die hier worden weergegeven zijn vandaag nog grotendeels herkenbaar. Aan alle zijden, behalve de bleekweide, bevond de bebouwing zich aan de buitenrand van het domein met de voortuinen gericht naar het hof. Slechts op twee plaatsen in de Provenierstersstraat was de 'muur' doorbroken door een waterstraatje. De gemeenschappelijke open ruimte in het hof was opvallend schaarser dan vandaag het geval is. Elke straat was afgezoomd met de omheiningmuren van de talloze voortuinen, regelmatig onderbroken door toegangspoortjes, waardoor de straten veel nauwer waren ten opzichte van vandaag. Alleen in de Provenierstersstraat bleef dit beeld nog enigszins bewaard.

Wanneer we deze toestand vergelijken met het hedendaagse situeringsplan (afb. 2) valt op dat de oorspronkelijke contouren en het stratenpatroon van het begijnhof nog steeds duidelijk herkenbaar zijn in het stedelijke weefsel. De

---

⁹ De kaart is niet volledig naar het noorden georiënteerd.

Afbeelding 2. Hedendaags situeringsplan van het Sint-Elisabethbegijnhof, met aanduiding van het beschermde stadsgezicht (Sint-Elisabethbegijnhof [online] <geo.onroerendergoed.be> (geraadpleegd op 8 januari 2017))

Provenierstersstraat, Edmond Boonenstraat, Begijnhofdries, Hippoliet Lammenstraat, Sophie Van Akenstraat, Gravin Johannastraat en Matthias Gesweinstraat vormen samen het historische stratenpatroon van het hof, al zij het soms in licht aangepaste vorm. Er zijn ook enkele duidelijke verschillen merkbaar. Zo is het begijnhof volledig opgenomen in het stedelijke weefsel, waarbij nieuwe verkavelingen het hof volledig hebben ingesloten. De verkaveling van de voormalige bleekweiden via de Jan Verspeyenstraat en de Hector Van Wittenberghestraat waren een eerste stap in deze richting (cf. infra). Het opvallendste verschil is de aanleg van twee grote verkeersassen aan weerszijden van het hof, met name de Begijnhoflaan ten (noord)westen en de Rabotstraat ten oosten die respectievelijk op het tracé van de stadsomwalling en van de oostelijke gracht werden aangelegd. Dit is niet af te leiden uit het plan van 1792 maar ook de bebouwingsdichtheid ligt veel hoger, voornamelijk in de westelijke en oostelijke bouwblokken.

In de volgende paragrafen wordt een historisch overzicht gegeven van de stedenbouwkundige en bouwhistorische evoluties in het Sint-Elisabethbegijnhof tijdens de 19de eeuw. Door informatie uit bovenstaande bronnen te combineren wordt getracht een zo gedetailleerd mogelijk overzicht te bieden van de gebeurtenissen en processen tijdens deze woelige periode. Onderstaand historisch overzicht focust op de bouwhistorische evoluties binnen het begijnhof en de bronnen die tot deze informatie hebben geleid. Er wordt alleen ingegaan op andere elementen van de geschiedenis, zoals bijvoorbeeld de bestuurlijke wijzigingen of politieke gebeurtenissen, voor zover zij relevant zijn voor de bouwgeschiedenis.¹⁰

5. Historisch overzicht van het Sint-Elisabethbegijnhof tijdens de 19de eeuw

5.1. *Het begijnhof onder het bestuur van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw*

Het jaar 1795 zou het begin inluiden van het langzaam maar zeker uitsterven van het Sint-Elisabethbegijnhof en de begijnenbeweging in het algemeen. In dat jaar werden onze gewesten officieel door Frankrijk geannexeerd, waarna volgens de wet van 15 fructidor IV (1 september 1796) alle kerkelijke goederen werden genationaliseerd.¹¹ Niet zonder moeite kon het Sint-Elisabethbegijnhof de dans ontspringen door als godshuis te worden erkend.¹² De wet voorzag namelijk een uitzondering voor liefdadigheidsinstellingen, waartoe het begijnhof dankzij het bestaan van haar infirmerie behoorde. Ingevolge deze erkenning kwamen de goederen van het hof onder het beheer van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen (de voorloper van het huidige O.C.M.W.) die steun verleende aan de behoeftige bevolking, meer bepaald de armen, bejaarden, verlaten kinderen, von-

¹⁰ Voor een uitgebreid overzicht van de geschiedenis van het begijnhof tijdens de periode 1598-1795 verwijzen we naar de publicatie van Klaartje Mestdach in deel XXV van de Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde.

¹¹ K. Mestdach, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof*, p. 235.

¹² Zoals blijkt uit de “*Declaratie van D’heer Hopsomere President, waer bij is blijkende dat de Begijnhoven behouden zijn en niet vallen in de suppressie maer uijtgenomen zijn, of geexcepteert zijn, in de wet van suppressie van den 4 fructidor 4de jaer der Fr. Republique. Aen God Zij Lof inder Eeuwigheid amen*” (Bron: Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 76). Het OCMW-archief bewaart ook een brief van de Grootmeesteres van het Groot Begijnhof aan de Centrale Administratie van het Schelvedepartement (Franse Republiek) waarin de liefdadigheidswerken van de infirmerie en Heilige Geesttafel worden uitgelegd (1796). (Bron: Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 77.).

delingen en mensen met beperkingen.¹³ Onder het beheer van deze instelling bleven de begijnen hun begijnenwoningen en conventen bewonen, die ze voortaan huurden van de Godshuizen.¹⁴ Concreet betekende dit dat de begijnen hun zelfbeschikkingsrecht waren verloren. Uit de archiefdocumenten blijkt dat de grootjuffrouw nog steeds het dagelijkse bestuur op zich nam, maar toelating diende te vragen aan de Godshuizen voor zowel grote als kleine zaken van dagelijks bestuur zoals het herstellen van leien daken na stormschade, het dichten van een lek in de waterleiding of de overplaatsing van een oude begijn naar de infirmerie.¹⁵ Men moest dan wel verantwoording afleggen aan een wereldse instelling, de dagelijkse gang van zaken zou slechts beperkte veranderingen ondergaan.

Hoewel de 19de eeuw traditioneel niet als een periode van vernieuwing wordt gezien in de geschiedenis van het Sint-Elisabethbegijnhof, zijn er duidelijke aanwijzingen dat er onder het bestuur van de Godshuizen aanvankelijk nog geïnvesteerd werd in de infrastructuur van het begijnhof. Een lastenboek uit 1854 voor de vernieuwing van *eene nieuwe Woonst met Waschhuis, Strykplaets, Droogzolder en voordere gerieven voor de Bleekery* is één van vele voorbeelden die dit gegeven illustreren.¹⁶ Dit poortgebouw met brug naar de bleekweiden¹⁷ werd in 1856 volledig heropgericht op kosten van de Godshuizen. Dit toont aan dat de bestaande economische infrastructuur van het begijnhof vermoedelijk ook onder het beheer van de Godshuizen in gebruik bleef. De bronnen tonen bovendien aan dat er naast de economische infrastructuur ook werd geïnvesteerd in het gebouwenpatrimonium. Een aanzienlijk aantal begijnenhuizen werd volledig heropgericht of grondig verbouwd tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. We zijn hierover het best geïnformeerd indien aan de verbouwing de reeds vermelde juridische constructie van de ‘voorwaarden voor het leven’ was gekoppeld. Deze contracten hielden een levenslange bewoning van het pand in tegen een afgesproken huurprijs, vaak op voorwaarde dat de bewoonster(s) de kosten van een nieuwbouw- of renovatieproject droeg(en). Na het overlijden van de begijn(en) kwam de nieuwe of gerenoveerde woning (opnieuw) in het bezit van de Godshuizen. Opvallend is dat het initiatief voor deze constructie steeds uitging van de begijnen zelf, die vermoedelijk op deze manier een deel van hun autonomie trachtten te herwinnen. De juridische constructie moet gezien worden als een

¹³ R. De Baets en J. De Schryver, *Gent 1797-1997: tweehonderd jaar zorg voor de medemens: Bureel van weldadigheid, Burgerlijke godshuizen, COO, OCMW*, Gent, 1997, p. 5.

¹⁴ Alleen de begijnhofkerk viel buiten deze regeling, aangezien deze in 1801 een parochiekerk werd, ingevolge het concordaat tussen paus Pius VII en Napoleon Bonaparte van 15 juli 1801.

¹⁵ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 100.

¹⁶ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 100.

¹⁷ Waarvan de kern bewaard bleef in het pand Jan Verspeystraat 26 en 28-30 (en mogelijk nr. 24).

pragmatische overeenkomst die voordelig was voor beide partijen en die investeringen in het gebouwenpatrimonium van het hof toeliet, zonder te wegen op het budget van de Godshuizen.

Het OCMW-archief bewaart tientallen van deze contracten. Het oudste voorbeeld dateert reeds van 1814 en betreft het begijnenhuis Sint-Benedictus (Sophie Van Akenstraat 48). Het huis werd destijds opgericht door Francois Bracq [...] *afin de pouvoir construire à neuf et à ses frais une maison sur le terrain de deux maisons lois abbatues, et conforme au plan figuratif [...] à l'effet de procurer a ses filles une habitation decente.*¹⁸ Dit geschiedde op voorwaarde dat beide dochters, Isabelle en Jeanne Bracq (allebei begijnen), het huis levenslang en vrij van huur mochten bewonen. Wanneer de laatste van de twee Bracq-zussen stierf in januari 1869 kwam het huis opnieuw in eigendom van de Godshuizen. Een gelijkaardig geval is het begijnenhuis Sint-Donatus (Sophie Van Akenstraat 5-7). In juni 1822 wendde Sophia Barbara Vindevogel, een 23 jaar oude begijn, zich tot de Godshuizen om toestemming te verkrijgen tot *t'hunnen koste af te breken en er op te bouwen een huys staende in het gezeijde Beggijnhof, geteekent N° 91 [...]*.¹⁹ De jonge begijn zou het huis herbouwen op haar eigen kosten om er samen met haar moeder, Petronilla Carolina Lambrecht (66 jaar oud) te wonen. Zij zouden het pand op eigen kosten onderhouden. In ruil hiervoor konden Sophia en haar moeder het huis levenslang gratis bewonen. In de casussen van de begijnenhuisen Sint-Benedictus en Sint-Donatus betrof het een volledige nieuwbouw, waarbij alleen de plannen van het nieuw op te richten huis waren bijgevoegd. In zeldzame gevallen worden we echter ook geïnformeerd over de panden die werden vervangen, zoals bijvoorbeeld bij de begijnenhuisen Sint-Andreas en Sint-Margaretha (Sophie Van Akenstraat 23 en 42-44). Hier werd een vrijstaande, vermoedelijk 17de-eeuwse begijnenwoning in 1819 vervangen door twee identieke rijhuizen. Zoals reeds aangehaald golden de 'voorwaarden' niet uitsluitend voor nieuwbouw maar kon de juridische constructie eveneens voor verbouwingen worden aangewend. Niet onlogisch gold dat hoe zwaarder de investering geleverd door de huurder, hoe lager de afgesproken huurprijs was. Dit komt er de facto op neer dat in de meeste gevallen waarbij een nieuwbouw werd opgericht, de bewoner het pand levenslang gratis kon bewonen. In totaal kon voor maar liefst 22 begijnenhuisen²⁰ achterhaald worden dat zij werden opgericht of verbouwd met toepassing van een 'voorwaarde voor het leven' in de periode 1814-

¹⁸ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 1.

¹⁹ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 6.

²⁰ Op een totaal van circa 100 begijnenhuisen omstreeks het midden van de 19de eeuw (Bron: Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_IC_AG_L60_1).

1856. We merken een grote concentratie aan 19de-eeuwse begijnenhuizen aan de Sophie Van Akenstraat waar bijvoorbeeld alle panden tussen het Convent Ter Steenen en het Convent Ter Eecke, samen met huis Sint-Donatus aan de overzijde van de straat, dateren van de vroege 19de eeuw. Een tweede cluster is de huizenrij aan de zuidzijde van de Edmond Boonenstraat.²¹

Op basis van het kadasteronderzoek en andere bronnen uit het OCMW-archief konden nog meer bouwkundige relicten in de 19de eeuw worden gedateerd. Het betreft enkele begijnenhuizen en een groot aantal bijgebouwen en aanbouwen, waarop we in deze bijdrage niet dieper ingaan. Het bouwhistorische onderzoek heeft aangetoond dat een aanzienlijk deel van de bouwkundige relicten van het Sint-Elisabethbegijnhof uit de 19de eeuw dateert. Dit aandeel is veel groter dan doorgaans wordt aangenomen, hetgeen een nieuw licht werpt op deze periode die doorgaans wordt gezien als een periode van stagnatie of zelfs achteruitgang. Het bestuur door de Godshuizen bleek geen rem te zijn voor de verdere ontwikkeling van het begijnhof. De aanwezigheid van uitgesproken katholieken in het bestuur van de Godshuizen zou hiervoor een mogelijke verklaring kunnen zijn.²² Ondanks een belangrijke wijziging op bestuurlijk vlak veranderden de fysieke eigenschappen van het begijnhof niet tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. Het hof behield haar typologische kenmerken en bleef een gesloten geheel met nauwe door tuinmuren afgelijnde straten. Alle typerende componenten zoals de begijnhofkerk, conventen, begijnenhuizen, infirmerie, poort en bleekweiden bleven in gebruik en werden zelfs vernieuwd of aangepast. De vernieuwingen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw betroffen voornamelijk vervangingsarchitectuur of inbreidingen op de bestaande percelen. Het ging de begijnenbeweging aanvankelijk voor de wind onder het bestuur van de Godshuizen. Men tekende tussen 1820 en 1860 zelfs een toename op in het aantal begijnen, van 604 naar 694 begijnen.²³

5.2. *Het begin van de ontmanteling vanaf 1860*

Sinds 1858 was in Gent een liberaal stadsbestuur aan de macht, hetgeen in de literatuur steevast wordt aangehaald als voornaamste oorzaak van een gewijzigde houding van de Stad ten opzichte van de begijnenbeweging en haar eeuwenoud hof aan de Brugse Poort. Omwille van haar grootschalige urbanisatieplannen

---

²¹ Voor een overzicht van de bouwgeschiedenis van de desbetreffende panden verwijzen we naar: D. Declercq, *Het Sint-Elisabethbegijnhof. Een bewogen geschiedenis (1242-heden)* (Onuitgegeven publicatie in opdracht van de Dienst Monumentenzorg & Architectuur Stad Gent), 2015.

²² K. Mestdach, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof*, p. 237.

²³ K. Mestdach, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof*, p. 237.

startte het stadsbestuur daarom in 1860 met de ‘ontmanteling’ van het gesloten begijnhof. Het klopt dat met de afschaffing van de octrooirechten in 1860, een stedelijke belasting op goederenverkeer, de stad voor het eerst buiten de scherp omliggende contouren van haar laatmiddeleeuwse omwalling zou groeien. De afschaffing had namelijk de sloop van de stadsomwalling en stadspoorten tot gevolg. Het gesloten begijnhof vormde een obstakel voor de stadsuitbreiding in noordwestelijke richting. De ontmanteling van het begijnhof begon aanvankelijk aan de buitengrenzen van het hof waarbij grote verbindingssassen werden aangelegd. Deze brede lanen zouden de nieuwe structuur van de begijnhofwijk bepalen en moesten een vlotte verbinding verzekeren naar de nieuw ontgonnen gebieden buiten de voormalige stadsomwallingen.²⁴ Reeds in 1861 werd ten oosten van het hof de huidige Rabotstraat aangelegd. Het tracé van deze *nieuwe straat leidende van het Rabot naer den Sint Elisabethdries of Begynendries*²⁵ doorkruiste de oostelijke gracht van de voormalige bleekweiden²⁶ en sneed dwars door de zogenaamde ‘Begynendries’²⁷ (een plein nabij de ingang van het begijnhof, niet te verwarren met de huidige Begijnhofdries binnen het hof).²⁸ De nieuwe brede straat vormde een nagenoeg kaarsrechte verbindingssas tussen de Rabotpoort en het kruispunt Begijnengracht – Burgstraat – Peperstraat en zorgde tevens voor een betere ontsluiting van de Prinsenhofwijk.²⁹ Met de aanleg van de Begijnhoflaan in 1862 op de locatie van de voormalige stadsvesten tussen de Brugse Poort en het Rabot werd het hof eveneens aan (noord)westelijke zijde ontsloten. Hierbij werden de stadsvesten genivelleerd en de westelijke begijnhofgracht overwelfd.³⁰ De brede boulevard werd met de nieuw aangelegde Rabotstraat verbonden door de Jan Verspeyenstraat waarvoor de noordelijke gracht tussen het begijnhof en de bleekweiden werd gedempt. Voor het eerst was het hof rechtstreeks toegankelijk vanaf het noorden via de Jan Verspeyenstraat, die samen met de Hector Van Wittenberghestraat³¹, de verdere ontginning en

²⁴ A. De Maere, ‘Rapport du Collège sur l’établissement d’un boulevard aux Remparts de Plaisance et du Béguinage, l’ouverture d’une nouvelle rue entre la plaine St. Elisabeth et la Maison du Rabot’, in: *Mémorial administrative de la ville de Gand*, Gand, 1860, nr. 15, p. 487.

²⁵ Stadsarchief Gent, Modern Archief, Reeks P, nr. 232.

²⁶ Stadsarchief Gent, Modern Archief, Reeks G, nr. 1693.

²⁷ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopingen, nr. 97.

²⁸ De Godshuizen waren de voornaamste eigenaar van het gebied waarin de nieuwe straat zou worden aangelegd. Gezien de waardevermeerdering van de grond die deze ingreep als gevolg zou hebben stonden de Godshuizen gratis de grond af waarop de nieuwe straat zou worden aangelegd. (Bron: A. De Maere, *Rapport du Collège sur l’établissement d’un boulevard*, p. 487-488).

²⁹ A. De Maere, *Rapport du Collège sur l’établissement d’un boulevard*, p. 486-487.

³⁰ A. De Maere, *Rapport du Collège sur l’établissement d’un boulevard*, p. 483-486.

³¹ Beide vernoemd naar gulle schenkers aan de Godshuizen (Bron: V. Fris, *Les accroissements et les transformations de la superficie bâtie de Gand aux XIXe siècle*, Gand, 1920, p. 118).

verkaveling mogelijk maakte van de voormalige bleekweiden ten noorden van het begijnhof.³² Het had economisch geen zin meer om landbouwgrond in het stadscentrum te behouden. De verkaveling van de bleekweiden gebeurde in twee fasen. Eind 1861 – begin 1862 werden de eerste 32 percelen aan het noorden van de Rabotstraat te koop aangeboden.³³ Een tweede deel van de bleekweiden, met nagenoeg alle percelen langsheen de Begijnhoflaan tussen de Jan Verspeyenstraat en de Rabotstraat, werd in 1864 verkaveld³⁴, samen met een deel van de Hector Van Wittenberghestraat en de Jan Verspeyenstraat. De voormalige blekerij, die nog maar pas vernieuwd was in 1856 (cf. supra) werd behouden en opgenomen in de huizenrij aan de Jan Verspeyenstraat.³⁵ Vanzelfsprekend werden bij de verkaveling alle grachten van de bleekweide gedempt. De oostelijke gracht was grotendeels verdwenen bij de aanleg van de Rabotstraat en de westelijke gracht verdween een jaar later met de aanleg van de Begijnhoflaan. De overige grachten (de zuidelijke en een deel van de oostelijke gracht van het begijnhof, samen met de grachten van het Prinsenhof) werden tussen 1867 en 1871 in verschillende fasen gedempt of overweld³⁶, waarna de percelen werden verkocht aan de eigenaars van aanpalende percelen.³⁷

Omstreeks 1860 kwam stilaan verandering in de verstandhouding tussen de Godshuizen en de begijnen.³⁸ De aanleiding was een geschil omtrent de verhoging van de huurprijzen van de begijnenhuizen en conventen.³⁹ Op voorstel van het Gentse schepencollege vatte het bestuur van de Godshuizen het plan aan om behoeftige vrouwen uit kleinere verlieslatende Gentse godshuizen (Sint-Jan-tendulle, Sint-Jacob, Sint-Laurentius, Sint-Pieter en Sint-Pauwel, Alyns, Schreyboom en het begijnhof van Poortakker) onder te brengen in het Groot en het Klein Begijnhof. Bijgevolg zou de verkoop van deze kleinere godshuizen kunnen bijdragen tot de bouw van een nieuw hospitaal. De in totaal 76 behoeftige vrouwen zouden in de plaats komen van een aantal particulieren die het begijnhof bewoonden. Dit plan stuitte op hevig verzet vanwege de begijnen. De maanden-

---

³² Archief OCMW Gent, Fonds Kaarten en Plannen, nr. 1357/107/21.

³³ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopen, nr. 103 en nr. 105.

³⁴ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopen, nr. 85.

³⁵ Op een foto uit 1939 is nog te zien hoe het poortgebouw de monotone gevelrij van neoclassicistische rijhuizen doorbreekt (Bron: Stadsarchief Gent, MA_SCMS_FO_2484).

³⁶ V. Fris, *Les accroissements et les transformations de la superficie bâtie de Gand aux XIXe siècle*, Gand, 1920, p. 118.

³⁷ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopen, nr. 251.

³⁸ Voor een gedetailleerd overzicht van het verloop van deze zogenaamde 'Begijnhofkwestie' verwijzen we naar: B. D'Huys, 'De Gentse begijnhoven in cultuurhistorisch perspectief', in *Werken & Kerken, 750 jaar begijnhofleven in Gent*, Gent, 1984, p. 40-45.

³⁹ P. Fredericq, *Het oud Groot Begijnhof van de Brugsche Poort*, Gent, 1902, p. 3 (Bron: Stadsarchief Gent, Modern archief, Reeks G, nr. 4235).

lange onderhandelingen die hierop volgden werden onder meer uitgevochten in de pers en verzuurden de relatie tussen de begijnhoven en de Godshuizen. Beide partijen diepten de wetten uit de Franse en Hollandse Tijd op, om ze vervolgens te interpreteren ten voordele van hun betoog. De tegenstanders van het plan legden zelfs een petitie voor met meer dan 3300 handtekeningen. Juridisch stonden de Godshuizen echter veel sterker en stond het hen vrij om de goederen van de begijnhoven te beheren zoals zij dat wilden. In een buitengewone zitting van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen op 3 maart 1862 werd uiteindelijk eenzijdig beslist om de behoeftige vrouwen over te brengen naar de twee begijnhoven.⁴⁰ Bovendien zouden sindsdien strengere maatregelen worden toegepast voor steunverlening aan behoeftige begijnen en zou de huurprijs van de begijnhuizen en conventen, die ver onder het normale peil lagen, worden aangepast.⁴¹ De impact van deze nieuwe maatregelen mag niet worden onderschat. Reeds vanaf eind maart 1862 werden de eerste behoeftige vrouwen naar het Sint-Elisabethbegijnhof overgebracht die er verbleven in een afzonderlijk deel van het hof, dit als tegemoetkoming aan de begijnen. Zij vreesden namelijk de negatieve invloed van deze behoeftige vrouwen op hun vreedzaam bestaan, zoals blijkt uit een brief van de grootjuffrouw: *j'ai déjà eu l'honneur de vous exprimer combien il serait pénible à moi et à toutes mes béguines de voir arriver parmi nous ces prébendières, dont l'éducation, les mœurs et surtout l'entourage viendraient modifier singulièrement notre paisible existence.*⁴² Door middel van kadasteronderzoek kon worden achterhaald waar deze *prébendières* verbleven.⁴³ Maar liefst negen begijnwoningen in de Provenierstersstraat werden ca. 1864-1865 samengevoegd tot godshuis.⁴⁴ Er werd een afzonderlijke ingang gecreëerd langs de Begijnengracht die via een brugje over de zuidelijke omgrachting uitkwam in begijnenhuis Sint-Dominicus (Provenierstersstraat 5).⁴⁵ Men maakte de poortjes naar de Prove-

⁴⁰ Het Klein Begijnhof werd echter op 31 december 1862 verkocht (met uitzondering van de begijnhofkerk) aan hertog Engelbert A. A. van Arenberg (1824-1875) met het doel zich onafhankelijk te maken van de Godshuizen en het Gentse stadsbestuur. (Bron: B. D'Huys, 'De Gentse begijnhoven in cultuurhistorisch perspectief', in *Werken & Kerken, 750 jaar begijnhofleven in Gent*, Gent, 1984, p. 41-42).

⁴¹ A. Wyffels, *De moeilijkheden rond de Gentse begijnhoven op het einde van de 18e en in de 19e eeuw*, S.l., 1970, p. 9.

⁴² A. Wyffels, *De moeilijkheden rond de Gentse begijnhoven*, p. 6.

⁴³ Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1865/112.

⁴⁴ Het betreft de negen begijnhuizen in het oostelijke deel van de Provenierstersstraat, grenzend aan de gedempte zuidelijke omgrachting, met huidige adressen Provenierstersstraat 1-19 en Sint-Elisabethplein 25.

⁴⁵ Het bescheiden bakstenen poortgebouw van deze afzonderlijke ingang tot het nieuwe godshuis is tot op vandaag bewaard en bevindt zich in de Begijnengracht tussen nummers 20 en 22. Het pand is opgenomen in het beschermd stadsgezicht. In 1909 kreeg het begijnenhuis Sint-Dominicus haar oorspronkelijke functie terug als woonhuis en werd het opnieuw "*converti en maison*" (Bron: Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1909/22).

nierstersstraat dicht en haalde alle tussenmuren tussen de voortuinen van de negen begijnenhuizen weg zodat het nieuwe godshuis volledig was afgesloten van de rest van het begijnhof.

5.3. *De begijnen verlaten hun hof*

Tot 1861 had het begijnhof haar ongeschonden karakter behouden, met inbegrip van de meeste kenmerken die eigen zijn aan een begijnhof zoals de typische bebouwing, smalle straten, omgrachting en vooral haar gesloten structuur. Tussen 1861 en 1864 zou het gesloten karakter voor het eerst worden aangetast met drie nieuwe ingangen langsheen de Jan Verspeyenstraat.⁴⁶ Een deel van het hof werd in 1864-1865 afgesplitst en ingericht als godshuis (cf. supra). Samen met de aanleg van een nieuwe woonwijk naast het historische hof zou dit ervoor zorgen dat het Sint-Elisabethbegijnhof steeds meer werd opgenomen in het stedelijke weefsel. Dit moet het dagelijkse leven in het voormalig begijnhof, dat toch nog steeds hoofdzakelijk door begijnen werd bewoond, ongetwijfeld hebben beïnvloed. Bovendien leefden de begijnen, zowel met het stadsbestuur als met de Godshuizen, steeds meer op gespannen voet (cf. supra). Of het geschil tussen de begijnen en de Godshuizen het gevolg was van een bewuste politieke zet van het liberale schepencollege, of van een uit de hand gelopen discussie ontstaan uit financiële motieven, is niet geheel duidelijk. In ieder geval was er vanaf 1860 een duidelijke verschuiving merkbaar in de relatie tussen de Godshuizen en de begijnen. Dit wordt eveneens weerspiegeld in het gegeven dat na 1856 geen nieuwe ‘voorwaarde voor het leven’ meer werden afgesloten.⁴⁷ Het huurgeschil leefde schijnbaar door tot in 1872 toen de achttien conventjuffrouwen op 29 september een deurwaarder over de vloer kregen met het exploit om tegen 23 oktober hun conventen te verlaten. Doordat grootjuffrouw J. Verhaeghe de huurgelden alsnog betaalde kon een jaar uitstel worden bekomen.⁴⁸ Men begon uit te kijken naar een andere oplossing die reeds eind 1872 werd gevonden. De zware overstroming van datzelfde jaar heeft wellicht de zaken bespoedigd. De hertog van Arenberg (die in 1862 het Klein Begijnhof opkocht) zou instaan voor 2/3 van de kosten van de bouw van een nieuw begijnhof in Sint-Amandsberg, aan de rand van de stad. Volledig volgens de typologie van het middeleeuwse begijnhof werd door Arthur Verhaegen (1847-1917) een splinternieuw complex gebouwd in neogotische stijl, in samenwerking met baron Jean-Baptiste Béthune (1821-

⁴⁶ Respectievelijk via de Hippoliet Lammensstraat, de Sophie Van Akenstraat en de Gravin Johannastraat.

⁴⁷ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 42.

⁴⁸ R. Poelman, *125 jaar Groot Begijnhof te Sint-Amandsberg*, S.l., 1999, p. 29.

1894) die de kerk ontwierp.⁴⁹ Op 29 september 1874, exact twee jaar na de overhandiging van het deurwaardersexploot, verlieten de ca. 700 begijnen van het Sint-Elisabethbegijnhof hun hof in een plechtige uittocht. Hiermee kwam een einde aan meer dan zes eeuwen aanwezigheid van de religieuze gemeenschap op deze locatie.

5.4. *Sloop, verkaveling en brede straten*

Na het vertrek van de begijnen in 1874 kwam de ontmanteling van het begijnhof in een stroomversnelling terecht. Begin jaren 1860 had men enkel een deel van de grachten gedempt, de bleekweiden verkaveld en grote lanen omheen het hof aangelegd. Ondanks de nieuwe toegangen via de Jan Verspeyenstraat en de afsplitsing van het nieuwe godshuis in de Provenierstersstraat bleef het gesloten karakter van het begijnhof grotendeels behouden. Maar vanaf 1874 ging men over tot het effectief slopen van conventen en begijnhuizen, om ze te vervangen door eigentijdse rijwoningen met neoclassicistische lijstgevels. Dit gegeven is een cruciaal kantelmoment in de omgang met de eeuwenoude begijnhofwijk, die tot dan grotendeels intact bleef.

Het volledige westelijke bouwblok tussen de Begijnhoflaan en de Hippoliet Lammenstraat verdween onder de sloophamer tussen 1874 en 1877 (afb. 3). Nog bruikbare bouwmaterialen werden openbaar verkocht.⁵⁰ Bijgevoegd overzichtsplan toont de situatie voor⁵¹ en na.⁵² Men begon reeds in december 1874 met de sloop van verschillende begijnhuizen en de conventen Sint-Jan Baptist en Sint-Elisabeth⁵³ in het zuiden van het bouwblok, waar het volgende jaar 17 percelen werden verkocht. In 1876 verkavelde men vervolgens het noordelijke deel in 15 percelen, samen met nog 6 andere percelen aansluitend op de eerste verkaveling van 1875.⁵⁴ De resterende 18 percelen aan de Matthias Gesweinstraat werden in 1877 verkocht. De ingreep waarbij *tabula rasa* werd gemaakt met een volledig bouwblok had vanzelfsprekend een grote impact op de begijnhofwijk en haar uitzicht. Het begijnhof was niet langer waarneembaar vanaf de Begijnhoflaan, waar statige neoclassicistische burgerhuizen de ‘verkeerd’ georiënteerde conventen en begijnhuizen hadden vervangen. In de Hippoliet Lam-

⁴⁹ S.N., *Groot Begijnhof* [online] <inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/122162> (geraadpleegd op 20 december 2016).

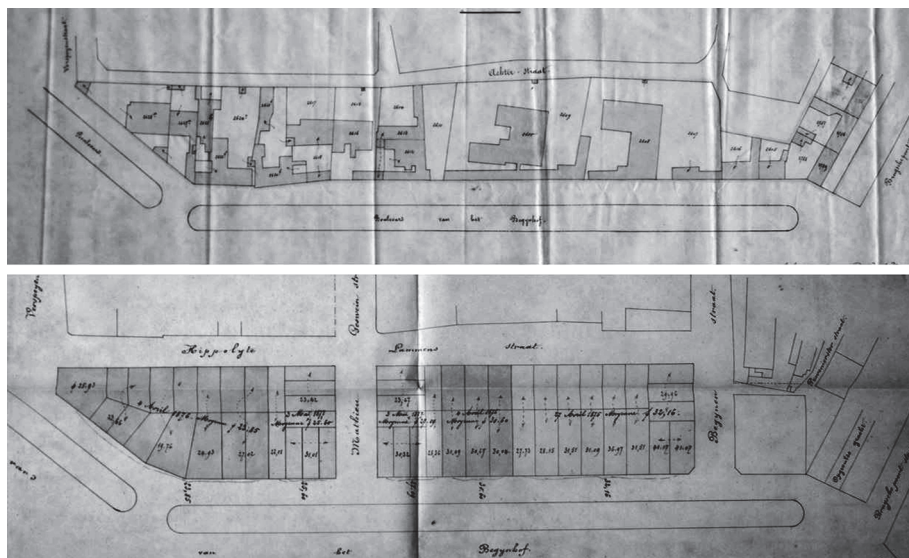
⁵⁰ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 101.

⁵¹ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 70.

⁵² Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkoppingen, nr. 192.

⁵³ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkoppingen, nr. 187.

⁵⁴ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkoppingen, nr. 187.

Afbeelding 3. Het westelijke bouwblok van het Sint-Elisabethbegijnhof, met de oorspronkelijke begijnhuizen en conventen vóór 1874 (boven), tussen 1874 en 1877 vervangen door rijwoningen (onder) (Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 70 (boven) en BG 49 Verkopingen, nr. 192 (onder))

menstraat is tot op vandaag een contrast waarneembaar tussen de oorspronkelijke begijnhofarchitectuur aan de ene zijde en de 19de-eeuwse rijhuizen aan de overzijde van de straat. De aanleg van de Matthias Gesweinstraat, die de Begijnhoflaan met de parallelle Hippoliet Lammensstraat verbindt, vormde een vierde nieuwe toegang tot het begijnhof, dit maal vanaf het westen. In 1876 volgde een bijkomende verbingsstraat naar de Begijnhoflaan in het zuidwesten van het begijnhof.⁵⁵ Hiervoor werd het bochtige tracé van de Edmond Boonenstraat rechtgetrokken en verlengd tot aan de Begijnhoflaan. Deze aanpassing van de Edmond Boonenstraat had als ingrijpend gevolg dat de typische ommuurde voortuinen langs deze straat moesten wijken, net als deze langsheen de Begijnhofdries in het verlengde ervan (afb. 4). Ze werden vervangen door een laag bakstenen muurtje, dat later voorzien zou worden van een ijzeren afsluiting. In datzelfde jaar werden ook de Mathias Gesweinstraat en de Hippoliet Lammensstraat verbreed, samen met het zuidelijke deel van de Sophie Van Akenstraat.⁵⁶ Het

⁵⁵ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 73; Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1876/30.

⁵⁶ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 73; Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1876/30.

zuidelijke deel van de Gravin Johannastraat onderging hetzelfde lot in 1877. Het zou echter nog tot 1883 duren vooraleer men de noordelijke helft van deze straat zou herinrichten.⁵⁷ Hierbij werd de rooilijn aangepast zodat het driehoekige plein ten noorden van de infirmerie verdween, samen met een zevental begijnenhuizen en hun ommuurde voortuinen. De gesloopte begijnenhuizen waren ingeplant langs de voormalige oostelijke gracht, waarvan de laatste delen in 1884 werden overweld en samen met de huizen werden verkocht.⁵⁸ Achter de woning Gravin Johannastraat 18 is het hoofdvolume van één van deze woonhuizen nog te vinden. Het betreft begijnenhuis Sint-Godeliva, dat om onduidelijke redenen van de sloop gespaard bleef.⁵⁹ In 1886 verdwenen de laatste ommuurde voortuinen aan de noordelijke zijde van de Sophie Van Akenstraat en in 1888 tenslotte werden enkele smallere voortuinen in de Provenierstersstraat en aan de oostelijke zijde van de Begijnhofdries opgenomen bij de openbare weg.⁶⁰ In de plaats van de klassieke witgekalkte begijnhofmuren met toegangspoortjes kwamen aanvankelijk lage bakstenen muren die de voortuinen (althans waar ze bewaard bleven) afsloten van de straat. Omstreeks 1901 keurde de gemeenteraad het voorstel goed waarbij nieuwe bakstenen omheiningsmuren met een ijzeren afsluiting in de plaats kwamen. Dit is nog te zien op tal van oude foto's en postkaarten. De afsluiting op de hoek van de Sophie Van Akenstraat en de Jan Verspeyenstraat is het enige voorbeeld hiervan waarbij de ijzeren afsluiting tot vandaag bewaard is gebleven. De lage muur (zonder hekwerk) is nog bewaard bij verschillende panden langs de Edmond Boonenstraat. Met het verdwijnen van de ommuurde voortuinen verloor het Sint-Elisabethbegijnhof opnieuw één van haar voornaamste kenmerken als begijnhof. Het verbreden en aligneren van de straten na het vertrek van de begijnen was deel van de strategie van de Godshuizen om nieuwe huurders voor de begijnhofwijk aan te trekken.⁶¹ Na 1874 bestond onduidelijkheid over wie de financiële verantwoordelijkheid droeg voor wegeniswerken en gasverlichting in de begijnhofwijk. Om dit probleem uit te klaren richtten het bestuur van de Godshuizen en het stadsbestuur een gezamenlijke commissie op waarbij in het voorjaar van 1878 een akkoord werd bereikt. De stad zou de verlichtingskosten volledig voor haar rekening nemen. Wegeniswerken werden een gedeelde uitgave waarbij de Godshuizen steeds de nodige gelden zouden voor-

⁵⁷ Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1877/28 en 1883/25.

⁵⁸ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopen, nrs. 244 en 251.

⁵⁹ C. Bogaert, K. Lanclus & M. Verbeeck, 'Begijnenhuis Huis Sint-Godeliva' [online] <<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/20351>> (Geraadpleegd op 20 december 2016).

⁶⁰ Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1886/21 en 1888/64.

⁶¹ P. Fredericq, *Het oud Groot Begijnhof*, p. 3.

schieten waarvan ze nadien de helft konden terugvorderen van de stad (renteloos en gespreid over een periode van tien jaar).⁶²

Afbeelding 4. Zicht op de Edmond Boonenstraat vanaf het westen, vóór de afbraak van de tuinmuren in 1876 (links) en de actuele situatie (rechts), (Stadsarchief Gent, MA_SCMS_FO_0272, Sint-Elisabethbegijnhof, Edmond Boonenstraat (links) & Foto Daan Declercq, 8 januari 2017 (rechts))

Door de verhuis van de begijnen kwamen de vele begijnenhuizen en conventen op de huurmarkt terecht. Met nieuwe bewoners verschenen ook een aantal nieuwe functies in het hof, zoals allerhande winkels, cafés en werkplaatsen. In het convent Ter Velde werd zelfs de drukkerij van het dagblad *La Flandre Libérale* ondergebracht. Tijdens het kadastronderzoek bleek dat vanaf 1876 de meeste grote conventen werden opgedeeld in kleinere eenheden, vermoedelijk om de panden aantrekkelijker te maken voor de huurmarkt. Uit de kadastrale mutatieschetsen valt af te leiden dat deze evolutie een hoogtepunt kende in 1876, hetgeen doet vermoeden dat men twee jaar na de uittocht van de begijnen maar moeilijk geschikte huurders vond voor deze grote gebouwencomplexen. In dat jaar werden maar liefst vier conventen kadastraal opgesplitst, met name het Nieuw Convent, convent Ter Pielvaecx, convent Ter Wijngaerde en convent

⁶² Stadsarchief Gent, Modern Archief, Reeks G, nr. 4233, Travaux de voirie au l'ancien Béguinage, Rapport des Commissions du contentieux et des finances (25 mars 1878).

Ter Steenen. Drie jaar later in 1879 was convent Sint-Christina aan de beurt en in 1888 convent Ter Eecke.⁶³

Een gelijkaardig verhuurprobleem stelde zich ongetwijfeld ook voor de voormalige infirmerie en woning van de grootjuffrouw aan de Begijnhofdries en de Gravin Johannastraat. Het indrukwekkende gebouwencomplex bestond uit verschillende vleugels gegroepeerd rond drie binnenpleinen met een infirmeriekapel aan de Begijnhofdries. Anders dan bij de meeste conventen koos men ervoor om het complex niet op te splitsen, maar in januari 1878 in zijn geheel te verkopen aan de Stad.⁶⁴ Tussen 1878 en 1880 werd het complex ingrijpend verbouwd om er een lagere school en bewaarschool (een soort kinderopvang voor de allerkleinsten) voor meisjes in onder te brengen.⁶⁵ De meeste bijgebouwen werden met de grond gelijk gemaakt. Het resterende U-vormige hoofdvolume werd met een halve bouwlaag verhoogd, waarbij de oorspronkelijke dakstructuur en dakspanten werden hergebruikt, zoals blijkt uit het lastenkohier dat vermeldt: *Herplaatsen der gebinden op zolder en timmer van het dak boven de nieuwe klassen en doorgang.*⁶⁶ Binnenin vonden de grootste wijzigingen plaats, waarbij de interne circulatie en ruimteverdeling verloren gingen. Door de aanpassing van de vloerniveaus werden bovendien de meeste gewelven uitgebroken.

Misschien wel de grootste afbreuk aan het hof, en zeker de symbolisch meest geladen, was de afbraak van de barokke toegangspoort in 1879. Het OCMW-archief bewaart nog het oorspronkelijke bestek van aannemer Pieter Damman voor *den afbraak van het portaal aan den voornamen ingang van het voordezen groot Begijnhof te Gent en zes daaraanpalende Woonhuizen.*⁶⁷ De poort zou in 1913 nog gebruikt worden als toegang tot het paviljoen 'Oud Vlaenderen' op de Wereldtentoonstelling in Gent. Nadien werd ze opgesteld aan de Bijlokeabdij als ingang van het toenmalige Bijlokemuseum, waar ze vandaag nog steeds is te vinden. De zes aanpalende begijnenwoningen waarvan melding wordt gemaakt in het bestek waren ingeplant langs de voormalige oostelijke gracht, ongeveer te situeren op de locatie van het huidige Sint-Elisabethplein en een deel van de bebouwing aan de oostzijde van de Begijnhofdries.

Het ontmantelingsverhaal eindigde niet bij het slopen van de poort. In de jaren 1882-1884 bemerken we een laatste opflakking van bouwactiviteit. Door

⁶³ Kadasterarchief Oost-Vlaanderen, Mutatieschetsen Gent, Afdeling VI, 1876/30; 1879/48 en 1888/61.

⁶⁴ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopen, nr. 205.

⁶⁵ Stadsarchief Gent, Modern archief, Reeks F, nr. 57 (1 + 2) en 58 (1).

⁶⁶ Stadsarchief Gent, Modern Archief, Reeks F, nr. 57 (1 + 2) en 58 (1), Lastenkohier Nr. 272, Bestek en voorwaarden betreffende het inrichten van twee scholen in het beluik, vroeger gediend hebbende tot ziekenhuis en woonst van Groot-jufvrouw, in het oud Begijnhof (1879), artikel 25.

⁶⁷ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 65.

de sloop van de toegangspoort en de zes aanpalende begijnenhuizen werd een klein plein gecreëerd, het huidige Sint-Elisabethplein, waarvan de aangrenzende percelen ten noorden in 1882 werden verkocht en nadien bebouwd met acht nieuwe woningen.⁶⁸ De nabijgelegen Ecce Homokapel moest, vermoedelijk omwille van een vlotte verkeersdoorstroming, wijken en zou in 1883 worden verplaatst van de zuidwestelijke hoek van de dries en tegen het koor van de begijnhofkerk worden aangebouwd. In 1882 werd ook de hoek van de Begijnhoflaan en de Brugsepoortstraat vormgegeven en verkaveld in zes loten.⁶⁹ Na de heraanleg van de Gravin Johannastraat zou men tenslotte tussen 1883 en 1884 alle oorspronkelijke begijnenhuizen in het oostelijke deel van deze straat vervangen door eigentijdse rijhuizen (cf. supra).

Afbeelding 5. Rooilijnplan voor het Sint-Elisabethbegijnhof, goedgekeurd door K.B. van 30 november 1881, weergegeven op een kadastraal plan van 1872 (Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 63)

⁶⁸ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 49 Verkopen, nr. 227.

⁶⁹ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG11 Begijnhoven, nr. 72 en BG 49 Verkopen, nr. 231.

Reeds vanaf 1879, maar steeds concreter vanaf 1881, had het stadsbestuur haar zinnen gezet op het volledig aligneren van alle straten in het begijnhof.⁷⁰ In tegenstelling tot eerdere ingrepen door de Godshuizen (cf. supra) gebeurde dit vanuit een moderniseringsdrang die gefocust was op het rechte trekken en verbreden van het middeleeuws stratenpatroon zowel vanuit verkeerstechnische als esthetische overwegingen.⁷¹ Het bijgevoegde rooilijnplan (afb. 5) geeft een overzicht van de geplande ingrepen, waarvan slechts een deel is uitgevoerd. Het plan voorzag de sloop van de ommuurde voortuinen in alle straten van het begijnhof, met inbegrip van een deel van de Provenierstersstraat. Door deze tuinen op te nemen in de openbare weg kon men de straten verbreden en hun onregelmatig tracé aligneren. In de meeste straten van het begijnhof werd dit uitgevoerd (cf. supra). Het in 1881 reeds goedgekeurde voorstel om de Zwartekatstraat⁷² te verlengen en zo een doorgang te maken naar het kruispunt Begijnengracht-Brugsepoortstraat is eveneens op het rooilijnplan weergegeven, net als de aanleg van een nieuwe straat die dwars achter het koor van de kerk zou lopen waarvoor het Straatje van Oliveten zou moeten worden verbreed. Deze twee drastische ingrepen, waarvoor respectievelijk het Huis Ter Engelen Daelen en het Huis Sint-Begga zouden worden gesloopt, werden nooit uitgevoerd. Tot in 1902 werd in de Gentse gemeenteraad hevig gediscussieerd over de zin of onzin van een verlenging van de Zwartekatstraat en het verbreden van de overige straten. Uit de verslagen van de gemeenteraad blijkt dat men omstreeks de eeuwwisseling de erfgoedwaarde van de begijnhofarchitectuur begon te erkennen, mede onder invloed van de *Commission locale des Monuments* die het plan van het stadsbestuur en bestuur van de Godshuizen afkeurde en stelde dat “*Ces divers alignements, prosaïquement rectilignes, tendent tous à détruire l’aspect si pittoresque de ce petit bourg [...]*”⁷³ Men wees zelfs het toeristisch belang van de begijnhofwijk aan en benadrukte dat het Groot Begijnhof voor 1880 de wijk was die het meest door buitenlanders werd bezocht. De betogen van leden van de *Société d’histoire et d’archéologie* zoals Paul Frédéricq, Georges Hulin en Victor Vander Haeghen moesten het stadsbestuur overtuigen dat, ondanks de vele vernielingen, er nog voldoende bewaard was en dat deze restanten van het Oud Begijnhof het behouden waard waren. P. Frédéricq verwoordde het als volgt: “*Zou men niet wijzer en redelijker handelen, wanneer men zorgvuldig bewaarde wat nog niet onherroepelijk*

⁷⁰ Archief OCMW Gent, Commissie der Burgerlijke Godshuizen, BG 11 Begijnhoven, nr. 73.

⁷¹ P. Frédéricq, *Het oud Groot Begijnhof*, p. 3-16.

⁷² Voorheen: Korte Begijnhofstraat of Rue Courte du Béguinage.

⁷³ J. Casier, ‘Grand Béguinage. Modifications à la voirie et à l’alignement’, in: *Bulletin de la Société d’Histoire et d’Archéologie*, Gand, 1902, p. 182.

*verwoest is? [...] Gaat men blindelings voort op de baan der verwoesting, dan zal alles weldra verdwenen zijn. En dan mogen de Gentenaars van schaamte blozen over zoveel onverstand.*⁷⁴ G. Hulin deed de plannen van het stadsbestuur af als “*l'idolâtri des droites parallèles*” en stelde dat het goedgekeurde rooilijnplan dateerde uit een tijd “*où les droites parallèles étaient le summum de la beauté*”.⁷⁵ Vooral de plannen tot verlenging van de Zwartekatstraat en aanpassingen in de Provenierstersstraat stootten op veel tegenstand omdat deze straten als enige bijna ongeschonden waren gebleven. Zoals vermeld zijn deze werken nooit uitgevoerd.

6. Eindbeschouwing

In bovenstaand historisch overzicht werd getracht een zo gedetailleerd mogelijk beeld te schetsen van de stedenbouwkundige en bouwhistorische ontwikkelingen in het Sint-Elisabethbegijnhof tijdens de 19de eeuw. Doorgaans wordt het bestuur door de Godshuizen, de sloop van de begijnenhuizen en het verlaten van het begijnhof in één adem vermeld. Bovenstaande chronologie heeft echter aangetoond dat dit verhaal een ander verloop kende.

Het onderzoek heeft aangetoond dat tijdens de eerste helft van de 19de eeuw, een periode die in de geschiedenis van het begijnhof als een periode van stagnatie wordt gezien, nog steeds werd geïnvesteerd in de infrastructuur van het begijnhof, zowel door de begijnen als de Godshuizen. De investeringen in hun gebouwenpatrimonium doen vermoeden dat de begijnen aanvankelijk niet van plan waren om hun hof te verlaten. Meer dan de helft van de gedocumenteerde ‘voorwaarden voor het leven’ werden bovendien pas opgezegd in 1874 omwille van het vertrek van de begijnen naar Sint-Amansberg. Het laatste contract werd afgesloten in 1856, slechts vier jaar voor de eerste bouwkundige ingrepen door het stadsbestuur. Er zijn evenmin duidelijke aanwijzingen dat de Godshuizen plannen hadden tot urbanisatie van de begijnhofwijk of verkaveling van de bleekweide. De vernieuwing van de blekerij in 1854-1856 (cf. supra) is hiertoe geen sluitend bewijs, maar ondersteunt deze hypothese. Het bouwhistorisch onderzoek leidde tot de datering van de meeste bouwkundige elementen van het begijnhof, waarbij een veel groter aandeel uit de 19de eeuw dateert dan doorgaans wordt aangenomen. Het bestuur door de Godshuizen bleek dus geen rem te zijn voor verdere ontwikkelingen.

⁷⁴ P. Fredericq, *Het oud Groot Begijnhof*, p. 9-10.

⁷⁵ P. Fredericq, *Het oud Groot Begijnhof*, p. 12.

Pas vanaf 1860 kwam verandering in dit verstandshuwelijk tussen de begijnen en de Godshuizen met de eerste stedenbouwkundige ingrepen en een uit de hand gelopen geschil die leidde tot het onderbrengen van vrouwen uit kleinere godshuizen in het begijnhof, de verhoging van de huurprijzen en een vermindering van de steun voor behoeftige begijnen. Hoewel de ontmanteling van het begijnhof zeker een politiek aspect had, moeten deze ingrepen van de jaren 1860 ook gezien worden in de stedenbouwkundige context waarbij Gent enorme veranderingen onderging na de afschaffing van de octrooirechten. De aanleg van grote verbindingsassen rond het begijnhof gebeurde in het kader van de urbanisering van gebieden buiten de voormalige stadsomwallingen. De ingrepen vonden plaats meteen na de afschaffing van de octrooirechten, meer bepaald met de aanleg van de Rabotstraat in 1861 en de Begijnhoflaan in 1862. Vermoedelijk had het verkavelen van de bleekweiden de daaropvolgende jaren eveneens een voornamelijk stedenbouwkundige aanleiding. Het behouden van landbouwgrond in het stadscentrum had na het slechten van de stadsomwalling geen economisch nut meer, waardoor een verkaveling een logische stap was. Het is niet zo dat alle grachten meteen werden gedempt en het hof helemaal werd opengebrouwen. Behoudens enkele nieuwe toegangen vanaf het noorden behield het begijnhof haar gesloten structuur. Alle overige typologische componenten van het begijnhof bleven vooralsnog aanwezig.

In de daaropvolgende 10 jaar, tussen 1864 en 1874, zou er geen verdere afbreuk gebeuren aan het begijnhof. De relatie tussen de begijnen en de Godshuizen verzuurde omwille van een uit de hand gelopen geschil, hetgeen op termijn aanleiding zou geven tot de verhuis van de begijnen naar Sint-Amansberg.

Door een datering van de afbraakwerken kon een duidelijke toename worden vastgesteld in de bouwactiviteiten – of eerder sloopactiviteiten – binnen het hof, na het verhuizen van de begijnen in 1874. Voor het eerst werden effectief begijnenhuizen en conventen gesloopt om plaats te maken voor eigentijdse woonhuizen. Er werd meteen na 1874 aangevat met zeer ingrijpende werken, zoals de sloop van het volledige westelijke bouwblok tussen de Begijnhoflaan en de Hippoliet Lammensstraat. Het lijkt er dus op dat de verhuis van de begijnen de verdere ontmanteling van het hof juist heeft bewerkstelligd. De eenzijdige stelling dat de begijnen hun hof verlieten, omwille van de toenemende druk en sloopwoede van het stadsbestuur, gaat dus niet op. De waarheid is wellicht genuanceerder. Vanaf 1876 werden de meeste conventen opgesplitst in meerdere eenheden, vermoedelijk om de panden aantrekkelijker te maken voor de huurmarkt. Mede onder invloed van het stadsbestuur werden nieuwe toegangen gecreëerd naar het hof en aligneerde men de straten, waarbij de ommuurde voortuinen

werden opgenomen in de openbare weg. Verschillende begijnenhuizen en de infirmerie met huis van de grootjuffrouw werden verkocht waarna ze vervangen werden door nieuwbouw of een nieuwe functie kregen. De bouwkundige ingrepen die vanaf 1874 plaatsvonden waren vermoedelijk een reactie van de Godshuizen om de begijnhofwijk te moderniseren en zo het gebouwenbestand en de wijk aan te passen aan de huurmarkt. De stedenbouwkundige visie van het liberale stadsbestuur heeft deze evolutie zeker en vast in de kaart gespeeld, maar kan niet als de enige oorzaak worden gezien.

Door het combineren van informatie uit de verschillende archiefinstellingen konden de bouwkundige activiteiten in en rond het begijnhof tijdens de 19de eeuw vrij gedetailleerd worden gereconstrueerd. De bouwhistorische informatie van individuele panden leidde tot nieuwe genuanceerde inzichten voor de geschiedenis van de 19de eeuw en vooral met betrekking tot de ontmanteling van het begijnhof. Deze 19de eeuw blijkt voor het Sint-Elisabethbegijnhof een verrassend boeiende periode in haar geschiedenis te zijn waarover het laatste woord nog niet werd geschreven.⁷⁶

---

⁷⁶ Met dank aan de medewerkers van het Stadsarchief Gent, het OCMW-archief, de Dienst Monumentenzorg & Architectuur van de Stad Gent en de heer Dirk Laporte.

DE MUURSCHILDINGEN VAN DE GENTSE AULA ACADEMICA (1858-1881)

Sofie Marchand

Van 1819 tot 1826 wordt in de Voldersstraat te Gent de Aula Academica gebouwd naar het ontwerp van de neoclassicistische architect Louis Roelandt (1786-1864). De Aula Academica is op dat ogenblik het paradepaardje van de jonge Rijksuniversiteit Gent, die net als de Rijksuniversiteiten van Luik en Leuven onder impuls van koning Willem I van Oranje-Nassau (1772-1843) werd opgericht.

Na de onafhankelijkheid van België wordt deze zegepraal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden het toneel voor wat een zegepraal voor onze jonge natie moest worden. Onder impuls van Charles Rogier (1800-1885), de liberale minister van Binnenlandse Zaken, wordt de traphal van de Aula Academica gedecoreerd met een prestigieuze reeks muurschilderingen die de culturele identiteit en de liberale signatuur van de jonge staat moesten versterken. Van de eerste conceptie in 1858 tot de uiteindelijke voltooiing in 1881 zijn er maar liefst drie toonaangevende kunstenaars aan het werk aan dit ruim 290m² tellende opus. Het betreft Louis De Taeye (1822-1890), Victor Lagye (1825-1896) en Alfred Cluysenaar (1837-1902).

Tot voor kort was er bitter weinig bekend over dit titanenwerk. Door doorgedreven archiefonderzoek konden de historiek en de betekenis van dit project nauwgezet worden gereconstrueerd. Daarnaast werd de iconografie, de stijl en de techniek bestudeerd. Ten slotte werd getoetst of die beantwoordden aan de oorspronkelijke patriottische en liberale belangen en hoe ze zich verhielden tot contemporaine tendenzen in de schilderkunst.¹

---

¹ Dit artikel is een neerslag van de gelijknamige masterproef die de auteur schreef voor het behalen van de graad Master in de Kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent (2016). Deze masterproef werd bekroond met de Prijs van het Gentse Historische Onderzoek door de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (2016). De auteur haar uitdrukkelijke dank gaat uit naar haar promotor prof. dr. Marjan Sterckx en haar gewezen promotor prof. dr. Anna Bergmans voor hun vele goede raad en geduld bij het schrijven van deze masterproef.

1. Historiek

“La première conception de ce projet appartient au Gouvernement. En décembre 1858 Monsieur le Ministre de l’Intérieur écrivait à Monsieur le Bourgmestre de Gand: “Il entre dans mes vues de donner une forte impulsion à la peinture murale. Gand possède plusieurs monuments, tels que l’université, le palais de justice etc. où ce genre de peinture pourrait être appliqué.” Monsieur le Ministre de l’Intérieur offrait en conséquence le concours du Gouvernement pour aider la ville de Gand à prendre l’initiative de l’application de la peinture à fresque aux monuments publics. Il désignait en même temps deux artistes Gantois, MM. Lagye et De Taeye.”²

Het geciteerde fragment verwijst naar de vroegste en nagenoeg enige contemporaine bron die de kiem van het project bespreekt. Het roept meteen enkele vragen op. Waarom wil Rogier een impuls geven aan de monumentale muurschilderkunst? Waarom benoemt hij Lagye en De Taeye en waarom valt de keuze op de Aula Academica? Om een antwoord te kunnen geven op deze vragen worden hieronder beknopt Rogiers ambities op het vlak van de monumentale muurschilderkunst geschetst en de verhoudingen tussen de verschillende betrokken partijen besproken. Zo kan de rijping van het project worden toegelicht.

Daarna wordt het meer concrete verloop met contractuele bepalingen en uitvoeringstermijnen uiteengezet. Tenslotte wordt de receptie van het project kort onder de loep genomen.

1.1. *De rijping van het project*

1.1.1. *De droom van Rogier*

In de 19de-eeuw ontstaat er vanuit een archeologische interesse een nieuwe belangstelling voor middeleeuwse muurschilderkunst. Veel middeleeuwse en neogotische gebouwen uit deze periode worden dan voorzien van muurschilderingen geïnspireerd op middeleeuwse voorbeelden. Tegelijk groeit het bewustzijn dat contemporaine muurschilderkunst kan worden ingezet om een jonger generatie meer uitstraling te verlenen.³

---

² SAG, F210, *Zitting van de gemeenteraad van de stad Gent gedateerd op 9 juli 1861*. Locatie van de geciteerde brief: SAG, F210, *Brief aan Charles de Kerchove de Denterghem van Charles Rogier gedateerd op 14 december 1858*.

³ A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken (KADOC Artes 2)*, Leuven, 1998, pp. 19-21.

Dat idee vond haar oorsprong in Beieren, maar ook in andere delen van Duitsland, Frankrijk en Engeland werden dergelijke projecten uitgevoerd met de steun van de overheid.⁴

Rogier droomt ervan om de monumentale muurschilderkunst in ons land te lanceren. In 1842 reist hij naar München, de hoofdstad van het koninkrijk Beieren. Hij bestudeert er de projecten van koning Ludwig I van Beieren (1786-1868). Onder diens mecenaat worden tal van publieke gebouwen gedecoreerd met politieke programma's die de grootsheid van de jonge staat etaleren. De Duitse vorst doet hiervoor een beroep op de Nazareners, een groep Duitse schilders die streeft naar een nieuwe religieus-patriottische kunst en hierbij onder meer inspiratie put uit vroegrenaissancistische fresco's.⁵ Rogier is hiervan diep onder de indruk en is helemaal overtuigd om zijn droom te verwezenlijken. Aanvankelijk is er hiervoor in België weinig animo, onder meer omdat het land geen traditie zou hebben in monumentale muurschilderkunst, maar het draagvlak groeit gestaag. In 1850 volgt met de decoratie van het fronton van de Sint-Jacobskerk op de Coudenberg te Brussel door de historieschilder Jan Portaels (1818-1895) het eerste experiment.⁶

In 1857 begint Rogier aan zijn derde ambtstermijn als minister van Binnenlandse Zaken en komt de monumentale muurschilderkunst in een stroomversnelling terecht. Samen met de historieschilders Godfried Guffens (1823-1901) en Jan Swerts (1820-1879) organiseert hij in 1859 in Brussel een *Exposition de Cartons* van voornamelijk Beierse meesters in het genre, die als doel heeft het Belgische publiek te sensibiliseren en Belgische kunstenaars te inspireren.⁷ In 1860 maakt hij een aanzienlijk budget vrij om monumentale projecten te realiseren.⁸ Dit elan wordt verder gezet door zijn opvolger Alphonse Vandenpeereboom (1812-1884). In 1864 organiseert die in Brussel samen met de *Cercle artistique et littéraire de Bruxelles* een tweede *Exposition de Cartons*.⁹ Bovendien bewerkstelligt hij een aanzienlijke vermeerdering van de subsidies ter ondersteu-

⁴ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 81-82.

⁵ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 69-76.

⁶ J. Ogonovszky-Steffens, 'De monumentale opdrachten van Jean Portaels: een droom die niet uitkwam', *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 55 (2001) &, pp. 19-26.

⁷ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 183-190.

⁸ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 191-192.

⁹ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 209-212.

ning van de monumentale muurschilderkunst in 1862 en 1863.¹⁰ Tijdens deze gouden tijd worden er op initiatief van de overheid tal van contracten gesloten om openbare gebouwen in de hoofdstad en in regionale centra te verfraaien. Het project voor de Aula Academica is er een van.¹¹

1.1.2. De keuze van de kunstenaars

De schilders Victor Lagye en Louis De Taeye zien het levenslicht in Gent. Ze studeren tijdens dezelfde periode onder de historieschilder Théodore Canneel (1817-1892) aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van hun geboortestad.¹² Ook tijdens hun verdere carrière zullen hun wegen elkaar vaak kruisen.

Lagye ontvangt door toedoen van Henri Van der Haert (1790-1846), directeur van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Gent van 1841 tot 1846, een beurs om de droom van iedere jonge kunstenaar te realiseren: een reis naar Rome.¹³ Hij verblijft na een korte stop in Parijs van 1843 tot 1849 in Italië.¹⁴ Hij maakt er kennis met de grootmeesters van de renaissance, komt er in contact met Jan Portaels en neemt er deel aan de eerste expedities van de nationalistische strijder Giuseppe Garibaldi (1807-1882).¹⁵ Bij zijn terugkomst in België vestigt hij zich in Antwerpen, waar hij bevriend raakt met de historieschilder Henri Leys (1815-1869).¹⁶

De volgende jaren werkt Lagye onder de vleugels van de pioniers van de monumentale muurschilderkunst mee aan enkele vooraanstaande overheidsopdrachten: het fronton van de Sint-Jacobskerk op de Coudenberg (Brussel, 1850-1851) en de kapel van de broeders van de Christelijke Scholen (Brussel, 1851), onder leiding van Portaels;¹⁷ en het interieur van de Sint-Barbarakapel

¹⁰ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 192-193.

¹¹ A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken (KADOC Artes 2)*, Leuven, 1998, pp. 24-25.

¹² P. De Mont, 'Victor Lagije', *De Vlaemsche School*, 41 (1896) 1, p. 151; J. Du Jardin en J. Middelcer, *L'art flamand: Les artistes contemporains*, Brussel, 1899, p. 134.

¹³ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, p. 97.

¹⁴ J. Du Jardin en J. Middelcer, *L'art flamand: Les artistes contemporains*, Brussel, 1899, p. 134.

¹⁵ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, p. 97.

¹⁶ P. De Mont, 'Victor Lagije', *De Vlaemsche School*, 41 (1896) 1, p. 151.

¹⁷ J. Du Jardin en J. Middelcer, *L'art flamand: Les artistes contemporains*, Brussel, 1899, p. 135; J. Ogonovszky-Steffens, 'De monumentale opdrachten van Jean Portaels: een droom die niet uitkwam', *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 55 (2001) 8, pp. 21-23; O. Roelandts, *Les peintres décorateurs belges décédés depuis 1830*, Brussel, 1937, p. 20.

van de Sint-Annakerk (Gent, ca. 1852), onder leiding van Canneel.¹⁸ Daarnaast realiseert Lagye in nauwe samenwerking met de decoratieschilder Lucas Schaeffels (1824-1885) een monumentale triptiek in de zijbeuk van de Sint-Antoniuserkerk in Antwerpen (1854-1855)¹⁹ en werkt hij samen met De Taeye en de jonge historieschilder Albrecht De Vriendt (1843-1900) aan de decoratie van de eetzaal van het woonhuis van Henri Leys in Antwerpen (1859), onder diens leiding.²⁰

Lagye is in deze periode ook zeer actief als illustrator. Zijn opmerkelijkste werk is veruit *Constitution de la Belgique: édition illustrée* (1852), waarvoor hij in opdracht van minister Rogier verschillende allegorische voorstellingen tekent.²¹ Het werk kadert in dezelfde nationaliteitscultus als de artistieke monumentale projecten.

De Taeye reist na zijn studies aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Gent naar Duitsland. Hij voert in 1846 niet nader bepaalde decoratiewerken uit in Keulen.²² Nog datzelfde jaar keert hij terug naar België en vestigt zich in Antwerpen, waar hij wordt aangesteld als leerkracht *d'histoire, costumes et antiquités* aan de plaatselijke Koninklijke Academie voor Schone Kunsten; een ambt dat hij tot 1860 zal uitoefenen.²³

Naast zijn academische loopbaan stelt De Taeye in de jaren 1850 geregeld historie- en genrestukken tentoon op de driejaarlijkse salons van Gent, Brussel en Antwerpen. Zijn thans verloren gegane topstuk *La bataille de Poitiers* (1858), ook bekend als *La défaite des Sarassins par Charles Martel*, wordt uitvoerig bejubeld en besproken door de Gentse historicus Henri Guillaume Moke (1803-1862).²⁴

Hoewel Lagye aan het eind van de jaren 1850 een indrukwekkender palmares heeft opgebouwd op het vlak van monumentale muurschilderkunst én reeds in

¹⁸ *XXIe Salon Triennial. Notice des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, dessin, gravure, lithographie etc. d'artistes vivants*, Gent, 1850, p. 26.

¹⁹ 'De muurschildering der heeren Victor Lagye en Lukas Schaeffels in St.-Antoniuserkerk te Antwerpen', *De Vlaemsche School*, 1 (1855) 1, p.11; O. Roelandts, *Les peintres décorateurs belges décédés depuis 1830*, Brussel, 1937, pp. 20-21; J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 164-165.

²⁰ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, p. 278. De woning van Leys was internationaal bekend omwille van deze muurschilderingen en de rijke kunstcollectie die Leys verzameld had. Na de dood van Leys werd de woning gehandhaafd als museum (1869-1893) en bezocht door o.a. Vincent Van Gogh. Zie: J. Caluyn, *Henri Leys (1815-1869): zijn historische schilderkunst en zijn faam*, Leuven, 2000, n.p.

²¹ H. Brown, *Constitution de la Belgique: édition illustrée*, Brussel, 1852, n.p.

²² J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, p. 109.

²³ Koninklijke Academie der Schoone Kunsten van Antwerpen, *Jaarlijksch verslag*, Antwerpen, pp. 18-19.

²⁴ H. Moke, *La bataille de Poitiers. Notice sur le tableau de M. L. De Taeye*, Gent, s.d., pp. 1-16.

opdracht van Rogier heeft gewerkt, lijkt de opdracht voor de decoratie van de traphal van de Aula Academica in eerste instantie aan De Taeye te zijn toegekend geweest. De Gentse kunstcriticus Oscar Roelandts (1877-1950) schrijft hierover: “Louis De Taeye, remarqué par le ministre Rogier, fut chargé de la décoration des plafonds et des murs de l’escalier conduisant à la salle de promotion de l’Université gantoise. Le peintre (...) s’assura la coopération de Victor Lagye.”²⁵ Dit wordt onderschreven door het feit dat de eerste officiële communicatie met betrekking tot het project exclusief via De Taeye verloopt.²⁶

De keuze voor De Taeye kan worden verklaard door de lidmaatschappen van enkele sleutelfiguren van artistieke verenigingen onder de loep te nemen.

De Taeye is lid van de *Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* en van de *Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature d’Anvers*.²⁷ Hij ventileert er een uitgesproken reactionaire visie op de schilderkunst, die sterk aansluit op de destijds gangbare reactionaire opvattingen over de monumentale muurschilderkunst waarbij de iconografie primeert op de stijl.²⁸ Maar er is meer. De Taeye komt in deze eerste vereniging in contact met Louis Roelandt.²⁹ De architect van de Aula Academica heeft al jaren het idee om in het pronkjuweel van de Rijksuniversiteit Gent muurschilderingen te laten aanbrengen.³⁰ In 1826 maakt Joseph Denis Odevaere (1775-1830), de toenmalige hofschilder van koning Willem I van Oranje-Nassau, in zijn opdracht een iconografisch programma op.³¹ Dat blijft echter zonder gevolg.

Naast Roelandt zijn ook De Taeye’s vertrouweling Moke en de liberale duizendpoot Auguste Wagener (1829-1896) lid van de *Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand*. Zij doceren allen aan de Rijksuniversiteit Gent, net als de liberale vooruitgangsfilosof Gustave Callier (1819-1863), en zijn lid van de *Académie Royale de Belgique des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts* waar ze in

²⁵ O. Roelandts, *Les peintres décorateurs belges décédés depuis 1830*, Brussel, 1937, p. 34.

²⁶ SAG, F210, Diverse documenten uit de periode 1858-1862.

²⁷ *Comptes-rendus de quelques conférences, données à la Société Littéraire de Gand pendant l’année 1859*, Gent, 1859, n.p.; E. Dumoulin, *Compte rendu des travaux du congrès artistique d’Anvers*, Antwerpen, 1862, p. 178.

²⁸ ‘Société royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand. Congrès artistique et archéologique’, *Le Bien Public*, 23 september 1858, p. 2; E. Dumoulin, *Compte rendu des travaux du congrès artistique d’Anvers*, Antwerpen, 1862, p. 178.

²⁹ *Comptes-rendus de quelques conférences, données à la Société Littéraire de Gand pendant l’année 1859*, Gent, 1859, n.p.

³⁰ SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Nicaise De Keyser en Henri Leys gedateerd op 4 mei 1861*.

³¹ UG, Handschriftenzaal, Z1061-F010772, *Nota betreffende een iconografisch programma voor muurschilderingen in de Aula Academica gedateerd op oktober 1823*. Dit iconografische programma is inhoudelijk niet verwant aan het gerealiseerde iconografische programma.

contact staan met Charles Rogier.³² Moke en Wagener behoren zelfs tot de intimi van de minister en houden er een vriendschappelijke briefwisseling met hem op na.³³ Callier zetelt dan weer in de Gentse gemeenteraad als schepen van Schone Kunsten, een ambt dat na zijn dood verder uitgeoefend wordt door zijn jongere confrater Wagener.³⁴

Het lijkt dat er aldus een liberaal ons-kent-ons klimaat werd gevormd waarin het idee rijpte om, naar aanleiding van de op til staande subsidiemaatregelen van Rogier de muurschilderingen van de Aula Academica te realiseren.

1.2. *De concretisering van het project*

1.2.1. *Een moeizame start: De Taeye en Lagye aan het werk*

Op 30 januari 1860 leggen De Taeye en Lagye een conceptnota voor aan Rogier. Het algemene uitgangspunt is de wijsgerige ontwikkeling van de mensheid, die wordt verbeeld in twee gewelfschilderingen, vier supraporteschilderingen en acht muurschilderingen.³⁵ Op 6 maart 1861 stelt De Taeye voor om enkele ontwerp-tekeningen over te maken aan de stad Gent, die nog steeds aarzelt om definitief in te stemmen met het project.³⁶ Op 30 april 1861 worden deze tekeningen, waaronder zich hoogstwaarschijnlijk een aquarel bevindt die thans wordt bewaard in de handschriftenzaal van de Universiteit Gent (afb. 1), tentoongesteld in de Aula Academica.³⁷ Charles de Kerchove de Denterghem (1819-1882), de liberale burgemeester van de stad Gent, nodigt een 'speciale commissie' uit om haar mening te geven over de ontwerpen. Deze commissie bestaat uit de toonaangevende historieschilders Nicaise De Keyser (1813-1887) en Henri Leys (1815-1869) en de architect Alphonse Balat (1818-1895).³⁸ Zij zijn uiterst positief.³⁹

---

³² F. Varendonck, *Henri Moke (1803-1862): leven werk en gedachte wereld*, Gent, 1987, p. 86.

³³ RAB, I124-175, *Brief aan Charles Rogier van Henri Moke gedateerd op 2 april 1852*; RAB, I124-212, *Brief aan Charles Rogier van Auguste Wagener gedateerd op 20 november 1853*; RAB, I124-212, *Brief aan Charles Rogier van Auguste Wagener gedateerd op 7 maart 1857*.

³⁴ M. Reynebeau, *De Gentse universiteit als katalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)*, Gent, 1979, p. 12.

³⁵ SAG, F210, *Brief aan Charles Rogier van Louis De Taeye en Victor Lagye gedateerd op 30 januari 1860*.

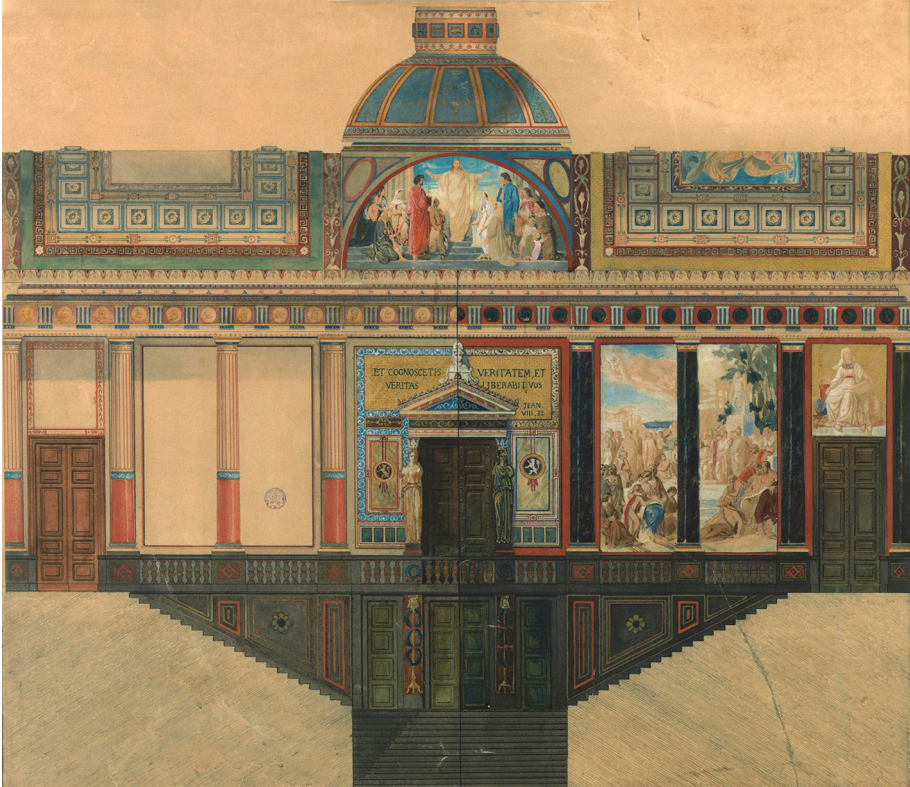
³⁶ SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Louis De Taeye gedateerd op 6 maart 1861*.

³⁷ Deze aquarel vertoont sterke gelijkenissen met de aquarel beschreven in: SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Louis De Taeye gedateerd op 6 maart 1861*.

³⁸ SAG, F210, *Brief aan Nicaise De Keyser, Henri Leys en Alphonse Balat van het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent gedateerd op 23 april 1861 (contemporaine kopie)*.

³⁹ SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Nicaise de Keyser en Henri Leys gedateerd op 4 mei 1861*.

Op 9 juli 1861 volgt dan ook een unanieme goedkeuring van het project door de Gentse gemeenteraad.⁴⁰

Afbeelding 1: Dwarsdoorsnede door de traphal van de Gentse Aula Academica – Aquarel door Louis De Taeye, ca. 1861 (Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.TEK.004726, © CC-BY-SA-4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>)

Op 1 januari 1861 wordt een officieel contract gesloten tussen Vandenpeereboom, de Kerchove de Denterghem, De Taeye en Lagye. De kunstenaars engageren zich om de muurschilderingen in de traphal van de Aula Academica te realiseren voor 1 januari 1869 voor de som van 80.000 frank. De staat zal 50.000 frank betalen en de stad Gent 30.000 frank.⁴¹ Op 4 januari 1862 nemen De Taeye en Lagye de Gentse decoratieschilder Jan De Vriendt (1810-1868) in

⁴⁰ SAG, F210, *Zitting van de gemeenteraad van de stad Gent gedateerd op 9 juli 1861.*

⁴¹ SAG, F210, *Contract tussen de minister van Binnenlandse Zaken, handelend in naam van de Belgische staat, de burgemeester van de stad Gent, handelend in naam van de gemeenteraad van de stad Gent en Louis De Taeye en Victor Lagye gedateerd op 1 januari 1862.*

onderaanneming voor decoratie- en verguldingswerken. Zij voorzien hiervoor de som van 18.948 frank.⁴² In maart 1868 overlijdt De Vriendt na een onfortuinlijke val van een stelling in de Aula Academica, waarna zijn werk wordt verder gezet door zijn zonen Albrecht en Juliaan.⁴³

De stad Gent stelt de stadsarchitect Adolphe Pauli (1820-1895) aan om de voortgang en de kwaliteit van de werken te bewaken.⁴⁴ De Belgische staat stelt zijn attaché Adolphe van Soust de Borckenfeldt (1824-1877) aan voor hetzelfde doel.⁴⁵ Tevergeefs. In het contract worden de voortgangstermijnen van het project niet gespecificeerd. De kunstenaars beginnen bijgevolg vrij ontspannen aan de opdracht waarna er al gauw gekissebis ontstaat over de bijzonder karige verloning. Ter referentie kan hier worden vermeld dat Leys' vergoeding voor de (niet gerealiseerde) muurschilderingen van de veel kleinere *salle académique* van de Université libre de Bruxelles begin 1860 op 300.000 frank wordt geraamd. Uiteraard dient in rekening gebracht dat Leys een grotere naamsbekendheid geniet maar het verschil is op zijn minst opmerkelijk te noemen.⁴⁶ Dit financiële probleem resulteert in oeverloos heen-en-weer geschrijf en de opmaak van talloze plannings en beloftes die niet worden nagekomen.⁴⁷ Uiteindelijk worden er door De Taeye en Lagye maar een beperkt aantal taferelen voltooid. Het betreft de gewelfschilderingen (1863), de supraporteschilderingen (1865-1867), en de muurschilderingen *De komst van het christendom* (1864), *De theocratie of Mozes het volk de tafelen van de wet aanbiedend* (1867), en *Griekenland of de filosofie* (1871) (cf. tabel 1).

1.2.2. Een tweede adem: Cluysenaar aan het werk

Op 1 juni 1872 geeft Lagye, die al geruime tijd gezondheidsproblemen voorwendt, door de toenemende spanningen zijn ontslag.⁴⁸ Er ontstaat vervolgens een spontane sollicitatiestrijd onder enkele historie- en genreschilders die zijn plaats willen innemen. Emile Wauters (1846-1933), Edmond van der Haeghen (1836-1919) en Frans Vinck (1827-1903) stellen zich achtereenvolgens kandi-

⁴² SAG, F210, *Contract tussen Louis De Taeye, Victor Lagye en Jan De Vriendt gedateerd op 4 december 1862.*

⁴³ Volksbelang, *Necrologie*, 4 april 1868, p. 1.

⁴⁴ SAG, F210, *Brief aan Adolphe Pauli van het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent gedateerd op 28 januari 1863.*

⁴⁵ SAG, F210, *Rapport van Adolphe van Soust de Borckenfeldt gedateerd op 5 maart 1864.*

⁴⁶ *Stad Gent Gemeentebulletijn*, Gent, 1870, p. 77.

⁴⁷ SAG, F210, *Diverse documenten uit de periode 1862-1872.*

⁴⁸ SAG, F210, *Brief aan Eudore Pirmez van Victor Lagye gedateerd op 1 juni 1872.*

	Schets	Karton	Ondertekening	Muurschildering
Hoofdaferefen				
Gewelfschilderingen				
<i>De wetenschap leidt de mens tot God</i>	?	?	?	1863 (DT)
<i>De wetten van het universum ondervraagd door de wetenschap</i>	?	mei 1863 (LG)	?	dec 1863 (LG)
Muurschilderingen				
<i>De theocratie of Mozes het volk de tafelen van de wet aanbiedend</i>	jun 1863 (DT)	mrt 1866 (DT)	jun 1866 (DT)	jul 1867 (DT)
<i>Griekenland of de filosofie</i>	1861 (DT)	mrt 1863 (DT)	?	1871 (DT)
<i>De eenmaking van het Romeinse Rijk of de uitroeiing van ...</i>	?	jun 1878 (CL)	aug 1878 (CL)	okt 1878 (CL)
<i>De komst van het christendom</i>	mei 1863 (LG)	?	mrt 1864 (LG)	dec 1864 (LG)
<i>De vestiging van het dogma van de Heilige Drievuldigheid</i>	?	aug 1875 (CL)	sep 1875 (CL)	okt 1875 (CL)
<i>De middeleeuwen of de strijd tussen het pausdom en het keizerrijk</i>	?	mrt 1876 (CL)	jul 1876 (CL)	1876 (CL)
<i>De reformatie en de renaissance</i>	?	apr 1874 (CL)	jul 1874 (CL)	okt 1874 (CL)
<i>De nieuwe tijd of de verklaring van de rechten van de mens</i>	?	jun 1879 (CL)	okt 1881 (CL)	okt 1881 (CL)
Neventaferelen (allegorische figuren)				
Supraporteschilderingen				
<i>De Wetenschap</i>	?	mrt 1864 (LG)	?	dec 1865 (LG)
<i>De Geneeskunde</i>	?	mrt 1864 (LG)	?	dec 1865 (LG)
<i>De (Letteren en) Wijsbegeerte</i>	?	?	?	1867 (DT)
<i>Het Recht</i>	?	?	?	1867 (DT)
Decoratie				
Decoratie koepel en gewelven	?	?	?	1862-1863 (DV)
Decoratie kroonlijst	?	?	?	1864 (DV)
Decoratie onderste delen	?	?	?	1865-1868 (DV)

Tabel 1: Overzicht van de realisatiedata van de muurschilderingen in de traphal van de Gentse Aula Academica gebaseerd op archiefdocumenten in het SAG (C11, F210) en het RAB (T004/02-2215). DT = De Taaeye, LG = Lagye, CL = Cluysenaar, DV = De Vriendt.

daat.⁴⁹ De kunstenaars beroepen zich in hun motivatiebrieven opmerkelijk genoeg niet op hun affiniteit met de monumentale muurschilderkunst maar op studiereizen die ze hebben gemaakt en medailles die ze hebben veroverd op salons voor ezelschilderkunst.⁵⁰

De staat en de stad Gent besluiten gezamenlijk om pas een opvolger voor Lagye aan te stellen na een bezoek aan het driejaarlijkse salon van Brussel, waar de drie gegadigden een selectie van hun werk zullen exposeren.⁵¹ Aanvankelijk valt hun keuze op Wauters, maar die is op dat moment reeds aan het onderhandelen met de stad Brussel over de realisatie van muurschilderingen in de traphal van de Brusselse stadhuis.⁵² Charles Delcour (1811-1889), de toenmalige katholieke minister van Binnenlandse Zaken, schuift bijgevolg de jonge Alfred Cluyse-

⁴⁹ SAG, F210, *Brief aan het gemeentebestuur van de stad Gent van Charles Delcour gedateerd op 12 juni 1872.*

⁵⁰ SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Edmond van der Haeghen gedateerd op 29 april 1872*; SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Frans Vinck gedateerd op 4 juni 1872.*

⁵¹ SAG, F210, *Brief aan Charles Delcour van het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent gedateerd op 17 juni 1872.*

⁵² SAG, F210, *Brief aan het gemeentebestuur van de stad Gent van Charles Delcour gedateerd op 17 december 1872.*

naar (1837-1902) naar voren die per direct beschikbaar is om de werken niet nog meer vertraging te doen oplopen.⁵³

Cluysenaar is een leerling van de neoclassicistische schilder François-Joseph Navez (1787-1869). Hij verblijft van 1857 tot 1861 in Parijs waar hij lessen volgt aan de *École des Beaux-Arts* en in het atelier van de historieschilder Léon Cogniet (1794-1880).⁵⁴ In 1861 krijgt hij door toedoen van zijn vader, de eclectische architect Jean-Pierre Cluysenaar (1811-1880) zijn eerste grote opdracht toegewezen: de decoratie van de – thans verwoeste – speelzaal van het door Cluysenaar ontworpen Kurhaus in het Duitse Bad Homburg von der Höhe.⁵⁵ Met het geld dat hij met deze opdracht verdient reist Cluysenaar enkele jaren door Duitsland en Italië om in 1865 terug neer te strijken in België.⁵⁶ Hij vestigt zich in Brussel en neemt vanaf dan bijna jaarlijks deel aan de driejaarlijkse salons. Hij oogst vooral veel bijval met de expressieve werken *De ruiters van de Apocalyps* (1866) en *Mazeppa* (1872), waarbij hij zich inspireert op Duitse voorbeelden. Zo is *De ruiters van de Apocalyps* gebaseerd op de gelijknamige – thans verwoeste – muurschildering van de Duitse Nazarener Peter von Cornelius (1783-1867) in de Dom van Berlijn.⁵⁷

Delcour maakt opmerkelijk genoeg geen enkele melding van Cluysenaars affiniteit met de monumentale muurschilderkunst, maar haalt wel diens successen op salons aan om zijn motivatie kracht bij te zetten.⁵⁸ Op 27 februari 1873 bespreekt de Gentse gemeenteraad het voorstel van Delcour en gaat ermee akkoord.⁵⁹

Op 25 oktober 1873 wordt een officieel contract gesloten tussen Delcour, de Kerchove de Denterghem en Cluysenaar. De kunstenaar engageert zich om Lagye's drie resterende tafereelen te realiseren voor de som van 45.000 frank. De staat zal twee derden betalen en de stad Gent een derde. De betalingsschijven worden ditmaal aan de voortgang van het project gekoppeld.⁶⁰

⁵³ SAG, F210, *Brief aan het gemeentebestuur van de stad Gent van Charles Delcour gedateerd op 17 december 1872*.

⁵⁴ E. De Taeye, *Les artistes belges contemporains: Leur vie, leurs oeuvres, leur place dans l'art*, Brussel, 191, p. 190.

⁵⁵ F. Cluysenaar, *Une famille d'Artistes, Les Cluysenaar*, Brussel, 1928, p. 136.

⁵⁶ E. De Taeye, *Les artistes belges contemporains: Leur vie, leurs oeuvres, leur place dans l'art*, Brussel, 191, p. 193.

⁵⁷ E. Solvay, 'Notice sur Jean-Alfred Cluysenaar, artiste peintre', *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 72 (1906), p. 67.

⁵⁸ SAG, F210, *Brief aan het gemeentebestuur van de stad Gent van Charles Delcour gedateerd op 17 december 1872*.

⁵⁹ SAG, F210, *Zitting van de gemeenteraad van de stad Gent gedateerd op 27 februari 1873*.

⁶⁰ SAG, F210, *Contract tussen de minister van Binnenlandse Zaken, handelend in de naam van de Belgische staat, de burgemeester van de stad Gent, handelend in de naam van de gemeenteraad van de stad Gent en Alfred Cluysenaar gedateerd op 25 oktober 1873*.

Het project begint eindelijk te floreren. Cluysenaars royale vergoeding (door zijn onderhandelingstalent weet hij de oorspronkelijk voorziene vergoeding van ca. 27.000 frank op te schroeven tot 45.000 frank) en zijn liefde voor de monumentale muurschilderkunst zorgen ervoor dat er per jaar netjes een tafereel wordt afgewerkt.⁶¹ Het betreft *De reformatie en de renaissance* (1874), *De vestiging van het dogma van de Heilige Drievuldigheid* (1875) en *De middeleeuwen of de strijd tussen het pausdom en het keizerrijk* (1876) (cf. tabel 1).

Op 4 januari 1877 geeft De Taeye, die al geruime tijd niet meer aan de muurschilderingen van de Aula Academica heeft gewerkt door zijn groeiende verantwoordelijkheden als directeur van de Academie van Leuven en als inspecteur van het tekenonderwijs in België, zijn ontslag.⁶² Zijn geringe verloning ten opzichte van zijn veel jongere collega speelt hierbij zeker een rol. Op 16 januari 1877 stelt Delcour voor aan de stad Gent om Cluysenaar ook het werk van De Taeye te laten voltooiën.⁶³ Op 15 februari 1877 gaat de stad Gent akkoord met dit voorstel.⁶⁴

Op 15 februari 1878 wordt opnieuw een officieel contract gesloten tussen Delcour, de Kerchove de Denterghem en Cluysenaar. De kunstenaar engageert zich ditmaal om De Taeye's twee resterende tafereelen te realiseren voor de som van 55.000 frank. De staat zal negen dertienden betalen en de stad Gent zal vier dertienden betalen. De betalingsschijven worden opnieuw aan de voortgang van het project gekoppeld.⁶⁵

Cluysenaars royale vergoeding (door zijn onderhandelingstalent weet hij de oorspronkelijke voorziene vergoeding van 45.000 frank nogmaals op te schroeven tot 55.000 frank) en zijn liefde voor de monumentale muurschilderkunst zorgen er opnieuw voor dat er nagenoeg jaarlijks een tafereel wordt afgewerkt.⁶⁶ Het betreft *De eenmaking van het Romeinse Rijk of de uitroeiing van het druïdisme* (1878) en *De nieuwe tijd of de verklaring van de rechten van de mens* (1881) (cf. tabel 1).

Cluysenaar schildert vaak kopieën en varianten op doek van zijn werken voor de Aula Academica. Deze worden tentoongesteld op salons in binnen- en bui-

⁶¹ SAG, F210, *Brief aan Charles Delcour van Alfred Cluysenaar gedateerd op 18 maart 1873.*

⁶² RAB, T004/02-2215, *Brief aan Charles Delcour van Louis De Taeye gedateerd op 4 januari 1877.*

⁶³ RAB, T004/02-2215, *Brief aan het gemeentebestuur van de stad Gent van Charles Delcour gedateerd op 16 januari 1877.*

⁶⁴ RAB, T004/02-2215, *Brief aan Charles Delcour van het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent gedateerd op 15 februari 1877.*

⁶⁵ RAB, T004/02-2215, *Contract tussen de minister van Binnenlandse Zaken, handelend in de naam van de Belgische staat, de burgemeester van de stad Gent, handelend in de naam van de gemeenteraad van de stad Gent en Alfred Cluysenaar gedateerd op 15 februari 1878.*

⁶⁶ RAB, T004/02-2215, *Brief aan Charles Delcour van Alfred Cluysenaar gedateerd op 27 februari 1877.*

tenland. Vooral zijn variant van *De middeleeuwen of de strijd tussen het pausdom en het keizerrijk* (1876), beter gekend als *Te Canossa* (ca. 1880), oogst veel bijval op de *Exposition Historique de l'Art Belge et du Musée Moderne de Bruxelles* (1880) en op het driejaarlijks salon van Brussel (1881).⁶⁷

1.3. *De receptie van het project*

Ondanks deze tweede adem eindigt dit eens zo groots opgezette project in mineur. Een officiële inhuldiging blijft uit. Wanneer de muurschilderingen eindelijk worden voltooid is de monumentale muurschilderkunst in ons land al lang op haar teruggang. De royale budgetten staan zelfs binnen de liberale partij onder druk, de liberale iconografie mist raakpunten met de katholieke maatschappij en de archaische iconografie en stijl krijgen steeds meer kritiek uit de kunstwereld te verwerken.

Een bijkomende treurige noot is dat de muurschilderingen amper vijftien jaar na hun voltooiing al onderhevig zijn aan degradatie door vochtproblemen. De initiële plannen om Cluysenaar zijn eigen werk te laten restaureren worden opgeborgen.⁶⁸ Anno 2016 is er weinig veranderd. Het vocht sijpelt nog steeds binnen en de muurschilderingen wachten nog steeds op het initiatief om een broodnodige restauratie – waarvoor de Universiteit Gent in 2008 een vooronderzoek liet uitvoeren – door te voeren.⁶⁹

2. Iconografie

2.1. *Het concept*

De Taeye en Lagye stellen met behulp van de liberale vooruitgangsfilosof Gustave Callier (1819-1863) en de historicus Henri Guillaume Moke (1803-1862) een iconografisch programma op dat naadloos aansluit bij de functie van het gebouw. Ze kiezen ervoor om de Aula Academica, een majestueuze tempel van de rede, te decoreren met scharniermomenten uit de westerse beschavingsgeschiedenis waarbij de rede zich steeds meer losmaakt van het geloof, wat uit-

---

⁶⁷ F.G. Dumas, *Catalogue illustré de l'Exposition Historique de l'Art Belge et du Musée Moderne*, Brussel, 1880, p. 123; *Exposition générale des Beaux-Arts 1881: Catalogue explicatif*, Brussel, 1881, p. 39.

⁶⁸ RAB, T004/02-2215, *Brief van Leon De Bruyn aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent gedateerd op 20 januari 1898*.

⁶⁹ PRC, *Vooronderzoek en fixatie muurschilderingen*, Lochristi, 2009, pp. 1-183.

eindelijk resulteert in de vestiging van een liberaal bestuur en een liberale maatschappij (met een dito universiteit).⁷⁰

Ze beantwoorden hiermee aan de uitdrukkelijke vraag van Rogier om de ‘vorm’ van de muurschilderingen de functie van het gebouw te laten volgen.⁷¹ Dit verzoek sluit aan bij de algemene tendenzen in de 19de-eeuwse muurschilderkunst, waarbij inspiratie wordt geput uit het regionale en nationale verleden om de functie van de dragers te verbeelden.⁷² Denk bijvoorbeeld aan de muurschilderingen van Guffens en Swerts voor de Kamer van Koophandel van de Antwerpse Oude Beurs met taferelen uit het handelsverleden van de stad (1855-1858) en de nooit gerealiseerde muurschilderingen van Leys voor de *salle académique* van de Université libre de Bruxelles met taferelen uit de strijd die onze voorvaders moesten leveren om moderne (liberale) vrijheden te verwerven (1866). Ook in het buitenland ziet men gelijkaardige tendenzen. Denk bijvoorbeeld aan de muurschilderingen van de Franse historieschilder François Flameng (1856-1923) voor het peristilium van de Sorbonne met taferelen uit de ontstaansgeschiedenis van de Parijse alma mater (1887-1889).⁷³

In de Aula Academica wijkt men af van deze tendenzen door geen taferelen uit het regionale of nationale verleden te verbeelden, maar taferelen uit de westerse beschavingsgeschiedenis die geconcipieerd zijn naar buitenlandse voorbeelden, zoals onder 2.2. *De inspiratiebronnen* zal blijken. Ruim dertig eeuwen westerse beschavingsgeschiedenis culminereren er met Cluysenaars *De nieuwe tijd of de verklaring van de rechten van de mens* (1881), niet in de Belgische revolutie en de stichting van een liberale onafhankelijke staat, maar in de Franse Revolutie en de stichting van de Franse Republiek, waar een weids wapperende tricolore het volk aanvoert. Het is duidelijk dat de twee voornaamste ideologieën in het jonge België, het liberalisme en het patriottisme, hier met elkaar in de knoop komen. Het Belgisch liberalisme spiegelt zich dusdanig aan haar grote voorbeelden dat ze haar eigen culturele identiteit uit het oog verliest, terwijl de monumentale muurschilderkunst net tot doel had een eigen culturele identiteit te promoten.

⁷⁰ P. Voituron, *Achèvement des peintures murales de l'université*, Gent, 1873, pp. 4-5.

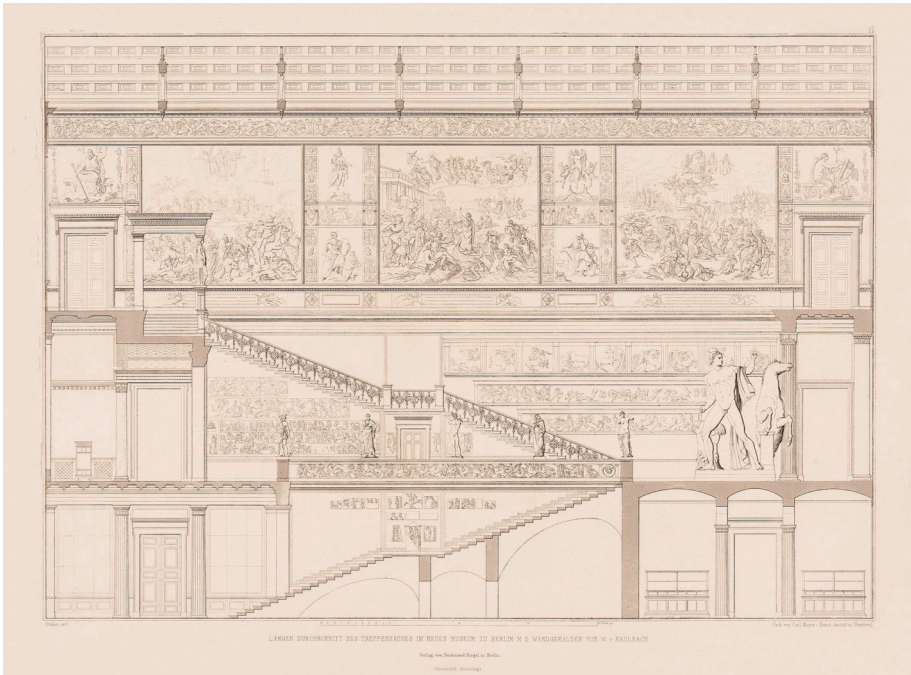
⁷¹ SAG, F210, *Brief aan Charles Rogier van Louis De Taeye en Victor Lagye gedateerd op 30 januari 1860*; SAG, F210, *Brief aan Eudore Pirmez van Louis De Taeye gedateerd op 19 december 1868 (contemporaine kopie)*.

⁷² J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 301-310.

⁷³ J. Ogonovszky-Steffens, *Le projet de décoration de l'ancienne aula de l'ULB*, in A. Kurgan en A. Mingelgrün (eds.), *Rops – Decoster. Une jeunesse à l'Université libre de Bruxelles*, Brussel, 1996, pp. 309-339; J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, pp. 169-174; C. Hottin, *La Sorbonne, lieu de mémoires*, Parijs, 1999, pp. 125-133.

2.2. De inspiratiebronnen

De inspiratiebronnen voor het decor van de Aula Academica werden nooit eerder bestudeerd. Nu is gebleken dat het Gentse viertal zich bij het opstellen van het iconografische programma sterk gebaseerd heeft op de cyclus muurschilderingen die de Beierse hofschilder Wilhelm von Kaulbach (1805-1874) op verzoek van koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen (1795-1861) ontwierp voor de traphal van het Neues Museum te Berlijn (afb. 2).⁷⁴

Afbeelding 2: Dwarsdoorsnede door de traphal van het Berlijnse Neues Museum – Plano door Friedrich August Stüler, 1853 (Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, Nr. 5388.25, Publiek domein).

Deze cyclus, waarbij de scenografisch-chronologisch geordende taferelen de culminatie van de westerse beschavingsgeschiedenis in de Germaanse suprematie verbeelden, zou uiteindelijk uitgroeien tot een van de meest omvangrijke en bejubelde cycli uit de 19de-eeuwse muurschilderkunst. Von Kaulbachs kartons

⁷⁴ Meer lezen over de ontstaansgeschiedenis van von Kaulbachs muurschilderingen kan in: A. Menke-Schwinghammer, *Weltgeschichte als Nationalepos*, Berlijn, 1994, pp. 13-23.

voor dit magnum opus maken een ‘triomftocht’ door West-Europa en Noord-Amerika en krijgen heel wat navolging.⁷⁵ Zo wordt de Franse historieschilder Paul Chenavard (1807-1895) geïnspireerd tot het ontwerpen van de – nooit gerealiseerde – cyclus *La palingénésie sociale* (1848-1858) voor het Pantheon te Parijs en de Hongaarse componist Franz Liszt (1811-1892) tot het componeren van het symfonische gedicht *Die Hunnenschlacht* (1857).⁷⁶ Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt het Neues Museum zwaar gebombardeerd en von Kaulbachs muurschilderingen onherroepelijk verwoest.⁷⁷ Daarmee valt het doek definitief over dit wereldvermaarde ensemble.

De Taeye, Lagye, Callier en Moke hebben waarschijnlijk besloten om de muurschilderingen van de Aula Academica te modelleren naar von Kaulbachs model nadat diens kartons werden tentoongesteld in België. De realisatie- en tentoonstellingsdata vallen namelijk precies samen met cruciale ontwikkelingen binnen het project (cf. tabel 2).

In 1859 wordt het kleine karton van *Homer und die Griechen* (1849) tentoongesteld op de door minister Rogier georganiseerde *Exposition de Cartons* te Brussel.⁷⁸ Enkele maanden later maken De Taeye en Lagye hun eerste conceptnota op.⁷⁹ Het totaalconcept is duidelijk ontleend aan von Kaulbachs cyclus en ook enkele taferelen zijn sterk op die van von Kaulbach geënt. Dit komt nog duidelijker naar voren in de eerste ontwerptekeningen die de kunstenaars maken.⁸⁰ Zo is De Taeye’s *Griekenland of de filosofie* (1861) duidelijk gebaseerd op het tentoongestelde karton, zoals verder besproken wordt onder 2.3.3. *De muurschilderingen*, en de in De Taeye’s aquarel verwerkte miniatuur van Lagye’s *De komst*

⁷⁵ Een aantal kartons worden tentoongesteld in het KMSK te Brussel (1853), op de eerste *Exposition de Cartons* te Brussel (1859), op de tweede *Exposition de Cartons* te Brussel (1864), op wereldtentoonstelling van Parijs (1867) en op een exclusieve tentoonstelling in New York (1869). Zie respectievelijk: L’Indépendance Belge, *Nouvelles des arts, des sciences et de la littérature*, 21 oktober 1853, pp. 1-2; *Exposition de Cartons: Note explicative*, Brussel, 1859, pp. 21-22; *Exposition de Cartons organisée par la Société du Cercle Artistique et Littéraire avec le concours et sous le patronage du gouvernement: Note explicative*, Brussel, 1864, pp. 22-25; F. Walker, ‘Wilhelm von Kaulbach’, *The Aldine, The Art Journal of America*, 7 (1875) 1, p. 114.

⁷⁶ Er zijn duidelijke parallellen te trekken tussen Chenavards iconografische programma dat uitvoerig beschreven wordt in: T. Gautier, *L’art moderne*, Parijs, 1856, pp. 13-94 en von Kaulbachs iconografische programma dat uitvoerig beschreven wordt in: A. Menke-Schwinghammer, *Weltgeschichte als Nationalepos*, Berlin, 1994, pp. 25-141; T. Hoch, *Franz Liszts “Hunnenschlacht”: Entstehung, sinfonische Dichtung und musikalische Darstellung*, s.l., 2016, p. 1.

⁷⁷ M. Minkels, *Die Stifer des Neuen Museums: Friedrich Wilhelm IV von Preussen und Elisabeth von Baieren*, Norderstedt, 2011, pp. 538-539.

⁷⁸ *Exposition de Cartons: Note explicative*, Brussel, 1859, pp. 21-22.

⁷⁹ SAG, F210, *Brief aan Charles Rogier van Louis De Taeye en Victor Lagye gedateerd op 30 januari 1860*.

⁸⁰ De ontwerptekeningen worden beschreven in: SAG, F210, *Brief aan het college van burgemeester en schepenen van de stad Gent van Louis De Taeye gedateerd op 6 maart 1861*. Een plano van *Griekenland of de filosofie* wordt bewaard in: KBR, Prentenkabinet, S.II.51846, *La Grèce ou la philosophie*. De overzichts-aquarel wordt bewaard in: UG, Handschriftenzaal, CC-BY-SA-4, *Gouache Lodewijk Jan De Taeye*.

	Klein karton	Groot karton	Muurschildering
Hoofdafereelen			
Der Babelthurm	1844	1847	1847-1848
Homer und die Griechen	1849	1850-1852	1852-1853
Die Zerstörung Jerusalems	1839-1841	1846	1849-1851
Die Hunnenschlacht	1834	1836-1837	1854-1855
Die Kreuzfahrer	1846-1847	1852-1856	1856-1857
Das Zeitalter der Reformation	1859	1860-1862	1863-1864
Neventaferelen (allegorische en historische figuren)			
Cultuurmachten			
Die Sage	?	1850	1851
Die Geschichte	?	1850	1851
Die Wissenschaft	?	1853	1855-1856
Die Poesie	?	1856	1864
Landenpersonificaties			
Isis	?	1850-1852	1852
Venus	?	1850-1852	1852
Italien (Roma)	?	1850-1853	1865
Deutschland (Germania)	?	1864-1865	1865
Machthebbers			
Moses	?	1849	1851
Solon	?	1849	1851
Karl der Grosse	?	1852	1863
Friedrich der Grosse	?	1852-1853	1863
Kunstenpersonificaties			
Die Architectur	?	1854	1854-1856
Die Bildhauerkunst	?	1854	1854-1856
Die Malerei	?	1855-1856	1854-1856
Die Kupferstecherkunst	?	1855-1856	1857

Tabel 2: Overzicht van de realisatiedata van de muurschilderingen in de traphal van Berlijnse Neues Museum gebaseerd op A. Menke-Schwinghammers 'Weltgeschichte als Nationalepos'.⁸¹

van het christendom (1861) (cf. afb. 1) vertoont enkele opmerkelijke gelijkenissen met *Jerusalem* (1847-1855), een van de vier voorstellingen die de Pruisische schilder Eduard Daeye (1805-1883) aanbracht in de zuidelijke rotonde van het Neues Museum. Dit suggereert dat de kunstenaars verder onderzoek naar deze cyclus verricht hebben. Deze hypothese wordt gesterkt door het feit dat De Taeye voor de realisatie van zijn tweede tafereel, *De theocratie of Mozes het volk de tafelen van de wet aanbiedend* (1867), opnieuw inspiratie put uit von Kaulbachs magnum opus, namelijk diens voorstelling van de machthebber *Moses* (1851). Of de kunstenaars ook daadwerkelijk het Neues Museum te Berlijn bezochten viel helaas niet te achterhalen.

In 1864 wordt het kleine karton van *Das Zeitalter der Reformation* (1859) tentoongesteld op de door Vandenpeereboom georganiseerde *Exposition de Cartons* te Brussel.⁸² Cluysenaar volgt het voorbeeld van De Taeye en baseert

⁸¹ A. Menke-Schwinghammer, *Weltgeschichte als Nationalepos*, Berlijn, 1994, pp. 26-110.

⁸² *Exposition de Cartons organisée par la Société du Cercle Artistique et Littéraire avec le concours et sous le patronage du gouvernement: Note explicative*, Brussel, 1864, pp. 22-25.

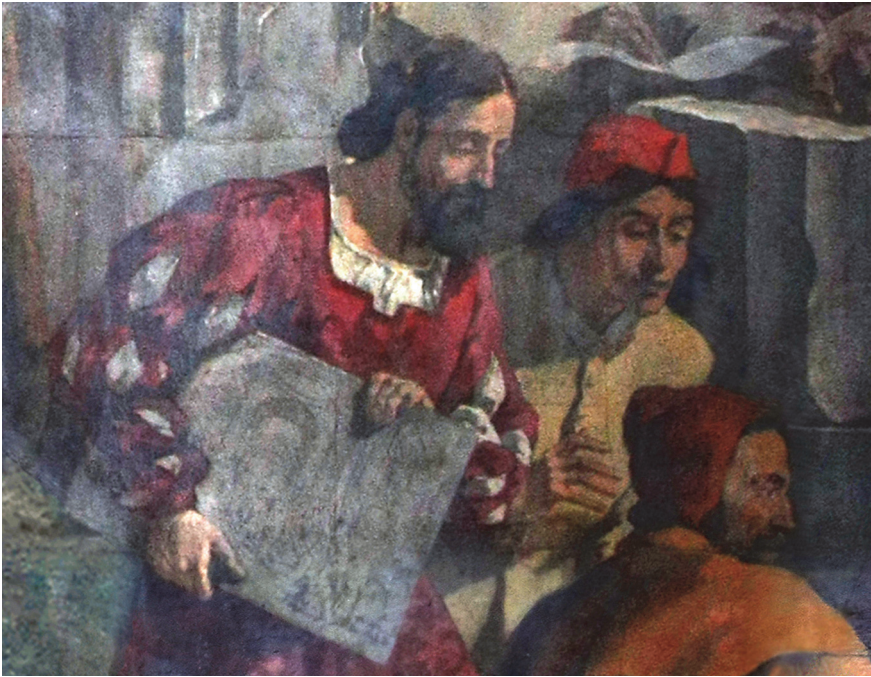
ook *De reformatie en de renaissance* (1874) op het tentoongestelde karton, zoals verder besproken wordt onder 2.3.3. *De muurschilderingen*.

Maar er is meer aan de hand. Bij het aandachtig kijken naar von Kaulbachs *Das Zeitalter der Reformation* en Cluysenaars *De reformatie en de renaissance* is duidelijk dat de gerenommeerde renaissanceschilder Rafaël Sanzio (1483-1520) op beide taferelen nonchalant een tekening van zijn meesterwerk *De school van Athene* (1509-1510) vasthoudt (afb. 3 en afb. 4). Dit maakt meteen duidelijk dat Rafaël voor hen een groot voorbeeld was.

Rafaël hanteert bij *De school van Athene* een baanbrekend concept. Hij offert de chronologische waarheid op om de geest van het onderwerp aanschouwelijk te maken. Hij groepeerde verschillende personages die thematisch verwant zijn, maar die elkaar nooit ontmoet kunnen hebben. Ook von Kaulbach, Cluysenaar én De Taeye kiezen bij respectievelijk *Das Zeitalter der Reformation*, *De reformatie en de renaissance* en *Griekenland of de filosofie* niet voor een historische momentopname maar voor een thematische ‘collage’.

Afbeelding 3: *Das Zeitalter der Reformation* – Kopergravure door Gustav Eilers naar Wilhelm von Kaulbach, 1868 (Detail) (Wikimedia Commons, Publiek domein).

Afbeelding 4: *De reformatie en de renaissance* – Fresco door Alfred Cluysenaar, 1874 (Detail)
(Foto door Sofie Marchand, 2016).

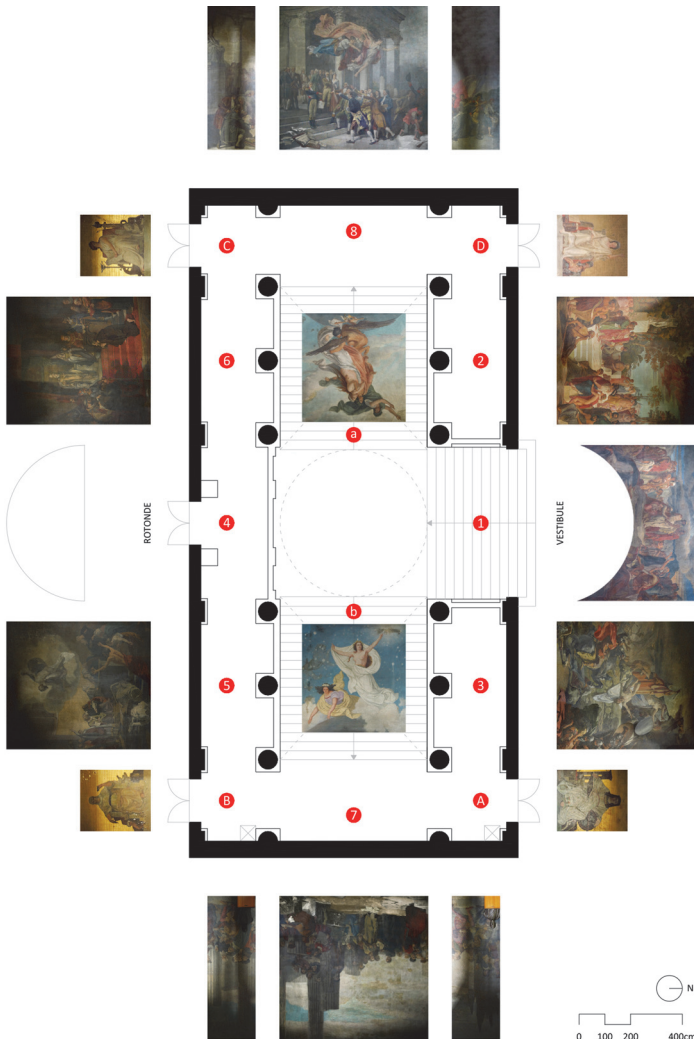
2.3. *De taferelen*

Het is aangewezen om bij het lezen van onderstaande paragrafen het grondplan van de traphal van de Gentse Aula Academica met lokalisatie van de muurschilderingen (afb. 5) ter hand te nemen.

2.3.1. *De gewelfschilderingen*

In het oostelijke tongewelf bevindt zich Lagye's *De wetten van het universum ondervraagd door de Wetenschap* (1863). In het westelijk tongewelf bevindt zich De Taeye's *De Wetenschap leidt de mens tot God* (1863). In de oostelijke vleugel van de traphal bevinden zich tevens andere taferelen die refereren aan de genese van de exacte wetenschap en in de westelijke vleugel van de traphal bevinden zich tevens andere taferelen die refereren aan de genese van de ideale wetenschap of de filosofie, zoals de supraporteschilderingen.

Lagye en De Taeye bouwen deze gewelfschilderingen op rond de tweespalt én de verzoening tussen rede en geloof. Op het eerste tafereel spooft de exacte

Afbeelding 5: Grondplan van de traphal van de Gentse Aula Academica met lokalisatie van de muurschilderingen (Grondplan, fotomontage en foto's door Sofie Marchand, 2016).

Legende: Gewelnschilderingen: (a) *De Wetenschap leidt de mens tot God* (De Taeye, 1863), (b) *De wetten van het universum ondervraagd door de Wetenschap* (Lagye, 1863);
 Supraporteschilderingen: (A) *De Wetenschap* (Lagye, 1865), (B) *De Geneeskunde* (Lagye, 1865),
 (C) *De (Letteren en) Wijsbegeerte* (De Taeye, 1867), (D) *Het Recht* (De Taeye, 1867);
 Muurschilderingen: (1) *De theocratie of Mozes het volk de tafelen van de wet aanbiedend* (De Taeye, 1867), (2) *Griekenland of de filosofie* (De Taeye, 1871), (3) *De eenmaking van het Romeinse Rijk of de uitroeiing van het druidisme* (Cluysenaar, 1878), (4) *De komst van het christendom* (Lagye, 1864, niet bewaard), (5) *De vestiging van het dogma van de Heilige Drieuldigheid* (Cluysenaar, 1875),
 (6) *De middeleeuwen of de strijd tussen het pausdom en het keizerrijk* (Cluysenaar, 1876), (7) *De reformatie en de renaissance* (Cluysenaar, 1874), (8) *De nieuwe tijd of de verklaring van de rechten van de mens* (Cluysenaar, 1881).

wetenschap de mens ertoe aan om het goddelijke te bevragen, op het tweede tafereel spoort de ideale wetenschap of filosofie de mens ertoe aan om het goddelijke te omarmen. Samen vormen ze een soort ouroubourosconcept dat beter verklaard kan worden aan de hand van een in de tafereelen verwerkt voorbeeld. De sterrenbeelden symboliseren mogelijks zowel de overwinning van de rede op het geloof door het systematisch ordenen van de goddelijke schepping, als van het geloof op de rede door het spiritueel invullen van de aldus gecreëerde systematiek; waarna deze opnieuw bevraagd en gemystificeerd kan worden.

2.3.2. *De supraporteschilderingen*

Deze reeks begint op de noordwand die de vestibule van de traphal scheidt. Eerst komt Lagye's *De Wetenschap* (1865) getooid als een Egyptische dame; in wijzerzin gevolgd door Lagye's *De Geneeskunde* (1865) getooid als een Arabische dame, De Taeye's *De (Letteren en) Wijsbegeerte* (1867) getooid als een Grieks-Romeinse dame en De Taeye's *Het Recht* (1867) getooid als een Romeinse dame.

Lagye en De Taeye koppelen met deze supraporteschilderingen telkens een cultuurvolk aan de geboorte van een universitaire discipline. Door de chronologische rangschikking suggereren ze een bepaalde hiërarchie. Hoewel de cultuurvolkeren zich telkens bevinden in de windstreken waar ze vandaan komen, lijkt het niet toevallig dat de culminatie van ruim dertig eeuwen beschavingsgeschiedenis zich in het westen bevindt.

2.3.3. *De muurschilderingen*

Deze reeks begint eveneens op de noordwand die de vestibule van de traphal scheidt. Eerst komt De Taeye's centrale tafereel *De theocratie of Mozes het volk de tafelen van de wet aanbiedend* (1867). Daarna volgt De Taeye's tafereel links daarvan, *Griekenland of de filosofie* (1871), en Cluysenaars tafereel rechts daarvan, *De eenmaking van het Romeinse Rijk of de uitroeijing van het druïdisme* (1878). De reeks zet haar verhaal verder op de zuidwand die de traphal van de rotonde scheidt. Eerst komt Lagye's centrale – thans verdwenen – tafereel *De komst van het christendom* (1864).⁸³ Daarna volgt Cluysenaars tafereel links daar-

⁸³ De handschriftenzaal van de Universiteit Gent beschikt over een reeks zwart-wit foto's van de muurschilderingen van de Aula Academica. Deze kunnen, gezien een opschrift op de achterzijde van een van de foto's, vermoedelijk tijdens het interbellum worden gedateerd. Een foto van *De komst van het christendom* ontbreekt. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat dit tafereel reeds voor het interbellum werd overschilderd. Zie: UG, Handschriftenzaal, BIB.FOT.000044.

van, *De vestiging van het dogma van de Heilige Drievuldigheid* (1875), en Cluysenaars tafereel rechts daarvan, *De middeleeuwen of de strijd tussen het pausdom en het keizerrijk* (1876). Tenslotte volgen Cluysenaars tafereelen aan de uiteinden van de trapvleugels. Eerst de oostzijde met *De reformatie en de renaissance* (1874), dan de westzijde met *De nieuwe tijd of de verklaring van de rechten van de mens* (1881).

De scenografisch-chronologische schikking brengt met zich mee dat men bij het betreden van de Aula Academica drie fasen uit de westerse beschavingsgeschiedenis doorloopt: de oudheid, de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Hierbij focust men op cyclische shifts tussen de katholieke en de liberale hegemonie, waarna de liberale hegemonie definitief zegeviert en een wegwijzer voor de toekomst vormt. Ook hier lijkt het niet toevallig dat de culminatie van ruim dertig eeuwen cultuurgeschiedenis zich in het westen bevindt.

Hieronder worden twee tafereelen in detail besproken. De keuze hiervan wordt gerechtvaardigd door hun sterke relatie met von Kaulbachs tafereelen en hun uitgesproken vrijzinnige karakter.

Griekenland of de filosofie (De Taeye, 1871)

Deze voorstelling is sterk schatplichtig aan von Kaulbachs *Homer und die Griechen* (afb. 6). Hoewel von Kaulbach zijn tafereel opbouwt rond de roemrijke Griekse dichter Homeros (ca. 800-750 v.C.) en De Taeye rond de revolutionaire filosoof Socrates (ca. 469-399 v.C.) zijn er heel wat parallellen te trekken.

Von Kaulbachs tafereel verbeeldt een verschuiving van oude mythologische waarden naar nieuwe intellectuele en artistieke waarden. Het voorplan verbeeldt in hoofdzaak de aardse omwenteling. Het achterplan met de godenwereld vormt een metafysische reflexie hierop. Het middelplan verbeeldt de confrontatie tussen beide werelden aan de hand van een bacchanale rondedans.

Homeros bevindt zich in het middelpunt van de scene. Hij komt, vergezeld door een sibille van de oude godenwereld gevaren. Hun prauw wordt omringd door de nereïden en Leda, die behaagd wordt door een zwaan. Homeros verkondigt plechtig een interpretatie van het woord van de goden aan een nieuwe orde dichters, kunstenaars en mecenasen die door hem geïnspireerd worden. Bij de dichters zijn onder andere de tragediedichters Aeschylus (ca. 525-456 v.C.), Sophocles (496-406 v.C.), Euripides (ca. 480-406 v.C.) en de 'tiende muze' Sappho (ca. 630-570 v.C.) herkenbaar. Bij de kunstenaars zijn onder andere de architect Mnesikles (5de eeuw v.C.) en de legendarische schilder en beeldhouwer Phidias (onbekend-432 v.C.) te onderscheiden. Zij werken beiden aan hun meesterwerk.

Zo houdt Mnesikles een grondplan van de Propyleeën vast en beitel Phidias naast het Parthenon ijverig verder aan het beeld van Athena Promachos. Bij de mecenasen is Pericles (495-429 v.C.) te onderscheiden. Deze staatsman regeerde tijdens de ‘Gouden eeuw van Athene’ en gaf opdracht tot het bouwen van de Propyleeën. Hij zit op een fragment van een Dorische zuil en aait over de bol van zijn neefje en opvolger Alcibiades (450-404 v.C.).⁸⁴

In de hemel trekt een stoet goden voorbij. De wolkenwagen met de Olympische goden wordt voorbij gesneld door de negen muzen, de drie gratiën en de oergod Eros – de god van de universele liefde. Dit symboliseert naar alle waarschijnlijkheid de overgang van het oude polytheïsme naar het nieuwe monotheïsme.

Abbeelding 6: *Homer und die Griechen* – Kopergravure door Gustav Eilers naar Wilhelm von Kaulbach, 1869 (Wikimedia Commons, Publiek domein).

⁸⁴ A. Menke-Schwinghammer, *Weltgeschichte als Nationalepos*, Berlijn, 1994, pp. 30-32; M. Minkels, *Die Stifter des Neuen Museums: Friedrich Wilhelm IV von Preussen und Elisabeth von Bayern*, Norderstedt, 2011, pp. 269-272.

De Taeye's tafereel (afb. 7) verbeeldt eveneens een verschuiving van oude mythologische waarden naar nieuwe intellectuele en artistieke waarden. Ook hier verbeeldt het voorplan de aardse omwenteling en vormt het achterplan met de godenwereld een metafysische reflexie hierop. Op een voorstudie voor dit tafereel werkt hij zelfs een middenplan uit waar de confrontatie tussen beide werelden wordt voorgesteld aan de hand van een bacchanale rondedans; naar analogie met von Kaulbach.⁸⁵ Daarnaast hanteert hij dezelfde setting aan de voet van de Acropolis, neemt hij heel wat personages over en kopieert hij specifieke poses en karakteristieke fysiologische trekjes van von Kaulbach.

Socrates bevindt zich in het middelpunt van de scene. Zijn denken veroorzaakt een fundamentele breuk met zijn voorgangers. Onder Socrates groeit het filosofische denken voor het eerst uit tot een kritische autonome reflexie met "ik weet slechts een ding: dat ik niets weet" als credo. De impact van Socrates' denken wordt mogelijks nog groter door zijn tragische dood met de gifbeker die legendarische proporties zal aannemen. Het tafereel is naar alle waarschijnlijkheid zowel een voorafspiegeling van de verschillende scholen die aan zijn leer zullen ontspruiten, als een verstilde momentopname van zijn beschuldiging.

Rondom Socrates zijn de Eretrische School afgebeeld, gesticht door Phaedo van Elis (5de eeuw v.C.), de Platoonse School, gesticht door Plato (ca. 427-347 v.C.), de Peripatetische School, gesticht door Aristoteles (384-322 v.C.), de Cynische School gesticht door Antisthenes (ca. 445-365 v.C.), de Cyreense School, gesticht door Aristippos van Cyrene (ca.435-355 v.C.), de Epicurische School, gesticht door Epicurus (341-270 v.C.), de Megarische School, gesticht door Euclides van Megara (ca. 435-365 v.C.); en enkele niet-filosofische volgelingen, zoals Pericles en Alcibiades.⁸⁶ Aristippos van Cyrene, zijn dochter Arete (ca. 400-330 v.C.) en zijn kleinzoon Aristippos de Jongere (4de eeuw v.C.) zijn duidelijk gemodelleerd naar von Kaulbach's Pericles en Alcibiades. Uiterst links staan Socrates' aanklagers Meletus (5de-4de eeuw v.C.) en Anitus (5de-4de eeuw v.C.).

In de linkerbovenhoek slaan de twaalf Olympische goden op de vlucht voor de nieuwe kritische leer. Zeus, Ares en Poseidon richten respectievelijk hun bliksemschicht, lans en drietand op het beeld van Eros Farnese. Hiermee symboliseert De Taeye eveneens de overgang van het oude polytheïsme naar het nieuwe monotheïsme.

⁸⁵ KBR, Prentenkabinet, S.II.51846, *La Grèce ou la philosophie*.

⁸⁶ De aanwezigheid van enkele van deze personages wordt vermeld in: *Exposition de Cartons organisée par la Société du Cercle Artistique et Littéraire avec le concours et sous le patronage du gouvernement: Note explicative*, Brussel, 1864, pp. 49-50.

Afbeelding 7: *Griekenland of de filosofie* – Wasserglas-fresco door Louis De Taeye, 1871
(Fotomontage en foto door Sofie Marchand, 2016).

Legende: Socrates en zijn leerlingen: (1) Socrates, (2) Phaedo van Elis, (3) Xenophon, (4) Plato, (5) Aristoteles, (6) Alexander de Grote; dichters en redenaars: (7) Sophocles?, (8) Euripides?; Cynische school: (9) Diogenes, (10) Antisthenes, (11) Krates van Thebe, (12) Hipparchia van Maroneia?; Cyreense school: (13) Aristippos van Cyrene, (14) Arete van Cyrene, (15) Aristippos de Jongere, (16) Ptolemaeus?; Epicuristische school: (17) Epicurus; Megarische school: (18) Euclides van Megara?; Socrates' volgelingen: (19) Alicibiades, (20) Hipparete?, (21) Pericles, (22) Aspasia, (23) Phidias, (24) Mithras?; Atheense bevolging: (25) Atheens burger; Socrates' aanklagers: (26) Meletus?, (27) Anitus?; Goden: (28) Zeus, (29) Ares, (30) Poseidon, (31) Athena, (32) Hephaistos, (33) Hera, (34) Demeter, (35) Artemis, (36) Apollon, (37) Hermes, (38) Aphrodite, (39) Hestia, (40) Eros.

De reformatie en de renaissance (Cluysenaar, 1874)

Dit tafereel is sterk schatplichtig aan von Kaulbachs *Das Zeitalter der Reformation* (afb. 8).

Von Kaulbach brengt in *Das Zeitalter der Reformation* een aantal verschillende culturele bewegingen samen die een einde maken aan de suprematie van de kerk en de mens opnieuw centraal plaatsen. Hij verdeelt zijn personages in zes groepen (reformatoren, middeleeuwse voorlopers van de reformatoren, astronomen, renaissancekunstenaren, humanisten en natuurwetenschappers) en plaatst ze in een gotisch kerkinterieur. Hij legt het zwaartepunt – zoals de titel van zijn werk doet vermoeden – op de reformatie.

Afbeelding 8: *Das Zeitalter der Reformation* – Kopergravure door Gustav Eilers naar Wilhelm von Kaulbach, 1868 (Wikimedia Commons, Publiek domein).

Maarten Luther (1483-1546) is de centrale figuur. Hij bevindt zich op het achterplan. Hij heft een Bijbel met het opschrift *Evangelium!* hoog boven zijn

hoofd en verkondigt de nieuwe leer. Hij wordt omringd door personen die actief de reformatie hebben voorbereid en ondersteund, zoals koningin Elizabeth I van Engeland (1533-1603) die de *Thirty-Nine Articles of Religion* (1563) vasthoudt en Eberhart von der Tann (1495-1574) die de *Godsdienstvrede van Augsburg* (1555) ondertekent. Links van hen zijn de astronomen afgebeeld. De Poolse astronoom Nicolaas Copernicus (1473-1543) tekent met het zonnestelsel een nieuw wereldbeeld. Rechts van hen bevinden zich renaissance- en Oudduitse kunstenaars. De Duitse kunstenaar Albrecht Dürer (1471-1528) tekent twee van zijn protestantse *Vier apostelen* (1526), die tevens een nieuw wereldbeeld inluiden. Hij wordt hierbij geassisteerd door von Kaulbach.⁸⁷

Op het linkervoorplan zijn de natuurwetenschappers aanwezig, vergezeld van exotische objecten en dieren die verwijzen naar verre oorden en nieuwe ontdekkingen. De Britse wetenschapper en filosoof Francis Bacon (1561-1626) houdt zijn baanbrekende werk *Novum Organum* (1620) vast. Op het rechtervoorplan bevinden zich de humanisten, vergezeld van fragmenten uit de klassieke oudheid die verwijzen naar de invloed van de klassieken op onze contemporaine maatschappij. De Italiaanse dichter Francesco Petrarca (1304-1374) houdt de geschriften van Homeros vast.⁸⁸

Cluysenaar brengt in *De reformatie en de renaissance* (afb. 9) eveneens een aantal verschillende culturele bewegingen samen die een einde maken aan de suprematie van de kerk en de mens opnieuw centraal plaatsen. Hij verdeelt zijn personages naar analogie met von Kaulbach in zes groepen, waarbij hij de groep astronomen uitbreidt met cartografen en ontdekkingsreizigers. Cluysenaar neemt naast deze indeling ook heel wat personages en sleutelwerken van von Kaulbach over, zoals koningin Elizabeth I van Engeland die de *Thirty-Nine Articles of Religion* vasthoudt, von der Tann die de *Godsdienstvrede van Augsburg* ondertekent en Petrarca die werken van Homeros leest. Hij introduceert daarnaast heel wat nieuwe Belgische personages, zoals de cartograaf Gerard Mercator (1512-1594) en de anatoom Vesalius (1514-1564), waarmee hij ons land naar een hoger cultureel en wetenschappelijk niveau wil tillen.

Cluysenaar beschouwt alle culturele bewegingen als gelijkwaardig. Hij plaatst alle personages op hetzelfde plan en geeft ze even groot weer. Hij plaatst hen temidden van een klassieke tempelruïne en verwijst hiermee expliciet naar de invloed van de klassieken op onze contemporaine maatschappij.

⁸⁷ *A descriptive key to Kaulbach's grand cartoon of The Era of the Reformation, with a biographical sketch of the artist*, New York, 1868, pp. 7-11.

⁸⁸ *A descriptive key to Kaulbach's grand cartoon of The Era of the Reformation, with a biographical sketch of the artist*, New York, 1868, pp. 7-11.

De Engelse theoloog John Wyclif (1330-1384) is de morgenster van het hele gebeuren. Vanuit hem vertrekken een aantal diagonalen naar de overige groepen, waarvan de belangrijkste figuur steeds in het rood is gekleed. Aan Wyclifs linkerzijde is de Florentijnse politicus Niccolo Machiavelli (1469-1527) te herkennen bij de groep reformatoren en Vesalius bij de groep natuurwetenschappers. Aan Wyclifs rechterzijde staat Rafaël bij de groep renaissancekunstenaars, Petrarca bij de groep humanisten en Mercator bij de astronomen, cartografen en ontdekkingsreizigers. Deze laatsten worden, naar analogie met von Kaulbach, omringd door exotische objecten en dieren die verwijzen naar verre oorden en nieuwe ontdekkingen.⁸⁹

3. Stijl en techniek

Bij de lancering van de monumentale muurschilderkunst in de jaren 1840-1850 was de historieschilderkunst bijzonder populair. Daarnaast leende dit genre zich perfect tot het verbeelden van een nationale identiteit. Het werd dan ook ietwat simplistisch van het doek naar de muur getransponeerd. In de daarop volgende decennia werden er nauwelijks pogingen ondernomen om de monumentale muurschilderkunst meer eigenheid te verlenen en te vernieuwen, door haar integraler deel te laten uitmaken van de architectuur en door haar de evoluties van de schilderkunst op doek te laten volgen. Er was eenvoudigweg geen noodzaak toe, omdat de iconografie primeerde op de stijl.⁹⁰

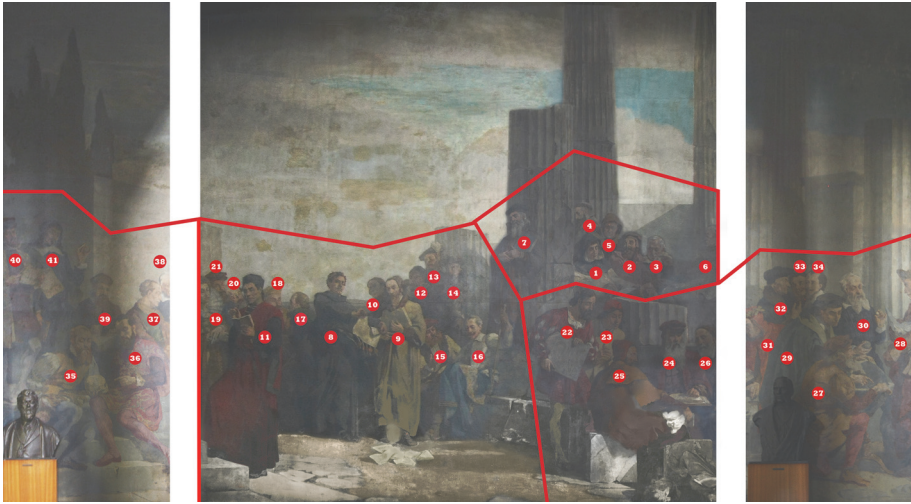
In de jaren 1880, wanneer de muurschilderingen van de Aula Academica eindelijk voltooid worden, komt hier steeds meer kritiek op. Dat is duidelijk merkbaar aan de sterk verschillende receptie van de taferelen van De Taeye en Cluyse-naar.

De Taeye hanteert een verstilde lineaire stijl die aanleunt bij het neoclassicisme en maakt hierbij gebruik van de Wasserglastechniek, een door de Beierse scheikundige Johann Nepomuk von Fuchs (1774-1856) en de historieschilder Joseph Schlotthauer (1789-1869) ontwikkelde variant van de frescotechniek waarbij een beschermend laagje glazuur wordt gevormd op het beschilderde

---

⁸⁹ De identificatie van Cluyse-naars personages gebeurde aan de hand van een plaquette op de lijst van een kopie van *De reformatie en de renaissance* (s.d.) in het stadhuis van Sint-Gillis, die de namen van een aantal personages vermeldt; en door een doorgedreven vergelijking te maken met von Kaulbachs personages zoals beschreven in: F. von Löher, *Wilhelm von Kaulbachs Zeitalter der Reformation in fotografischer Nachbildung von J. Albert mit historischer und biographischer Erläuterung*, Stuttgart, 1863, pp. 1-111; *A descriptive key to Kaulbachs grand cartoon of The Era of the Reformation, with a biographical sketch of the artist*, New York, 1868, pp. 7-11.

⁹⁰ J. Ogonovszky-Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1999, p. 359.

Abbeelding 9: *De reformatie en de renaissance* – Fresco door Alfred Cluysenaar, 1874
(Fotomontage en foto door Sofie Marchand, 2016).

Legende: Middeleeuwse voorlopers van de reformatie: (1) Girolamo Savonarola, (2) Johannes Hus, (3) Johannes Tauler, (4) Pierre Abelard, (5) Arnold van Brescia, (6) Roger Bacon, (7) John Wyclif; Reformatoren: (8) Maarten Luther, (9) Johannes Calvijn, (10) Huldrych Zwingli?, (11) Niccolo Machiavelli, (12) Willem van Oranje, (13) Gustaaf I van Zweden, (14) Gaspard de Coligny, (15) Johan Frederik I van Saksen, (16) Gustaaf II Adolf van Zweden, (17) Philipp Melanchthon, (18) Eberhart von der Tann, (19) Elizabeth I van Engeland, (20) William Cecil, (21) John Knox; Renaissancekunstenaars: (22) Rafaël Sanzio, (23) Tommaso Masaccio of Lilippino Lippi, (24) Leonardo Da Vinci, (25) Leonardo Buonarroti, (26) Titiaan; Astronomen en cartografen: (27) Gerard Mercator, (28) Christoffel Columbus, (29) Nicolaas Copernicus, (30) Galileo Galilei; Humanisten: (31) Francesco Petrarca, (32) Desiderius Erasmus, (33) François Rabelais, (34) William Shakespeare; Wetenschappers: (35) Rembert Dodoens, (36) Andreas Vesalius, (37) Jan Baptista van Helmont, (38) William Harvey, (39) Johannes Gutenberg, (40) Francis Bacon, (41) René Descartes.

oppervlak.⁹¹ Deze moeilijk beheersbare techniek bereikt na jarenlange verfijning haar hoogtepunt met de realisatie van von Kaulbachs *Weltgeschichtszyklus* in het Neues Museum te Berlijn.⁹² Dit ensemble vormde dus niet enkel qua iconografie, maar ook qua techniek een dankbare inspiratiebron voor de Gentse kunstenaar.

Cluysenaar hanteert een zwerige coloristische stijl die aanleunt bij het realisme en het naturalisme en maakt hierbij gebruik van de frescotechniek. Cluyse-

⁹¹ M. Wohlleben, 'Wetterfest, lichtecht, waschbar', in B. Sigel en M. Wohlleben (eds.), *Mineralfarben: Beiträge zur Geschichte und Restaurierung von Fassadenmalereien und Anstrichen*, Zürich, 1998, pp. 18-19.

⁹² M. Minkels, *Die Stifer des Neuen Museums: Friedrich Wilhelm IV von Preussen und Elisabeth von Baieren*, Norderstedt, 2011, pp. 261-262.

naar maakt ook meer gebruik van perspectief en is vernieuwender qua compositie: de klassieke indeling in drie plans wordt vaak doorbroken en onderuit gehaald. De ‘schoolse’ taferelen van De Taeye worden bijzonder koeltjes onthaald terwijl de kritieken bijzonder lovend zijn over de taferelen van Cluysenaar:

“Het beeld van Socrates, dat als het zwaartepunt zou moeten gelden, is eenvoudig weg het meest alledaagsch oudje, dat men kan bedenken; heel zijne omgeving is even karakterloos en onbeziel, en de peperkoekachtige vleezen der beelden zijn daarbij veelal zo plat, alsof er elke speling van de spieren ware uitgebakken. Dit volslagen gebrek aan stijl en kracht (...) komt te tastbaarder uit tegenover den echt mannelijken toon, dien Cluysenaar’s schilderijen afwerpen. (...). Cluysenaar nu heeft zijne taak gansch anders opgevat, en aan zijn realistisch, of liever nog zijn naturalistisch kunsttemperament volop den teugel gevierd.”⁹³

Toch worden de taferelen van Cluysenaar niet unaniem positief onthaald. De aanhangers van de historieschilderkunst vinden zijn stijl te vooruitstrevend, de aanhangers van de realistische schilderkunst vinden de door hem gehanteerde iconografie dan weer te gedateerd.⁹⁴

4. Conclusie

De muurschilderingen van de Aula Academica zijn het resultaat van de inspanningen van minister Rogier om de monumentale muurschilderkunst in ons land te lanceren en van de ontmoeting van een aantal begeesterde individuen. De keuze om de opdracht te laten uitvoeren door historieschilders die voornamelijk vertrouwd waren met het doek is opmerkelijk te noemen, maar past perfect binnen de tijdgeest waar visie en connecties primeren. De keuze om de opdracht te realiseren in de Aula Academica vindt haar oorsprong in een expliciete wens van haar architect Roelandt, de architecturale waarde van het gebouw en zijn symbolische functie als een tempel van een nieuwe orde liberale vrijdenkers.

Het project kent omwille van aanslepende monetaire twisten een slabakkende periode onder De Taeye en Lagye (1858-1872) en komt op kruissnelheid onder Cluysenaar (1873-1881). Ondanks deze frisse tweede adem is het enthousiasme eruit bij de overheid en ook bij het publiek, bij wie de monumentale muurschilderkunst feitelijk nooit echt heeft aangeslagen door haar vervreemdende en eli-

---

⁹³ W. Rogghé, ‘Muurschilderingen in de Gentsche Hoogeschool’, *Nederlandsch museum*, 8 (1881) 1, pp. 330-331.

⁹⁴ E. Solvay, ‘Notice sur Jean-Alfred Cluysenaar, artiste peintre’, *Annuaire de l’Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 72 (1906), p. 71.

taire karakter. Vaak was er meer aandacht voor op salons tentoongestelde kopieën op doek.

De Taeye en Lagye baseren zich voor de opmaak van het iconografische programma op een wereldvermaard buitenlands voorbeeld, nl. de Weltgeschichtszklus van von Kaulbach voor het Neues Museum te Berlijn. Hierdoor worden er taferelen gecreëerd met centrale thema's die, ondanks de introductie van een aantal gerenommeerde Belgische personages, weinig met de Belgische geschiedenis te maken hebben. Door het nagenoeg blind etaleren van buitenlandse liberale tendenzen als *exemple à suivre* gaan de oorspronkelijke patriottische tendenzen en waarden verloren, die net tot de geboorte van de monumentale muurschilderkunst hadden geleid. Dat de muurschilderingen in de Aula Academica een bijzonder elitair paradepaardje waren van de liberale regering hielp uiteraard niet om een draagvlak bij het (katholieke) volk te creëren. Door hun verouderde iconografie en stijl vonden ze ook weinig ingang in artistieke middens. Toch vormen ze een opmerkelijk, interessant en aantrekkelijk tijdsdocument dat hopelijk na restauratie terug (of beter: eindelijk?) in al zijn glorie te bewonderen zal zijn.

DE ‘AFFAIRE RENARD’

Reacties in de Belgische liberale opinie op het (anti-)modernisme: de casus Gent¹

Jan Art

In de Belgische historiografie rond het modernisme werd tot nu toe vooral aandacht gewijd aan de impact ervan op de faculteit theologie van de KULeuven en het Bollandistengezelschap, aan de rol van kardinaal Mercier, en aan de Belgische betrokkenheid in het antimodernistische La Sapinière.² Over de reacties binnen de liberale opinie op de discussie tussen modernisten en antimodernisten en op de pauselijke maatregelen genomen tegen al wie van modernisme kon verdacht worden is minder geweten. Nochtans maakte de liberale propaganda dankbaar gebruik van de geboden kans: ieder ‘schandaal’ werd als het zoveelste bewijs gezien ter ondersteuning van de stelling dat het rooms katholicisme en moderne wetenschapsbeoefening onverzoenbaar waren, en dat iedere katholieke wetenschapper die naam waardig geen andere uitweg had dan zijn kerk de rug toe te keren. Tegelijk werd ook ingegaan op de implicaties van de nieuwe geologische en historische inzichten voor de interpretatie van de verhalen uit de Bijbel. Dat blijkt wanneer men de persstemmen te Gent nagaat: Gent, de uitvalbasis ook van het Belgisch ultramontanisme en het blad *Le Bien Public*, maar tezelfdertijd een bakermat van het socialisme, een bastion van het liberalisme en zijn krant *La Flandre libérale*, en, last but not least, een stad met een Rijksuniversiteit binnen haar muren, dezelfde universiteit die in 1910 Franz Cumont

---

¹ Onder modernisme wordt hier de secularisering verstaan van de godsdienstwetenschappen, met name wat de exegese, kerk-, dogma- en godsdienstgeschiedenis aangaat. Die tendens lokte een hevige, intransigente reactie uit van het katholieke leergezag, dat met de encycliek ‘Pascendi’ (1907) het “immanentisme” en “agnosticisme” van de moderne wetenschap veroordeelde, en in bepaalde intransigente milieus een ware heksenjacht ontketende.

² Lieve Gevers, ‘Belgium and the modernist crisis: main trends in the historiography’, in Alfonso Botti & Rocco Cerrato, *Il Modernismo tra cristianità e secolarizzazione. Atti del convegno internazionale di Urbino 1-4 ottobre 1997*, Urbino, 2000 (Studi e testi, 6) pp. 285-294; L. Courtois, ‘Panorama de la crise moderniste en Belgique (1898-1914)’, in L. Kenis & E. Van Der Wal *Religion and modernism in the Low Countries 1840-1940. A Comparative approach*, Leuven, 2013; L. Courtois, ‘Les jésuites belges et la crise moderniste (1903-1914): le cas du père Alphonse Delattre’, in A. Deneef & X. Rousseaux ed., *Quatre siècles de présence jésuitique a Bruxelles*, Brussel, 2012, pp. 575-587. Recent: C. Bonnet, J. De Maeyer en D. Praet ed., *Science, Religion and Politics during the modernist crisis*, Brussel-Rome 2017.

(1868-1947) niet mocht aanstellen.³ In wat volgt wordt vooraf ingegaan op de sfeer die in de jaren voorafgaand aan Cumonts ontslag binnen het Gentse academische korps heerste om nadien enkele liberale reacties op het (anti-)modernisme, die veelal uit het universitaire milieu stamden maar na verloop van tijd het brede publiek wilden bereiken, na te gaan.

1. De Gentse Rijksuniversiteit: een gepolitiseerd benoemingsbeleid

Naarmate de tegenstelling tussen de katholieke ('klerikale') kiesverenigingen en de liberale partij ('de antiklerikalen') in de tweede helft van de 19^e eeuw toenam ging de partij die aan de macht kwam waar mogelijk getrouwen in de ambtenarij benoemen. Dat had ook zijn weerslag op de samenstelling van het professorenkorps van de rijksuniversiteiten. In België moest de minister bevoegd voor het onderwijs en op wiens voorstel de Koning de hoogleraren benoemde, sinds de wet van 1835 geen rekening houden met het advies van de faculteiten. Ze dienden niet gehoord, enkel de rector en de administrateur-inspecteur (zowat de huidige regeringscommissaris) mochten een rapport over de kandidaten voorleggen, maar de minister liet benoemen wie hij wou. In 1873 kwam deze toestand, die sterk afweek van wat in het buitenland gebeurde, onder vuur te liggen in de 'Conseil de perfectionnement de l'enseignement supérieur' en werd de overheid aangemaand de regelgeving ter zake te herzien en de faculteiten een grotere inspraak te gunnen.

Naar het einde van de jaren zeventig organiseert de bevoegde minister een rondvraag bij de twee rijksuniversiteiten (Gent en Luik) met het oog op een herziening van de wet, maar daarvan is in 1882 nog niets terecht gekomen. Eugène Goblet d'Alviella (1845-1925), professor aan de ULB en liberaal kamerlid grijpt de bespreking van het budget van het openbaar onderwijs aan om de kwestie terug ter tafel te brengen: "Partout le choix du ministre est limité à une liste qu'il ne contribue pas à former. Partout, sauf en Belgique. Or, je ne cesserai de le répéter, ce serait en Belgique qu'il faudrait le plus désirer cette limitation du choix ministériel, car l'antagonisme des partis politiques qui nous divisent y

---

³ Franz Cumont, bemaamd specialist in de oude geschiedenis aan de UGent, vanaf 1896 gewoon hoogleraar, stelt zich in 1910 kandidaat om het vak Romeinse geschiedenis van collega Adolf de Ceuleneer (1849-1924) over te nemen, maar ziet zijn door de faculteit gesteunde aanvraag door de toenmalige katholieke minister van Wetenschappen en Kunsten, Edouard Decamps (1847-1933), afgewezen. Cumont geeft prompt zijn ontslag en trekt zich terug in Rome. De affaire Cumont maakte veel ophef in het academische milieu. Cfr. C. Bonnet e.a., *op.cit.*, passim.

accroît le danger de voir des préoccupations politiques dicter des choix qui devraient être exclusivement inspirés par des préoccupations scientifiques”.⁴ Goblet d’Alviella vertolkte hier wat de rectoren van zowel Luik als Gent in hun toespraken bij de opening van het academiejaar ook zouden aanbrengen en impliceerde een kritiek op het benoemingsbeleid van zijn partijgenoot die dan al enkele jaren het nieuwe ministerie van onderwijs bestuurde – een ministerie dat in 1884 wordt afgeschaft waardoor meteen een einde wordt gesteld aan de plannen tot herziening van de benoemingsprocedure van professoren aan de rijksuniversiteiten.⁵ De kwestie wordt nog eens aangekaart in 1891, door de directeur van de Académie royale, Stas (1813-1891): “Ce mode [de recrutement du personnel enseignant dans les universités de l’Etat] est absolument défectueux” en andermaal door Goblet d’Alviella, ditmaal senator, in 1902 en 1910⁶ steeds zonder resultaat. Waarschijnlijk was het katholieke kabinet niet gehaast het benoemingswapen uit handen van de – nu katholieke – bevoegde minister te geven.⁷ Het was zijn overtuiging dat een inhaalmanoeuvre nodig was: van de 14 benoe-

⁴ A. Dierkens ed., *Eugène Goblet d’Alviella, historien et franc-maçon*, Brussel, 1996 en C. Bonnet e.a., *op.cit.*, *passim*.

⁵ ‘Du mode de nomination des professeurs dans les universités de l’état. Discours de M. le professeur P. Thomas, recteur de l’université de Gand (16 octobre 1906)’ hernomen in Lucien Vertongen & H. Speyer, *Rapport sur la cléricisation des pouvoirs publics et des administrations belges sous le gouvernement catholique 1884-1907. Congrès national anticlérical, 25 décembre 1907*, s.l.n.d., pp.92-106 (Liberaal Archief Gent, A1676). De toespraak van Paul Thomas (1852-1937) werd in een motie van de faculteit Wijsbegeerte & Letteren gegoten, waarin gevraagd werd dat de faculteiten mogen adviseren bij benoemingen. Ze werd in de Academieraad van de universiteit besproken en droeg de goedkeuring van alle professoren weg, Paul Mansion (zie noot 27) uitgezonderd. (Archief Universiteit Gent, verder AUG) 281, Procès-verbaux Conseil académique, 31/5 en 14/7/1907 en 13/7/1908). Met dank aan Ruben Mantels voor deze informatie. In januari 1907 had het ‘Congrès des étudiants libéraux belges’ een gelijkaardige motie goedgekeurd (Universiteitsbibliotheek Gent (verder UBG), Vliegende Bladen (verder Vl.Bl.) A 36 Julien Anspach). Over de benoemingsproblematiek zie ook P. Dhondt, *Een tweevoudig compromis. Discussies over universitair onderwijs in het negentiende-eeuwse België*, Leuven, 2005, pp. 282-294 (onuitgegeven proefschrift).

⁶ Goblets interventie uit 1910 kwam er naar aanleiding van de ‘Affaire de Gand’ rond Cumont. In de correspondentie tussen Cumont en Diels komt de benoemingsproblematiek geregeld ter sprake. Cfr. C. Bonnet, *Le grand atelier de la science. Franz Cumont et l’Altertumswissenschaft. Héritages et émancipations. Des études universitaires à la fin de la première guerre mondiale (1888-1923)*, Bruxelles-Rome, 2005, dl.2, pp.84-115 (vooral p.104, dd 12/3/1911) en dl.1 pp.172-175. Over de ‘affaire de Gand’: C. Bonnet ed., *La correspondance scientifique de Franz Cumont conservée à l’Academia Belgica de Rome*, Bruxelles-Rome, 1997, pp. 495-512 en *passim*.

⁷ De regering werd hiertoe aangezet door de aartsbisschop: “Son Eminence, au nom de l’épiscopat belge, fera une démarche auprès des ministres afin d’attirer leur attention sur la situation des employés supérieurs de l’agriculture au point de vue de leurs opinions politiques. Les places influentes ne devraient être confiées qu’à des catholiques, tandis que maintenant la majorité des titulaires est libérale. *La même observation peut être faite pour les autres administrations officielles*, Bisschoppelijk Archief Gent (verder BAG) ‘Verslag Bisschoppenconferentie 10-11/9/1903 te Mechelen’, Fonds Stilleman, 14.1. (ik onderlijn). Mercier zelf was erin geslaagd drie van zijn oud-studenten aan een rijksuniversiteit te laten benoemen, voor de eerste leerstoelen sociale wetenschappen. Te Gent ging het om Jean (de) Halleux (zie verder). Cfr K. Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914*, Amsterdam, 2005, p. 277 en 328.

mingen tot (buiten-) gewoon hoogleraar te Gent, tussen oktober 1878 en oktober 1883, zou het in 13 gevallen om figuren van liberale signatuur gegaan zijn, éénmaal om een openlijke katholiek.⁸ In 1907 luidt het, ditmaal volgens een liberale bron, dat op de 105 professoren, "chargés de cours et répétiteurs", er nog 42 liberalen zijn tegen 63 katholieken, waarvan 55 benoemd na 1884.⁹

De affaire Cumont komt in 1910 dus niet uit de lucht gevallen maar zet een decennialange traditie van politiek gekleurde, ministeriële benoemingen verder. Misschien dat het optreden van Edouard Decamps, de minister die Cumont een bijkomende leeropdracht weigerde, mede kan verklaard worden door het soms militant vrijzinnige gedrag en de polemische publicaties van enkele Gentse professoren en hun medestanders in de jaren voorafgaand aan zijn ingrijpen.

2. De Gentse Rijksuniversiteit en de kerkelijke overheid: een gespannen verhouding

Al van bij haar oprichting, in 1817, door de protestantse vorst der Verenigde Nederlanden, Willem I, stuitte de Gentse universiteit op groot wantrouwen bij de clerus, die in die jaren nog luidop droomde van een herstel van haar vroegere feitelijke onderwijsmonopolie. J.M. Schrant (1783-1866), de enige priester binnen het toenmalige professorenkorps, ziet zijn *Leven van Jezus* door Rome op aanvraag van de vicarissen-generaal van Gent op de Index gezet, en J.J. Haus

⁸ Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARA), Papieren F. Schollaert & Helleputte, 'Schoolstrijd en Hoger Onderwijs, 439 RU Gent'. Kopie van brief van 22/2/1891 bewaard in AUG, dossier Renard. Een zelfde 'inhaalmanoeuvre' in de magistratuur: cfr. F. Muller, 'Les élites judiciaires issues du collège Saint-Michel de Bruxelles: aspects humains et institutionnels (1841-1914)', in A. De Neef & X.Rousseau, *op.cit.*, p. 469. Zie ook L. Vandersteene, *De geschiedenis van de Rechtsfaculteit van de Universiteit Gent van haar ontstaan tot aan de Tweede Wereldoorlog (1871-1940)*, Gent, 2009, pp.117-11, en J.De Maeyer en L. Van Molle, *Joris Helleputte 1852-1925. Biografie*, Leuven, 1998, p. 58: "Als minister werd hij bekend, zonet berucht om zijn katholieke benoemingspolitiek".

⁹ Vertongen & Speyer, *op. cit.*, p. 107. De brief geciteerd in noot 8 vermeldt dat tussen 1884 en 1890 van de 19 benoemingen tot (buiten-)gewoon hoogleraar er 10 naar katholieken gingen en negen naar liberalen. Voor zover het een indicatie kan zijn van de veranderde criteria voor benoeming: tussen 1835 en 1884 komen 56 van de 79 nieuwe professoren waarvan de middelbare opleiding bekend is uit het rijksonderwijs, tegen maar 23 uit het katholiek onderwijs. Van 1885 tot aan de vooravond van WO I komen van de 84 nieuwe professoren waarvan de middelbare opleiding bekend is, nog 38 uit het rijksonderwijs, tegen 46 uit het katholieke. Kort voor 1914 geeft voorgaande rekening aan dat professoren met een middelbare opleiding in het rijksonderwijs sterk blijven, ook na 1884, in de faculteit Wetenschappen (de ingenieursopleiding meegerekend): daar gingen voor 1884 22 van de 30 benoemingen naar figuren met een rijksmiddelbare opleiding, na 1884 nog altijd 21 van de 30. In de faculteit Wijsbegeerte & Letteren: 15 van de 19 voor 1884, 9 van de 18 na 1884. In de Geneeskunde (en Lichamelijke opvoeding): zeven van de 15 voor 1884, vijf van de 17 na 1884. In de Rechtenfaculteit (Handelshogeschool inclusief) tenslotte: 12 van de 15 voor 1884, slechts drie van de 19 na 1884. *Liber memorialis* I en II, (verder *LM*) Gent, 1913, *passim*. Digitaal te raadplegen op www.Ugentmemorialis.be

(1796-1881) wordt openlijk aangevallen in een herderlijke brief.¹⁰ Eenmaal de katholieke universiteit van Leuven geopend (1835) werd aan alle abituriënten van katholieke colleges ten sterkste aangeraden aldaar hun studies aan te vatten, een raad die na de zaken Huet, Wagener en vooral Laurent-Brasseur in 1856 zo goed als een verbod impliceerde zich aan de rijksuniversiteit in te schrijven.¹¹

3. Alphonse Renard: ‘Scientia liberavit eum’¹²

Over Alphonse Renard (1842-1903) is al veel geschreven.¹³ Zijn geschiedenis verdient hier herbekeken te worden, omdat zijn carrière een mooie illustratie is van het hiervoor geschetste benoemingsbeleid. Zijn afzien van het priesterschap en daaropvolgende huwelijk veroorzaakte heel wat deining in de liberale opinie, die hem als het levende bewijs van de onverzoenbaarheid van geloof en wetenschap de hemel in prees.

Alphonse is een intelligente jongen, wordt als zodanig opgemerkt door een jezuïet en krijgt hierdoor de kans een middelbare opleiding te volgen. Op 22-jarige leeftijd (in 1864) treedt Alphonse (zoals trouwens enkele jaren later ook zijn broer Adolphe) in bij de jezuïeten. In de loop van zijn opleiding wordt hij, in 1871, naar het studiehuis van de Sociëteit in Maria-Laach gestuurd, alwaar grote belangstelling en deskundigheid in zake mineralogie heerst. Wanneer in 1872 als gevolg van de *Kulturkampf* de jezuïeten Maria-Laach moeten verlaten wordt Renard belast met het doceren van geologie en mineralogie aan jezuïeten in opleiding, in het filosofisch en theologisch college van de Compagnie te Leuven. Dan gaat het plots snel: Renard weet zich, mede door een door de Academie bekroonde en i.s.m. Charles Louis Joseph Xavier de la Vallée-Poussin (1827-1903), professor geologie en mineralogie te Leuven, geschreven verhandeling, op korte tijd bekend en gerespecteerd te maken bij vooraanstaande geologen en

¹⁰ G.Braive, J.J. Haus et le clergé gantois en 1829. Une controverse sur les sources du droit naturel’, *Revue interdisciplinaire d’études juridiques*, 5, 1980, pp. 35-60

¹¹ L. Vandersteene, *Op.cit.*, pp.80-94; E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent, 1821-1857*, Leuven 1972, *passim*; M.Reynebeau, *De Gentse universiteit als katalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)*, Gent, 1979; E. Lamberts, ‘De H. Stoel en de zaak Laurent-Brasseur (1856)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2, 1970/2, pp. 86-111; ‘Rijksuniversiteit Gent’ in *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, pp.245-246; E. Witte, ‘Professoren aan de Gentse Rijksuniversiteit: tussen academische vrijheid, pluralisme en neutraliteit 1817-1965’ in J.Art & L. Francois, *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno*, Gent, 1999, pp. 995-1020; K. Wils, *op. cit.*, pp. 114-117.

¹² Onderschrift bij het borstbeeld van Renard geplaatst op zijn graf te Elsene, alwaar ook een standbeeld ter zijner ere werd opgericht en een straat naar hem werd genoemd.

¹³ De meest recente bijdrage is die van J.P.Henriet, ‘The Face of the Ocean: Alphonse-François Renard (1842-1903) and the rise of Marine Geology’, in *Sartonia*, 23, alwaar ook alle voorgaande staan vermeld. Zie ook *Nationaal Biografisch Woordenboek*, (verder NBW) dl.17, Brussel 2005, kol.528-533.

Afbeelding 1. Alphonse Renard, 1843-1903 (©Universiteitsbibliotheek Gent).

mineralogen van zijn tijd. In die mate dat hij in 1876 door de directeur van het Musée Royal te Brussel, Edouard Dupont (1841-1911), aangezocht wordt om de afdeling mineralogie onder zijn hoede te nemen.¹⁴ Hij zou de titel van ‘conservator’ dragen, dagelijks van 10 tot 15 u aan de slag moeten, in Brussel komen wonen, en een wedde van 6000 à 8000 F per jaar genieten. “Ma besogne consisterait principalement dans la détermination à l’aide du microscope des roches qu’on va réunir pour faire la nouvelle carte [géologique] du pays” (16/12/1876).

¹⁴ Wat volgt is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op de correspondentie van Renard met de provinciaal van de jezuïeten, bewaard in het Archief van de Vlaamse Jezuïeten (KADOC) (verder APBS), deelarchief Dimissi, ‘Renard’. In de tekst wordt de datum vermeld van de brief waaruit geciteerd wordt.

Hij zou worden bijgestaan door een “préparateur” en werkingsmiddelen krijgen om een bibliotheek en een laboratorium uit te bouwen en zijn verplaatsingen te bekostigen. Om de benoeming van een jezuïet op die toch wel prestigieuze – hij zou de wedde en status van een hoogleraar genieten – staatsfunctie door de liberale opinie te doen aanvaarden, wordt een heel netwerk in beweging gezet. Om de minister van Binnenlandse Zaken (Charles Delcour, 1811-1889) uit de wind te zetten (“mettre le ministre à l’abri de toute attaque”, 16/12/1876) wordt met Auguste Beernaert (1829-1912, minister openbare werken 1873-1878, premier 1884-1894) afgesproken dat de benoeming zou voorgedragen worden door de Raad van bestuur van het Museum, in aansluiting op een “crédit supplémentaire” dat de minister aan de Kamers zou vragen voor het opstellen van de geologische kaart van België. Waarom zet Beernaert zich in voor deze zaak? Hij is de schoonbroer van Michel Mourlon (1845-1915), een erg vermogend man, goed thuis via zijn banden met de familie Gendebien in het liberale milieu. Mourlon is “chef de section de géologie et de minéralogie”, maar blijkbaar niet in staat op zijn eentje de opstelling van de nieuwe geologische kaart in banen te leiden. Hij zet graag een stap opzij – hij wordt voortaan ‘stratographe’ – en is wat blij dat Renard de klus komt klaren. “Afin d’éviter une polémique et des discussions à la Chambre” polst Mourlon vooraf Gustave Jottrand (1830-1906), vooraanstaand liberaal parlamentslid, over het plan. Deze antwoordt: “Il n’y a pas de raisons de s’opposer à cette nomination; qu’on nous donne des jésuites instruits et nous les recevons à bras ouverts” (10/1/1877). Ook Jules Malou (1810-1886), dan premier, is ervan overtuigd dat het voorstel zal goedgekeurd worden. Mocht er toch nog een kink in de kabel komen zal Victor Jacobs (1838-1891) de tegenstanders van antwoord dienen. Dupont, die blijkbaar veel invloed heeft, zal ook de hoofdredacteur van *l’Echo du Parlement* instrueren geen onnodige ruchtbaarheid aan de zaak te geven. En inderdaad, Renard sleept de benoeming in de wacht, en is gelukkig zich voortaan helemaal aan zijn passie te kunnen wijden.¹⁵ Hij wordt bekend als een vooraanstaand mineraloog bij buitenlandse collega’s maar ook in invloedrijke amateurkringen.¹⁶

¹⁵ Op 14/3/1877 beklagt Renard er zich bij de provinciaal over dat zijn confrater Carbonnelle te veel beroep op hem doet om mee te werken aan de Société scientifique de Bruxelles en de *Revue* van dezelfde vereniging: “Il [Carbonnelle] se montre un peu impitoyable à me réclamer des services qui me font négliger mes travaux de recherche beaucoup plus utiles à mon avis que des compte-rendus d’ouvrages ou des articles de revue”. Over Carbonnelle en de Société scientifique zie R. De Bont, *Darwins kleinkinderen. De evolutietheorie in België 1865-1945*, Nijmegen, 2008, p.134-136.

¹⁶ Zo wordt hij vriend aan huis bij Michel Edmond de Selys Longchamps, notoir liberaal én entomologist. Cfr. N. Caulier-Mathy & N. Haesenne-Peremans ed., *Une vie au fil des jours. Journal d’un notable politicien et naturaliste Michel Edmond de Selys Longchamps (1823-1900)*, Brussel, 2008, dl. 2: 1878-1900, index. Renard wordt een eerste maal in het dagboek vermeld op 9/11/1884: “voyagé avec le père Renard”.

In 1887 dan is er sprake van Renard tot hoogleraar aan te stellen, hetzij te Leuven, hetzij te Gent. Het eerste lijkt voor de hand te liggen, maar blijkt toch niet vanzelfsprekend. J.B. Abbeloos (1836-1906), rector van Leuven en Mercier, die Renard bij het op te richten neothomistische ‘Institut supérieur de philosophie’ willen inlijven, stuiten op een veto van de bisschoppen van Luik en Brugge die geen – inmiddels ex-jezuïet (Renard ging sinds begin de jaren tachtig als seculier priester door het leven) – aan de Leuvense Alma Mater willen. Mercier vraagt Rome om een uitspraak, maar die komt, hoewel ze Mercier en Abbeloos in het gelijk stelt, te laat: Beernaert benoemt Renard te Gent.¹⁷ Deze laatste had in 1887 de minister zelf aangeschreven met de vraag een cursus ‘lithologie micrographique’ in het leven te roepen, met hem als titularis.¹⁸ Die vraag wordt door Beernaert doorgestuurd aan de administrateur van de Gentse universiteit, die erg terughoudend reageert: “La manière dont cette demande est introduite me paraît absolument irrégulière et c’est un des motifs pour lesquels, d’après moi, il n’y a aucune suite à y donner”. Er is trouwens geen geld, en vooral: het is aan de faculteiten te oordelen of er nieuwe cursussen moeten worden aangeboden. Dat laatste is een zeer gezond principe, zeker “dans les pays constitutionnels comme le nôtre, où la politique exerce une si grande et parfois fâcheuse influence sur l’administration”. Als dat principe wordt genegeerd kan iedere geleerde, gesteund “soit par un personnage considérable, soit par un groupe politique

¹⁷ Vaticaan archief, Segretaria di stato, rubrica 256, 1888, I 45-48, de nuntius aan de staatssecretaris, 16 mei 1888; Vaticaan archief, Nuntiatuur Brussel, 49.9, 16-20, Mercier aan de nuntius, 14 en 15 mei 1887. Geraadpleegd op de microfiches bewaard op het KADOC. Renards benoeming ontstemde Bracq, bisschop van Gent, die meende dat de aanstelling van een geestelijke aan de Rijksuniversiteit katholieke abiturienten ertoe zou kunnen verleiden zich aan die universiteit in te schrijven, met alle gevaren voor hun geloof van dien... Faict, bisschop van Brugge, schakelde zijn man in Rome, de Neckere, in om Merciers plan te verijdelen: “Un 4e et dernier point [van de besprekingen tussen de bisschop van Doornik en de aartsbisschop met de paus] concernait la nomination de l’abbé Renard, ex-jésuite, à une chaire à créer à Louvain. Cet abbé est un savant mais il a perdu ma confiance du jour où il a voulu accepter une chaire à l’université de Gand. On doit en avoir parlé au St. Père, qui lui paraît favorable”, Faict aan De Neckere, 17/2/1888, cfr. R. Aubert & N. Huyghebaert ed., *Correspondance de Mgr. De Neckere recteur de San Giuliano à Rome, de 1851 à 1903*, Brussel, 2001, II, p. 962. Over de moeizame stichtingsjaren van Mercier’s ‘Institut’ cfr. L. De Raeymaeker, *Le Cardinal Mercier et l’Institut supérieur de Philosophie de Louvain*, Leuven, 1952, pp.63-94 (p.71 over Renard).

¹⁸ Volgens de *Flandre Libérale* van 29/3/1901 zou Renard die stap gezet hebben wegens de “frictions qu’il y [Musée d’histoire naturelle] eut entre lui et le directeur du Musée”. Henriët citeert een passage uit een brief van Renard aan een Engelse vriend en collega, dd 29 januari 1885, waaruit blijkt dat Renard zocht uit Brussel weg te geraken wegens moeilijkheden met Dupont én Mourlon. De Leuvense rector zou hem voorgesteld hebben de cursus mineralogie en lithologie te doceren, maar “Les relations que j’ai avec de la Vallée ne me permettent pas d’accepter et je n’y pense plus”. Maar, zo gaat Renard verder, aan de universiteit Gent, “un professeur de géologie, illustre inconnu qui n’a jamais écrit une ligne sur cette science doit se retirer pour cause d’âge”. Renard zou hem willen opvolgen. “Je voudrais aller à Gand, mais je trouve M. Mourlon sur mon chemin et il a des soutiens qui sont puissants, son beau-frère étant Ministre Chef de Cabinet.” Renard vraagt daarom steun van zijn Engelse relatie, Geikie, in de vorm van een prestigieuze wetenschappelijke onderscheiding, om zo zijn sollicitatie nog meer kracht bij te zetten. Hij krijgt die ook: de Bigsby medal. Henriët, *art. cit.*, pp14-15.

important” een leerstoel laten oprichten en in de wacht slepen.¹⁹ Enkele dagen later komt een aanbevelingsbrief bij de administrateur toe, van de hand van Gustave Dewalque (1826-1905), professor geologie te Luik, waarin deze zijn verbazing uit over de bezwaren die tegen Renards benoeming worden geopperd. Dewalque is niet echt een vriend van Renard – “les affaires de la carte géologique ont empêché toute intimité entre nous” – maar beschouwt hem als ontegensprekelijk de ‘right man on the right place’. Buitenlandse geleerden, velen onder hen protestant, vermoeden dat “la crainte du mauvais effet produit par la nomination d’un abbé à Gand” de hoofdoorzaak is van zijn afwijzing.²⁰ Renard zal moeten wachten tot het academiejaar 1888-9 vooraleer te Gent benoemd te raken. Maximilien Dugniolle (1822-1903) professor geologie gaat dan met emeritaat en de rector – sinds 1885 de katholieke Jean-Jacques Kickx (1842-1887), opvolger van de liberaal Albert Callier (1846-1920), rector van 1879 tot 1885 – stelt voor Renard als zijn opvolger aan te duiden. Zijn wetenschappelijke kwaliteiten staan buiten kijf, maar de administrateur – nog altijd de liberaal Wagener (1829-1896) – heeft toch zijn bedenkingen: “On ne peut se dissimuler que ce candidat se trouve dans une position spéciale”. Aan de Gentse universiteit is men de zaken Haus en Laurent-Brasseur nog niet vergeten, die indertijd “étaient violemment attaqués dans des mandements épiscopaux. Les évêques de Belgique s’attribuent le droit de contrôler, de censurer et même de condamner l’enseignement donné dans les universités d’Etat”. En vermits Renard “soumis” is “en sa qualité d’ecclésiastique à l’autorité de l’évêque” kan men zich afvragen of hij wel die “complète liberté (...) absolument indispensable aux investigations scientifiques” zal hebben. Het gevaar is niet denkbeeldig dat men zo terug gaat naar de tijd “que quelques uns considèrent encore aujourd’hui comme un idéal, où la science était l’humble servante de la théologie” – maar dit is een politieke kwestie, en het is

¹⁹ AUG, 4 A 2/4 doos 42, 142, administrateur aan de minister, 18/9/1887. De administrateur is Auguste Wagener, overtuigd liberaal (NBW, XIII, klm. 861-870). Over hem schrijft F. Cumont in het *LM*, I, p.153: “Les conseils de son expérience guidèrent heureusement le Gouvernement dans beaucoup de nominations. A sa mort (1896), sur soixante-dix-neuf professeurs en fonction, soixante-six avaient été proposés par lui”...waaronder Cumont zelf. Cfr. R.Mantels, *Gent. Een geschiedenis van universiteit en stad*, 2013, pp. 18-23: ‘Het Gent van August Wagener’.

²⁰ AUG, 4 A 28 (200), Dewalque aan de administrateur, 29/9/1887 (de brief is fout gedateerd op 1877). Met de “affaire de la carte géologique” alludeert Dewalque op een incident uit 1877 (!vandaar de symptomatische foute datering?), toen Renard via zijn confrater Dumont in het bezit kwam van kopieën van de wetenschappelijke nalatenschap van diens vader, André-Hubert Dumont (1847-1920), die een zeer uitvoerig voorontwerp van geologische kaart had gemaakt. De originelen waren verkocht aan de universiteit van Luik, ten behoeve van Dewalque. Toen deze talmde met het vrijgeven/publiceren van Dumonts werk, vroeg Dupont van de ‘Musée Royal’ aan Renard om de kopies bewaard in het studiehuis van de jezuïeten te Leuven aan hem te bezorgen... zie noot 14, Renard aan provinciaal, 23/2/1877. Over de polemiek rond die kaart zie E. Groessens & M.C. Groessens-Vandyck, ‘De geologie’ in *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*, Brussel 2001, p.274, 279-281.

aan de regering om te beslissen.²¹ Dat doet die ook: bij KB van 30/8/1888 wordt Renard tot gewoon hoogleraar benoemd met als leeropdracht “cristallographie, minéralogie, géologie et paléontologie stratigraphique” in de kandidaturen van “sciences physiques et mathématiques” en in het doctoraat “des sciences naturelles”. Daarnaast is hij verantwoordelijk voor de collecties mineralogie en geologie. Het was nog maar de tweede keer dat een geestelijke aan de Gentse universiteit benoemd werd (Schantz in de Nederlandse periode) en er is maar één derde geval geweest voor WOI: Jean Baptiste Steenackers, scheutist, wordt professor Chinees benoemd in 1898.²²

Renard ontpopt zich tot een begenadigd lesgever en vruchtbare wetenschapper. Hij wordt al gauw gewaardeerd door de studenten en verwerft naam en faam in binnen- en buitenland.²³

Hij zorgt voor een ‘schandaal’, wanneer hij in 1901 de Kerk “salut et merci” zegt en, te Londen, in het huwelijk treedt met Henriette Catherine Van Gobelschroy, 20 jaren jonger dan de inmiddels bijna 60-jarige hoogleraar. De clericale pers, met de *Bien Public* voorop, haalt de ‘renégat’ die de kerk via ‘la porte de la chair’ heeft verlaten dagenlang door het slijk, terwijl de liberale kranten, met de *Flandre libérale* als vaandeldrager, hem vieren als de eminente wetenschapper die moedig zijn conclusies heeft getrokken en het zoveelste bewijs is dat katholicisme en wetenschap niet verzoenbaar zijn.²⁴ Renard liet zich niet van zijn stuk brengen: in een brief aan ‘zijn vrienden’ – brief die in zowat alle kranten werd hernomen nadat ze door *L’Etoile* was gepubliceerd –

²¹ AUG, 4 A 2/4 doos 44, 200, administrateur aan de minister, 17/7/1888. Waren, steeds volgens de *Flandre Libérale* van 29/3/1901, voor de benoeming van Renard: ‘l’élément jeune et actif de l’université,’ samen met de rector, en vooraanstaande liberalen zoals Stas en Brialmont. Waren tegen: nogal wat katholieken met de bisschop aan het hoofd, maar ook sommigen “dans les allures desquels se retrouvait l’influence des jésuites, qui n’avaient jamais pardonné à M. Renard son exode de la Compagnie”.

²² Over J.B. Steenackers (1848-1912) *LM II*, p. 342.

²³ Zo krijgt hij in maart 1893, n.a.v. zijn aanstelling tot officier in de Leopoldsorde, een door Eugène Broerman (NBW XV, klm. 80-84) geschilderd portret door de studenten aangeboden, in aanwezigheid van de rector, toen Adhémar Motte (1843-1902), en Wagener. Over Renard als vooraanstaand wetenschapper cfr. Henriët, *art.cit.* Renard zou zich voor de aanstelling van Cumont te Gent ingezet hebben: “l’abbé Renard se démène pour nous”, C. Michel aan Cumont, ca 25/11/1891, Databank Cumont Academia Belgica, AB III/1, nr 778; C. Bonnet, *La correspondance...op.cit.*, p. 323.

²⁴ Het AUG, dossier Renard en de UBG, VI. Bl., Renard bevatten een hele collectie krantenknipsels gaande van 1901 tot 1906. Vele uittreksels ook bij J. Bosmans, *Mentalité vaticane (à propos d’Alphonse Renard)*, Brussel, 1903, o.m. p. 11-12. Tot en met Georges Clemenceau (1841-1929) schrijft erover in zijn weekblad *Le Bloc*, 1901, p. 160. Zijn ‘afvalligheid’ was het gespreksonderwerp van de dag (“On ne parle que de l’abbé Renard”, L. Tailhade, *Journal de route*, slnd, p. 19) tot wanhoop van Mansion, overtuigde katholiek: “Hélas! Impossible de faire taire les catholiques à propos de Renard. Ils lui donnent une importance qu’il n’a pas (...) Helleputte, dans un très beau discours a encore eu le tort d’en parler”. Mansion aan Charles Lagasse de Locht (1845-1937), s.d. [1901?], UBG, Hs 3386, nr.145. Renard krijgt ook steunbetuigingen, o.m. van Hyacinthe Loyson (1827-1912), dan 74, ook een ex-priester die in het huwelijk trad en beroemd was geweest als predikant. Zijn brief, en het antwoord van Renard in A. Houtin, *La crise du clergé*, Parijs, 1907, pp. 322-324.

legt hij uit waarom hij zijn besluit heeft genomen en kondigt hij aan zijn verdere leven in het teken van de vulgarisatie van de nieuwe wetenschappelijke inzichten te zullen stellen. Hij wordt lid van de loge ‘Les Amis Philanthropes’, dient in een reeks artikelen in de *Flandre Libérale de Bien Public* van antwoord, daar die beweerde dat de meeste grote wetenschappers overtuigde katholieken waren en wetenschap en geloof dus wel degelijk verzoenbaar zijn²⁵, start een reeks lezingen, in januari 1902, in het Brusselse ‘maison du Peuple’ over de recente inzichten inzake het ontstaan van de aarde, en legt de laatste hand aan de vertaling naar het Frans van Darwins geologische observaties opgetekend tijdens de Beagle-expeditie. Kort daarop wordt hij ziek en hij overlijdt op 9 juli 1903. Zijn afsterven en burgerlijke begrafenis, waarbij o.m. Paul Frédéricq en Georges Cumont, een kozijn van Franz, aanwezig waren, vormden andermaal het voorwerp van veel persbelangstelling. Eenmaal Renards nakende einde bekend werd trachtten enkele katholieke figuren hem alsnog met de Kerk te verzoenen: ex-confraters jezuïeten (zijn broer jezuïet Adolphe, dan rector van het college te Aalst?)²⁶, en zijn collega Paul Mansion, de voorman van de katholieke fractie binnen het Gentse professorenkorps, die hem in een brief – die ook al in de pers verscheen – tot berouw wilde overhalen.²⁷ Renard, die in zijn testament uitdrukkelijk had verklaard geen priester aan zijn sterfbed te willen, werd in zijn laatste dagen, toen hij buiten bewustzijn was, ‘bewaakt’ door zijn vriend Jules Bosmans, die alle katholieken inderdaad buiten de deur

²⁵ De artikelen werden postuum (1904) in brochurevorm uitgegeven door het Comité Marnix onder de titel *La Science et la Foi*. Renard merkt er fijntjes in op dat alle, door de *Bien Public* genoemde geleerden, op één na, overleden zijn en daagt de krant uit om levende geleerden te citeren. Zelfs Mansion bekloeg zich over het wetenschappelijke niveau van de katholieke pers: “La même cause qui fait que nous avons si peu d’ingénieurs catholiques, fait que nos journaux ne s’inquiètent pas d’avoir des collaborateurs scientifiques. Je tremble chaque fois que le Bien Public parle science et quand j’envoie des rectifications, il les mutile pour ne pas avouer qu’il a commis une bévue” Mansion aan Lagasse, *loc.cit.*

²⁶ In het dossier Renard bewaard op het APBS (zie noot 14) bevindt zich een brief van Renard aan een Révérend Père, dd 19/3/1903 waarin hij schrijft niet met zijn ‘démarche’ die tot doel had hem weer met de Kerk te verzoenen, gediend te zijn. “Je vous remercie cependant du souvenir affectueux que vous m’avez gardé et vous en exprime ma reconnaissance”.

²⁷ Paul Mansion (1844-1919) was niet alleen een vooraanstaand mathematicus maar de drijvende kracht achter het kleine réveil van de katholieke studenten en wetenschappers te Gent na de affaire Laurent Brasseur. Die laatste had de katholieke studenten het odium van hun liberale studiegenoten op de hals gehaald, want zij hadden beide professoren ‘verklíkr’. Mansion staat aan de wieg van de studiekringen die later zouden samensmelten in de door de jezuïet Carbonnelle gestichte ‘Société scientifique de Bruxelles’ die via haar *Revue* en regelmatige samenkomsten de verzoenbaarheid van geloof en wetenschap tracht aan te tonen. Hij steunde het antimodernisme van Pius X voluit: “Les enseignements de Pie X sur le modernisme lui plurent d’autant plus qu’ils répondaient, comme les déclarations du Concile du Vatican sur l’infaillibilité pontificale, à ce que lui démontraient la saine raison et son droit jugement (...) L’ hypothèse darwiniste, poussée aux extrêmes par les disciples du maître, ne le séduisit jamais”. Lagasse, ‘Paul Mansion’ in *Revue des questions scientifiques*, 27, januari 1920, p.22. Over Mansion o.a. J. De Maeyer, *De rode baron. Arthur Verhaegen, 1847-1917*, Leuven, 1994, pp.70-74; Idem & L. Van Molle red. *Joris Helleputte 1852-1925, architect en politicus. Biografie*, Leuven, 1998, pp. 32-35.

hield.²⁸ Na Renards overlijden wordt een comité met zijn naam opgericht dat zich voor opdracht gaf een standbeeld voor de vereerde professor op te richten. De namenlijst is interessant om de Gentse sympathisanten van Renard op het spoor te komen. Naast redacteurs van liberale kranten (zoals Gustave Abel (1866-1945) van de *Flandre Libérale*), professoren van de ULB, (o.a. Lucien Anspach (1857-1915), Auguste Lameere (1864-1942) en Marcelin Berthelot (1827-1907)) en Luik (Armand Jules Joseph Jorissen (1853-1920)), liberale (ex-)burgemeesters (Karel Buls (1837-1914), Emile Braun (1849-1927)), enkele buitenlanders (Ernst Haeckel (1834-1919), Georges Clémenceau ...) treffen we op een totaal van 56 leden zeven Gentse professoren aan: Ernest Discailles (1837-1914), Paul Frédéricq (1850-1920), Hector Louis François Leboucq (1848-1934), Junius Massau (1852-1909), Frédéric Jean Théodore Swarts (1839-1911), Eugène Marie Van Bambeke (1929-1918) en Jozef Vercoullie (1857-1937).²⁹ De inhuldiging van het standbeeld in 1906, te Elsene, in de giende regen, brengt Renard weer in de persbelangstelling en geeft zelfs aanleiding tot anonieme scheldbrieven aan het adres van de weduwe. En het is nog niet gedaan: de polemiek rond zijn persoon laat een laatste keer op in december 1967 – januari 1968 wanneer Jo Gerard in de *Libre Belgique* van 28/12 een niet helemaal correct beeld van Renard ophangt, wat hem prompt op een wederwoord door G. Van Severen in de *Flandre Libérale* (4/1/1968) komt te staan.

4. Jean Halleux: ‘Veritas vos liberabit’³⁰ en Camille de Renesse

Begin twintigste eeuw speelde zich op het Gentse universitaire toneel nog een ander steekspel af, ditmaal tussen een kleurrijke edelman en een zeer katholieke professor, omtrent de al dan niet goddelijke inspiratie van de bijbel. Aan de ene kant: Camille de Renesse (Brussel, 1836 – Nice, 1904) gehuwd met Melvina de Kerchove de Denterghem (1847-1884), dochter van Charles (1819-1882) notoir liberaal en vrijmetselaar.³¹ Na de dood van zijn echtgenote en na de op

²⁸ J. Bosmans (1853-1928) was zelf, sinds 1886, ex-priester en lid van de Amis philanthropes. Hij liet zich o.m. in met het volschrijven en publiceren van de *Bibliothèque antisuperstitieuse*, die regelmatig een anti-roomse brochure liet verschijnen. Ook *Coups droits à Dieu et au Diable*, Brussel, s.d., 232 p. is van zijn hand. Cfr. *Biographie Nationale*, XXXI (1961), kol. 103-106; UBG, VI. Bl. I B 76(20).

²⁹ Over Van Bambeke en Lehoucq zie R. De Bont, *op.cit.*, p.97-98

³⁰ Vers uit het Johannes-evangelie, aangebracht in de aula van de UGent en motto van vele universiteiten. De familienaam ‘Halleux’ kreeg vanaf een bepaald ogenblik ‘de’ toegevoegd. Hier wordt verder kortweg ‘Halleux’ gebruikt.

³¹ *Annuaire de la noblesse*, 1896, p.1967 e.v.; 1912, p. 375; 1922, p.306. Camille mag niet verward worden met die andere telg uit het de Renessegeslacht, de Renesse-Breitbach, die in 1910 mee aan de wieg stond van de Ligue antimaçonnique...

een failliet uitgedraaide hotelonderneming³² zet Camille zich, in zijn yacht of in zijn residentie Beaulieu te Nice, aan het schrijven. Aanvankelijk zijn het badinerende beschouwingen³³, maar al gauw komt ook het ernstiger werk. In 1899 stuurt hij Paul Frédéricq de zesde editie van zijn *Les soirées de la duchesse, suivies de quelques dialogues théologiques et exégétiques*.³⁴ Het voorwoord liegt er niet om: “J’ai cherché à prouver (...) que toute l’histoire biblique de la faute originelle sur laquelle se base notre système religieux, est aussi contraire aux faits acquis par la science paléontologique, qu’au bon sens et qu’aux sentiments de justice les plus élémentaires”. De God van Mozes kan niet ‘le Dieu des gens honnêtes’ zijn. Mirakels, de hel zijn uitgevonden ‘pour terroriser les masses, les exploiter sans honte et sans pitié’. Vermits toch nog velen “s’obstinent à croire aux vieilles histoires fantastiques” wil hij in zijn boek aan de hand van catechismi en Bijbelteksten, de ongerijmdheid van het geloof aantonen, “dans la forme légère facile à comprendre et facile à lire du dialogue. Ceci n’enlève rien à la valeur des arguments”. Het werkje waarmee de Renesse echter internationaal bekend zou worden, althans in kringen van rationalisten, is zijn *Jésus-Christ, ses apôtres et ses disciples au XXe siècle* dat in verschillende talen vertaald werd³⁵. de Renesse schrijft in zijn voorwoord hoe hij, geïnspireerd door een toespraak uit 1898 van zijn latere vriend admiraal Réveillère, tot de “conviction profonde is gekomen,” que je ne puis davantage honorer Dieu et prouver mon amour de l’humanité qu’en luttant avec énergie contre les causes de démoralisation qui empoisonnent votre beau pays de France et le mien”. De these van de auteur komt hierop neer: “L’Eglise Catholique Romaine ne représente aujourd’hui nullement la religion rêvée, voulue par Jésus-Christ. Elle en est l’antithèse” (p.104), een stelling die aan de hand van Bijbelcitaten en een overzicht van de kerkgeschiedenis wordt geadstrueerd. Nu verschijnt, aan de andere kant, Jean Halleux (Brugge 1868 – Brugge 1936)

³² De Renesse laat in Majola, in 1882-1884, op een terrein van 140 hectare, een luxueus hotel met 300 kamers, en o.m. een bal- en concertzaal bouwen naar de plannen van de Belgische architect Rau. Het hotel richt zich tot een aristocratisch publiek, maar enkele dagen na de opening moet de Renesse al de benen nemen, want de cholera in het nabijgelegen Italië houdt de klanten weg, en dreigt het bankroet voor de nobele ondernemer. Later wordt het hotel nochtans the place to be voor welgestelde Europeanen, vooraleer het een vakantiehuis wordt van een Belgische mutualiteit...cfr. E. Denby, *Grand Hotels*, p. 126. De collectie VI.BI. van de UBG I R 11 bevat onder ‘de Renesse’ een ‘Rapport du conseil d’administration de la société anonyme de l’hôtel-kursaal de la Maloija’ dd 5/2/1884, met o.m. een ‘calcul du rendement probable’.

³³ *Deux mois en yacht. Voyage aux côtes de l’Espagne, du Portugal et du Maroc*, Nice, 1898; *Histoires d’amour*, Nice 1900.

³⁴ Nice, 1899, 198 + 92 p. (UBG, 169E25). Over P.Frédéricq zie o.m. Jo Tollebeek, *Frédéricq en zonen*, Amsterdam, 2008.

³⁵ Nice, 1900, 115 p. (UBG 169F44) Met o.m.de onheilspellende vooruitblik: “l’on peut prévoir à brève échéance la guerre terrible et fratricide, inévitable, fatale, qui couvrira l’Europe, qui se dit chrétienne, de millions de cadavres” (p.8). Het boek werd o.m. naar het Italiaans, Spaans, Nederlands en Engels vertaald.

op het toneel, kern-katholiek en professor aan de UGent in moraalfilosofie en natuurrecht. Zo diep verankerd de Renesse is, o.m. via zijn huwelijk, in het Gentse liberaal-vrijzinnige milieu, zo diep ook is Halleux verbonden met de kring rond *Le Bien Public*. Na middelbare studies aan het bisschoppelijk college van zijn geboortestad haalt de toekomstige professor zijn kandidatuur aan de Naamse jezuïetenfaculteit, zijn diploma rechten aan de KULeuven en, in 1893, een doctoraat in de Thomistische wijsbegeerte aan het 'Institut supérieur' van Mercier. In 1896 huwt hij in de schaduw van de kersverse neogotische benedictijnerabdij van Maredsous, met de dochter van één van de belangrijkste weldoeners ervan, Claire Desclée de Maredsous (1869-1945). Hij trekt, met een aanbevelingsbrief van bisschop Faict op huwelijksreis naar Rome, en enkele maanden later, op 30-jarige leeftijd, geeft hij aan de UGent, "en remplacement de M. le professeur de Brabandere (1848-1929), "le cours de sociologie et le cours d'histoire parlementaire et législative de la Belgique". In 1898 suppleëert hij Jules Nossent (1845-1911) voor moraalfilosofie en natuurrecht, in 1901 krijgt hij de titel van buitengewoon, in 1906 van gewoon hoogleraar in de faculteit Rechten.³⁶ In 1902 publiceert hij een *Lettre ouverte au comte Camille de Renesse* als weerlegging van diens *Jésus Christ*.³⁷ De weldoende sociale actie van de Kerk kan volgens hem niet geloochend worden, het katholicisme is zeker geen vijand van de wetenschap – zie Leo XIII die het Vaticaanse Archief voor onderzoek open stelde – en ja: de Kerk heeft al heel wat schisma's, antipausen enz. meegemaakt – het wonder is juist dat ze nog bestaat. Volgen een reeks citaten uit de evangelies die de goddelijkheid van Jezus moeten aantonen, de stelling dat het rationalisme nergens toe leidt en tenslotte: "N'oublions pas, au surplus, que l'interprétation des livres saints relève en dernière analyse du magistère infaillible de l'Eglise". De Renesse reageert via de *Flandre Libérale*, trekt van leer tegen de zelfverklaarde onfeilbaarheid van de Kerk en klaagt het wrede karakter van de katholieke god aan.³⁸ Dat komt hem op een wederwoord te staan³⁹: Halleux weerlegt de bewe-

³⁶ AUG, dossier Halleux; Régistre matricule de l'université de Gand, personnel enseignant, p.290-291. R.Aubert & N. Huyghebaert ed., *Correspondance de Neckere op.cit.*, 3/5/1896. De *Flandre Libérale* schrijft over hem op 3/4/1903: "C'est une créature du gouvernement que nous chérissons et ses petites brochures dont parlera la postérité témoignent au ministère de ses bons sentiments – mais témoignent aussi tristement au public de l'esprit dont on veut imprégner les universités de l'Etat" (UBG, VI.BI. II H 6 map Jean Halleux)

³⁷ *Le fils de l'homme. Lettre ouverte au Comte Camille de Renesse*, Leuven-Brugge, 1902, 63 p. (UBG G16636) ook verschenen als *De zoon des menschen. Open brief aan Graaf Kamiel de Renesse*, Gent, Het Volk, 1902

³⁸ De artikelen in briefvorm (26/10 en 9/11/1902, 25/1/1903) werden later gebundeld als *Le Magistère infaillible des Eglises. Réponses au 'Fils de l'homme' de M. J. Halleux, professeur à l'université de Gand*, Brussel, 1904, 30 p. (Bibliothèque de Propagande,7).

³⁹ J. Halleux, *Libre penseur et croyant. Lettres au comte Camille de Renesse*, Brugge-Brussel, 1903, 32 p. (UBG G 23348(17)).

ring als zou de Kerk het Oude Testament als een geschiedenisboek opvatten: ze leest het scheppingsverhaal als een allegorie, en God is niet wreed maar barmhartig: “Montrez-nous d’abord, MM les libres penseurs, vos oeuvres”: waar zijn jullie zusterkens der armen? Camille replekeert ‘du tac au tac’⁴⁰ dat Halleux zijn kritiek op o.a. het boek Genesis niet heeft weerlegd, integendeel. Het dovemansgesprek zou zo nog een tijdje hebben kunnen doorgaan, ware het niet dat de graaf in 1903 overlijdt. Halleux weet van geen ophouden en verspreidt via de katholieke boekhandels het vlugschrift *Ou bien fou, ou bien Dieu* waarin hij de goddelijkheid van Jezus wil bewijzen. de Renesse vindt een opvolger in Lucien Anspach⁴¹, professor aan de ULB: *Comment on prouve la Divinité du Christ. Examen de la dissertation de Monsieur J.H.*⁴² “Monsieur J.H.” antwoordt met *Le Christ des évangiles et le Christ de l’histoire*.⁴³ In zijn voorwoord trekt hij van leer tegen het “comité libre penseuse” (waarschijnlijk het comité Marnix) dat sinds enkele jaren te Brussel werd opgericht en dat o.m. de boekjes van de Renesse verspreidt, en dus ook het pamflet van Anspach. “Son but est spécialement de combattre le dogme”. Het verspreidt “périodiquement à plusieurs milliers d’exemplaires’ brochures aan lage prijs (10 c.) die “mettent sous les yeux de tous la plupart des difficultés qui préoccupent nos exégètes et nos théologiens (..) Un silence prudent ou dédaigneux ne nous paraît pas une réponse suffisante. C’est pourquoi nous avons pris la plume...”.⁴⁴ Anspach antwoordt met een open brief⁴⁵, waarin hij, steunend op de boeken van Alfred Loisy (1857-1940), Halleux verwijt de feitelijke betrouwbaarheid van de H. Schrift te overschatten en

⁴⁰ *Croyants et libres penseurs. Réponse aux lettres du prof. Jean Halleux de l’Université de Gand publiées sous le titre ‘Libre penseur et croyant’, suivie d’extraits des Questions de Zapata’ tirées des oeuvres de Voltaire* Brussel, 1903, 31 p. (Bibliothèque de propagande,3) (UBG D 5858(4)).

⁴¹ Lucien Anspach (1857-1915), kandidaat in de Letteren & Wijsbegeerte en ingenieur, is een bijzondere figuur. Hij is de drijvende kracht achter de *Bibliothèque de Propagande* waarin hij honderden bladzijden publiceert en samen met Emile Cauderlier (1846-1918) inzichten en kritieken van de modernistische priesters op het publieke forum brengt. Hij is de zoon van Eugène, vice-gouverneur van de Nationale Bank en een van de stichters van de Eglise Protestante Libérale, het geesteskind van Goblet d’Alviella. Cfr. *Nouvelle Biographie Nationale*, 5, Brussel, 1999, pp.17-19.

⁴² Brussel, 1904, 31 p. (Bibliothèque de propagande, 33). Anspach slaat Halleux met Bijbelteksten om de oren.

⁴³ Brugge-Brussel, 1905, 63 p., met imprimatur van het bisdom Brugge. (UBG D4236(7))

⁴⁴ J.H. *Le Christ..op.cit.*, pp. 5-6. Halleux heeft het over de *Bibliothèque de propagande* die verscheen van 1903 tot 1914 en zo’n 400 teksten publiceerde, enerzijds ‘klassiekers’ uit de Verlichting, anderzijds brochures van de hand van o.m. Frédéricq, Errera, Hébert, Anspach, Goblet, de Laveleye en vele anderen. Er werd inderdaad over de onfeilbaarheid, l’abbé Loisy, geloof en wetenschap, moraal.. gehandeld. De *Catéchisme rationaliste et philosophique.Oeuvre posthume* van C. de Renesse, Brussel,1907 werd door het Comité Marnix uitgegeven, in de *Bibliothèque* werden in 1903 al brochures van de hand van de Renesse opgenomen. Een zo goed als volledige collectie berust in het Liberaal Archief te Gent. Over het Comité Marnix zie ook *Contre l’intolérance! Manifeste du comité Marnix pour la diffusion des idées de justice et de liberté*, Brussel, 1901, 48 p.

⁴⁵ *La divinité du Christ. Lettre ouverte à Monsieur J. Halleux, professeur à l’Université de Gand*, Brussel, 1905, 31 p. (Bibliothèque de propagande, 63)

zijn ongeïnformeerde lezers van alles op de mouw te spelden. Maar geen nood: de theologen zullen vroeg of laat moeten toegeven dat ook dogma's evolueren en voor herziening vatbaar zijn. Nu al zijn er geleerden die hieruit hun conclusies trokken: "Votre illustre collègue Renard était de ces derniers. On le lui a fait cruellement expier" (p.31). Halleux replikeert met *La croyance des disciples*, waarin hij volgens Anspach toegeeft dat de interpretatie van de woorden in het Evangelie voor herziening vatbaar is en dus Anspachs stelling onderschrijft.⁴⁶ In 1907 vindt Halleux het andermaal nodig de pen te grijpen en verspreidt hij een brochure waarin hij het materialistisch transformisme van Auguste Lameere tracht te weerleggen en zich voorstander van het creationisme verklaart.⁴⁷ Kort daarop ten slotte neemt Halleux de verdediging van Pius X en de encycliek *Pascendi* (8/9/1907), die elke vorm van 'modernisme' veroordeelt, op zich: de paus veroordeelt niet de wetenschap, maar de filosofie die aan het modernisme ten grondslag ligt en die in subjectivisme en relativisme uitmondt.⁴⁸

5. Jozef Vercoullie, Lucien Anspach en Camille Van Crombrughe

Niet alle Gentse professoren zijn die mening toegedaan: in 1905 al had Jozef F. Vercoullie⁴⁹ (1857-1937), neerlandicus en jarenlang voorzitter van het Willemsfonds, sinds 1896 gewoon hoogleraar, in *De Vlaamsche Gids* een overzicht gebracht van de stellingen van de belangrijkste modernistische auteurs. Hij voorspelt dat het met de verhouding tussen Kerk en wetenschap zou gaan zoals al in het verleden was gebeurd: eerst worden de nieuwe wetenschappelijke inzichten die de kerkelijke traditie tegenspreken, verketterd. Dan, naarmate de wetenschappelijke bewijzen zich opstapelen, tracht men die voor de gelovigen verborgen te

⁴⁶ J. Halleux, *La croyance des disciples*, Brussel, 1905. De brochure kon niet teruggevonden worden, maar Anspach verwijst er naar in zijn *Lettre ouverte à l'abbé Nicodème*, Brussel, 1907, p.21 (Bibliothèque de Propagande, 183-184): "D'aucuns se sont étonnés que je n'eusse pas répondu à la dernière brochure de M. Halleux. La raison de mon silence est pourtant bien simple: je me reconnais incapable de combattre le dogme catholique avec autant d'autorité que mon honorable contradicteur, et loin de tenter une réfutation de ses écrits, je ne puis souhaiter à ceux-ci de nombreux lecteurs".

⁴⁷ J. Halleux, *Science positive et questions d'origine*, Brussel 1907, 32 p. (UBG 127H18(20)). Over Lameere's 'Les ancêtres de l'homme' zie R. De Bont, *Op.cit.*, pp. 221 e.v. A.Lameere, *Le mécanisme de l'évolution. Discours prononcé à l'ouverture solennelle des Cours le 14 octobre 1907*, verscheen in 1907 ook als nr. 189-190 in de Bibliothèque de propagande...

⁴⁸ Jean Halleux, *La philosophie condamnée*, Paris e.a., s.d., (UBG D4798); K.WILS, *op.cit.* p 328-329.

⁴⁹ *LM*, I, Gent, 1960, pp. 78-85. Vercoullie was Cumonts tegenstander in de benoemingsstrijd van 1891. Cfr. C. Bonnet, *La correspondance...op.cit.*, pp.322-325. Waarschijnlijk speelde zijn Vlaamsgezindheid tegen hem: "il est appuyé par M. de Ceuleneer et tous les flamingants catholiques" (p. 324) ondanks het feit dat hij bekend stond als liberaal en vrijmetselaar (p. 325). C. Michel aan Cumont, 25/11 en 7/12/1891.

houden. Tenslotte, wanneer dat laatste onmogelijk wordt, past men het kerkelijke standpunt aan.⁵⁰ Zijn beschouwingen verschenen ook in Franse vertaling⁵¹, en leveren de auteur veel tegenwind op in de katholieke kranten en zelfs “een vlugschriftje” van A. Van Langendonck, priester-leraar aan het St. Jan Berchmanscollege te Antwerpen.⁵² Vercoullie repikeert op die brochure⁵³ en krijgt op zijn beurt antwoord van P. Soens, baccalaureus in de Thomistische wijsbegeerte.⁵⁴

In datzelfde jaar 1905 had Lucien Anspach in de *Bibliothèque de Propagande* een brochure gepubliceerd waarin de Eucharistie als bijgeloof werd afgedaan.⁵⁵ Die tekst werd dan nog eens onder de titel *La vérité religieuse* op grote schaal in Brussel verspreid en lokte van katholieke kant *La réponse des catholiques belges à la soi-disant ‘Vérité religieuse’*⁵⁶ uit en een open brief van de professor dogmatiek aan het Gentse grootseminarie.⁵⁷ Die laatste voorzet laat Anspach niet onbenut: hij publiceert een kleine honderd pagina’s als wederwoord waarin hij, steunend op modernistische auteurs als Loisy, Houtin, Lagrange e.a. wil aantonen dat het misoffer een kerkelijke uitvinding is en niet door Jezus werd ingesteld.⁵⁸ Ook in 1905 werd, op nationale schaal, een Franstalig vlugschrift rondgestuurd waarin de goddelijke inspiratie van de H. Schrift werd ontkend: “On doit rejeter l’intervention de Dieu dans l’ensemble des Ecritures, et rien ne subsiste, dès lors, de l’Eglise catholique, apostolique et romaine”.⁵⁹ De *Bien Public* (23/10/1905)

⁵⁰ ‘Het Modernisme’, *De Vlaamse Gids*, IV, 1908, pp. 151-174.

⁵¹ *Le Modernisme*, Brussel, 1908 (Bibliothèque de propagande, 49-50), 43 p.

⁵² A. Van Langendonck, *Studeer of zwijg*, Antwerpen, 1908, 27 p., met een imprimatur van 13/8/1908 (UBG, D 6029 (20)). Jean Antoine Auguste van Langendonck °Werchter 1870, kandidaat W&L, priester gewijd 1893, leraar St. Jan Berchmanscollege Antwerpen 1895-1910, daarna inspecteur MO, + Werchter 1923. Cfr. A. Tihon, *Nécrologe du clergé du diocèse de Malines (1813-1961)*, Brussel, 2004, p. 239 (Centre d’histoire religieuse, cahier n°1).

⁵³ ‘Nog eens Modernisme’ in *De Vlaamse Gids*, IV, 1908, pp.539-557.

⁵⁴ P. Soens, ‘Het modernisme en prof. Vercoullie: laatste sommatie ons gedaan in de naam der Wetenschap’, 1908 (overdruk: UBG G 24887/30)

⁵⁵ *L’Eucharistie. Conférence faite à la Libre-Pensée de Binche*, Brussel, 1905, 25 p. (Bibliothèque de Propagande, 97).

⁵⁶ De UBG, VI. Bl. II C 10, nr 77 bewaart een Nederlandse versie op krantenformaat, 4 p.: ‘Een ongehoorde schanddaad der vrijmetselarij. Hoe onze tegenstrevers te werk gaan en wat men denken moet van het geuzenschrift De Godsdienstige Waarheid’. *Vérité religieuse* was dus blijkbaar ook in het Nederlands verspreid.

⁵⁷ Camille Van Crombrugge, *La présence réelle et la transsubstantiation. Lettre ouverte à M. Lucien Anspach*, Gent, 1906, 66 p. (UBG, 123B21). Van Crombrugge (1876-1940) doceert tussen 1909 en 1927 ook aan de KULeuven (L. Schokkaert red., *Biografisch repertorium van de priesters van het bisdom Gent 1802-1997*, dl.2, Leuven, 1997)

⁵⁸ *Lettre ouverte à messieurs les curés-doyen de Bruxelles et à Monsieur C. Van Crombrugge, docteur en théologie*, Brussel, 1906, 29p. (Bibliothèque de Propagande 144); *L’Eucharistie. Deuxième réponse à M. C. Van Crombrugge, docteur en théologie*, Brussel, 1907, 64 p. (Bibliothèque de Propagande 196-197).

⁵⁹ *La Bible devant l’Eglise. Livre édité par la Bibliothèque de propagande*, Gent, S.A. de la presse libérale gantoise, 1909, (UBG, A58318(25)). Op het exemplaar bewaard in de UBG staat op de kaft gestempeld: “Livre saisi par le parquet le 29 mai 1909”. Het gaat om de herdruk en bundeling van artikelen uit de *Flandre Libérale*, die ook op grote schaal als ‘tracts’ of overdrukken over het land werden rondgestuurd, en de weerleggingen hierop in de *Bien Public*. Het geeft een mooi overzicht van de polemiek tussen 1905 en 1909.

spreekt schande van het geschrift, en de *Bibliothèque* reageert met een nieuw vlugschrift. Op 28/4/1907 heropent de *Flandre Libérale* het debat met te vragen hoe het komt dat de slavernij als vanzelfsprekend in de Bijbel wordt voorgesteld. Het artikel wordt als overdruk gestuurd “à quelques milliers de personnes, surtout à des membres du clergé, dans tout le pays”.⁶⁰ De *Bien Public* (27/5/1907) reageert andermaal en de polemiek duurt voort tot februari 1909. Ze gaat over wat in de Bijbel te lezen valt over de familie en het celibaat: enormiteiten volgens de *Flandre Libérale*, die de goddelijke inspiratie ervan onmogelijk maken – een interpretatie die volgens de *Bien Public* de bal volkomen mis slaat. De artikelen uit de *Flandre Libérale* worden op grote schaal verspreid (*Dieu n’a pas inspiré la Bible – La Bible et l’esclavage*) en lokken bij de tegenpartij al evenveel tracten uit (*Dieu a inspiré la Bible*; J. Buelens, *Den Bijbel werd onder Gods ingeving geschreven*).⁶¹ Bovendien wordt de katholieke pers gemobiliseerd en verschijnen er verscheidene artikels over de materie in de *Bien Public*, de *Courrier de Bruxelles* en nog zes andere katholieke kranten. De commotie is blijkbaar zo groot dat de bisschoppen van Gent en Brugge (Stillemans en Waffelaert) het nodig vinden in hun vastenbrief van februari 1909 ertegen van leer te trekken – teken dat blijkbaar ook de Nederlandstalige, Franskundige bevolkingslagen door de vlugschriften werden bereikt. Het verslagboek van de “Conseil de vigilance” (laatste verslag: 4/6/1913) vermeldt bovendien⁶² enkele strubbelingen rond het boek *De sacramentis* van Timmermans (vergadering van 3/12/1909), de “schandelijke” pamfletten van een ex-priester van het bisdom Brugge, Bonte” (vergadering van 2/4/1909), en van het vlugschrift *La délivrance – De Verlossing* dat van op de preekstoel zou veroordeeld worden (vergadering van 30/12/1912). F. Bonte (° Hoogdele 19/5/1838-?) vertelt in zijn *Van Fabel tot waarheid of hoe men verandert van gedacht*.⁶³ Na een periode in het Brugse Engels seminarie (1860-1864: Guido Gezelle was er toen ondervoorzitter. “Een zeker getal leerlingen waren zyne lievelingen, en hij ontving ze vertrouwelijk in zijn kamer; de anderen waren verdacht en versteken” (p.6)) trekt hij naar Liverpool waar hij werkzaam is als aalmoezenier, o.m. van gevangenen. In 1881 krijgt hij een artikel van bisschop Clifford, verschenen in de *Dublin Review* in handen waarin gesteld

⁶⁰ *Op.cit.*, p. 33.

⁶¹ Brecht, L. Braekmans, 1908, 46 p. Bespreking in *Dietsche Warande en Belfort*, 1908 p. 397.

⁶² BAG, fonds Stillemans, 21/89. De encyclic *Pascendi* had de oprichting van dergelijke ‘conseils’ in ieder bisdom bevolen. De verslagboeken van Gent, Luik (fonds Ruten-clergé, nr.102) en Namen (Chapitre cathédral et autres conseils, D57) zijn bewaard, die van Mechelen, Brugge en Doornik niet.

⁶³ Roeselare, 1908 (tweede en verbeterde uitgave), 85 p.. De eerste uitgave moet van 1907 of vroeger dateren want in 1907 bracht de *Bibliothèque* al een Franse vertaling *Illusions dissipées ou comment on perd la foi* (Bibliothèque de Propagande nr 173-175)

wordt dat het scheppingsverhaal als “een dichterlijke vertelling” dient gelezen te worden en begint hij aan zijn geloof te twijfelen. Zijn uiteindelijke “redens van afscheid” zijn “Wetenschap in strijd met de kristene leer, vrijzinnige lezing van het Evangelie, rede in strijd met oude leer, godsgeleerdheid geen ware wetenschap” (p.85). Hij krijgt antwoord vanuit het St. Jozefscollege te Aalst, van de jezuïet A. Roelandts, die hem zijn afvalligheid verwijt.⁶⁴ *Délivrance* was verschenen in de lente van 1911, gedrukt op de persen van de *Flandre Libérale* en gratis aan alle abonnees verstuurd. Nadien “il a été répandu ensuite à des milliers et des milliers d'exemplaires, en attendant qu'il soit traduit en Flamand et qu'il puisse atteindre nos Flamands, qui sont encore plongés dans la plus crasse ignorance et infectés par les superstitions les plus absurdes”.⁶⁵ De brochure bevat het gebruikelijke discours over de sacramenten, de contradicties van en de ‘immorele’ passages in de Bijbel, het scheppingsverhaal en de macht van de Kerk. Van Timmermans is niet veel geweten: er leefde in het bisdom Gent een Louis Timmermans die tussen 1903 en 1921 pastoor van Mendonk was. Zijn boek is niet kunnen teruggevonden worden.⁶⁶

Tot slot

Mercier mocht zich dan wel in zijn mandement tegen het modernisme gelukkig prijzen dat het modernisme weinig deining veroorzaakte onder zijn gelovigen – Georges Tyrrell (1861-1909) zal hierin het bewijs van de achterlijkheid van de Belgen zien⁶⁷ – bij nader toezien lijkt er toch meer aan de hand. Een steekproef in het Gentse milieu toont aan dat bij een kleine, maar zeer actieve, vrijdenkende kern, die goede contacten had met de Brusselse universiteit, grote inspanningen werden gedaan om de inzichten van ‘modernistische’ exegeten bij een breder publiek kenbaar te maken. Iedere gelegenheid werd aangegrepen om het gezag

⁶⁴ A. Roelandts, *Brief aan M. F. Bonte, gewezen aalmoezenier. Antwoord op 'Van fabel tot waarheid of hoe men verandert van gedacht*, Roeselare, 1909, 74 p.

⁶⁵ *Délivrance*, Gent, 1911, 116 p. (UBG 124^E44), p. 109. Die vertaling naar het “Vlaams” is er gekomen en het is vooral deze die de onrust van de ‘Conseil de vigilance’ had gewekt. In bijlage bij het exemplaar bewaard in de UBG zijn reacties van de katholieke pers opgenomen, o.m. van de *Courrier de Bruxelles*, 2-3/4/1911. Het boekje werd uitgegeven door dezelfde groep die in 1909 het door het parket in beslag genomen *La Bible devant l'Eglise* had uitgebracht.

⁶⁶ ° Moorsel 17/2/1854, + Gent, 28/3/1932. Cfr. Schokkaert, *op. cit.*

⁶⁷ G. Tyrrell, *Suis-je catholique? Examen de conscience d'un moderniste ou réponse au mandement quadragésimal de son Eminence le cardinal Mercier, Archevêque de Malines*, Paris, 1909, pp. 11-21: “De la merveilleuse préservation des catholiques belges”. Het boek is de Franse vertaling van Tyrrells *Medievalism* en verscheen in de reeks “Bibliothèque de critique religieuse” waarin ook Emile Cauderlier publiceerde. De vastenbrief van Mercier wordt in bijlage gegeven. Over Mercier en Tyrrell zie Boudens, *Two Cardinals*, Leuven, 1995.

van de Kerk te ondermijnen: het geval Renard en de kerkelijke reacties hierop, maar ook de publicaties en daaropvolgende veroordelingen van Alfred Loisy (1857-1940), Albert Houtin (1857-1926), Georges Tyrrell... De drijfveer hierachter was zeker ten dele electoraal: het ondermijnen van het kerkelijke gezag betekende meteen het ondergraven van het aanzien van de katholieke partij, die sinds 1884 niet van haar troon te stoten bleek en in 1909 met veel omhaal 25 jaar katholiek kabinet vierde. Maar de gedrevenheid van een Lucien Anspach, Emile Cauderlier, Goblet d'Alviella en de vele andere auteurs uit de *Bibliothèque de Propagande*, hun diepgaande belangstelling voor en vertrouwdheid met de Bijbel, kerkvaders en kerkgeschiedenis duiden tegelijk op een oprechte wetenschappelijke, soms zelfs religieuze bekommernis. Bovendien wilde men niet enkel de Franstalige intelligentsia en universiteitsstudenten bereiken, maar ook de Vlaamsgezinde liberalen en de socialistische militanten.⁶⁸ De argumenten van de vrijzinnigen waren niet nieuw – vele leefden reeds bij de Verlichtingsfilosofen – maar ze werden met nadruk herhaald toen katholieke exegeten zelf begonnen te twijfelen.

De hevige reacties op het ontslag van Cumont in 1910 kwamen dus niet als een donderslag bij heldere hemel: in de publieke opinie werd al jarenlang strijd geleverd rond de historische betrouwbaarheid van de H. Schrift en de geloofwaardigheid van de Kerk.

⁶⁸ In de eerste jaargang van *Germinal* verscheen al in 1904 als nr 9 “Comment Mr.l'Abbé Loisy interprète les dogmes catholiques”, Gent, Volksdrukkerij, 46 p., en in jg 4, nr 3, 1907: “Les ancêtres de l'espèce humaine. Discours prononcé par M. Auguste Lameere, mis à la portée de tout le monde par J. Varendonck”, “De voorouders van den mens. Redevoering. Voor het volk bewerkt door J. Varendonck” 64 p. (UBG G 23853(20)). Over J. Varendonck zie P. Labbee, ‘Un psychanalyste belge peu connu: Julien Varendonck 1879-1924’, *Bulletin de l'Association des psychanalystes de Belgique*, 22, 1955, pp. 1-3. Varendonck moet zowat de eerste Belgische psychoanalyticus geweest zijn. Aan de Gentse universiteit was een ‘cercle des étudiants rationalistes’ actief, die o.m. publiceerde over het mirakel van Oostakker: R.Martin, *Lettre ouverte au R.P.Deschamps s.j. à l'occasion de sa conférence 'Un miracle contemporain'*, Gent 1905, maar ook over “Le dogme et la science” en “La doctrine chrétienne condamnée par la science des religions”.

IN DEBAT OVER DE DECORATIEVE KUNSTEN OP DE WERELDTENTOONSTELLING VAN GENT¹

Eline Stoop

De Gentse wereldtentoonstelling opent op 26 april 1913 haar deuren om tot aan haar sluiting op 3 november van datzelfde jaar meer dan negen miljoen bezoekers te verwelkomen. Op de Expo-site worden deze bezoekers overdonderd door nieuwe en exotische producten, technologische innovaties, kunst en vermaak. Zo leren de bezoekers op een wereldtentoonstelling de stand van de vooruitgang van de beschaving kennen: via diorama's, tekeningen, prenten en statistische modellen wordt er informatie aan de al dan niet opgeleide bezoeker meegegeven, arbeiders krijgen er morele en sociale lessen mee, de burgerij leert er de nieuwste producten en de laatste trends kennen en de industriëlen worden op de hoogte gebracht van de nieuwste technologische ontwikkelingen. De geïnteresseerde bezoeker kan eveneens deelnemen aan allerlei congressen die in de marge van de Expo georganiseerd worden. Deze congressen sluiten dan ook aan bij één van de hoofdmotieven voor de organisatie van wereldtentoonstellingen: het onderrecht van de bezoeker.²

Het congres dat in dit artikel behandeld wordt, is het eerste internationaal congres over de decoratieve kunsten dat door de Franse *Union provinciale des Arts Décoratifs (UPAD)* georganiseerd wordt. Dit congres, dat van 21 tot 25 juli 1913 in zaal zes van het 'Feest- en tuinbouwpaleis' op de Gentse Expo-site

---

¹ Dit artikel is een herwerking van een hoofdstuk uit de masterproef 'De decoratieve kunsten op de wereldtentoonstelling van Gent in 1913', voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent voor het behalen van de graad van Master of Arts in de Kunstwetenschappen. Dit onderwerp werd aangeleverd door de promotor van deze thesis, prof. dr. Marjan Sterckx. (Stoop, Eline. "De decoratieve kunsten op de wereldtentoonstelling van Gent in 1913." Master Thesis, Universiteit van Gent, 2016.) In deze masterproef wordt de rol en de plaats van de decoratieve kunsten op de Gentse wereldtentoonstelling onderzocht. Momenteel is een ander artikel dat specifiek dit aspect belicht in voorbereiding.

² J. Laurencic, *Gand et l'Exposition Universelle 1913: La Ville des Fleurs. The City of Flowers. Die Blumenstadt*, Gent, 1913, p. 10; G. Drèze, *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Gand en 1913*, Gent, n.d., p. 97; 'L'inauguration solennelle de l'Exposition', *Gand-Exposition* 3, nr. 12 (1913), pp. 133-143; W. Adriaenssens et al., *Europa in euforie: De tijd van de wereldtentoonstellingen, 1851-1913*, Brussel, 2001, p. 131; E. Mattie, *Wereldtentoonstellingen*, Wommelgem, 1998, p. 8; F. Pinot de Villechenon, *Les expositions universelles*, Parijs, 1992, pp. 9-10, 16-18.

plaatsvindt, is een voorbereiding op de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels modernes* (dat oorspronkelijk in 1915 en niet in 1925 in Parijs zou doorgaan).³ Deze Expo moet Frankrijk opnieuw op de kaart zetten als dé grootmacht op het vlak van de moderne decoratieve kunsten. Deze positie hadden de Fransen verloren aan Duitsland, dat een internationaal succes kende met haar moderne decoratieve kunst en aan Italië, dat als eerste land een tentoonstelling uitsluitend gewijd aan de moderne decoratieve kunsten (in 1902) in Turijn georganiseerd had.⁴ In 1913 hebben de Franse decoratieve kunsten echter nog steeds met twee grote problemen te kampen die op het congres behandeld worden: enerzijds zijn de decoratieve kunsten te traditioneel en te weinig vernieuwend en anderzijds zijn deze kunsten onvoldoende gekend en ondergewaardeerd. In vier voordrachten en debatten, die in dit artikel theoretisch gekaderd en beschreven worden, worden oplossingen voor deze twee problemen naar voor geschoven en bediscussieerd.⁵

I. Een blik op de organisatie en de leden van het congres

L' Union provinciale des Arts Décoratifs (UPAD)

De UPAD is in 1907 opgericht naar aanleiding van het congres van de Franse *Union Comtoise des arts décoratifs* in Besançon (dat van 16 tot 18 augustus 1907 plaatsvond). Hier hebben regionale ontwerpers, ambachtslieden en afgevaardigden van allerlei bestaande Franse organisaties gestemd voor de oprichting van de UPAD als koepelorganisatie van alle reeds bestaande regionale verenigingen voor de decoratieve kunsten. Een van de redenen voor deze oprichting is de onvrede met het bestaand professioneel onderwijs, dat door de klemtoon op een klassieke methode van ontwerptekenen te leggen het ontwerpproces abstract in plaats van

³ M. Sterckx en J. Wijnsouw, 'Een zekere vergelijking onderling. De kunsttentoonstellingen', in W. Van Acker en C. Verbruggen (eds.), *Gent 1913: op het breukvlak van de moderniteit*, Gent-Kortrijk, 2013, p. 181; *De Congressen in de Tentoonstelling te Gent 1913: album-gids*, Gent, 1913, p. 66.

⁴ Y. Brunhammer, S. Tise, en JP. Khalifa, *Les artistes décorateurs 1900-1942*, Parijs, 1990, p. 27; Y. Brunhammer et al., *Art deco in Europa: decoratieve tendensen in de toegepaste kunst rond 1925*, Brussel, 1989, p. 193; W. Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design: Sierkunst van 1830 tot Expo 58*, Tiel, 2005, p. 110; M. Ricour-Kenedy, H. Isambert, en M. Vellay, *Le Livre des Expositions Universelles 1851-1989*, Parijs, 1983, p. 264; 'Ne sommes-nous plus qu'un peuple de "copistes"? – Projet d'une exposition des "arts décoratifs modernes." – Le rapport Roblin. – Travaux de la Commission d'initiative. – Une section d'art à l'école,' *Impressions* (Sénat. 1876) 37, nr. 131 (29/03/1913), pp. 74-76.

⁵ Een neerslag van de gehouden voordrachten, de daaropvolgende debatten en de resoluties die door de congresleden worden aangenomen, is terug te vinden in een speciale editie van het door de UPAD uitgegeven maandblad *l'Art et les Métiers*: 'Premier Congrès International des Arts Décoratifs,' *L'art et les Métiers – bulletin de l'Union Provinciale des Arts Décoratifs – (numéro spécial)* 6, nr. 5 (1913), pp. 1-143.

praktisch benadert. Op deze manier worden ontwerpers gevormd die eerder kunstenaar dan ambachtsman zijn. Dit werkt op zijn beurt een verdere teloorgang van de *métiers* (de ambachten), één van de oorzaken van de crisis waarin de Franse decoratieve kunsten sedert 1900 verkeren, in de hand. De teloorgang van de ambachten was reeds ingezet door de afschaffing van de gilden in 1791 en door de opgang van de mechanisatie en de arbeidsverdeling in de industrie, die de tijd- en geldroevende vorming van ambachtsmannen overbodig maakte. Anderzijds is de oprichting van de *UPAD* ook een poging om de macht die Parijs op de sector van de decoratieve kunsten uitoefent, te breken. Zo hadden tot 1907 enkel Parijse verenigingen voor decoratieve kunst (waaronder de *Société des Artistes Décorateurs (SAD)*)⁶ een invloed op het onderwijssysteem en de mogelijkheid om toegang te krijgen tot belangrijke internationale tentoonstellingen in Frankrijk en in het buitenland. Met de oprichting van de *UPAD* worden nu ook de belangen van alle regionale verenigingen en decorateurs via één klankbord verdedigd en dus gemakkelijker gehoord.⁷

De hervorming van het professioneel onderwijs en het bewerkstelligen van een artistieke en industriële decentralisatie vormen de belangrijkste doelstellingen van de *UPAD*. Een belangrijke eerste stap in de hervorming van het onderwijs is een reorganisatie van de op praktijk gerichte stages. Er moet ook een decentralisatie bereikt worden door zowel de regionale industrieën en ambachten te laten heropleven als door provinciale verenigingen van kunstenaars en ambachtslieden op te richten. Daarnaast organiseert de *UPAD* ook conferenties, tentoonstellingen, wedstrijden en jaarlijkse congressen. Op deze congressen worden de resultaten van het onderzoek naar praktische oplossingen voor allerlei pedagogische, artistieke, technische, economische en sociale vragen met betrekking tot de decoratieve kunst besproken.⁸

De *UPAD* oefent vanaf 1908, het jaar waarin haar eerste officiële (nationaal) congres wordt gehouden, een grote invloed uit op de sector van de decoratieve kunsten in Frankrijk. Dit congres vond plaats in München, waar de leden van de *UPAD* waren uitgenodigd voor de tentoonstelling ter viering van de 45ste verjaardag van de *Kunstgewerbeschule*. Op deze tentoonstelling werden de Fransen opnieuw geconfronteerd met de enorme vooruitgang die de Duitsers op het vlak

⁶ Een bespreking van de *SAD* volgt in deel II – Twee grote problemen worden op het congres aangekaart – Een theoretisch kader.

⁷ N. Troy, 'Toward a redefinition of tradition in French design, 1895 to 1914', *Design Issues* 1, nr.2 (1984), pp. 54-55, 61-62; Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, p. 14; F. Monod, 'Le congrès des artisans Francs-comtois', *Art et Décoration* 22 (novembre 1907 – supplément chronique), pp. 1-2.

⁸ 'Les sociétés d'éducation et d'initiative artistique', *Impressions (Sénat. 1876)* 37, nr. 131 (29/03/1903), p. 71.

van de moderne decoratieve kunst gemaakt hadden.⁹ Deze vooruitgang was het gevolg van een op de praktijk gericht onderwijssysteem en een gecommmercialiseerd productiesysteem (in *Vereinigte Werkstätten*), dat niet alleen in München, maar over heel Duitsland verspreid was. Een hervorming van het professioneel onderwijs en het creëren van een netwerk van scholen en productiecentra – dé sleutel tot het Duitse succesverhaal en tevens de belangrijkste doelstellingen van de UPAD – drong zich dus ook in Frankrijk op, waar de Duitse progressie steeds meer als een bedreiging voor de eigen (Franse) decoratieve kunst beschouwd werd.¹⁰

De leden van het congres

Het congres wordt voorgezeten door Jules Destrée (1869-1936), socialistisch politicus, voorzitter van de vereniging *Les Amis de l'art Wallon* en later (van 1919 tot 1921) minister van Kunsten en Wetenschappen, Emile Humblot (1862-1931), schilder, graveur en voorzitter van de UPAD en Albert Vaunois, advocaat aan het hof van beroep in Parijs en vicevoorzitter van de UPAD. De vijf ondervoorzitters van het congres zijn Jean Delvin (1853-1922), Gents schilder, directeur van de Gentse Academie en medevoorzitter van groep II (dit is de groep waartoe de Schone Kunsten op de Gentse Expo behoren), de Expo-architect Oscar Van de Voorde (1871-1938), de Franse *artiste décorateur* Henri Dubret (1872-1934?), de Franse *artiste brodeur* Jules Coudyser (1867-1931) en Georges J. Gérault-Carion, advocaat. Deze laatste drie ondervoorzitters zijn tevens de ondervoorzitters van de UPAD. Verder zijn de advocaat Maurice Boddaert, secretaris van groep II en van de *Société Royale pour l'Encouragement des Beaux-Arts à Gand*, Albert Dutry (1860-1918), Gents kunstcriticus en lid van het directiecomité van de Gentse Musea, Louis Dumont en Georges Grandigneaux, beiden secretaris van de UPAD, de secretarissen van dit congres. Zij worden in hun taak bijgestaan door Georges Brunin (°1875), conservator van het geld- en medaillekabinet van de UGent (vanaf 1905 tot aan zijn dood in 1928), Félix Metdepenninghen (1867-1937), professor decoratieve kunst en sculptuur aan de Gentse Academie (het huidige KASK), Marcel de Beer, advocaat en assistent-

⁹ Duitsland had reeds op de Parijse wereldtentoonstelling van 1900 de nieuwe weg die de decoratieve kunsten hadden ingeslagen aan de wereld getoond. Uit: W. Adriaenssens, 'Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten', in K. Goubert en W. Nys (eds.), *Wiener Werkstätte zilver en Belgisch zilverdesign*, Antwerpen, 2010, p. 26.

¹⁰ Troy, "Toward a redefinition of tradition in French design," pp. 62-63, 68; Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, p. 23.

secretaris van de *Cercle Commercial et Industriel de Gand* en de advocaat Gaston Van Loo. Tot slot neemt Henri Ternet, de boekhouder van de *UPAD*, deze taak ook voor dit congres op.¹¹

In totaal nemen 68 personen, waaronder zes vrouwen, deel aan het congres. Zij komen uit Frankrijk, België, Italië, Luxemburg, Groot-Brittannië en Nederland. Deze landen zijn tevens vertegenwoordigd door afgevaardigden van de overheid en van uiteenlopende artistieke verenigingen.¹²

II. Een beschrijving van het congres

De openingsseance

Emile Humblot vermeldt in zijn openingstoespraak dat een grote, internationale Expo in Frankrijk (in 1915) hun onderzoek op het vlak van de moderne decoratieve kunsten aan de wereld zal tonen. Dit congres dient ter voorbereiding van dit gigantisch sociaal evenement, aangezien er toch nog enkele prangende problemen moeten aangepakt worden.¹³

In de aanvulling door Jules Destrée worden de twee grote problemen die op het congres besproken worden, aangekaart: enerzijds zijn de decoratieve kunsten te traditioneel en te weinig vernieuwend, doordat er voornamelijk imitaties van stijlen uit het verleden geproduceerd worden. Anderzijds zijn de decoratieve kunsten onvoldoende gekend en worden zij ondergewaardeerd. Destrée beklemtoont vooreerst dat de decoratieve kunst – in tegenstelling tot de ‘grote’ kunst – een kunst is voor elke dag en voor iedereen, aangezien deze kunst op alles kan en moet toegepast worden. Tegenwoordig worden er echter te veel *prullaria (camelote)* (al dan niet slechte imitaties van stukken uit het verleden) voor het gewone volk geproduceerd, waardoor slechte smaak en een vals idee van luxe door de industrie gecultiveerd wordt.¹⁴ Bovendien brengt dit in alle landen een grote uniformiteit en banaliteit met zich mee, terwijl men vroeger nog de typische kleuren, lijnen en de ziel van een land in zijn decoratieve kunst kon terugvinden. De decoratieve kunst zou volgens Destrée moeten terugkeren naar dit ‘verloren tijdperk’ door de eigen tradities te bewaren, maar zonder terug te plooiën op imitaties uit het verleden. Zij staan immers een moderne evolutie in de weg. Ver-

---

¹¹ ‘Congrès des Arts Décoratifs – comission organisatrice’, pp. 6-8.

¹² ‘Congrès des Arts Décoratifs – adhérents au congrès’, pp. 8-12.

¹³ ‘Congrès des Arts Décoratifs – séance solennelle d’ouverture’, p. 14.

¹⁴ *Ibid.*, p. 19.

der zou de decoratieve kunst opnieuw deel moeten uitmaken van het collectieve bewustzijn om op deze manier schoonheid overal te laten doorsijpelen.¹⁵

Alfred Longden, commissaris van de Britse overheid op deze wereldtentoonstelling, geeft in zijn toespraak een analyse van het Engelse discours om decoratieve kunst in publieke musea te tonen. Op deze manier wordt immers de aandacht van het volk naar de decoratieve kunst getrokken. Aangezien het volk alleen nog datgene kent wat machinaal gemaakt is, moet men ook weten hoe decoratieve objecten gecreëerd worden en uitgevoerd zijn om ze volledig te kunnen waarderen. Daarom zouden er in alle musea gratis lezingen en demonstraties moeten gegeven worden over welke objecten door kunstenaars ontworpen zijn en hoe zij deze objecten ook zelf kunnen maken. Tot slot zouden er in elk museum ook kunstvoorwerpen met een directe link naar de plaatselijke industrie getoond moeten worden.¹⁶

De openingsseance eindigt met het voorlezen van een brief van de Britse ontwerper Walter Crane (1845-1915), die verantwoordelijk is voor de Engelse *Arts & Crafts* sectie op deze wereldtentoonstelling. In deze brief beklemtoont hij dat de *Arts and Crafts Movement* een bijzondere positie inneemt in Engeland. Zo heeft deze beweging niet alleen een grote invloed uitgeoefend op de decoratieve kunsten, maar ook op de vorming van de artistieke en de industriële smaak. Door de opkomst van de machine was het volk haar gevoel van het schone in het dagelijks leven verloren. Door opnieuw de kunst in de ambachten te cultiveren, is er hiervoor een oplossing gevonden. Ook de overheid erkent op deze wereldtentoonstelling voor het eerst het belang en de invloed van de *Arts and Crafts Movement* door de *Arts & Crafts* sectie onder haar bescherming te plaatsen. Crane vindt tot slot ook de tentoonstelling over oude kunst in Vlaanderen in het (voor deze Expo uitgebreide) Museum voor Schone Kunsten (MSK) belangrijk, omdat het modellen levert voor alle huiselijke decoratie.¹⁷ Deze tentoonstelling

¹⁵ Ibid., pp. 18-19.

¹⁶ Ibid., pp. 21-22.

¹⁷ In deze tentoonstelling worden 2.600 objecten getoond die afkomstig zijn uit het Scheldegebied en gemaakt zijn in de periode vanaf de Middeleeuwen tot en met het einde van de 18de eeuw. De tentoonstelling is opgedeeld in twee delen: *le Milieu et la Vie dans les Flandres* en *L'Art et les industries d'Art*. Het eerste deel geeft de bezoeker aan de hand van plannen, panorama's en stadsgezichten een idee hoe de Schelderegio er uit zag. Door de belangrijkste aspecten van het publieke, corporatieve, intellectuele, religieuze en private leven met allerlei objecten te reconstrueren, wordt ook getoond hoe men vroeger leefde. Het tweede deel van deze tentoonstelling is gewijd aan de kunsten en kunstnijverheden. Naast sculptuur, tapijtkunst, boekverluchting en borduurwerk, komen ook de 'meer bescheiden objecten' van de Vlaamse kunstnijverheid, zoals damast, numismatiek, kant- en zilverwerk aan bod. Uit: J. Casier en P. Bergmans, *Mémorial de l'exposition rétrospective organisée à Gand en 1913 – Tome premier*, Brussel en Parijs, 1914, p. 1; Sterckx en Wijnsouw, 'Een zekere vergelijking onderling', pp. 171-172; E. De Keukeleire, *De wereldtentoonstelling van Gent in 1913: 1896-1920*, Gent, 2004, p. 147.

maakt met andere woorden duidelijk dat er niets in het leven is dat niet beïnvloed wordt en/of verrijkt is door kunst.¹⁸

Twee grote problemen worden op het congres aangekaart

Een theoretisch kader

De twee grote problemen die in de openingsseance naar voor gebracht worden zijn niet nieuw, maar vormen de basis van een theoretisch debat over de verzoening van kunst en industrie dat sinds het midden van de 19de eeuw gevoerd wordt.¹⁹

De wortels van dit debat zijn terug te brengen naar Engeland, waar William Morris (1834-1896) (in navolging van A.W.N. Pugin (1812-1852) en de 'Design Reformers') de middelmatigheid en het historiserend karakter van de industrieel geproduceerde objecten die op de eerste wereldtentoonstellingen in Londen (1851) en Parijs (1855) getoond werden, scherp bekritiseert.²⁰ Volgens Morris is de machine de oorzaak van de crisis (de historisering en het eclectisme) in de decoratieve kunsten. Dit kan enkel tegengegaan worden door opnieuw de klemtoon te leggen op handenarbeid en op een heropleving van de traditionele kunstambachten. In navolging van William Morris en zijn *Morris Company* ontstaan er in Engeland verschillende *Arts and Crafts* verenigingen die schilders en architecten samenbrengen om het esthetische en het sociale ("kunst voor en door het volk") na te streven.²¹ De idealen van de *Arts and Crafts Movement* hebben vooral vanaf het laatste decennium van de 19de eeuw een enorme invloed uitgeoefend op het Europese continent, een invloed die veel verder reikt dan de art nouveau die er uit is voortgevloeid.²²

Zo is de *Wiener Werkstätte*, in 1903 opgericht door de architect Josef Hoffmann (1870-1956), de kunstenaar Koloman Moser (1868-1918) en de kunstmecenas Fritz Waerndorfer (1868-1939) geïnspireerd op het Engels model. Ook

¹⁸ 'Congrès des Arts Décoratifs – séance solennelle d'ouverture', pp. 22-23.

¹⁹ Y. Brunhammer, 1925, Parijs, 1976, p. 116; C. Leblanc, 'Kunst en industrie, ondanks alles een gelukkige verbintenis', in F. Huygens, M.S. Thomas en W. Adriaenssens (eds.), *Design Derby: Nederland België, 1815-2015*, Rotterdam, 2015, pp. 58-59.

²⁰ L. Hoskins (ed.), *The papered wall: History, Pattern, Technique*, Londen, 1994, pp. 141-142, 145; G. Saunders, *Wallpaper in Interior Decoration*, Londen, 2002, pp. 104-105.

²¹ Oxford Art Online, s.v. 'William Morris', laatst geraadpleegd op 23 juni 2016, http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T059724?q=william+morris&search=quick&pos=2&_start=1#first-hit.

²² Y. Brunhammer, *Le Style 1925*, Parijs, n.d., pp. 5-6; Adriaenssens, "Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten," p. 24.

hier is het belangrijkste streefdoel het laten heropleven van het esthetische aspect dat verloren is gegaan door de industrialisatie. Om dit mogelijk te maken sluit de *Werkstätte* (in tegenstelling tot William Morris) het gebruik van de machine en massaproductie niet uit, zolang de esthetische vormgeving en de kwalitatieve uitvoering gegarandeerd kunnen worden. Door de klemtoon echter volledig op de esthetiek van het object te leggen, waarbij elk object als een kunstwerk wordt beschouwd (ook al is het een serieproduct), wordt de *Werkstätte* toch eerder met een zeker elitarisme geassocieerd. De Duitse *Vereinigte Werkstätten* slagen er daarentegen wel in om het grote publiek te bereiken, waardoor zij een veel grotere internationale invloed op de moderne decoratieve kunsten dan de *Wiener Werkstätte* uitoefenen.²³

In Duitsland, dat een groeiende industrie kent en een relatief grote, kapitaalcrachtige en eerder progressieve middenklasse heeft, worden de decoratieve kunsten gezien als een uitdrukking van nationaal prestige en economische vooruitgang. Het is hier dat kunst en industrie effectief met elkaar verzoend worden. Zo worden in 1898 de *Vereinigte Werkstätten für Kunst im Handwerk* in München opgericht. Hier staat niet zozeer het handwerk centraal, maar wel de kwaliteit van de objecten. Volgens de oprichters van de verenigde werkplaatsen is een productie op grotere (dus industriële) schaal immers de enige mogelijkheid om de moderne decoratieve kunsten te democratiseren. De *Vereinigte Werkstätten* werpen zich aldus op als bemiddelaars tussen ontwerpers, ambachtslieden en industriëlen. Bovendien organiseren de *Werkstätten* ook tentoonstellingen, zodat het grote publiek de moderne decoratieve kunst kan leren kennen. Deze werkplaatsen worden zo succesvol, dat dit model over heel Duitsland verspreid wordt. Zo worden in 1898 ook de *Dresdener Werkstätten für Handwerkskunst* opgericht, waarna in de volgende jaren allerlei andere Duitse steden (zoals Berlijn, Düsseldorf, Hagen en Hamburg) volgen. Daarnaast wordt in 1907 de *Deutscher Werkbund* in München opgericht.²⁴ Deze vereniging zet samenwerkingsverbanden op tussen ontwerpers en industriëlen, waardoor de decoratieve kunsten en de industrie definitief met elkaar verenigd worden. Hierdoor wordt de ontwikkeling van goede ontwerpen voor de Duitse industrie gestimuleerd en wordt de internationale concurrentiepositie van de fabrikanten in de sector van

²³ Adriaenssens, 'Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten', pp. 23, 26.

²⁴ Ibid., pp. 25-26; P. Ingelaere, W. Adriaenssens, R. De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, Luik, 2004, p. 156; Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, p. 12; Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, pp. 104-105; Troy, 'Toward a redefinition of tradition in French design', pp. 61, 63.

de decoratieve kunsten verbeterd.²⁵ De *Deutscher Werkbund* heeft een zo grote impact dat er in Oostenrijk (in 1910), Zwitserland (in 1913), Zweden en Engeland (beiden in 1915) gelijkaardige organisaties worden opgericht. De *Werkbund* heeft ook in Frankrijk, naar aanleiding van hun tentoonstelling op het *Salon d'Automne* in 1910, een diepe indruk nagelaten. De voorsprong die de moderne Duitse decoratieve kunsten op de Franse heeft, wordt hier immers nogmaals bevestigd.²⁶

Frankrijk kent door de oprichting van de *Société des Artistes Décorateurs* (*SAD*) door René Guilleré (1877-1932) in 1901, ook een vereniging die een nieuwe moderne Franse decoratieve kunst wilt promoten. De oprichting van de *SAD* was een reactie op de Parijse wereldtentoonstelling van 1900 waarop duidelijk werd dat de Franse art nouveau geen commercieel succes was, terwijl Duitsland met verrassend moderne decoratieve ensembles er wel succesvol was. De doelstellingen van de *SAD* zijn dan ook geïnspireerd op de betrachtingen van de Duitse *Vereinigte Werkstätten*, die aan de basis lagen van het Duitse succes op deze wereldtentoonstelling, namelijk: “Réunir les membres de toutes les corporations de décorateurs pour défendre leurs intérêts matériels, et encourager des expositions spéciales d'ensembles décoratifs.”²⁷ De *SAD* treedt dus op als belangenbehartiger van de Franse decorateurs bij de overheid. De Franse wet ter bescherming van het auteursrecht van decoratieve ontwerpen (1902) is hier een voorbeeld van. Om de problemen waarmee de Franse decorateurs te kampen hebben te leren kennen, neemt een delegatie van de *SAD* stevast deel aan allerlei nationale en internationale congressen en conferenties over de decoratieve kunsten. De *SAD* is dan ook vertegenwoordigd op het eerste internationaal congres over de decoratieve kunsten dat georganiseerd is door de *UPAD* (en het onderwerp is van dit artikel). Verder poogt de *SAD* de uitwisseling en de samenwerking tussen decorateurs en ambachtslieden te bevorderen, en onderzoekt het samenwerkingsverbanden tussen decorateurs en de industrie. Op deze manier kunnen de objecten die de leden van de *SAD* creëren op grote schaal verspreid worden, zodat het publiek de nieuwe Franse decoratieve kunsten kan leren kennen. Dit laatste wordt ook bevorderd door de organisatie van jaarlijkse tentoonstellingen van moderne Franse decoratieve kunsten (vanaf 1904). De *SAD* is dan ook de eerste organisatie waar het idee bloeit om in Frankrijk een inter-

²⁵ Brunhammer, et al., *Art deco in Europa*, p. 202; ‘Die Geschichte des Deutschen Werkbundes’, laatst geraadpleegd op 23 juni 2016, <http://www.deutscher-werkbund.de/geschichte.html>.

²⁶ Brunhammer, *Le Style 1925*, p. 8.

²⁷ Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, p. 12.

nationale krachtmeting op het vlak van de moderne decoratieve kunsten te organiseren.²⁸

Het eerste probleem: de decoratieve kunsten zijn te traditioneel

Zoals reeds gezegd, maakt het historicisme binnen de decoratieve kunsten al heel lang het voorwerp uit van debat. Bovendien hinkt de vernieuwing van de Franse decoratieve kunsten nog steeds achter op de moderne decoratieve kunsten die in andere landen (zoals Duitsland) wel floreren. Daarom worden er op het congres twee voordrachten aan dit onderwerp gewijd. De eerste voordracht geeft aan hoe de evolutie van de decoratieve kunsten bewerkstelligd kan worden, terwijl de tweede voordracht ingaat op de hervorming van het professioneel onderwijs, dat deze evolutie nieuwe impulsen moet geven.

De eerste voordracht, die doorgaat op 21 juli, gaat over *L'évolution moderne de l'architecture et des arts décoratifs*.²⁹ De lezing wordt voorgezeten door Oscar Van de Voorde en Emile Humblot, bijgestaan door Georges Grandigneaux en Georges Brunin. De voordracht wordt gehouden door twee rapporteurs die hun analyse van de situatie op het vlak van de moderne architectuur en de decoratieve kunst aan de leden van het congres voorstellen.

René Le Bœuffe, architect en lid van de *Société centrale des Architectes français*, neemt als eerste het woord. Volgens hem is de uniformisering van de architectuur hét grote probleem. Hoewel dit in verschillende landen gaande is, focust hij op de situatie in Frankrijk. Volgens Le Bœuffe telt de hedendaagse Franse architectuur twee grote stromingen. De ene, die voornamelijk voor woningen wordt aangewend, herneemt de artistieke traditie van Louis XIV, terwijl het enkel de compositie aan de moderne behoeften aanpast. De andere stroming, die vaak voor de grotere ensembles wordt toegepast, keert terug naar nog meer voorvlogen tijden: de middeleeuwen. Beide stromingen contrasteren sterk met de kenmerken van een moderne evolutie in de architectuur, waarbij een logisch gebruik van nieuwe materialen, zoals gewapend beton en ijzer, voorop staat. Voorts moet de moderne architectuur voldoen aan de behoeften van de tijd, die eerst gekend en dus geanalyseerd moeten worden. Tot slot zal het de ontwikkelingen in de

²⁸ 'Les sociétés d'éducation et d'initiative artistique', p. 73; 'Congrès des Arts Décoratifs – adhérents au congrès', p. 11; Brunhammer, 1925, pp. 11-12; Brunhammer, *Le Style 1925*, p. 14; Adriaenssens, 'Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten', p. 26; Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 156; Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, pp. 12, 15; Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, p. 107.

²⁹ 'Congrès des Arts Décoratifs – *L'évolution moderne de l'architecture et des arts décoratifs*', pp. 37-53.

zogenaamde lage kunsten volgen, omdat de architect altijd de ornamenten moet gebruiken die hem aangeleverd zijn. Le Bœuffle stelt dus dat de architectuur pas kan veranderen als de decoratieve kunsten veranderen. Om te komen tot *l'idéal moderne* moet de evolutie in de decoratieve kunsten aangemoedigd worden: weg van de historiserende kopieën naar iets origineels dat een eerlijk en logisch gebruik van materialen respecteert.³⁰

Ook Amédée Milvoy (1860-1929), architect en afgevaardigde van de *Société des Amis des Arts de la Somme*, trekt van leer tegen de pastiches in de architectuur en de decoratieve kunst. De moderne architectuur zou gebruik moeten maken van nieuwe materialen op een manier die beantwoordt aan de moderne behoeften. Om de architectuur te kunnen veranderen, zou volgens hem het architectuuronderwijs hervormd moeten worden. Milvoy plaatst dus de architect centraal. Hij is immers de persoon die zowel de woning als een totaalvisie op de inrichting van de woning creëert. Deze visie brengt hij dan over op andere kunstenaars/ambachtslieden, die samenwerken om de details van het exterieur en het interieur volledig op elkaar af te stemmen. Volgens Milvoy kunnen de decoratieve kunsten pas nieuwe impulsen krijgen als de architecten een nieuw en modern denken implementeren.³¹

Beide rapporteurs geven tegengestelde analyses van hoe een moderne evolutie in de architectuur en de decoratieve kunsten bewerkstelligd kan worden. Hun voordracht lokt dan ook verschillende reacties uit, waarvan de belangrijkste uitgelicht worden. Zo staat het als een paal boven water dat de architectuur moet beantwoorden aan de moderne behoeften. Hiervoor zou de architect volgens sommigen wel nog kunnen terugplooiën op oude, bijvoorbeeld middeleeuwse, constructieprincipes (zoals de Nederlandse architect P.J.H. Cuypers (1827-1921) dit doet). Anderzijds wordt er op gewezen dat er zich in elk land spontaan een moderne beweging in de architectuur en de toegepaste kunsten voordoet. Deze beweging zet zich radicaal af tegen de oude stijlen en trekt de kaart van een zuiver en eenvoudig rationalisme. Het probleem is echter dat deze moderne beweging bemoeilijkt wordt door het conservatisme van de massa en de personen die hierop blijven inspelen vanuit commercieel belang. Tot slot beklemtoont Antoine Hirsch, afgevaardigde van Luxemburg (waar de Franse en Duitse culturen samensmelten), dat de Duitse architectuur en toegepaste kunst wel al een moderne uitstraling heeft. In Duitsland is immers de *Raumkunst* (de binnenhuisarchitectuur) ontstaan. In de woningbouw wordt er met andere woorden een

³⁰ Ibid., pp. 37-41.

³¹ Ibid., p. 43.

totaalensemble gecreëerd: een harmonie van lijn, vorm en kleur tussen vloer, muur en plafond, waar het meubilair een integrerend deel van uitmaakt en het ornament geometrisch wordt.³² Wat verder ook opvalt is dat sommigen tijdens het debat wijzen op de noodzaak van een correcte definitie van *l'art décoratif*, *l'art appliqué* en *l'art industriel* omdat iedereen er iets anders onder verstaat, terwijl voor anderen dit onderscheid helemaal niet van belang is, aangezien al deze termen staan voor kunst, zij het met een andere toepassing.

Op basis van de voordrachten en het daaropvolgende debat neemt het congres drie standpunten in. Vooreerst wordt het functioneel gebruik van materialen en het aanwenden van een originele decoratie verdedigd. Deze decoratie zou bovendien ondergeschikt moeten zijn aan het constructief principe. Dit impliceert dat de meeste congresleden van mening zijn dat een evolutie in de decoratieve kunst vertrekt vanuit een evolutie in de architectuur. Vervolgens wordt onderstreept dat moderne en homogene werken slechts kunnen ontstaan uit een eensgezindheid tussen architect en decorateur. Tot slot kan enkel de realisatie van bovenstaande principes het onderricht van het publiek bevorderen, waardoor een stijl die meer aangepast is aan de moderne tijd populairder zal worden.³³

De wortels van het eerste standpunt dat het congres aanneemt, zijn reeds terug te vinden in Morris' ideeën over de vernieuwing van de domestieke architectuur die onder meer door de architect Charles Voysey (1857-1941) in de praktijk zijn gebracht.³⁴ Bovendien weerklinken ook in het tweede standpunt de idealen van de *Arts and Crafts* beweging. Zoals Antoine Hirsch in zijn aanvulling op de gegeven voordrachten beklemtoont, zijn deze idealen in Duitsland reeds een realiteit geworden. Door de methode die in de *Vereinigte Werkstätten* gehanteerd wordt, wordt de hiërarchie tussen de verschillende kunstdisciplines in het interieur hersteld. Elke ontwerper blijft werken binnen de discipline die hij beheerst, waarna een gespecialiseerde ambachtsman of industrieel dit werk uitvoert. Dit alles wordt dan samengebracht in het architecturaal kader, zodat er een eenheid in de binnenhuisinrichting (die ondergeschikt is aan de architectuur) gecreëerd wordt.³⁵ Daarnaast is dit principe ook in het model van de *Wiener Werkstätte* terug te vinden, waar het Stockletpaleis (afgewerkt in 1911) in Brussel een toonbeeld van is.³⁶ Ook in Frankrijk zal dit principe zich uiteindelijk vertalen in hét

---

³² Ibid., pp. 44-51.

³³ 'Congrès des Arts Décoratifs – vœux et résolutions du congrès', p. 145.

³⁴ Brunhammer, 1925, p. 116.

³⁵ Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 156.

³⁶ Adriaenssens, 'Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten', p. 21.

fenomeen dat de art deco in de jaren 1920 typeert: de *ensemblier*. De *ensemblier* biedt zijn klant alles aan op het vlak van binnenhuisinrichting, zodat er een harmonie van kleuren, materialen en vakmanschap in het interieur ontstaat.³⁷ De drie standpunten die door het congres worden aangenomen, kunnen dus gezien worden als een voorafspiegeling van dit fenomeen.

De tweede voordracht die draait rond de te traditionele decoratieve kunsten, wordt op de slotdag van het congres onder de titel *Enseignement professionnel* gehouden. Eduard A. von Saher (1849-1918) zit deze lezing voor, bijgestaan door Emile Humblot en Marie-Louise Richard als secretarissen.³⁸ Eerst schetst von Saher, directeur van de kunstnijverheidsschool te Haarlem, een ideaalbeeld van een school voor toegepaste en decoratieve kunsten, alvorens een rapport van de huidige reorganisatie van het professioneel onderwijs in Frankrijk te bespreken.³⁹ De vernieuwing binnen de toegepaste kunsten is immers nauw verbonden met de vernieuwing van de ambachten, waarvoor eerst het ambachtsonderwijs zelf moet veranderen. Uit het rapport blijkt dat de reorganisatie van het professioneel onderwijs een actueel vraagstuk is dat iedereen bezig houdt. Vooreerst zijn de lessen, een combinatie van theorie op school en praktijk in het atelier, sterk verbeterd om zo nieuwe en creatieve ambachtlieden/kunstenaars op te leiden. Verder zouden er idealiter echte vakmannen aan het hoofd van deze scholen moeten staan. Bovendien is het duidelijk geworden dat leerkrachten die gekozen worden voor hun kunde en passie voor hun ambacht veel meer gedreven zijn dan leerkrachten die gekozen zijn op basis van wedstrijden (waar het enkel belangrijk is om een goed geheugen te hebben en goed te kunnen praten). Daarom zou volgens dit rapport ook de leeftijdslimiet voor leerkrachten geschrapt moeten worden. Het rapport eindigt met een schets van de grote lijnen van een nieuw wetsvoorstel dat aan de basis moet liggen van de Franse onderwijshervorming.⁴⁰

In een aanvulling op dit rapport worden twee verschillende groepen onderscheiden die elk een andere visie hebben op de reorganisatie van het vakonderwijs. De eerste groep (waartoe de meeste parlementariërs behoren) bestaat uit universitair onderwijs, die het beroepsonderwijs op dezelfde manier en met dezelfde methodes willen reorganiseren als het universitair onderwijs. Zo willen zij, bijvoorbeeld, leerkrachten opleiden die verschillende ambachten kunnen doceren.

³⁷ Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 157; J. Goss, *French art deco*, Londen, 2014, p. 7.

³⁸ 'Congrès des Arts Décoratifs – Enseignement professionnel', pp. 101-122.

³⁹ *Ibid.*, pp. 103-106.

⁴⁰ *Ibid.*, pp. 107-113.

De andere groep bestaat uit vakmannen die hun kennis en techniek als basis voor de reorganisatie zien. Het probleem is dat de universitaireren te weinig besef hebben van de technische kant van het vakonderwijs. Bovendien lijkt het nu alsof het professioneel onderwijs inferieur is aan het 'klassiek' kunstonderwijs, terwijl vakmannen net nodig zijn. Deze opvatting moet dus veranderen. Wat hiervoor zou kunnen helpen is dat elk museum een afzonderlijke vleugel aan de decoratieve kunsten zou wijden of beter nog, dat er een museum voor decoratieve kunst zou opgericht worden. Hier zouden dan ook moderne objecten getoond moeten worden die als modellen voor de ambachtlieden kunnen fungeren.⁴¹

De hervorming van het professioneel onderwijs is een zo belangrijke kwestie dat er in een volgend congres opnieuw op ingegaan moet worden. Iedereen is dan ook in bovenstaand debat betrokken, waardoor er nog geen specifiek voorstel om het ambachtsonderwijs te reorganiseren vanuit het congres geformuleerd kan worden.⁴²

Deze voordracht sluit volledig aan bij één van de belangrijkste doelstellingen van de UPAD: de hervorming van het professioneel onderwijs. Zoals aangehaald in deze lezing, begint een evolutie in de decoratieve kunsten bij de vorming van hun ontwerpers. Het huidige professioneel onderwijs in Frankrijk, dat de klemtoon legt op theorie en ontwerptekenen op papier in plaats van op praktijkervaring en contact met materialen, schiet tekort.⁴³ Ontwerpers moeten opnieuw het *métier* zelf leren, zodat zij weten wat er mogelijk is met de gebruikte materialen en wat niet. Enkel op deze manier kunnen ontwerpers objecten ontwerpen die zowel door ambachtlieden als door de industrie geproduceerd kunnen worden. Deze nieuwe onderwijsvorm is reeds in 1908 door Henry van de Velde (1863-1957) in de door hem opgerichte *Kunstgewerbeschule* in Weimar (Duitsland) geïntroduceerd. In deze school is het onderwijs niet gebaseerd op het analyseren van historische stijlen, maar wel op het bestuderen van materialen, vormen, kleuren en lijnen. Dit eerder op praktijk gerichte theoretisch onderwijs wordt aangevuld met eigenlijk atelierwerk. In de ateliers werken de studenten samen met vakspecialisten aan commissies die door van de Velde zijn binnengehaald. Van de Velde wou echter nog een stap verder gaan in zijn onderwijshervorming. Zo lanceerde hij een voorstel om de *Kunstgewerbeschule* te laten fuseren met de

---

⁴¹ Ibid., pp. 114-117.

⁴² Ibid., p. 121.

⁴³ Troy, 'Toward a redefinition of tradition in French design', p. 63.

academie voor schone kunsten om een eengemaakt artistiek onderwijs mogelijk te maken, waarbij het academisch onderscheid tussen hoge en lage kunsten volledig wordt opgeheven. Van de Veldes' voorstel is niet weerhouden, maar zijn opvolger als directeur van de *Kunstgewerbeschule*, Walter Gropius (1883-1969) is er in 1919 wel in geslaagd om beide scholen samen te brengen en om te vormen tot het Bauhaus.⁴⁴

Het tweede probleem: de decoratieve kunsten – onbekend en onbemind

Zoals in de openingsseance van het congres wordt aangehaald, komt het 'gewone volk' bijna uitsluitend in aanraking met de betaalbare, maar historiserende producten van de industrie. Dit zorgt er voor dat de massa de nieuwe tendensen in de decoratieve kunsten nauwelijks kent. De verenigingen die kunst en industrie aan elkaar koppelen (zoals de *SAD* en de *UPAD* in Frankrijk) proberen dit enerzijds te verhelpen door artistieke decoratieve objecten industrieel te produceren, zodat deze op een grotere schaal aan een betaalbare prijs verspreid kunnen worden. Anderzijds organiseren zij ook tentoonstellingen, zodat het volk de moderne decoratieve kunsten kan leren kennen. Daarnaast bieden ook werelddtentoonstellingen een uitstekende gelegenheid om deze kunsten onder de aandacht van een groot publiek te brengen. In de eerste voordracht van de tweede congresdag (22 juli) wordt daarom nagegaan of de Conferentie van Berlijn, dat de organisatie van werelddtentoonstellingen reguleert, een regelmatige deelname van decorateurs aan deze *World Fairs* toelaat. Daarnaast is het voor de decorateurs ook van belang dat hun tentoongestelde objecten auteursrechtelijk beschermd worden. Dit onderwerp komt in de tweede voordracht van deze congresdag aan bod. Beide voordrachten zijn eerder technisch van aard en voornamelijk gericht op de Franse situatie, waardoor een terugkoppeling naar een ruimer theoretisch discours hier achterwege wordt gelaten.

De eerste lezing, *Participation des artistes et artisans, créateurs de modèles des arts appliqués aux expositions*, waarin de Conferentie van Berlijn door Georges Grandigneaux onder de loep wordt genomen, wordt voorgezeten door Emile Humblot.⁴⁵ De Conferentie van Berlijn (1912) is de eerste geslaagde poging om werelddtentoonstellingen meer en beter te reguleren. De centrale vraag in deze

⁴⁴ O.W. Fischer, 'Passion, Function and Beauty: Henry van de Velde and his contribution to European Modernism – exhibition review', *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History and Material Culture* 20, nr. 2 (2013), p. 145.

⁴⁵ 'Congrès des Arts Décoratifs – Participation des artistes et artisans, créateurs de modèles des arts appliqués, aux expositions', pp. 61-73.

voordracht is of de Conferentie (die in 1913 nog niet geratificeerd was en dus nog ruimte voor verandering bood) de legitieme en regelmatige deelname van decorateurs aan wereldexpo's toelaat. Alvorens een antwoord op deze vraag te formuleren, geeft Grandigneaux eerst een overzicht van alle werelddtentoonstellingen die in de 20^e eeuw gehouden zijn. Uit dit overzicht blijkt dat de plaats die de decoratieve kunsten op de voorgaande Expo's gekregen hebben, volledig afhankelijk is van hoe de organisatoren tegenover deze kunsten staan. Meestal krijgt een klein aantal decorateurs een plaats in het 'paviljoen voor schone kunsten' of krijgen zij een afzonderlijke plaats in de secties waar de nationale producenten tentoon stellen. Soms krijgen de decorateurs zelfs helemaal geen plaats, tenzij zij dezelfde hoge kosten voor een standplaats kunnen betalen dan de industriële producenten.⁴⁶

In het verleden zijn de decorateurs bij de organisatie van internationale tentoonstellingen veelal een vergeten groep gebleken en ook de Conferentie van Berlijn zal hier volgens Grandigneaux niets aan veranderen. Het zesde artikel van de conferentie voorziet immers enkel een bijzonder statuut voor tentoonstellingen van schone kunsten, die een louter artistiek of wetenschappelijk karakter hebben.⁴⁷ De decoratieve kunsten (die geen louter artistiek karakter hebben, want ook functioneel zijn) komen niet aan bod, hoewel de schone kunsten en de decoratieve kunsten één zijn. Elke artistieke creatie, wat haar bestemming ook is, toont immers niets anders dan schoonheid en techniek. Een revisie van de Conferentie dringt zich dus op.⁴⁸

Daarnaast zouden er ook meer decorateurs en ambachtslieden in de organiserende comités van werelddtentoonstellingen vertegenwoordigd moeten zijn, zodat de decoratieve kunsten hierop een vaste plaats kunnen krijgen. De vraag rijst dan in welk organisatiecomité de decorateurs zouden moeten zetelen: in dat van de schone kunsten of in dat van de industriële klassen. Dit impliceert tevens dat er een onderscheid zou kunnen gemaakt worden tussen een origineel ontwerp (dat in de groep van de schone kunsten getoond zou worden) en een in serie geproduceerde industriële reproductie van dit ontwerp (dat in de industriële klassen zou getoond worden). Over deze vraag zijn de congresleden het echter nog niet eens geraakt. Iedereen is het daarentegen wel eens met Grandigneaux' voorstel dat elk land een door de overheid erkend permanent comité voor de organisatie van tentoonstellingen voor toegepaste kunsten zou moeten inrichten. Dit comité zou dan

---

⁴⁶ Ibid., p. 62.

⁴⁷ *Conférence diplomatique internationale concernant les expositions internationales, Berlin [octobre] 1912*, Parijs, 1928, p. 2.

⁴⁸ 'Congrès des Arts Décoratifs – Participation des artistes et artisans aux expositions', pp. 62-63.

ook verantwoordelijk zijn om deze tentoonstellingen op wereldexpo's te organiseren. Verder heeft het congres de oprichting van een internationaal permanent comité, dat de nationale comités moet coördineren en de beslissingen van de internationale congressen over decoratieve kunst moet implementeren, goedgekeurd.⁴⁹ Het Bureau van het congres, voorgezeten door Emile Humblot, is de dag van de goedkeuring van dit voorstel samengekomen om de oprichting van dit internationaal permanent comité onmiddellijk te concretiseren.⁵⁰

Na afloop van het congres (op 25 juli) zijn de afgevaardigden van vijf Franse kunstverenigingen die zich bezig houden met de ontwikkeling van de decoratieve en toegepaste kunsten (*la Société des Artistes Français, la Société Nationale des Beaux-Arts, la Société du Salon d'Automne, de SAD en de UPAD*) samengekomen om de leden van het Frans permanent comité vast te leggen. Daarnaast wordt er van deze gelegenheid ook gebruik gemaakt om de huidige staat van de projecten voor de internationale tentoonstelling voor moderne decoratieve kunst in Parijs te onderzoeken.⁵¹

De tweede verhandeling van de dag, *Etude des améliorations à apporter à la législation et aux conventions internationales pour la protection de l'oeuvre d'art appliqué*, heeft het auteursrecht voor toegepaste ontwerpen als onderwerp. Tijdens deze lezing, die wordt voorgezeten door Antoine Hirsch, worden twee internationale conventies besproken die de bescherming van toegepaste kunst regelen (namelijk de Conventie van Bern en de Conventie van Parijs).⁵²

Albert Vaunois neemt als eerste het woord. Hij licht de problematiek toe rond het tweede artikel van de Conventie van Bern (1886, herzien in 1908), dat alle literaire en artistieke eigendomsrechten garandeert. In dit artikel worden literaire en artistieke werken gedefinieerd als *toute production du domaine littéraire, scientifique ou artistique, quel qu'en soit le mode ou la forme de reproduction (...)*.⁵³ Waarna er een opsomming van deze werken wordt gegeven. De revisie van 1908 heeft een nieuwe reeks werken, waaronder fotografie, choreografie en architec-

⁴⁹ Ibid., pp. 64-66, 69; 'Congrès des Arts Décoratifs – vœux et résolutions du congrès', pp. 145-146.

⁵⁰ 'Congrès des Arts Décoratifs – Réunion du bureau du congrès', pp. 76-79.

⁵¹ E. Gailland, *Vœux des artistes décorateurs délégués par la Société des Artistes Français, la Société Nationale des Beaux-Arts, la Société du Salon d'Automne, la Société des Artistes Décorateurs, l'Union Provinciale des Arts Décoratifs, réunis le 25 juillet 1913, à propos des projets d'Exposition internationale de 1916*, Parijs, 1913, pp. 3, 5.

⁵² 'Congrès des Arts Décoratifs – Etude des améliorations à apporter à la législation et aux conventions internationales pour la protection de l'oeuvre d'art appliqué', pp. 81-94.

⁵³ A. Taillefer, *Révision de la convention de Berne, examen du texte voté par la conférence de Berlin/ rapport présenté au syndicat par M. A. Taillefer à la séance du 14 janvier 1909; Syndicat pour la protection de la propriété intellectuelle*, Parijs, 1910, p. 4.

tuur aan deze opsomming toegevoegd, maar de toegepaste kunsten worden er nog steeds niet uitdrukkelijk in vermeld. Bijgevolg vult elk land het begrip ‘toegepaste kunst’ op haar eigen manier in, zodat de toegepaste kunsten telkens onder een andere wetgeving vallen (en soms zelfs niet meer tot de Conventie van Bern behoren). Zo is het bijvoorbeeld niet in elke wetgeving duidelijk of de gebruiksvoorwerpen die ontworpen zijn door een kunstenaar en die hij zelf één na één uitwerkt of laat uitvoeren door ambachtslieden, als iets artistiek beschouwd en beschermd worden of gezien worden als industrieel (in serie) geproduceerde toegepaste kunst (*l’art appliqué à l’industrie*) (hoewel elk voorwerp wel uniek is). Als een voorwerp tot deze laatste categorie gerekend wordt, geldt volgens de laatste alinea van het tweede artikel een bescherming door de eigen wetgeving van elk land, wat de bescherming van geïndustrialiseerde toegepaste kunsten dus louter facultatief maakt.⁵⁴

Een bijkomend probleem is dat de conventie geen definitie geeft van *l’art appliqué à l’industrie*. Volgens Vaunois hebben andere rapporten deze lacune proberen invullen, maar is er toch nog steeds geen eenduidige begripsbepaling voorhanden. Zo worden de geïndustrialiseerde toegepaste kunsten in de meeste landen gedefinieerd als gebruiksvoorwerpen die door een kunstenaar ontworpen zijn, maar die industrieel (dus in serie) geproduceerd worden. De bescherming van deze voorwerpen valt dan onder een industriële wet waarbij er geen rekening wordt gehouden met de kunstenaar. Daartegenover staat dat ontwerpen van tekenaars en beeldhouwers wel altijd door deze conventie beschermd worden, ongeacht de bestemming van hun ontwerpen.⁵⁵

Om deze problemen te verhelpen, stelt Vaunois voor dat elk land dat tot de Unie van Bern behoort de toegepaste kunsten uitdrukkelijk opneemt in de opsomming van literaire en artistieke werken, opdat ook deze ontwerpen internationaal beschermd zouden zijn. In afwachting van een aanpassing van de wetgeving hieromtrent en om toegepaste ontwerpen ook auteursrechtelijk te beschermen in die landen die niet tot de Unie behoren, zou elk land dat een wereldtentoonstelling organiseert, deze ontwerpen voor minstens tien jaar moeten beschermen. Beide voorstellen worden met unanimité door het congres aangenomen.⁵⁶

Vervolgens is het de beurt aan Georges Chabaud. Hij brengt verslag uit van zijn onderzoek naar de aan te brengen verbeteringen in de Conventie van Parijs

⁵⁴ Ibid., p. 4; ‘Congrès des Arts Décoratifs – la protection de l’oeuvre d’art appliqué’, pp. 82, 84.

⁵⁵ ‘Congrès des Arts Décoratifs – la protection de l’oeuvre d’art appliqué’, pp. 83-84.

⁵⁶ Ibid., pp. 89-90; Taillefer, *Révision de la convention de Berne*, p. 3; ‘Congrès des Arts Décoratifs – vœux et résolutions du congrès’, p. 146.

(1883). Deze Conventie regelt de industriële eigendomsrechten, waar ook de industriële tekeningen en modellen tot behoren.⁵⁷ Aangezien de toegepaste kunsten in de meeste landen nog onder deze wetgeving vallen (cf. het betoog van Albert Vaunois), moet ook deze conventie onder de loep genomen worden. Chabaud stipt de volgende zes problemen voor ontwerpen van toegepaste kunsten aan: de definitie van een te beschermen tekening of model is te beperkt, de duurtijd van de bescherming is te kort, de verplichting om de tekening uit te werken, het verbod om in het buitenland geproduceerde objecten te introduceren, de veel te ingewikkelde formaliteiten die vervuld moeten worden en de hoge kosten die hieraan verbonden zijn. De eerste vier voorwaarden zijn maatregelen die tegemoet moeten komen aan het openbaar nut. Dit is nodig voor ‘echte’ industriële uitvindingen, maar ze zouden niet moeten gelden voor kunstenaars. Toch zullen deze voorwaarden niet snel aangepast worden, aangezien veel landen hier argwanend tegenover staan. Waar volgens Chabaud echter wel spoedig verbetering in kan en moet komen, is een vereenvoudiging van de administratie. Zijn voorstel voor een uniformisering van de administratie door een internationale registratie mogelijk te maken, wordt dan ook met unanimité aangenomen. Ook zijn voorstel om een wet te introduceren die een minimum aan rechten toekent, wordt goedgekeurd. Hoewel ook Chabaud beseft dat dit veel moeilijker te bereiken zal zijn dan een administratieve vereenvoudiging.⁵⁸

De bovenstaande lezingen geven twee redenen aan waarom de decoratieve kunsten onvoldoende gekend zijn en ondergewaardeerd worden. Enerzijds krijgen de moderne decoratieve kunsten nog steeds geen vaste plaats op wereldtentoonstellingen, en anderzijds wordt de (internationale) verspreiding van nieuwe decoratieve ontwerpen bemoeilijkt door hun beperkte auteursrechtelijke bescherming. Op de slotdag van het congres voegt Grandigneaux, die voor de aanvang van zijn lezing over de hervorming van het professioneel onderwijs eerst een voorstel van Albert Dutry aan het congres voorlegt, hier een derde reden aan toe. De hedendaagse decoratieve kunsten richten zich voornamelijk tot de gegoede klasse, waardoor deze onbereikbaar blijven voor de modale man. Zelfs als de gewone man op een wereldtentoonstelling de moderne decoratieve kunst zou leren kennen, dan nog heeft hij niet de middelen om deze voorwerpen daadwerkelijk aan te schaffen. Terwijl ook de arbeiderswoningen en de woningen op het

⁵⁷ *Conférence internationale pour la protection de la propriété industrielle (1883; Parijs), Procès-verbaux des séances: texte de la convention et du protocole de clôture, Paris, le 20 mars 1883, Parijs, 1883, pp. 51-57.*

⁵⁸ ‘Congrès des Arts Décoratifs – la protection de l’oeuvre d’art appliqué’, pp. 90-93; ‘Congrès des Arts Décoratifs – vœux et résolutions du congrès’, p. 147.

platteland met eenvoudig en praktisch, maar toch artistiek meubilair uitgerust kunnen worden. “Kunst voor het volk en door het volk,” het devies van William Morris blijkt dus nog altijd een mythe te zijn.⁵⁹ Daarom vraagt Dutry aan de organisatoren van (wedstrijd)tentoonstellingen om meer aandacht te schenken aan *les arts domestiques* voor de gewone man, en aan de kunstenaars om een deel van hun talent te besteden aan het verfraaien van dagdagelijkse objecten en ‘populair’ meubilair. Dutry’s opmerkingen zullen het onderwerp vormen van een studie, waarvan de resultaten gepresenteerd zullen worden op het volgende internationaal congres voor decoratieve kunsten (dat van 18 tot 20 juli 1927 in Lille, Roubaix en Tourcoing plaatsvindt).⁶⁰

Dat de decoratieve kunsten een te elitair karakter hebben, wordt door Dutry ook aangehaald in zijn recensie van de Gentse wereldtentoonstelling ‘*Coup d’oeil sur l’Exposition de Gand*’. In deze recensie focust Dutry, na een kort overzicht van de volledige Expo-site, op de decoratieve kunsten. De auteur stelt dan ook vast dat het belang van de toegepaste kunsten één van de kenmerken van deze wereldtentoonstelling is. Hij doelt hier echter voornamelijk op de omvangrijke standen van de firma’s en producenten uit de textielindustrie en de diorama’s die zij gebruiken om alle aspecten van het productieproces aan de toeschouwer op een aantrekkelijke wijze duidelijk te maken. Verder onderstreept Dutry de aandacht die de interieur- en meubelzaken van de bezoekers krijgen in de Belgische, Franse en Britse afdelingen. Zo stelt hij vast dat de Franse decoratieve kunsten de aandacht trekken door hun finesse en hun elegantie, terwijl de Britse decoratieve kunsten zich net onderscheiden door hun strenger en origineel uitzicht, iets wat bij de Duitse kunsten evenwel nog meer opvalt. De Belgische decoratieve kunsten zijn volgens de auteur op te splitsen in twee stromingen die gerepresenteerd worden door twee scholen. Enerzijds is er de nationale en traditionele stroming, die naar voor wordt gebracht door de Sint-Lucasscholen, en anderzijds is er het ‘klassiek modernisme’ van de officiële academies en nijverheidsscholen. Dutry neemt voorts nog frappante stellingen in over de stand van de decoratieve kunsten en van de ‘zuivere’ schone kunsten. Voor deze laatste kunsten is de auteur heel streng, aangezien zij de verwachtingen van de bezoeker niet kunnen inlossen. Hierbij bevestigt hij de commentaar van andere kunstcritici, die schrijven over een crisis binnen deze kunsten. Nog opmerkelijker is dat Dutry ook in deze

⁵⁹ Oxford Art Online, ‘William Morris.’

⁶⁰ ‘Congrès des Arts Décoratifs’, pp. 101-102; G. Chabaud, ‘Congrès et assemblées – IIe congrès international des arts décoratifs et industriels (Lille-Roubaix-Tourcoing, 18-20 juillet 1927)’, *Le Droit d’Auteur* 4, nr. 10 (15/10/1927), pp. 120-121.

recensie herhaalt dat hij het spijtig vindt dat er nergens ontwerpen voor ‘de gewone man’ getoond worden en dat hij ook hier pleit voor een democratisering van de decoratieve kunsten. Ontwerpers zouden rekening moeten houden met ‘de kleine man’/de arbeider, zodat ook hij zijn woning kan verfraaien en op deze manier een gezond en gelukkig familieleven kan leiden.⁶¹

De sociale doelstellingen die de verenigingen voor moderne decoratieve kunsten, geïnspireerd door het ideeëngoed van de *Arts and Crafts* beweging, nastreven, verdwijnen inderdaad al te vaak naar de achtergrond. Zo heeft ook William Morris zijn ideaal van ‘kunst voor het volk’ nooit kunnen bereiken. Door de klemtoon op handenarbeid te leggen en het gebruik van de machine volledig af te wijzen, krijgen zijn ontwerpen een zo hoge kostprijs, dat ze onbetaalbaar zijn voor de gewone man.⁶² Het is in Duitsland, waar kunst en industrie voor het eerst volledig met elkaar verbonden worden, dat moderne decoratieve objecten ook toegankelijk worden voor een groter (middenklasse) publiek. De *Werkstätten* bieden dan ook een gamma van losse artistieke objecten in plaats van volledige interieuresembles aan.⁶³

Ook in Frankrijk was de *SAD*, dat gestoeld is op het Duitse model, aanvankelijk sociaal geïnspireerd. Deze sociale doelstellingen zijn echter in de loop der jaren achterwege gelaten. De prestigieuze bijdrage van de *SAD* aan de Parijse Expo in 1925 – een ontwerp voor een Franse ambassade – is hier een treffend voorbeeld van. De fricties tussen traditie en moderniteit enerzijds en elitekunst en sociale kunst anderzijds, blijven ook in de jaren 1920 bestaan en worden zelfs één van de kenmerken van de art deco.⁶⁴

*Beide problemen getoetst aan de geëxposeerde decoratieve kunsten*⁶⁵

Door de geëxposeerde decoratieve kunsten op de Gentse werelddtentoonstelling onder te loep te nemen, kan worden nagegaan of en in welke mate deze kunsten daadwerkelijk historiserend zijn en ondergewaardeerd worden. Om deze decoratieve objecten in kaart te brengen, wordt de ‘algemeene klasse-indeling’, waarin alle tentoongestelde producten gegroepeerd worden, als leidraad gebruikt. De

⁶¹ A. Dutry, ‘Coup d’oeil sur l’Exposition de Gand’, *Revue Général* (september 1913), pp. 4-10.

⁶² C. en P. Fiell, *William Morris*, Keulen, 1999, p. 8.

⁶³ Adriaenssens, ‘Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten’, p. 26.

⁶⁴ Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, p. 22; Brunhammer, et al., *Art deco in Europa*, pp. 195, 198.

⁶⁵ In een ander artikel dat momenteel nog in voorbereiding is, wordt uitgebreider ingegaan op de rol en de plaats van de getoonde decoratieve objecten op deze werelddtentoonstelling.

Gentse Expo telt in totaal 22 groepen die onderverdeeld zijn in 128 klassen.⁶⁶ Wat in de groepsindeling opvalt, is dat er een onderscheid gemaakt wordt tussen de schone en de decoratieve kunsten. Zo behoren de schone kunsten tot groep II – *kunstwerken*,⁶⁷ terwijl de decoratieve kunsten in verschillende andere (al dan niet industriële) groepen terug te vinden zijn: “Deze groep [groep II] omvat enkel de schoone kunsten. Aan de versieringskunsten wordt in andere groepen eene bijzondere plaats ingeruimd.⁶⁸” Hoewel elke artistieke creatie, wat haar bestemming ook is, niets anders toont dan schoonheid en techniek (cf. Grandigneaux),⁶⁹ worden de decoratieve kunsten door deze groepsindeling nog steeds als ‘lagere kunsten’ beschouwd. Dit werkt hun ondergewaardeerde positie alleen maar in de hand.

Daarnaast hebben de decoratieve kunsten ook op deze wereldtentoonstelling nog geen vaste plaats gekregen. Toch was het aanvankelijk de bedoeling om een afzonderlijk (internationaal) paviljoen voor de decoratieve kunsten, naast het paviljoen voor de schone kunsten, op de Expo-site in te richten.⁷⁰ De Franse en de Britse commissarissen hebben zich echter tegen de indeling en de organisatie van dit paviljoen verzet, zodat er in plaats van een paleis voor alle decoratieve kunsten, enkel een internationaal *Palais de l'Architecture* is opgetrokken. Hierdoor zijn de moderne decoratieve kunsten niet in een eigen paviljoen, maar wel in afzonderlijke secties van de landenpaviljoenen terug te vinden. Waarom de Franse en Britse commissarissen zich tegen deze internationale hal voor de decoratieve kunsten verzet hebben, is niet in de contemporaine bronnen terug te vinden. Mijn hypothese is dat zowel de Fransen als de Britten het belangrijk vonden om (zij het om verschillende redenen) zelf een tentoonstelling te organiseren waarop de stand van hun moderne decoratieve kunsten te zien was.

Uit een verslag over de stand van de Franse decoratieve kunsten dat naar aanleiding van de benoeming van de leden van het Frans permanent comité (na afloop van het congres) voorgesteld wordt, blijkt immers dat de Franse decoratieve kunsten (waarmee unieke objecten worden bedoeld) in 1913 floreren, maar dat de Franse toegepaste kunsten (de industrieel – in serie – geproduceerde

⁶⁶ Een volledig overzicht van alle groepen en klassen op deze Wereldtentoonstelling is terug te vinden in; J.B. Storms en J. de Hemptinne, *Algemeene Klasse-Indeeling* (s.l.n.d.), pp. 25-62.

⁶⁷ Waartoe de volgende klassen behoren: klasse 7 – *Schilderijen – Patronen – Teekeningen*, klasse 8 – *Graveerkunst en steendruk*, klasse 9 – *Beeldhouwen en graveeren van penningen en van edelgesteenten* en klasse 10 – *Bouwkunde*. (Ibid., pp. 26-27).

⁶⁸ Ibid., p. 26.

⁶⁹ ‘Congrès des Arts Décoratifs – Participation des artistes et artisans aux expositions’, pp. 62-63.

⁷⁰ Dit onderzoek is terug te vinden in hoofdstuk IV.1.1. Een eigen paleis voor de decoratieve kunsten? (pp. 66-73) van de masterproef ‘De decoratieve kunsten op de wereldtentoonstelling van Gent in 1913’.

gebruiksvoorwerpen) zich nog steeds in een precaire situatie bevinden, zodat andere landen Frankrijk op dit vlak nog steeds voorbij steken.⁷¹ Dit laatste zou, samen met het feit dat de Fransen zich volop aan het voorbereiden zijn op hun eigen Expo van moderne decoratieve kunst in 1915, een aanwijzing kunnen zijn dat de eigentijdse Franse decoratieve kunsten anno 1913 nog niet volledig klaar waren om een rechtstreekse vergelijking met de decoratieve kunsten van andere landen aan te gaan, zonder voor deze landen te moeten onderdoen.

Groot-Brittannië zou daarentegen een tentoonstelling in een internationale hal voor moderne decoratieve kunst geweigerd kunnen hebben, omdat het zelf haar decoratieve kunst als dé blikvanger van haar eigen paviljoen wou maken. Op de Gentse wereldtentoonstelling wordt immers de grootste en meest representatieve collectie van de *Arts and Crafts Movement* die ooit buiten Engeland is getoond, aan een internationaal publiek voorgesteld. Op deze tentoonstelling wordt dan ook de enorme invloed van William Morris op de revival van het Engels design en vakmanschap in de verf gezet. Morris' ontwerpen kunnen in 1913 echter bezwaarlijk 'van de eigen tijd' genoemd worden, waardoor de Britten – die deze ontwerpen niet uit een tentoonstelling van Britse decoratieve kunst zouden willen weren – misschien daardoor geopteerd hebben om in hun eigen paviljoen een tentoonstelling van hun decoratieve kunst te organiseren. Bovendien krijgt de *Arts and Crafts Movement* op deze Expo voor het eerst de officiële steun van de overheid, die het belang en de invloed van deze vereniging op de Engelse en buitenlandse decoratieve kunsten (eindelijk) erkent.⁷² Dit laatste kan dan ook het meest duidelijk gemaakt worden door de decoratieve kunsten in een eigen paviljoen tentoon te stellen in plaats van deze kunsten in een internationaal paleis te tonen.

Tot slot zou ook een onenigheid tussen Frankrijk en Groot-Brittannië over de presentatie van de tentoon te stellen moderne decoratieve objecten in het internationaal paviljoen, aan de basis kunnen liggen van het verdwijnen van dit paviljoen. Beide landen opteren in de effectieve presentatie van hun decoratieve objecten op deze Expo immers voor een totaal verschillende manier van presenteren. Zo kiezen de Fransen ervoor om de kunstenaar/ontwerper in een andere klasse onder te brengen dan de uitvoerder/fabrikant, waardoor de decoratieve kunsten afzonderlijk van de toegepaste (industriële geproduceerde) kunsten tentoon gesteld worden. Dat de Fransen de vernieuwing in hun toegepaste kunsten

⁷¹ Gailland, *Voeux des artistes décorateurs*, Parijs, 1913, pp. 11-12.

⁷² Laurencic, *La Ville des Fleurs*, p. 17; Drèze, *Le livre d'or*, 132; A. Cockx en J. Lemmens, *Les Expositions Universelles et Internationales en Belgique de 1885 à 1958*, Brussel, 1958, p. 96.

in 1913 onvoldoende vonden, zou hiervan aan de basis kunnen liggen. In de Britse sectie worden daarentegen enkel objecten getoond die in opdracht van de kunstenaar/ontwerper in manufacturen vervaardigd zijn, waarbij zowel de naam van de ontwerper als van de uitvoerder afzonderlijk vermeld worden. Ook op deze tentoonstelling blijven dus de regels van de in 1888 in Londen opgerichte *Arts and Crafts Exhibition Society* gelden: elke persoon die bij het ontwerpen en het vervaardigen van een decoratief object betrokken is, wordt ook bij de tentoonstelling van dat object vermeld.⁷³

Ondanks het feit dat de decoratieve kunsten niet in een afzonderlijk paviljoen te bezichtigen zijn, krijgen deze kunsten toch een belangrijke plaats in de verschillende landenpaviljoenen. Of de geëxposeerde decoratieve kunsten historiserend dan wel vernieuwend zijn, wordt voor de vier landen die met de grootste delegatie aan deze wereldtentoonstelling deelnemen – België Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland – kort geschetst.

Vooreerst is het opvallend dat van de vier besproken landen enkel België geen afzonderlijk salon van haar moderne decoratieve kunsten georganiseerd heeft. Mogelijks werd dit overbodig geacht, aangezien deze kunsten verspreid over de hele Expo-site te zien zijn. Zo komen zij aan bod in het ‘paviljoen van de luxe-industrieën’, dat vlakbij de ingang van de Expo-site gesitueerd is, het *Palais de l’Industrie*, waar decoratieve objecten van de kleine metaalnijverheid getoond worden, het ‘Lichtpaleis’, waar de elektrische verlichting centraal staat, het *Palais colonial*, het ‘paviljoen van de Gentse academie’, de ‘hal van kunstnijverheidsscholen’ en het ‘Modern Dorp’, dat een simulatie van een ideaal landbouwersdorp is. In het algemeen blijven in de Belgische secties de historiserende stijlen overheersen, hoewel er toch ook enkele moderne stukken met een sobere en rationele vormgeving te zien zijn (afb. 1). Deze objecten sluiten met hun rustige en strakke vormtaal aan bij de Weens-Duits geïnspireerde sobere art nouveau, die in België reeds vroeg geadapteerd werd (vanaf 1902).⁷⁴

⁷³ G. Lauzanne, *Groupe XIF^A classe 66^A – décoration fixe des édifices publics et des habitations artistes décorateurs*, Parijs, 1923, p. 45; W. Crane, inleiding tot *Ghent International Exhibition 1913: Catalogue of the British Arts and Crafts Section*, Londen, 1913, pp. xi-xiv; “Congrès des Arts Décoratifs – Réception à la Section anglaise des Arts appliqués par M. Longden, commissaire,” p. 58; A. Capiteyn, *Gent in weelde herboeren. Wereldtentoonstelling 1913*, Gent, 1988, p. 137; Sterckx en Wijsouw, ‘Een zekere vergelijking onderling’, pp. 171-172.

⁷⁴ Adriaenssens, “Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten,” pp. 24, 26, 28, 43-44; Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 157; Brunhammer, *Art Nouveau, Belgium, France*, p. 23.

Afbeelding 1. Voorbeeld van een modern interieur – Het salon van het huis van de burgemeester in het 'Modern Dorp', naar ontwerp van Oscar Van de Voorde, 1913, Gent: Universiteitsbibliotheek.

Ook in de Franse sectie blijven de historiserende stijlen, vooral bij de industrieel geproduceerde decoratieve kunsten, domineren. Op deze Expo zijn er echter ook nieuwe tendensen te zien die, sterk beïnvloed door de vernieuwingen in de Duitse decoratieve kunsten, reeds de Franse art deco lijken aan te kondigen. Deze tendensen zijn niet alleen in het salon van de moderne decoratieve kunsten zichtbaar, maar zijn ook al bij enkele *Maisons* te bespeuren (afb. 2). In hun objecten worden de traditionele Franse stijlen niet langer geïmiteerd, maar wel geherinterpreteerd om zo tot een nieuwe vormentaal te komen die voldoet aan de eigentijdse behoeften. Deze tendens sluit aan bij het invloedrijke artikel *Le Nouveau Style* dat André Vera (1881-1971) in 1912 in *L'Art décoratif* gepubliceerd heeft. Hierin stelt hij dat respect voor de Franse traditie centraal moet staan in de zoektocht naar een nieuwe Franse vormentaal. Ook Dutry merkt in zijn artikel op dat de Franse decoratieve kunsten getypeerd worden door hun finesse en hun elegantie, twee elementen die kenmerkend zijn voor de traditionele Franse stijlen.⁷⁵

⁷⁵ A. Vera, "Le Nouveau Style," *L'Art décoratif* (januari 1912), pp. 21-32. Uit: Brunhammer, Tise en Khalifa, *Les artistes décorateurs*, p. 27 en Goss, *French art deco*, p. 4; Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, p. 112; W. Adriaenssens en R. Steel, *De Wolfers dynastie: van art nouveau tot art deco*, Antwerpen, 2006, p. 183; Dutry, "Coup d'oeil sur l'Exposition de Gand," p. 9.

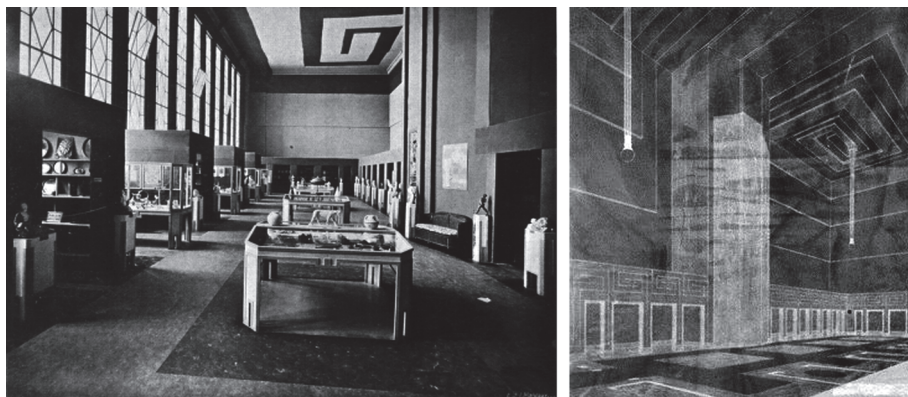
Afbeelding 2. Voorbeeld van een interieur in de nieuwe stijl – Het bureau van het warenhuis *Printemps*, foto uit de catalogus van Groupe XII^B classe 70-71, Parijs; Musée des arts décoratifs

In de inleiding tot de catalogus van de *Arts and Crafts* sectie wordt de stand van de Britse decoratieve kunsten treffend geschetst door Walter Crane. De bezoeker wordt immers met twee stijlen geconfronteerd: enerzijds blijft de invloed van William Morris en diens terugkeer naar het Brits design en vakmanschap ten tijde van de gilden heel duidelijk. Dit is onder meer te zien in de objecten van *Morris & Co.* en *The Kelmscott Press*, in de boekverluchting van Allan F. Vigers (1858-1921) en in het tentoongestelde borduurwerk. Anderzijds is er bij de jongere ontwerpers een grotere tendens naar strengheid en eenvoud op te merken. Dit laatste is vooral in het tentoongestelde meubilair zichtbaar, maar is ook reeds te zien in de decoratie in het algemeen. Of zoals Dutry het in zijn artikel samenvat: de Britse decoratieve kunsten zijn origineel en hebben veelal een streng uitzicht, hoewel de Duitse decoratieve kunsten nog strenger zijn.⁷⁶

De moderne Duitse decoratieve kunsten zijn opnieuw (net zoals op de wereldtentoonstelling van Brussel in 1910) de blikvanger van het Duitse paviljoen. Volgens de vooraanstaande auteur Robert Breuer ligt dit paviljoen (hoewel het veel kleiner is) immers in de lijn met wat er getoond is in het Duitse paviljoen op de Brusselse Expo, waar de Duitse stijl op de kaart is gezet en zo de

⁷⁶ W. Crane, inleiding tot *Ghent International Exhibition 1913: Catalogue of the British Arts and Crafts Section*, Londen, 1913, p. xvi; Dutry, "Coup d'oeil sur l'Exposition de Gand," p. 9.

nieuwe maatstaf voor de moderne decoratieve kunst geworden is. Ook op de Gentse Expo zetten de Duitse decoratieve kunsten de toon (afb. 3). Bovendien is deze tentoonstelling de enige waar kunst en industrie effectief samensmelten: de industrieel geproduceerde decoratieve stukken worden hier in dezelfde ruimtes en op dezelfde manier als de unieke decoratieve objecten getoond.⁷⁷

Afbeelding 3. V.l.n.r. Het interieur van de Kunstgewerbe hal in het Duitse paviljoen en een ontwerp-tekening hiervan. (J. Malvaux, *foto la section allemande – salon de l'art appliqué*, Gent: Universiteitsbibliotheek; *Interieurentwurf für den Saal des Deutschen Museums in Hagen auf der Weltausstellung in Gent*, Amsterdam: Stichting Architectuur Museum.)

Ondanks het feit dat de decoratieve kunsten zowel in de Belgische paviljoenen als in de paviljoenen van Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland een belangrijke plaats innemen, is het toch opvallend dat er nog steeds geen consensus is over waar welke decoratieve objecten tentoongesteld moeten worden. Dat de decoratieve kunsten nog steeds niet tot de schone kunsten gerekend worden of nog steeds geen eigen paviljoenen krijgen, toont niet alleen de relevantie van de debatten op dit congres aan, maar toont ook aan dat er anno 1913 nog veel moet veranderen opdat de decoratieve kunsten (eindelijk) naar waarde geschat zullen worden. Wat de stilistische evolutie van de tentoongestelde decoratieve objecten betreft, kan gesteld worden dat er op de Gentse wereldtentoonstelling wel degelijk (hoewel soms aarzelend) een evolutie weg van de historiserende stijlen, in de richting van de moderne decoratieve kunsten merkbaar is.

⁷⁷ R. Breuer, 'Kleine Kunst-nachrichten,' *Deutsche Kunst und Dekoration* 32 (1913), p. 450; *Katalog der Deutschen Abteilung auf d. Weltausstellung Gent 1913*, Keulen, 1913.

De slotseance

Het congres wordt afgesloten met een laatste toespraak waarin verschillende congresleden aan bod komen en woorden van dank rijkelijk worden geuit. Verder wordt nogmaals beklemtoond dat de historische Franse stijlen (de Lodewijk-stijlen en de empirestijl) de decoratieve kunsten te lang overheerst hebben. Tot slot wordt er nog een samenvatting van de lezingen en de goedgekeurde voorstellen gegeven.⁷⁸

III. Epiloog: de situatie in België

Aangezien het eerste internationaal congres over de decoratieve kunsten op de wereldtentoonstelling plaatsgrijpt, wordt Gent (even) het centrum van belangrijke internationale discussies over de crisis waarin deze kunsten verkeren. In verschillende landen worden de decoratieve kunsten dan ook gekenmerkt door dezelfde problemen die centraal staan op dit congres. De focus van het congres ligt echter voornamelijk op de situatie van de Franse decoratieve kunsten, aangezien het een voorbereiding is op de Parijse *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels modernes*. Als epiloog wordt de stand van de decoratieve kunsten in België onder de loep genomen: er wordt nagegaan hoe er in België gereageerd is op de crisis in de decoratieve kunsten en er wordt gekeken of men in België lessen heeft getrokken uit de debatten die op het congres gevoerd zijn om deze crisis te bedwingen.

Vóór 1900 zijn de Belgische decoratieve kunsten (meer bepaald de art nouveau) toonaangevend, maar daarna verdwijnt de impact van België op de internationale decoratieve kunsten. De passieve houding tegenover de problemen waarmee (ook) de Belgische decoratieve kunsten rond 1900 te kampen hebben, is hier de oorzaak van.⁷⁹ In tegenstelling tot Duitsland en Frankrijk, is er in België geen structurele omkadering voor de decoratieve kunstensector op poten gezet, waardoor de Belgische decoratieve kunsten vanaf 1900 achterop hinken. In België worden er pas na de Eerste Wereldoorlog nieuwe impulsen aan de deze sector gegeven. Zo is *la Société Nationale des Arts Décoratifs*, de eerste Belgische vereniging ter bescherming van de decoratieve en industriële kunsten, pas in 1923 door de voormalige onderwijzer en socialistisch politicus Marius Renard (1869-

---

⁷⁸ 'Congrès des Arts Décoratifs – séance de clôture', pp. 125-140.

⁷⁹ Dit zijn dezelfde problemen waarmee ook de Franse decoratieve kunsten rond 1900 geconfronteerd werden. Deze problemen staan centraal op het congres.

1948) opgericht. Deze vereniging is vergelijkbaar met de *SAD* in Frankrijk en de *Deutscher Werkbund* in Duitsland. Met deze oprichting poogde Renard ook het economische belang van de decoratieve kunsten, dat in het begin van de jaren 1920 een enorme dip kende, te herstellen. De import van decoratieve objecten was immers enorm, terwijl de export eerder beperkt was.⁸⁰

De pijnpunten die tijdens het congres over de decoratieve kunsten zijn aangekaart, zijn ook in België merkbaar. Het eerste probleem waarmee de Belgische decoratieve kunsten geconfronteerd worden, is haar gebrek aan vernieuwing. Parallel aan de voordrachten op het congres worden zowel de evolutie van de decoratieve kunst en de architectuur als de vernieuwing binnen het professioneel onderwijs besproken.

De goedgekeurde voorstellen van de eerste voordracht die aan dit onderwerp gewijd is, bieden reeds een voorafspiegeling van het fenomeen van de *ensemblier*. Dit fenomeen heeft in de aanloop naar de Parijse Expo van 1925 nog geen ingang gevonden in België, ondanks het feit dat het congres hier plaatsvond. Bovendien blijken de decorateurs nog geen notie van de heersende stijltendenzen te hebben, aangezien zij met hun ontwerpen voor de Parijse Expo gewoon aanknopen bij de Weens-Duitse invloed die de Belgische decoratieve kunsten vóór de Eerste Wereldoorlog kenmerkten.⁸¹

Naast de oprichting van *la Société Nationale des Arts Décoratifs*, onderneemt Marius Renard ook verschillende pogingen om het kunst- en ambachtsonderwijs inhoudelijk te herstructureren. Zo zouden in het kunstsonderwijs ook de technieken van de ambachten en de toegepaste kunst geïntegreerd moeten worden, zodat ook deze studenten praktische en realiseerbare artistieke creaties kunnen ontwerpen. Daarnaast richt Henry van de Velde tussen 1926 en 1928 het *Institut supérieur des Arts décoratifs de La Cambre* in Brussel op. Hier introduceert van de Velde hetzelfde – op de praktijk gerichte – onderwijssysteem dat hij ook in de *Kunstgewerbeschule* in Weimar gerealiseerd heeft.⁸²

⁸⁰ Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, pp. 110-112, 114; Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 157.

⁸¹ Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, p. 116; Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 157.

⁸² M. Renard, *Quelques observations au sujet de l'organisation de l'enseignement professionnel artistique et technique*, Brussel, 1932, pp. 12, 17; T. Föhl, S. Walter en W. Adriaenssens, Henry van de Velde: Passie, Functie, Schoonheid, Tiel, 2013, p. 25; Adriaenssens, 'Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten', p. 43; Adriaenssens, et al., *Art Nouveau en Design*, p. 114.

Het tweede probleem, dat de decoratieve kunsten onvoldoende gekend zijn en ondergewaardeerd worden, wordt ook in België tegengegaan door tentoonstellingen te organiseren. De Belgische decoratieve kunsten blijven, ondanks de crisis waarin deze kunsten verkeren, toch vertegenwoordigd op internationale tentoonstellingen voor moderne decoratieve kunsten (zoals de internationale tentoonstelling in Turijn in 1902 en in Parijs in 1925) en wereldtentoonstellingen (zoals de Expo's van Luik (1905), Brussel (1910) en Gent (1913)). Zo zou de Belgische deelname aan de Parijse Expo oorspronkelijk georganiseerd worden door de *Société Nationale des Arts Décoratifs*. De inbreng van deze vereniging bleef uiteindelijk beperkt tot een winkelinterieur (*La Boutique d'Art*), aangezien de *Société* zowel op stilistisch als op organisatorisch vlak te weinig tijd had om de betrachtingen die bijvoorbeeld de *SAD* wel al bereikt had, te realiseren.⁸³

Daarnaast worden, onder invloed van het socialistisch impulsbeleid voor de decoratieve kunsten in het interbellum, op provinciaal vlak subsidies toegekend om tentoonstellingen van moderne decoratieve kunst te organiseren. Tevens wordt de organisatie van wedstrijden ter bevordering van moderne en goedkope interieurs voor de modale man gesubsidieerd.⁸⁴ Dutry's oproep voor een democratisering van de decoratieve kunsten krijgt hierdoor (eindelijk) gestalte.

Verder kent het enige Belgische museum dat volledig aan de decoratieve kunst gewijd is, het Museum voor Sierkunst Gent (het huidige Design museum Gent), haar oorsprong in het begin van de 20e eeuw (wat relatief laat is tegenover andere Europese landen, zoals bijvoorbeeld Engeland en Frankrijk).⁸⁵ Het museum is opgericht door de *Union des Arts Industriels et Décoratifs*, een vereniging van Gentse industriëlen en kunstliefhebbers die in 1903 ontstaan is. Deze vereniging heeft slechts één doel: het aanleggen van een collectie van oude en moderne objecten met een artistiek karakter. Deze objecten dienen als modellen voor kunstnijverheidsscholen, maar ook voor kunstnijverraars en vakmannen zodat zij een artistiek cachet aan hun huidige productie kunnen geven. Om het onderricht verder te bevorderen is er ook een biblio-

⁸³ Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, pp. 111, 116, 118; Ingelaere, Adriaenssens, De Meyer, et al., *Modernisme, Art Deco*, p. 157.

⁸⁴ Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, p. 114.

⁸⁵ In Engeland was reeds in 1852, na het succes van de eerste wereldtentoonstelling, een museum voor decoratieve kunst opgericht: het Museum South Kensington (het huidige V&A Museum in Londen). Twaalf jaar later, in 1864, volgt Frankrijk met de oprichting van een museum en een bibliotheek door de *l'Union Centrale des beaux-arts appliqués à l'industrie* (het huidige Musée des Arts Décoratifs in Parijs). Uit: L. Daenens, 'Museum voor Sierkunst Gent', *OKV* 31, nr. 4 (1993), p. 123; 'A brief history of the museum', laatst geraadpleegd op 1 juli 2016, <http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/a-brief-history-of-the-museum/>; 'Les origines: l'Union Centrale des beaux-arts appliqués à l'industrie', laatst geraadpleegd op 1 juli 2016, <http://www.lesartsdecoratifs.fr/francais/qui-sommes-nous/les-arts-decoratifs-depuis-1864/les-origines-l-union-centrale-des-beaux-arts-appliques-a-l-industrie/>.

theek aan het museum gekoppeld. Daarnaast zijn zowel de bibliotheek als het museum gratis toegankelijk voor het publiek, zodat de tentoongestelde objecten als een gids kunnen dienen om de eigen woning in te richten. In de catalogus van de collectie uit 1909 zijn er nog nauwelijks eigentijdse objecten terug te vinden, maar dit verandert door toedoen van Leon Leirens (1852-1931), die van 1913 tot 1931 algemeen voorzitter van de *Union* en voorzitter van de aankoopcommissie is. Zo zijn er diverse hedendaagse decoratieve stukken op de Gentse werelddtentoonstelling aangekocht: onder andere keramiek, brons- en lederwerk van vrouwelijke Belgische decorateurs, keramiek uit het paviljoen van Groot-Brittannië, glaswerk van Lalique en Daum uit de Franse sectie, Deens aardewerk en verder nog objecten uit Perzië, Duitsland, Oostenrijk, India, Japan en China. Deze objecten worden in een encyclopedische en thematische permanente opstelling aan het publiek getoond. Vanaf 1925 worden er ook tijdelijke tentoonstellingen ingericht.⁸⁶

Tot slot is ook de auteursrechtelijke bescherming van de tentoongestelde decoratieve objecten van belang. Zoals in de voordracht van Albert Vaunois duidelijk werd, garandeert de Conventie van Bern (1886) geen auteursrechtelijke bescherming van de toegepaste kunsten. In België is de wet op het auteursrecht van 1886 pas in 1935 uitgebreid met de wet ter bescherming van tekeningen en modellen. Hierin worden tekeningen en modellen ruim omschreven, zodat deze wet ook geldt voor de toegepaste kunsten.⁸⁷

In het algemeen kan gesteld worden dat het eerste internationaal congres over de decoratieve kunsten, dat op de Gentse werelddtentoonstelling gehouden is, belangrijk is, omdat het de theoretische discussies in de zoektocht naar een vernieuwing van de (Franse) decoratieve kunsten op een internationaal niveau tilt. Hierdoor wordt dit debat ook aangewakkerd in andere landen (zoals België) die met dezelfde crisis in de decoratieve kunsten als Frankrijk geconfronteerd worden. Dit congres zou mogelijks nog een belangrijkere (en internationale) rol in de vernieuwing van de decoratieve kunsten gespeeld kunnen hebben, ware het niet dat, door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de focus op de wederopbouw daarna, het belang van vernieuwing van de decoratieve kunsten in veel landen op de achtergrond verdwenen was.

⁸⁶ Daenens, 'Museum voor Sierkunst Gent', pp. 123-125, 129-130; 'Geschiedenis', laatst geraadpleegd op 1 juli 2016, <http://www.designmuseumgent.be/collectie/geschiedenis>; Verslag van de Algemene vergadering van de Vereeniging van Nijverheids en Decoratieve Kunst – stad Gent, 7 december 1913, Nr. Br. 5416, Parijs: bibliothèque des Arts Décoratifs.

⁸⁷ Adriaenssens et al., *Art Nouveau en Design*, p. 111; K.B. nr. 91 houdende regeling van de maatregelen betreffende de bescherming van de nijverheidstekeningen en -modellen – 29 januari 1935.

HET GLAZEN PLAFOND DOORBROKEN?

De eerste generatie vrouwelijke professoren aan de UGent (1960-2014), een *oral history* project¹

Lore Goovaerts

1. Inleiding

Vandaag beginnen meer vrouwen aan universitair onderwijs dan mannen. In het academiejaar 2014-2015 bedraagt het aantal vrouwelijke studenten aan de UGent 55% van het totale studentenaantal. Toch kan hetzelfde niet gezegd worden over het professorenkorps, waar slechts 21% van alle professoren – het zelfstandig academisch personeel of ZAP – een vrouw is.² Hoe hoger het niveau, hoe lager het aantal vrouwen – de zogenaamde verticale segregatie – blijkt de regel aan veel Vlaamse universiteiten.³ Mannen groeien makkelijker door naar het niveau van hoogleraar of gewoon hoogleraar. Vrouwen lijken te stoten op een ‘glazen plafond’, een onzichtbare barrière die hen tegenhoudt om hoger op te raken. De m/v-verhouding aan de UGent, zowel op vlak van studies als in de uitbouw van een academische carrière, kent een lange geschiedenis.⁴

Wie zijn de vrouwen die er in het recente verleden toch in slaagden om het glazen plafond te doorbreken? Hoe zag de situatie eruit voor vrouwen aan de UGent tijdens de tweede helft van de 20e eeuw? Aan de hand van interviews met dertig vrouwelijke professoren met pensioen, wordt geprobeerd om een antwoord te vinden op deze vragen. De mondelinge getuigenissen van de emeritae vormen de historische bronnen en zijn de rode draad door dit artikel. Met emeritae doel ik niet alleen op de ‘officiële’ emeritae van de UGent, maar ook op de

---

¹ Dit artikel is een samenvatting van de onderzoeksresultaten in L. Goovaerts, *Het glazen plafond doorbroken? De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de UGent, een oral history project*, Gent (onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent), 2016, 155 p. (promotor: G. Deneckere). Deze scriptie kreeg de eervolle vermelding bij de Prijs voor het Gents Historisch Onderzoek, uitgereikt op de Dag van het Gentse historische onderzoek in het STAM (Stadsmuseum Gent) in november 2016.

² S.n., *Beleidsplan Gender UGent*, Gent, 2014, pp. 6-7.

³ K. Vercoutere, *Wetenschappelijke onderzoek en de genderproblematiek*, Brussel, 2002, pp. 22-23.

⁴ De Universiteit Gent heette voor het jaar 1991 ‘Rijksuniversiteit Gent’. Aangezien dit artikel ook dikwijls melding maakt van de hedendaagse situatie, wordt – om verwarring te vermijden – ervoor gekozen om steeds de naamgeving ‘UGent’ en ‘Universiteit Gent’ te gebruiken doorheen dit artikel.

vrouwelijke professoren met pensioen die niet gemachtigd werden om de titel van emeritus te dragen. Deze verschillen zijn afhankelijk van de graad die de persoon in kwestie bij haar pensionering had of van het aantal dienstjaren na het bekomen van de titel van hoogleraar. Emeriti zijn in principe (gewoon) hoogleraren op rust, ereprofessoren zijn (hoofd)docenten op rust.

Voor de periode 1817-2016 kende de UGent in totaal 81 emeritae of ereprofessoren, waarvan er 58 nog in leven zijn. Om de groep van emeritae in kaart te brengen, gebruikte ik de gegevens afkomstig uit de professorendatabank UGent-Memorialis, die in maart 2016 gelanceerd werd.⁵ Deze databank loopt tot 2012. Vrouwelijke professoren die na 2012 met pensioen of emeritaat gingen, traceerde ik via gegevens van de Directie Personeel en Organisatie van de UGent. Uiteindelijk kon ik 53 emeritae contacteren, waarvan ik er uiteindelijk dertig interviewde. De verdeling van de 30 respondenten over de verschillende niveaus binnen het zelfstandig academisch personeel – vanaf het moment van hun pensionering – ziet er als volgt uit: 2 docenten, 12 hoofddocenten, 4 hoogleraren en 12 gewoon hoogleraren. Door de enthousiaste respons, is deze groep respondenten relatief goed gespreid over de verschillende faculteiten en de verschillende leeftijdscategorieën. In dit artikel wordt ingezoomd op een aantal specifieke aspecten die tijdens de interviews aan bod kwamen.

2. Vrouwen aan de Gentse universiteit: een moeizame geschiedenis

Toen de Universiteit Gent in 1817 haar deuren opende, was het nog lang wachten vooraleer de eerste vrouw zich inschreef. Dat gebeurde pas in 1882 wanneer Sidonie Verhelst koos voor de opleiding wetenschappen.⁶ Haar aanwezigheid zorgde voor heel wat beroering onder de studenten. Hoewel ze steevast op de hoek van de eerste rij zat, afgezonderd van haar 45 collega's, probeerden de studenten haar briefjes in de hand te stoppen. Een Roemeense student deed zelfs een poging om naast haar plaats te nemen, wat tot een handgemeen onder de studenten leidde. Het aandeel vrouwelijke studenten bleef in de decennia na 1882 zeer laag. In 1889 studeerden 12 vrouwen op een totale studentenpopulatie van 857 aan de Gentse Universiteit. Na 1889 zakte het aantal vrouwelijke studenten opnieuw: het duurde tot 1909 vooraleer opnieuw zo'n 'hoog' cijfer

---

⁵ www.ugentmemorialis.be.

⁶ A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965). Een glazen plafond?* Gent, 2007, p. 3.

vastgesteld werd.⁷ Deze opvallende daling was toe te schrijven aan de wet van 10 april 1890, die het humanioradiploma als noodzakelijke voorwaarde stelde voor toelating aan een universiteit. De slechte uitbouw van het middelbaar onderwijs voor meisjes zorgde ervoor dat jonge vrouwen wegbleven van de universiteit.⁸ Na WO I steeg de vrouwelijke studentenpopulatie geleidelijk. In het academiejaar 1924-1925 werd een hoogtepunt bereikt met 112 vrouwelijke studenten, ofwel 6,8% van de totale studentenpopulatie. Vrouwelijke studenten vormden, ook in de jaren onmiddellijk na WOII, een kleine minderheid aan de Gentse universiteit. Het was pas vanaf de jaren 50 en 60 dat de participatie van vrouwen aan universitair onderwijs in een stroomversnelling trad.⁹ Het aantal vrouwelijke studenten onderging in die periode een spectaculaire stijging: van 364 in 1949 tot maar liefst 2.818 in 1969.¹⁰ Vanaf dan bleef de vrouwelijke studentenpopulatie, op enkele verwaarloosbare dalingen na, stijgen. Op een algemeen gendevenwicht was het wachten tot het academiejaar 1995-1996: vanaf dan studeerden evenveel vrouwen als mannen aan de Gentse universiteit, een keerpunt in de geschiedenis van vrouwen in het universitair onderwijs in Vlaanderen.

De Universiteit Gent mocht dan wel de eerste vrouwelijke student verwelkomen in 1882, op de eerste vrouwen in de hogere regionen van de universitaire gemeenschap was het nog een tijdje wachten. De eerste vrouwelijke assistent, Bertha De Vriese, kon beginnen in 1903. Na een uitmuntend parcours afgelegd te hebben tijdens haar studies geneeskunde, won ze de universitaire wedstrijd in de klasse van anatomische, biologische en fysiologische wetenschappen. Hiervoor werd ze gehuldigd bij het begin van het nieuwe academiejaar 1901-1902: ze won de gouden medaille van de stad Gent en mocht als eerste vrouw het spreekgestoelte van de Gentse Aula betreden om de zaal toe te spreken.¹¹ Als assistent aan het Laboratorium voor Menselijke Anatomie bij professor Hector Leboucq droeg ze met haar wetenschappelijk onderzoek naar de bloedtoevoer van de hersenen bij tot de internationale uitstraling van de Gentse Morfologische School. Haar afgietsels van de bloedvaten van de hersenstam zijn één van de topstukken van de anatomische collectie van de UGent. Ondanks al deze inspanningen werd haar onderzoeksmandaat niet verlengd en in 1908 was haar wetenschappelijke

⁷ UGentMemorie Tableau Public, “Voltijdse studenten UGent 1817/18-2014/15”, geraadpleegd 06.04.16, <http://public.tableau.com/profile/ugentmemorie#!/vizhome/StudentenUGent181718-201415/Dashboard1>.

⁸ A.M. Van der Meersch, *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883-1929/1930)*, Gent, 1982, p. 27.

⁹ A. Vandenbilcke, *Meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit Gent (1930/31-1945/46)*, Gent, 1987, p. 64.

¹⁰ UGentMemorie Tableau Public, “Voltijdse studenten UGent 1817/18-2014/15”, geraadpleegd 06.04.16.

¹¹ A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965)*, p. 8.

loopbaan ten einde. Professor Leboucq verkoos zijn eigen zoon, Georges Leboucq voor het assistentschap. Bertha De Vriese bouwde wel een carrière uit met een eigen privépraktijk, al was het geen academische.¹²

Ook het parcours dat Irène Van Der Bracht • de eerste vrouwelijke docent • aflegde, was tekenend voor de moeilijkheden waarmee vrouwen die een wetenschappelijke loopbaan ambieerden, geconfronteerd werden. Irène Van Der Bracht studeerde in 1913 af als licentiate lichamelijke opvoeding en mocht meteen beginnen als tijdelijke docente. Onder de Duitse bezetter tijdens WOI weigerde ze les te geven. Na de oorlog werd ze de eerste vrouwelijke vastbenoemde docent aan de Universiteit Gent.¹³ Met een jaarvergoeding van 3000 franc verdiende ze een pak minder dan haar mannelijke collega die op een wedde van 9600 franc kon rekenen. In 1920 deed Van Der Bracht een poging om te promoveren tot hoogleraar. Zowel rector Henri Pirenne als de beheerder-inspecteur gaven een negatief advies. Het argument luidde als volgt: “*la charge universitaire dont Mme Van Der Bracht est investie n’est pas assez importante pour justifier une promotion au rang de professeur*”.¹⁴

Ten gevolge van de gedeeltelijke vernederlandsing van de UGent werden in 1925 Nederlandstalige cursussen toegevoegd aan haar opdracht. Op dat moment probeerde ze nogmaals een bevordering tot hoogleraar te krijgen. Ditmaal kreeg ze tegenkanting van haar collega’s in de raadszitting van het HILLO, die argumenteerden dat het diploma van lichamelijke opvoeding geen wettelijke graad is en dus ongeldig om benoemd te worden tot hoogleraar. Rector Van den Bossche sloot zich bij deze zienswijze aan. Ook de beheerder-inspecteur deed hetzelfde, hoewel hij weet had van mannelijke collega’s van Van Der Bracht die met eenzelfde diploma wel benoemd werden tot hoogleraar. Minister van Kunsten en Onderwijs Camille Huysmans legde deze negatieve adviezen, ondanks de universitaire tegenkanting, naast zich neer en benoemde Irène Van Der Bracht in 1925 tot hoogleraar.¹⁵ Dat de universitaire autoriteiten niet al te blij waren met de beginnende vrouwelijke aanwezigheid onder het academisch personeel, mag blijken uit bovenstaande verhalen. Zonder expliciet vrouwen te verbieden om op te klimmen op de academische ladder, slopen remmende factoren in de besluiten van de UGent. De

¹² P. Gunst en F. Danniau, “De Vriese, Bertha (1877-1958)”, *UGentMemorie*, laatst gewijzigd 10.08.15, www.ugentmemorie.be/personen/de-vriese-bertha-1877-1958, geraadpleegd 30.11.16.

¹³ P. Gunst, “Van Der Bracht, Irène (1891-1941)”, *UGentMemorie*, laatst gewijzigd 21.04.15, www.ugentmemorie.be/personen/van-der-bracht-irene-1891-1941, geraadpleegd 30.11.16.

¹⁴ A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965)*, p. 27.

¹⁵ A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965)*, p. 27.

wetgeving werd omzeild of rigoureus toegepast en vrouwen kregen een beduidend lager loon. Ook Yvonne Desirant, de eerste vrouwelijke werkleider, voelde deze onderhuidse tegenkanting. In een interview met Anne-Marie Van der Meersch verklaarde ze dat zij als vrouw geen kans had om professor te worden. Haar woorden: “*men zei het u niet, maar men voelde het*”, zeggen voldoende.¹⁶

Het lot van deze vrouwen was in de eerste helft van de 20e eeuw onderhevig aan factoren die niets te maken hadden met hun wetenschappelijke competenties. Vrouwen kregen in deze cultuur weinig kansen om een academische carrière uit te bouwen. Het glazen plafond was nog zeer moeilijk te doorbreken. Dat gebeurde wel wanneer Marthe Versichelen-Terryn in 1965 als eerste vrouw bevorderd werd tot gewoon hoogleraar als titularis van de leerstoel sociologie. Hoewel er van een echt gelijkkansenbeleid nog lange tijd geen sprake was, vertoonde het glazen plafond na meer dan zestig jaar de eerste barstjes.¹⁷ Een volgende barst was op het conto te schrijven van Gerda De Bock, die het in 1978 als eerste vrouw tot decaan schopte aan de faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen.¹⁸

Ook vandaag blijkt het glazen plafond nog steeds een harde realiteit voor heel wat jonge vrouwen die een carrière ambiëren aan de universiteit. Maar waarom gaat de evolutie van het aantal vrouwen in het professorenkorps zoveel trager dan de evolutie van het aantal studentes? Deze vraag kan niet beantwoord worden met één simpel antwoord: een complex samenspel van factoren ligt aan de basis van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de hogere academische regionen. Van Haegendoren, Valgaeren en Noelanders geven een aantal mogelijke verklaringen, waaronder het specifieke personeelsbeleid en de organisatiecultuur van universiteiten. De academische wereld is zeer gesloten en de selectie- en benoemingsprocedures zijn onvoldoende transparant. Deze ‘ons kent ons’ cultuur werkt remmend voor vrouwen. Een andere oorzaak van de ondervertegenwoordiging van vrouwen is de stereotiepe beeldvorming over de wetenschap, die vaak voorgesteld wordt als een typisch mannelijke bezigheid. Het idee van de wetenschapper als een oude man in een witte labo-jas met een baard en een bril, is een cliché dat in de jaren 2000 nog steeds recht overeind staat.¹⁹

¹⁶ A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965)*, p. 41.

¹⁷ A.M. Van der Meersch, *Een universitaire loopbaan voor vrouwen aan de Universiteit Gent (1901-1965)*, pp. 67-71.

¹⁸ A. Van Gorp, “De Bock, Gerda (1922-2011),” *UGentMemorie*, laatst gewijzigd 19.05.15, www.ugentmemorie.be/personen/de-bock-gerda-1922-2011, geraadpleegd 17.11.16.

¹⁹ M. Van Haegendoren, E. Valgaeren en S. Noelanders, *Gezocht: professor (V). Een onderzoek naar vrouwen in de academia*, Diepenbeek, 2000, pp. 6-7.

Wat zijn de ervaringen van de geïnterviewde emeritae in verband met de genderproblematiek? In wat volgt, worden de belangrijkste conclusies en bevindingen uit de interviews besproken.

3. De balans tussen werk en privé

Van de 30 respondenten, hebben 23 vrouwen kinderen. Zeven vrouwelijke professoren zijn kinderloos. Van deze laatsten gaf niemand aan dat ze geen kinderen wilden omwille van hun carrière. Dat dit toch het geval kan zijn, toont Barbara Van Balen aan. In haar onderzoek naar vrouwelijk talent aan Nederlandse universiteiten interviewde ze mannelijke en vrouwelijke onderzoekers. Twee vrouwelijke onderzoekers gaven aan bewust geen kinderen te hebben gekregen omdat ze op die manier meer ruimte hadden voor een wetenschappelijke carrière.²⁰ Ook aan de Universiteit Gent doken zo'n gevallen op: een respondent getuigde dat een vrouwelijke collega van haar, nu ook emeritus, geen kinderen wilde omwille van haar carrière.²¹ Iemand anders vertelde dat een vrouwelijke collega maar één kind kreeg door opmerkingen van hun diensthoofd. Ook zijzelf had moeilijkheden met de opmerkingen van haar diensthoofd:

“Ik ken gevallen binnen onze dienst – ze heeft maar één kleine gehad, door de opmerkingen die hij maakte. Ik zou er anders ook misschien drie hebben gehad, en nu heb ik er maar twee.”

Zwangere professoren werden vaak als een rariteit beschouwd. Verschillende vrouwelijke professoren voelden dat ook zo aan. Het academische bestuur werd nooit eerder geconfronteerd met zwangere professoren: de eerste generatie vrouwelijke professoren kwam in aanraking met de universitaire onwetendheid wat betreft zwangerschapsverlof en moederschapsrust. Kinderen krijgen, was voor deze generatie vrouwelijke professoren op vlak van werk geen pretje. Dat uitte zich ten eerste in de tijdspanne waarin ze kinderen kregen. Ze planden de geboorte van hun kinderen in de welbekende niches: net voor of na hun doctoraat, net na ze naar het buitenland gingen voor lange tijd.

---

²⁰ B. Van Balen, 'Vrouwelijk talent aan Nederlandse universiteiten', *Tijdschrift voor Genderstudies* 3 (2012), p. 38. Hierbij dient evenwel opgemerkt te worden dat de situatie op vlak van kinderopvang in Nederland anders is dan in Vlaanderen.

²¹ Interview met Christine Iserentant door Lore Goovaerts, 19 februari 2016, Gent.

*“Kinderen zijn gekomen in de welbekende niches. Ik was zwanger onmiddellijk na mijn doctoraat. Een maand na de verdediging was ik zwanger. Dus dat was allemaal super goed gepland.”*²²

Anderen kregen pas kinderen een hele poos na hun doctoraat, of als ze al benoemd waren tot docent. Ook vandaag blijkt dat volgens sommige respondenten nog steeds het geval te zijn bij jonge vrouwen. Een vrouw getuigde hoe vrouwelijke assistenten in haar vakgroep kinderen uitstelden tot na het einde van hun doctoraat.²³ Als ze dan eenmaal zwanger waren, bleek het geen gemakkelijke klus om het blijde nieuws te vertellen aan hun diensthoofd. Vrouwen hadden stress om het nieuws mee te delen.

*“Ik moet eerlijk bekennen, ik heb gewacht tot ik vijf maand zwanger was vooraleer ik het durfde zeggen. Iedere keer die bureau voorbijgelopen en gedacht: ga ik het nu zeggen of niet. Je zat echt met een schrik om buiten te vliegen.”*²⁴

Ook op andere momenten in hun carrière kregen verschillende respondenten opmerkingen over het feit dat ze kinderen hadden. Wanneer een respondent zich moest voorstellen aan het hoofd van een andere dienst, vroeg hij naar haar kinderen. Ze antwoordde dat ze twee kinderen had, waarop hij repliceerde: *“ge gaat er toch mee ophouden?”*. Ze vroeg hem wat dat ertoe deed. *“Anders moet je er toch niet aan beginnen om hier te werken!”*²⁵ Zijn antwoord zei voldoende. Die mentaliteit verschilde sterk met de tijdsgeschiedenis vandaag. Een vrouwelijke professor getuigde dat veel mensen dachten dat ze na één of twee kinderen zou stoppen met werken, aangezien dat de gewoonte was.²⁶ Van zwangerschapsverlof leek in de jaren 60-70 ook geen sprake te zijn. Zo goed als alle respondenten met kinderen verklaarden dat ze officieel geen zwangerschapsverlof kregen: men mocht wel afwezig zijn na de bevalling, maar het werk moest gedaan worden. Dat komt erop neer dat ze nog steeds alle lessen moesten geven die ze normaal gaven. Voor vervanging werd niet gezorgd.

*“Officieel bestond er voor vrouwen – maar men kende dat niet hé op de unief, vrouwen – geen zwangerschapsverlof.”*²⁷

²² Interview met Godelieve Laureys door Lore Goovaerts, 7 maart 2016, Gent.

²³ Interview met Antonia Aelterman door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Destelbergen.

²⁴ Interview met Margarita Craen door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Gent.

²⁵ Interview met Rita Godyns door Lore Goovaerts, 16 februari 2016, Merelbeke.

²⁶ Interview met Rita Hamerlynck door Lore Goovaerts, 9 maart 2016, Melle.

²⁷ Interview met Christine Iserentant door Lore Goovaerts, 19 februari 2016, Gent.

Een lange onderbreking van hun wetenschappelijke loopbaan werd doorgaans niet aanvaard. Een terugkeer naar de academische carrière zou na een lange periode van zwangerschapsverlof bovendien zeer moeilijk zijn. Vrouwelijke academici konden op dat moment moeilijker concurreren met hun mannelijke collega's, die intussen hun carrière verder uitbouwden en de vrouwen voorbijstaken.²⁸ Daarnaast gaf zo goed als iedereen aan dat ze hun kinderen nooit gebruikten als excuus. Hun gezin was geen vrijgeleide om een soepelere behandeling te krijgen. Anderzijds wilden deze vrouwen dat bewust niet doen. Als uitzondering in de academische wereld (een vrouw mét kinderen) probeerden ze ervoor te zorgen dat niemand ooit een opmerking kon maken omwille van hun thuissituatie. Toch gingen hun (mannelijke) collega's er dikwijls al op voorhand vanuit dat ze veel tijd in hun kinderen zouden steken. Een vrouwelijke professor die lid was van de faculteitsraad, vertelde op dat vlak een mooie anekdote. Deze vergaderingen begonnen vaak vroeg in de namiddag en duurden tot 19u en later. Eén keer gebeurde het dat ze rond 19u de vergadering verliet, waarop de decaan zei: *"jij moet zeker uw kinderen gaan halen?"* Dat was echter niet het geval. Haar kinderen waren al lang opgehaald en thuisgebracht, dat had ze goed geregeld.²⁹ Anderen kregen te horen dat ze als vrouw waarschijnlijk wel veel afwezig zouden zijn op het werk omwille van hun kinderen. Ook aan de Universiteit van Amsterdam bleek dat het geval te zijn. Baranelli stelt dat aan veel vrouwen al op het eerste sollicitatiegesprek gevraagd werd of ze kinderen hadden, en indien niet of ze van plan waren om kinderen te krijgen. De respondenten van Baranelli gaven vervolgens aan dat het in feite niet uitmaakte wat men antwoordde: het was duidelijk dat iedere vrouw ooit kinderen zou krijgen en dat dat nefast zou zijn voor de loopbaan.³⁰

Deze veronderstellingen staan ook wel bekend als 'genderschema's'. Gedragingen van mannen en vrouwen worden anders geïnterpreteerd. Een vrouw die afwezig is, wordt verondersteld bij haar kinderen te zijn. Een afwezige man zal eerder op een congres zijn. Genderschema's zijn met andere woorden specifieke interpretatiepatronen voor het gedrag van mannen en vrouwen en doken duidelijk op aan de UGent. Deze patronen kleurden zowel de perceptie over vrouwelijke professoren door anderen, maar ook hun zelfperceptie.³¹ Vrouwen moesten

²⁸ I. Schön, 'Doorbreek het glazen plafond! Een stappenplan voor vrouwen in de wetenschap', in M. Deblonde (ed.), *Duizend bloemen en granaten. Over gender, wetenschap en technologie*, Leuven, 2011, p. 119.

²⁹ Interview met Gilberte Schuyten door Lore Goovaerts, 1 maart 2016, Gent.

³⁰ M. Baranelli et al., *Geachte promovenda, 100 jaar promovierende vrouwen aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam, 1990, p. 105.

³¹ M. Brouns, 'Wetenschap tussen Olympus en Agora. De vele gezichten van gender in de wetenschappen', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (2001), p. 27.

zich door deze genderschema's anders opstellen dan ze normaal zouden doen. Sommige vrouwelijke professoren gedroegen zich eerder 'mannelijk': ze stelden zich niet op als rolmodel voor andere jonge vrouwen, ze gebruikten hun kinderen nooit als excuus en vonden dat andere vrouwen juist hetzelfde moesten doen als zij gedaan hebben. Een respondent gaf dit ook toe: ze zou haar kinderen nooit gebruikt hebben als excuus zodat ze nooit opmerkingen zou krijgen. Ze vertelde dat ze zich in dat opzicht wel gedroeg als een "*man in een mannenmaatschappij*".³² Vrouwelijke professoren – en meer in het algemeen carrièregerichte vrouwen – die carrière maakten en ambitie hadden, bleven een vreemd fenomeen in de ogen van velen. Het zat in de maatschappij ingebakken dat vrouwen voor de kinderen zorgden en niet al te veel ambitie hadden. Wanneer een vrouw tegen deze clichébeelden wilde ingaan, stootte ze vaak op een muur van onbegrip. Dat illustreert het verhaal van een respondent die geen zwangerschapsverlof opnam en twee weken na de geboorte van haar kind alweer op de werkvloer stond.

“Ik nam geen zwangerschapsverlof. Als er niets misloopt, dan gaat dat. En ik wou absoluut geen borstvoeding geven, want dan kon je niet verder werken. Maar als ik dat vertel aan mensen dan zijn er heel veel die mij scheef bekijken van: ‘slechte moeder!’”³³

Ook vandaag blijven deze ongeschreven rolpatronen overeind. Een serieuze mentaliteitswijziging is noodzakelijk zodat vrouwelijke professoren niet meer op zo'n interpretatiepatronen en genderschema's zouden botsen.

3.1. *Het gezin als rem op een academische carrière?*

Zoals hierboven al duidelijk werd, kon het gezin in bepaalde gevallen wel degelijk een rem betekenen op de academische carrière van vrouwelijke professoren. Vrouwelijke academici die bewust geen kinderen kregen omwille van hun carrière, deden dat met een reden. Vooral vrouwen die geen steun kregen van hun partner, zowel in hun carrière als in het huishouden, gaven aan dat ze zich soms geremd voelden door hun gezin op wetenschappelijk vlak. Een aantal respondenten beseffen dat als ze geen kinderen hadden gehad, ze meer zouden bereikt hebben in hun academische carrière.

---

³² Interview met Hilde Symoens door Lore Goovaerts, 24 februari 2016, Gent.

³³ Interview met Gilberte Schuyten door Lore Goovaerts, 1 maart 2016, Gent.

“Ik denk altijd, als de kinderen er niet geweest waren, dat ik misschien meer had geprobeerd om wetenschappelijk vooruit te komen.”³⁴

Een respondent gaf als antwoord op de vraag hoe ze haar taken als professor combineerde met haar taken als moeder dat ze zich er gewoon bij neerlegde en het gewoon deed. Ze kreeg geen steun van haar man, op emotioneel vlak noch op huishoudelijk vlak. *“Ik wist wel dat ik daardoor geremd was.”* Haar woorden zeggen genoeg. Anderen kozen er heel bewust voor om veel voor hun kinderen en het huishouden te doen. Maar waar ze ook voor kozen en hoeveel steun ze ook kregen van hun partner, het is duidelijk dat vrouwelijke professoren met kinderen op een spanningsveld zaten tussen hun rol als moeder en hun rol en taken als professor. Verschillende emeritae hadden schuldgevoelens ten opzichte van hun kinderen omdat ze zoveel werkten. Anderzijds waren sommigen tegelijkertijd gefrustreerd omdat ze minder voor het werk konden doen door hun gezin.

“Er is zeker een periode geweest dat ik gefrustreerd was en dat ik zei: ‘ik kan geen van beide goed doen.’ Ik kan mij niet volledig wijden aan mijn kinderen en niet volledig aan mijn carrière. Ik vond dat ik te weinig publiceerde. Dat was een frustrerende periode, hoewel ik heel blij was met mijn kinderen. Maar ik wist dat vrouwen zonder kinderen en mannen meer konden doen.”

Dezelfde respondent vertelde dat ze altijd wou dat haar kinderen perfect gekleed en gewassen waren, vooral tegenover haar schoonmoeder. Ze kreeg soms commentaar van haar schoonouders dat het toch leuker is voor de kinderen ‘als de mama veel thuis is’. Werkende moeders zitten – ook vandaag nog – op een duidelijk spanningsveld: enerzijds wordt van hen verwacht dat ze goed voor de kinderen zorgen en een goede echtgenote zijn (en willen ze dat zelf ook), anderzijds zijn ze carrièregericht en hebben ze veel ambitie om een mooie loopbaan uit te bouwen. Mannen worden veel minder geconfronteerd met dit spanningsveld. Volgens Ceci en Williams is de keuze voor het moederschap zelfs de belangrijkste oorzaak in het verklaren van het lage aandeel vrouwen op de hoogste treden van de academische ladder.³⁵

Het conflict dat werkende vrouwen ervaren tussen arbeid en gezin werd vanaf de jaren 60 voor het eerst zichtbaar. Vanaf dat moment verloor het mannelijke

³⁴ Interview met Christine Iserentant door Lore Goovaerts, 19 februari 2016, Gent.

³⁵ W. Williams en S. Ceci, ‘When Scientists Choose Motherhood’, *American Scientist* 100 (2012), p. 138.

kostwinnersmodel langzamerhand aan belang ten voordele van het tweeverdienersmodel. In het mannelijke kostwinnersmodel was de taakverdeling tussen man en vrouw duidelijk: de man werkte buitenshuis en zorgde voor een inkomen om zijn gezin te onderhouden. De vrouw werkte binnenshuis als huisvrouw en nam de zorg voor de kinderen op zich. De huisvrouw vervulde een bufferfunctie: door flexibel te zijn, moest ze de botsende tijdsindeling van de gezinsleden op elkaar afstemmen en schokken dempen. De vrouw en het gezin ondersteunden op die manier de loopbaan van de werkende echtgenoot. Met de opkomst van het tweeverdienersmodel, waarin de gehuwde vrouw ook buitenshuis ging werken, viel deze bufferfunctie weg. Toch is het nog steeds de – nu werkende – vrouw die flexibel moet zijn en de verschillende tijdsordes met elkaar moet verzoenen. Dat is de reden waarom de spanning tussen arbeid en gezin vooral door de vrouw ervaren wordt, en veel minder vaak door de man. De maatschappelijke beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid veranderden niet met de opkomst van het tweeverdienersmodel, maar bestaan vandaag nog steeds. Waar mannen vandaag meer taken van het vaderschap op zich nemen, hebben ze nog steeds een klein aandeel in het huishouden.³⁶ Dat bleek ook het geval te zijn bij de eerste generatie vrouwelijke professoren van de Universiteit Gent. Vrouwelijke professoren kwamen vaker voor de keuze te staan tussen een gezin en een succesvolle carrière.

4. Gezocht: bestuurslid (v)

Het hoeft niet te verbazen dat, naast de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het zelfstandig academisch personeel (en mede daardoor), ook het aantal vrouwelijke hoogleraren in bestuursfuncties dun gezaaid was. De faculteitsraden van de verschillende faculteiten kenden met twintig respondenten de grootste aanwezigheid van vrouwen. De Gentse universiteit was en is een decentrale instelling waarbij de elf faculteiten veel macht hebben. Een belangrijke rol is daardoor weggelegd voor de decanen. De decaan leidt de faculteitsraad. Binnen deze raad zijn alle universitaire geledingen vertegenwoordigd. Het is pas vanaf 2013 dat alle vertegenwoordigers van die geledingen verkozen worden. Voordien waren alle hoogleraren en gewoon hoogleraren ambtshalve lid van de faculteitsraad.³⁷ Dat verklaart het relatief hoge aantal respondenten die zitting hadden in

---

³⁶ N. Deschacht, A. Baerts en M.A. Guerry, *De m/v carrièrekloof: carrièreverschillen tussen mannen en vrouwen in België*, Gent, 2011, pp. 139-140.

³⁷ F. Danniau en K. Loockx, 'Bestuur UGent in cijfers', *UGentMemorie*, laatst gewijzigd 14.03.16, www.ugentmemorie.be/artikel/bestuur-ugent-in-cijfers, geraadpleegd 01.12.16.

de faculteitsraad. Verschillende respondenten getuigden dat ze zich niet zo goed voelden in de faculteitsraad of het niet graag deden. Vaak waren ze de enige vrouwelijke leden in de raad. Een professor vertelde over een vraag van de decaan in de faculteitsraad naar vrijwilligers om mee te werken rond het centrale project ‘gender en diversiteit’. Zij gaf meteen aan dit heel graag te doen en stelde zich kandidaat als vrijwilliger. Op dat moment zei een collega die naast haar zat: “waarom is dat nu weer nodig?”, waarop alle mannelijke collega’s lachten. Ze vertelde het volgende:

“Nooit face tot face, maar onderling voelden die mannen zich wel sterker ten opzichte van de vrouwen. (...) Ja, zo’n opmerkingen kwamen er dan, steken, seksistische opmerkingen. Niet binnen de vakgroep, daarvoor was de vakgroep te klein, maar wel binnen de faculteitsraad als de vrouwen echt in de minderheid waren.”³⁸

Vrouwen kregen het soms hard te verduren binnen de faculteitsraad. Zetelen in deze raad als enige of één van de enige vrouwen werd door sommige emeritae als ‘intimiderend’ gepercipieerd. Verschillende respondenten verklaarden bovendien dat ze niet veel zeiden in zo’n vergadering, maar vooral veel luisterden. Veertien van de 30 vrouwen oefenden daarnaast de functie van vakgroepvoorzitter uit, een taak die de meesten wél konden appreciëren. Dat aantal lijkt relatief hoog te zijn. Bekijken we het aantal vakgroepvoorzitters voor het totaal aantal van 81 emeritae van de UGent (zowel de levenden als overledenen), is een aantal van dertig vrouwelijke vakgroepvoorzitters vast te stellen. Dat is iets minder dan de helft en schetst een ander beeld dan het aantal vakgroepvoorzitters tussen mijn respondenten. Ook vandaag is het niet beter gesteld. Van de tussen 1992 en 2015 aangestelde vakgroepvoorzitters is slechts 10% een vrouw. Dat gemiddelde verhult de horizontale segregatie binnen de faculteiten op vlak van bestuursfuncties. De cijfers in de faculteiten Diergeneeskunde, waar slechts 1 van de 28 vakgroepvoorzitters een vrouw is, Farmaceutische Wetenschappen (0 op 5!), Economie en Bedrijfskunde (1 vrouw op 23 vakgroepvoorzitters), Ingenieurswetenschappen (1/49) en Bio-ingenieurswetenschappen (3/48) zijn bedroevend. De faculteiten Diergeneeskunde en Farmaceutische Wetenschappen hebben nochtans al jaren een zeer uitgesproken vrouwelijk studentenkorps. Het lage aandeel vrouwelijke vakgroepvoorzitters is voor een deel te wijten aan de ongelijke man-vrouwverhouding binnen het professorenkorps.³⁹ Maar het kan ook te

³⁸ Interview met Antonia Aelterman door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Destelbergen.

³⁹ F. Danniau en K. Loockx, ‘Bestuur UGent in cijfers’, *UGentMemorie*, geraadpleegd 01.12.16.

maken hebben met de praktijk van de verkiezing tot vakgroepvoorzitter. Deze wordt verkozen door de vakgroepraad. Hoewel de verkiezing geregeld is via procedures, loopt de praktijk sterk uiteen van faculteit tot faculteit. Bovendien is er geen maximum aantal jaar bepaald voor het vakgroepvoorzitterschap: sommigen zijn het al twintig jaar.⁴⁰ Margo Brouns stelt dat vrouwen minder vaak bevorderd worden bij ondoorzichtige procedures. De vaststellingen van Brouns lijken ook in dit geval op te gaan: de verkiezing tot vakgroepvoorzitter was (en is) niet transparant genoeg en verliep anders van faculteit tot faculteit en van vakgroep tot vakgroep. Zo'n ondoorzichtige procedures creëren ruimte voor subjectiviteit.⁴¹

In de Raad van Bestuur en het Bestuurscollege was het nog erger gesteld wat betreft vrouwelijke aanwezigheid. Van de 30 respondenten zetelden slechts drie emeritae in de Raad van Bestuur, waarvan er twee ook lid waren van het Bestuurscollege. De Raad van Bestuur behoort samen met het Bestuurscollege en het Directiecollege tot de drie centrale bestuursorganen van de Universiteit Gent. De Raad van Bestuur is de hoogste in rang en telt 34 leden die elk een stem hebben. De grootste groep binnen de Raad van Bestuur zijn de leden van het zelfstandig academisch personeel of de professoren. Sinds 1971 zijn alle geledingen van de universiteit vertegenwoordigd: er zetelen zowel vertegenwoordigers van studenten als vertegenwoordigers van het assiterend en administratief en technisch personeel in de raad. Daarnaast hebben ook afgevaardigden van openbare instituties een stem in de Raad van Bestuur. Het Bestuurscollege is een afvaardiging van de Raad van Bestuur en staat in voor uitvoerende bestuurstaken.⁴² Om lid te worden van de Raad van Bestuur moet men zich kandidaat stellen, daarna wordt men verkozen of niet. Als er maar één kandidaat is, wordt men aangeduid. De Raad van Bestuur wijst vervolgens één professor uit de alfa-wetenschappen en één professor uit de bètawetenschappen aan om in het Bestuurscollege te zetelen.⁴³ Lid zijn van één van beide raden is in de perceptie van de geïnterviewde emeritae niet altijd zo'n vrouwvriendelijke functie. Een respondent verklaarde dat vergaderingen vaak van 14u 's namiddags tot 21u of later duurden.

“Wat ik wel heel moeilijk vond, was in de Raad van Bestuur of het Bestuurscollege, dat ze vergaderingen deden van 2u 's namiddags tot 9u

⁴⁰ F. Danniau en K. Loockx, 'Bestuur UGent in cijfers', *UGentMemorie*, geraadpleegd 01.12.16.

⁴¹ M. Brouns, 'Wetenschap tussen Olympus en Agora', p. 30.

⁴² Fien Danniau, 'Het Bedrijf UGent,' *UGentMemorie*, laatst gewijzigd 29.08.15, <http://www.ugentmemorie.be/artikel/het-bedrijf-ugent>, geraadpleegd 01.12.16.

⁴³ Interview met Godelieve Laureys door Lore Goovaerts, 7 maart 2016, Gent.

*'s avonds. En dan wou ik nog boodschappen doen om te koken, maar dat ging bijna niet. Daar waar ik wist dat al mijn collega's hun pantoffels klaarstonden. Die functies zijn toch heel weinig vrouwvriendelijk, zelfs voor iemand die alleenstaand is.'*⁴⁴

De vrouwelijke ondervertegenwoordiging was voor een deel – net zoals bij de vakgroepvoorzitters – een afspiegeling van de wanverhoudingen binnen het professorenkorps. Sinds 2012 streeft de Universiteit Gent naar een genderevenwichtige samenstelling van raden en commissies. Dat wil zeggen dat maximum twee derde van de stemgerechtigde leden van hetzelfde geslacht mogen zijn. Vanaf 2014 is de Raad van Bestuur samengesteld met een verhouding van 60/40 tussen beide geslachten. Ook de faculteitsraden zijn vanaf dat jaar genderevenwichtig samengesteld.⁴⁵

4.1. *'Hallo meneer de decaan'*

Decanen zijn belangrijke figuren aan de Gentse universiteit met behoorlijk veel macht. Sinds 2014 wordt hij of zij verkozen door de faculteitsraad voor vier jaar. Daarvoor hadden decanen steeds een termijn van twee jaar. De meeste decanen blijven twee termijnen aangesteld, wat hun invloed vergroot.⁴⁶ Enkel hoogleraren en gewoon hoogleraren komen in aanmerking voor de functie.⁴⁷ Op het vlak van vrouwelijke vertegenwoordiging in het decanaat is de situatie aan de Universiteit Gent schrijnend. Vanaf 1817 tot vandaag telt de universiteit 422 decanen, waarvan maar vijf vrouwen. De eerste was Gerda De Bock van 1978 tot 1980 aan de faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen. De overige vier werden geïnterviewd en zijn nog in leven. De faculteit Rechtsgeleerdheid kent nog een vrouwelijke decaan: Yvette Merchiers (1992-1995). Ook de faculteit Letteren en Wijsbegeerte heeft met Dominique Willems (1992-1995) en Anne-Marie Musschoot (1995-1997) twee vrouwelijke decanen. Els De Bens was van 1996 tot 2000 decaan van de faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen. Vandaag is het intussen 16 jaar geleden dat de UGent een vrouw onder haar decanen kende.⁴⁸ Dat het aantal vrouwelijke decanen omhoog moet, staat buiten kijf. Dominique Willems was met haar 45 levensjaren één van de jongste decanen

⁴⁴ Interview met Dominique Willems door Lore Goovaerts, 10 februari 2016, Gent.

⁴⁵ S.n., *Beleidsplan Gender UGent*, pp. 11-12.

⁴⁶ F. Danniau en K. Loockx, 'Bestuur UGent in cijfers', *UGentMemorie*, geraadpleegd 01.12.16.

⁴⁷ Interview met Dominique Willems door Lore Goovaerts, 10 februari 2016, Gent.

⁴⁸ F. Danniau en K. Loockx, 'Bestuur UGent in cijfers', *UGentMemorie*, geraadpleegd 01.12.16.

ooit als ze in 1992 aantrad. Hoewel ze eigenlijk geen decaan wilde worden – ze vond dat ze te jong was en ze wilde zich meer focussen op wetenschappelijk onderzoek – haalde ze veel voldoening uit haar taken als decaan. Ze ontkende niet dat het een moeilijke en zware taak was: men moet er veel voor over hebben om decaan te zijn. Zo gaf ze tijdens het decanaat nog veel les en was ze voorzitter van de examencommissie. Als vrouw bleek het bovendien nog iets lastiger te zijn. Vanaf haar benoeming spraken een aantal van haar collega's, haar opeens aan met *'meneer de decaan'*. Zo zei de administratieve secretaris voortdurend *'meneer de decaan'* in vergaderingen. Het personeel was er duidelijk niet aan gewend om een vrouw als decaan te hebben. De functie lijkt zo een voorbestemd mannelijke rol te zijn.

“Maar dat doet raar hoor om ‘meneer de decaan’ te krijgen als vrouw. Na een tijdje is dat wel veranderd.”⁴⁹

Nog frappanter is het feit dat ze in het begin van haar termijn een aantal problemen kreeg met het personeel op het decanaat omwille van haar vrouw-zijn. Een aantal mannen kon het niet verdragen dat een vrouw boven hen stond en hen *'commandeerde'*. Vooral de administratieve secretaris had problemen met een vrouwelijke decaan.

“De secretaris van de faculteit zag het niet onmiddellijk zitten dat ik als vrouw decaan zou zijn. Hij heeft mij dat ook laten voelen. (...) Niet vriendelijk zijn, de dingen niet goed doen enzo.”⁵⁰

Het is een feit dat leiderschapskwaliteiten eerder en makkelijker aan mannen worden toegeschreven dan aan vrouwen. De perceptie omtrent het gedrag van leidinggevendenden komt meer overeen met het gedrag dat van mannen wordt verwacht. Een man is volgens de sekstereotyperingen zelfzeker, daadkrachtig en sturend. Van een vrouw wordt eerder vriendelijkheid, warmte en betrokkenheid verwacht. Aan vrouwelijke leidinggevendenden worden daardoor conflicterende eisen gesteld en een dubbele boodschap meegegeven. Een vrouw mag zich niet te vrouwelijk gedragen, want dan kan ze geen effectieve leider zijn. Maar ze mag zich ook niet al te mannelijk opstellen, want dan wordt ze als *'onvrouwelijk'* gekarakteriseerd. Waar mannen vastberaden zijn, kan een vrouw al snel de stempeel *'lastig'* of *'geen gemakkelijke tante'* meekrijgen. Deze clichébeelden zullen

⁴⁹ Interview met Dominique Willems door Lore Goovaerts, 10 februari 2016, Gent.

⁵⁰ Interview met Dominique Willems door Lore Goovaerts, 10 februari 2016, Gent.

pas verdwijnen als er veel goede voorbeelden van vrouwelijk leiderschap zijn.⁵¹ Het zijn net deze clichébeelden die verantwoordelijk zijn voor het lage aantal vrouwen in leidinggevende functies, zowel aan universiteiten en de openbare sector als in de privésector.

5. Vrouwelijke professoren tegengewerkt

Dat het pover gesteld is met gendergelijkheid op vlak van beleid en bestuursfuncties, mag blijken uit bovenstaande verhalen. Daarnaast was het als vrouw niet altijd even gemakkelijk om stand te houden in het (hoofdzakelijk mannelijke) professorenkorps gedurende de tweede helft van de 20^e eeuw. Mijn respondenten kregen zowel subtiel als expliciet te maken met tegenkanting omwille van hun vrouw-zijn.

Een eerste vorm van tegenkanting waren allerhande opmerkingen en commentaar tegen vrouwelijke professoren. Heel wat respondenten werden steevast aangesproken met ‘mevrouw’ in plaats van ‘professor’. Dit lijkt op het eerste zicht banaal of triviaal maar het zijn net deze ‘details’ die ervoor zorgen dat het glazen plafond in stand gehouden wordt. De respondenten getuigden dat hun mannelijke collega’s steevast aangesproken werden met ‘professor’. Een respondent vertelde een anekdote over het feit dat haar studenten haar meerdere malen ‘mevrouw’ noemden:

“Ik stond samen met een mannelijke assistent te praten met een groepje studenten. Een studente zegt iets tegen hem en ze noemt hem ‘professor’. (...) En dan zei ze tegen mij ‘mevrouw.’ In hetzelfde gesprek. Dus dat is de perceptie van de studenten hé. En het gebeurde meer dan eens dat studenten ‘mevrouw’ zeiden tegen mij. Ik heb een paar keer geprobeerd, heel vriendelijk, ‘je mag professor zeggen tegen een professor, ook als het een vrouw is.’ Maar dat heb ik er niet uit gekregen.”⁵²

Een andere vrouw getuigde over dezelfde problematiek op congressen. Haar man ging dikwijls mee naar deze internationale conferenties. Voortdurend werd haar man aangesproken als ‘professor’ omdat men dacht dat hij het was.

---

⁵¹ A. van Doorne-Huiskens, ‘Vrouwen aan de top’, p. 29.

⁵² Interview met Anne-Marie Musschoot door Lore Goovaerts, 8 maart 2016, Mariakerke.

*“Ah you are professor (...)”, en dan gaan ze naar mijn man hé. Dat was bijna voortdurend, dat men automatisch denkt, het zal die man wel zijn. Maar goed, dat is niet zo erg hé.”*⁵³

Een respondent vertelde hetzelfde over de vergaderingen van de faculteitsraad. Zij was lange tijd de enige vrouw in de faculteitsraad. De decaan was zeer conservatief-katholiek en was niet tevreden met haar benoeming tot docent, enerzijds omwille van haar vrouw-zijn en anderzijds omdat ze vrijzinnig was. Gedurende twee jaar begon hij de vergadering steevast met “mijnheren”. Ze besloot zich gedurende twee jaar rustig te houden en er niets over te zeggen.

*“Ongeveer na 2 jaar, toen begon de decaan opnieuw de faculteitsraad met ‘mijnheren’. En ik heb stil maar luid genoeg gezegd: ‘ik ben er weer niet bij’. En hij is geschrokken. Nu, ik weet niet of hij zich bewust was, maar daarna is hij de faculteitsraad altijd begonnen met ‘collegae’.”*⁵⁴

In deze gevallen komt het clichébeeld van de man als wetenschapper om de hoek kijken. Wetenschap bedrijven, is een typisch mannelijke bezigheid. Voor vrouwen is in dit verhaal geen plaats.⁵⁵ Het is noemenswaardig hoeveel vrouwen deze foutieve aansprekingen wegzetten als ‘niet erg’. Dat zegt iets over het besef van sommigen over de genderproblematiek. Heel wat emeritae beseften tijdens hun carrière niet dat het als vrouw moeilijker was om te overleven binnen de academische wereld. Voorgaande ‘opmerkingen’ waren slechts het topje van de ijsberg. Meerdere vrouwelijke professoren kregen doorheen hun carrière opmerkingen omwille van hun vrouw-zijn, soms zelfs seksistische commentaar. Een respondent vertelde over haar aanwerving aan de universiteit. Haar mannelijke tegenkandidaat voor de functie moest legerdienst doen en werd daardoor niet aangenomen. Zij kreeg de job maar haar diensthoofd maakte de volgende opmerking:

*“Het is spijtig dat de andere naar het leger moet en je mag mij dat niet kwalijk nemen maar volgens mij zijn vrouwen veel afwezig op hun werk.”*⁵⁶

⁵³ Interview met Gilberte Schuyten door Lore Goovaerts, 1 maart 2016, Gent.

⁵⁴ Interview met Yvette Merchiers door Lore Goovaerts, 21 januari 2016, Gent.

⁵⁵ M. Van Haegendoren, E. Valgaeren en S. Noelanders, *Gezocht: professor (V). Een onderzoek naar vrouwen in de academia*, pp. 6-7.

⁵⁶ Interview met Els De Bens door Lore Goovaerts, 18 februari 2016, Zwijnaarde.

Een respondent vertelde over een professor die verschillende keren agressief-seksuele opmerkingen maakte tegen haar.

“Hij kwam naar mij toe en hij was zeer agressief-provocerend-seksueel. Dan heb ik op mijn tong gebeten en gewoon vriendelijk geantwoord. Hij heeft dat een tweede keer gedaan op dezelfde manier, dan heb ik het nog eens laten voorbijgaan. De derde keer heb ik heel heftig gereageerd, en het was gedaan. Ik was aanvaard. Ik denk dat hij wou kijken hoever hij mij kon drijven.”⁵⁷

Seksistische opmerkingen tegen vrouwen bleken geen uitzondering te zijn in universitaire milieus. Heel wat andere respondenten vertelden gelijkaardige verhalen. Een vrouwelijke professor die één keer in de maand een dag afwezig was omwille van vergaderingen met Nederlandse collega's, kreeg op haar dienst te horen *‘dat ze weer eens haar maandstonden zal hebben’*.⁵⁸ Een andere respondent vertelde over een benoemingsprocedure om haar diensthoofd op te volgen. Er waren drie mannelijke kandidaten en twee vrouwelijke kandidaten, waaronder zij. Het selectiecomité bestond uit mannelijke professoren die zij ook kende.

“Een bepaalde prof zei: “hoe ga je dat doen als er een conflict is op uw dienst, ga je dan niet beginnen wenen ofzo?” Dus eigenlijk een zeer seksistische opmerking. (...) Zo'n dingen waren er wel af en toe. (...) Je had professoren die echt male chauvinist waren.”⁵⁹

Dat dit soort opmerkingen het er voor vrouwelijke professoren niet gemakkelijker op maakte tijdens hun carrière, mag duidelijk zijn. Hoewel deze tegenkanting er voor mijn respondenten niet toe leidde dat ze de universiteit verlieten, kan dat voor heel wat andere vrouwelijke onderzoekers wel het geval geweest zijn. Uit onderzoek blijkt dat een groter percentage vrouwelijke onderzoekers en (hoofd)docenten de universiteit verlaten dan mannen. Vrouwen zijn oververtegenwoordigd in de uitstroom uit universiteiten. Een veel voorkomende oorzaak van het vertrek van vrouwen uit de academische wereld is onvrede met de werksituatie. Portegijs toont voor Nederlandse universiteiten aan dat deze onvrede veroorzaakt wordt doordat vrouwelijke onderzoekers zich vaak niet thuis voelen

---

⁵⁷ Interview met Yvette Merchiers door Lore Goovaerts, 21 januari 2016, Gent.

⁵⁸ Interview met Margarita Craen door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Gent.

⁵⁹ Interview met Myriam Van Moffaert door Lore Goovaerts, 22 maart 2016, Sint-Martens-Latem.

in universitaire milieus.⁶⁰ Onder andere opmerkingen en tegenkanting van mannelijke collega's zijn hier verantwoordelijk voor.

5.1. *Impliciete of expliciete tegenkanting?*

Naast opmerkingen en commentaar werden mijn respondenten gedurende hun carrière meerdere malen geconfronteerd met andere vormen van tegenkanting en moeilijkheden omwille van hun vrouw-zijn, zowel op impliciet als op expliciet niveau. Een eerste categorie van expliciete tegenwerking is de vaststelling dat heel wat respondenten aan het begin van hun carrière geweigerd werden bij bepaalde proffen of diensten om te doctoreren omwille van hun geslacht. Een respondent vertelde dat ze zich wilde specialiseren in een bepaald medisch vakgebied. Op deze medische dienst kreeg ze te horen: *“juffrouw, wij nemen hier geen vrouwen aan”*.⁶¹ Zonder ook maar te kijken naar haar wetenschappelijke competenties en kwaliteiten, werd ze meteen afgeschreven omwille van haar geslacht. Zij koos daardoor voor een andere specialisatie. Nog andere respondenten werden geweigerd als doctoranda bij bepaalde professoren. Zij moesten een andere promotor zoeken om aan een doctoraat te kunnen beginnen. Verschillende emeritae hadden daarnaast het gevoel dat mannen makkelijker bevorderd werden dan vrouwen. Vrouwelijke onderzoekers en professoren moesten zich volgens een aantal respondenten meer bewijzen tijdens sollicitatiegesprekken dan mannen. Een vrouw moest zich volgens een respondent dubbel zo hard inzetten dan een man om op eenzelfde manier gewaardeerd te worden.⁶² Volgende citaten illustreren:

*“Maar het is wel zo dat bij bevorderingen dat men, ja als er daar 10 mannen staan en er staat 1 vrouw, dan neemt men een man. Ik heb dat nooit echt zo aangevoeld toen, maar dat was wel zo. Ja, wie moest beoordelen? Een man! Ja! (lacht).”*⁶³

“Als ik thuiskwam van een vergadering, dan zei ik soms: ‘verdorie als ik iets zeg, wordt dat precies niet opgenomen en als een man die gedurende heel de vergadering niets heeft gezegd, herhaalt wat ik heb gezegd, dan wordt er gezegd: amai, dat is een schitterend idee collega.’ Ik vond dat je

---

⁶⁰ W. Portegijs, ‘Geef mijn portie maar aan Fikkie.’ Redenen voor het vrijwillig vertrek van vrouwelijke wetenschappers’, in B. Van Balen en A. Fischer (eds.), *De universiteit als modern mannenklooster*, Amsterdam, 1998, pp. 66-71.

⁶¹ Interview met Margarita Craen door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Gent.

⁶² Interview met Antonia Aelterman door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Destelbergen.

⁶³ Interview met Christine Iserentant door Lore Goovaerts, 19 februari 2016, Gent.

je als vrouw dubbel zo hard moest inzetten om gewaardeerd te worden dan als man."⁶⁴

Er werd blijkbaar meer geluisterd naar mannen tijdens vergaderingen, ook al zeiden ze hetzelfde als hun vrouwelijke collega's. Deze vaststellingen kunnen gelinkt worden aan het mechanisme van 'statistische discriminatie'. Dit mechanisme houdt in dat leidinggevend (en dus professoren en promotoren) het verwachte gedrag van een individuele man of vrouw inschatten op basis van het verwachte gedrag van vrouwen en mannen in het algemeen. Van vrouwen verwacht men dat zij in het algemeen minder ambitieus zijn dan mannen, vaker hun werk op de tweede plaats zetten en sneller geneigd zijn dan mannen om hun baan op te geven wanneer het werk van hun partner of echtgenoot dat noodzakelijk maakt. Wanneer het gaat over benoemingen van vrouwen of het aannemen van vrouwen, zullen bij leidinggevend veel sneller vragen opkomen als: 'kunnen we wel echt op haar rekenen?' en 'zal ze er wel echt voor gaan?'"⁶⁵ Als een vrouwelijke kandidaat dan toch aangenomen of benoemd wordt, zal ze extra hard moeten bewijzen dat dit verwachte gedrag niet klopt in haar geval. Een vrouw moet zich daardoor meer bewijzen dan een man. De interviews tonen aan dat dit mechanisme ook in omgekeerde richting kan werken. Een vrouw getuigde dat haar diensthoofd net liever vrouwen als assistenten had, aangezien zij volgens hem minder competitief zijn.

*"Hij deed het graag zelf allemaal. Voor mij niet gelaten hé, ik had niet die ambitie om de eerste viool te gaan spelen. (...) Ik vermoed dat hij altijd graag een vrouw had als assistente, juist omdat die minder – hoe zou ik zeggen, ambities hebben. (...) Hij had dan zijn volle vrijheid. Hij werd niet iedere keer gepusht of hij had niet het gevoel van dat iemand een stuk van zijn opdracht wou hé."*⁶⁶

Het citaat maakt duidelijk dat haar diensthoofd van mening was dat mannen veel competitiever en ambitieuzer zijn. Mannen zouden wel met hem concurreren en meedingen naar zijn opdrachten. Hoewel zij dit niet zo aanvoelde, gaat het hier in sé wel om impliciete discriminatie. Heel wat vrouwen werden geconfronteerd met tegenkating op meer impliciet vlak. Een respondent richtte tijdens haar loopbaan een initiatief op om het aantal publicaties onder de assisten-

---

⁶⁴ Interview met Antonia Aelterman door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Destelbergen.

⁶⁵ A. van Doorne-Huiskens, 'Vrouwen aan de top', p. 32.

⁶⁶ Interview met Rita Hamerlynck door Lore Goovaerts, 9 maart 2016, Melle.

ten te stimuleren. Elke week kwam deze groep samen en gaf men voordrachten. Op basis van deze vergaderingen publiceerden de assistenten samen *working papers*. Na een bepaalde periode besliste de faculteit om dit initiatief formeel vast te leggen en te officialiseren. Vandaag bestaat dit initiatief nog steeds. Hoewel zij de stichtster was van deze groep, kreeg een mannelijke assistent de officiële leiding.

“Dat heb ik mij wel afgevraagd: ‘zouden ze dat met een man gedaan hebben?’ Had een man dat opgericht, was dat bijna evident geweest dat hij de leiding zou gekregen hebben.”⁶⁷

Deze impliciete vormen van tegenkanting lijken misschien geen ophef waard, maar deze subtiele discriminatie kon wel degelijk een groot effect hebben op de loopbanen van vrouwelijke academici. Vercoutere bewijst dat subtiele vormen van discriminatie ook vandaag nog schering en inslag zijn in academische milieus. Stereotype denkbeelden beïnvloeden de beoordeling van vrouwelijke wetenschappers op een negatieve manier, waardoor zij minder kans maken op het verwerven van projecten en fondsen. Deze denkbeelden, zoals het idee dat vrouwen met kinderen zich minder zullen inzetten voor hun wetenschappelijk werk, zijn subtiele vormen van discriminatie en spelen vooral een rol bij kleinere beslissingen. ‘Wat maakt het dan uit?’, zou men durven denken. Een wetenschappelijke carrière is net gestoeld op vele dergelijke kleine beslissingen. De cumulatie van deze beslissingen – ook al is er maar in kleine mate sprake van *gender bias* – heeft grote effecten op de carrière van vrouwelijke wetenschappers op lange termijn.⁶⁸ Daarnaast gaven verschillende respondenten aan moeilijkheden gehad te hebben met bepaalde mannelijke collega’s. Omwille van anonimiteit wil geen enkele respondent verder ingaan op deze kwesties. Hoewel ik jammer genoeg geen voorbeelden kan geven, tonen deze bevindingen wel aan dat verschillende mannen niet bepaald happig waren op de komst van vrouwelijke professoren aan de UGent.

Een laatste categorie van ‘tegenkanting’ kan geplaatst worden onder de loonkloof tussen mannen en vrouwen. Een respondent vertelde dat ze veel minder verdiende dan haar man die hetzelfde werk deed. Ook zijn pensioen is een stuk hoger dan het hare.⁶⁹ Een andere respondent getuigde dat ze gedurende haar eerste jaren aan de universiteit niet betaald werd omdat ze een vrouw was. Pas na

⁶⁷ Interview met Huguette Reynaerts door Lore Goovaerts, 18 maart 2016, Vresse-sur-Semois.

⁶⁸ K. Vercoutere, *Wetenschappelijke onderzoek en de genderproblematiek*, p. 48.

⁶⁹ Interview met Margarita Craen door Lore Goovaerts, 27 januari 2016, Gent.

anderhalf jaar werd ze halftijds betaald – hoewel ze voltijds werkte. Een hele poos later kreeg ze een voltijdse verloning. Haar promotor wou zeker zijn of ze het wel ‘goed zou doen’ aangezien haar voorgangster ook een vrouw was die twee kinderen had gekregen. Haar drie mannelijke collega-assistenten werden wel vanaf het begin voltijds betaald.⁷⁰ Een vrouw met kinderen was blijkbaar niet toegewijd genoeg aan haar werk. Deze twee voorbeelden van de loonkloof tussen mannen en vrouwen zijn evenwel de enige gevallen die naar voor kwamen tijdens de interviews. Het M/V Rapport van de Universiteit Gent maakt geen melding van het bestaan van een loonkloof in de meest recente periode. Historisch gezien kan het natuurlijk mogelijk zijn dat er een verschillende verloning bestond voor mannen en vrouwen. Door het gebrek aan literatuur en cijfers over deze kwestie is het moeilijk om een definitief oordeel te vellen. Het voorbeeld van de respondenten toont evenwel aan dat er sprake moet geweest zijn van dergelijke gevallen. Vooral in het laatste geval is er sprake van financiële segregatie én expliciete discriminatie.

Ook vandaag blijkt impliciete tegenkanting en discriminatie nog steeds aanwezig te zijn aan de UGent. In een interview met De Standaard getuigt rector Anne De Paepe over deze subtiele vormen van seksisme.

“Je ziet het in honderd-en-een dingen. Mannelijke collega’s die sneller aangesproken worden om voor een positie te gaan, vanuit het vooroordeel dat de vrouw ‘het wel niet zal kunnen combineren met haar gezin’. (...) En er is nog intimidatie. Mannetjesputters die denken vrouwen te mogen commanderen.”⁷¹

De Paepe stelt bovendien dat het evenwicht vinden tussen werk en gezin nog steeds als een exclusief probleem voor de vrouw beschouwd wordt. Vrouwen moeten hiervoor de nodige ondersteuning krijgen, zodat deze taken makkelijker kunnen gecombineerd worden.⁷²

Tot slot is het van groot belang aan te stippen dat – hoewel bovenstaande verhalen het tegendeel bewijzen – heel wat respondenten niet beseffen of beseften dat ze tegengewerkt werden als vrouw. Zoals hierboven al aangegeven werd, deden heel wat emeritae opmerkingen en commentaar af als ‘niet erg’. De meesten beantwoordden de vraag ‘hebt u als vrouw ooit tegenkanting ondervonden doorheen uw carrière?’ negatief. Zo goed als iedereen gaf aan dat ze als vrouw nooit

---

⁷⁰ Interview met Marie Geerts door Lore Goovaerts, 29 februari 2016, Gent.

⁷¹ T. Ysebaert, “Onze aula’s zijn nog te blank”, *De Standaard*, 23 mei 2016.

⁷² T. Ysebaert, “Onze aula’s zijn nog te blank”, *De Standaard*, 23 mei 2016.

moeilijkheden ondervonden van hun werkomgeving. Enkel als ik tijdens de interviews op een meer subtiel niveau peilde naar eventuele tegenkanting, doken bovenstaande verhalen op. Of men beantwoordde de vraag naar tegenkanting met 'nee' en vertelde dan wat men zelf een 'anekdote' noemde. De respondenten stelden deze verhalen als zeer 'anekdotisch' en sporadisch voor. Zo vertelde een vrouwelijke professor dat ze kandidaat was om lid te worden van de redactieraad van een bepaald tijdschrift. Zij werd evenwel niet gekozen omdat ze liever een man wilden. Meteen vertelde ze erbij dat dat haar eigenlijk niet kon schelen en dat het niet erg was. Daarna ging ze gewoon door over het feit dat ze als vrouw nooit tegenkanting ondervonden had in haar werk. De anekdote over de redactieraad werd afgeschilderd als 'onbelangrijk'.⁷³ Toch hebben deze 'anekdotes' naar mijn mening een grotere impact dan ze zelf kunnen inschatten. Zoals ik al aangaf, kunnen deze problemen en moeilijkheden de reden zijn van de grotere uitstroom van vrouwen aan universiteiten.⁷⁴ Een respondent gaf zelf ook toe dat ze de moeilijkheden die op haar pad kwamen als vrouw nooit beseft heeft. Op de vraag of ze geen moeilijkheden ondervond op haar dienst als enige vrouw, antwoordde ze:

“Ik heb daar eigenlijk nooit veel problemen – of problemen beseft, zo zal ik het formuleren. (...) Ik heb het op dat ogenblik nooit echt aangevoeld dat ik achteruitgestoken werd of zo. Ik was te braaf. Achteraf heb ik dat wel beseft hé, en later.”⁷⁵

Verskillende emeritae gaven aan dat ze de gewoonte hebben om 'slechte dingen' te vergeten. Ook aan andere universiteiten stellen vrouwelijke onderzoekers en hoogleraren dat ze weinig of geen tegenkanting ondervonden hebben. Dat is bijvoorbeeld het geval aan de Universiteit van Amsterdam.⁷⁶ De perceptie van vrouwelijke professoren – en vrouwen in het algemeen – over tegenkanting en discriminatie op het werk, blijkt nog maar weinig onderzocht te zijn. In studies peilt men vooral naar de gevallen van tegenwerking zelf maar veel minder naar de perceptie en mening van de vrouwen zelf over deze kwesties. Deze perceptie is juist extreem boeiend: het zegt enorm veel over de mentaliteit van vrouwelijke professoren in verband met genderkwesties. Er is meer onderzoek nodig naar de indruk en het gevoel van vrouwen in verband met de genderproblematiek.

---

⁷³ Interview met Hilde Symoens door Lore Goovaerts, 24 februari 2016, Gent.

⁷⁴ W. Portegijs, "Geef mijn portie maar aan Fikkie.", p. 71.

⁷⁵ Interview met Christine Iserentant door Lore Goovaerts, 19 februari 2016, Gent.

⁷⁶ M. Baranelli et al., *Geachte promovenda, 100 jaar promoverende vrouwen aan de Universiteit van Amsterdam*, p. 99.

Bovenstaande uiteenzetting doet vermoeden dat de meerderheid van de emeritae zich niet bepaald feministisch opstelde doorheen hun carrière. Het belang van diepgaander onderzoek naar perceptie schuilt net in het feit dat het veel kan blootgeven over hun houding en mentaliteit ten opzichte van de genderproblematiek, emancipatie en feminisme. Het feit dat heel wat respondenten die tegenwerkt werden, weinig belang hechtten aan deze tegenkanting, kan betekenen dat zij zich niet geroepen voelden om vrouwenemancipatie aan de UGent te verdedigen of zich op te stellen als rolmodel voor jonge vrouwen.

6. Conclusie: het glazen plafond doorbroken?

Dit artikel wierp licht op de moeilijkheden waar vrouwelijke professoren – ook al leken ze het glazen plafond doorbroken te hebben – nog steeds mee kampten. Naar mijn mening bestonden er voor vrouwelijke professoren kleine en subtiele barrières die ervoor zorgden dat ze minder ‘succesvol’ waren dan hun mannelijke collega’s. Het glazen plafond was daardoor nog lang niet doorbroken. Hoewel deze vrouwen er allen in slaagden om op te klimmen op de academische ladder, werden zij geconfronteerd met allerlei hindernissen waar hun mannelijke collega’s niet mee te maken kregen. Er was niet één groot struikelblok voor vrouwelijke professoren aan de UGent tijdens de tweede helft van de 20e eeuw. Het waren net heel veel kleine struikelblokjes die gedurende de hele carrière een rol speelden. Op individueel vlak leken deze belemmeringen niet eens de moeite of waren ze zelfs moeilijk om bewust op te merken. Dat verklaart ook waarom zoveel respondenten er zich niet bewust van waren dat ze, hoe subtiel ook, op verschillende vlakken tegenwerkt werden. Toch was het net de optelsom van al deze kleine, onbewuste vormen van tegenkanting dat vrouwelijke professoren minder succesvol maakte. Met ‘succesvol’ doel ik hier niet op de kwaliteit van hun wetenschappelijk werk of hun academische verwezenlijkingen. Het begrip verwijst hier naar het academische niveau, de toegang tot netwerken, het zetelen in bestuursraden etc. Op al deze vlakken behielden mannelijke professoren het overwicht.

Een mentaliteitswijziging, zowel bij vrouwen zelf als aan de hele universiteit is naar mijn mening noodzakelijk om het glazen plafond verder te doorbreken. Uit de interviews bleek immers dat verschillende respondenten negatief staan ten opzichte van genderquota en feminisme. Zij wilden zich niet opstellen als rolmodel voor jonge vrouwen en koppelden dit aan een eerder antifeministische ingesteldheid. Op de vraag of ze zich als rolmodel opstelde voor vrouwen, antwoordt een respondent bijvoorbeeld het volgende: *“Wat ik heel belangrijk vond, ik wilde*

*geen rolmodel zijn van het feminisme.*⁷⁷ Hoewel ik niet peilde naar haar houding tegenover het feminisme, legde ze toch zelf deze link. Andere respondenten vertelden gelijkaardige dingen. Deze vrouwen wilden zich niet associëren met het feminisme of het bereiken van gendergelijkheid aan de UGent. Het weigeren van de functie van rolmodel is een duidelijke weerspiegeling van de eigen mening ten opzichte van genderkwesties.

Deze afkerige houding tegenover het feminisme lijkt eerder paradoxaal en nefast voor het streven naar een genderevenwicht aan universiteiten. Vrouwen zoeken veel minder steun bij elkaar dan hun mannelijke collega's. Een meer feministische ingesteldheid zou het publiek en het universitaire establishment alert maken voor de problemen waar vrouwen mee geconfronteerd werden (en worden). Vrouwen zouden voor elkaar moeten opkomen en op die manier eigen netwerken kunnen uitbouwen. Een mentaliteitswijziging bij vrouwen zelf is dus zeker aangewezen, al kunnen ook vragen gesteld worden bij de oorzaken van de ingesteldheid van mijn respondenten. Naar mijn mening was het toch vooral de cultuur van de UGent zelf die bepaalde hoe vrouwen zich gedroegen en hoe ze zich opstelden. Die cultuur bleek geënt op mannelijke waarden en dat blijkt vandaag nog steeds het geval te zijn. Vrouwen moesten zich aanpassen en zich inschrijven in deze mannelijke organisatiecultuur. Een feministische ingesteldheid was hierin logischerwijs geen gemakkelijke opgave. Het recente beleidsplan Gender van de UGent legt dan ook de nadruk op een verandering van de *managementscultuur*. Die moet veranderen naar een cultuur waarin zowel met vrouwelijkheid als met mannelijkheid verbonden eigenschappen tot hun recht komen.⁷⁸

Dat de UGent gedurende zeer lange tijd een mannenbastion was, staat vast. Langzamerhand worden de barsten in het glazen plafond duidelijk zichtbaar, maar toch is er nog veel werk aan de winkel. Diegenen die van mening zijn dat het slechts een kwestie van tijd is vooraleer voldoende vrouwen aan de top komen, zullen na het lezen van dit artikel hun standpunt moeten herzien.

---

⁷⁷ Interview met Maria Grypdonck door Lore Goovaerts, 17 februari 2016, Gent.

⁷⁸ S.n., 'Beleidsplan Gender – UGent', p. 12.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Jan Art (1947) is ere-gewoon hoogleraar geschiedenis UGent. Hij publiceerde over kerk- en cultuurgeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw en was jarenlang voorzitter van de redactieraad van het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis.

Daan Declercq is historicus (UGent) met een specialisatie in conservatie en restauratie (Raymond Lemaire International Centre for Conservation, KUL). Bij het Agentschap Onroerend Erfgoed werkt hij als erfgoedonderzoeker bouwkundig erfgoed in functie van beschermingen. Daarnaast is hij ook actief als freelance bouwhistoricus.

Ewoud Deschepper (1994) studeerde in 2016 af als Master of Arts in de Archeologie aan de Universiteit Gent. Sindsdien werkt hij als archeoloog bij SOLVA, een intercommunale voor ruimtelijke ontwikkeling en archeologie in Zuid-Oost-Vlaanderen. Ondertussen werkt hij ook aan een doctoraatsvoorstel omtrent vroegmiddeleeuwse landelijke nederzettingen in Kust- en Binnen-Vlaanderen. Zijn interesses liggen voornamelijk bij de middeleeuwse landelijke bewoning- en landschapsevolutie.

Lore Goovaerts (1994) studeerde in 2016 af in de opleiding geschiedenis aan de Universiteit Gent. Met haar masterscriptie: “Het glazen plafond doorbroken? De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de UGent, een *oral history* project”, kreeg ze de eervolle vermelding bij de Prijs voor het Gents Historisch Onderzoek, de eervolle vermelding bij de DiverGent Scriptieprijs en won ze de Johanna Naberprijs. Momenteel rondt ze haar master in de algemene economie aan de Universiteit Gent af.

Sofie Marchand (1986) studeerde Ingenieurswetenschappen: architectuur aan de KULeuven (2004-2009) en Kunstwetenschappen aan de UGent (2012-2016). Haar masterproef over de muurschilderingen van de Gentse Aula Academica werd bekroond met de Prijs van het Gentse Historische Onderzoek (2016). Sofie werkte enkele jaren als architect bij o.a. architectenbureau Bart Dehaene. Momenteel werkt ze als medewerker databeheer bij het agentschap Onroerend Erfgoed, waar ze hoofdzakelijk instaat voor de GIS-actualisatie van de inventaris bouwkundig erfgoed.

Annelies Somers (1984) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent en Archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel. In 2016 verdedigde ze haar proefschrift over de Gentse Sint-Niklaaskerk en het Sint-Veerlekapittel, een onderzoek dat werd uitgevoerd binnen het Rijksarchief Gent, met steun van het Federaal Wetenschapsbeleid (BELSPO).

Eline Stoop (1990) is in 2016 afgestudeerd als Master in de Kunstwetenschappen. Tevens heeft zij een masterdiploma in de Toegepaste Economische Wetenschappen behaald. Momenteel is zij bezig met het voorbereiden van een doctoraatsaanvraag over de paradoxale houding van de modernisten tegenover behangpapier. Het artikel voor de Handelingen van de MGOG is haar eerste publicatie.

Josie Vranken (1994) studeerde van 2012 tot 2016 aan de Universiteit Gent en behaalde in 2016 de graad Master of Arts in de Geschiedenis met grote onderscheiding. Deze eerste publicatie is een herwerking van haar masterscriptie, die begeleid werd door promotoren Gerrit Verhoeven en Anne-Laure Van Bruaene.

Els Vyncke (1992) is alumna van de Universiteit Gent, waar ze zowel haar rechtenopleiding (2010-2015) als de master-na-masteropleiding notariaat (2015-2016) genoten heeft. Voor haar masterproef in de rechtenopleiding kreeg ze een eervolle vermelding bij de Prijs van het Gentse Historische Onderzoek van de MGOG. Haar thesis in het notariaat won de prijs van de stichting Oost-Vlaams notariaat voor de beste masterproef in het notariaat. Ze werkt nu als notarieel jurist voor de geassocieerde notarissen Herinckx en Devos te Brussel.

Uitgaven van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent

Volgende uitgaven zijn nog voorradig en kunnen worden besteld bij prof. dr. A.-L. Van Bruaene of via de website. Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

HANDELINGEN, jaarlijks tijdschrift

I – 1944 tot en met LXVII – 2013 (nieuwe reeks)

De Handelingen zijn online te consulteren op de website van de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent.

VERHANDELINGEN, boekenreeks van de MGOG

13. K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), € 10.
14. J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 10.
15. M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (1990), € 10.
16. P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580): ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen* (1990), € 10.
17. M. CHERRETTÉ, *Historische ontwikkeling van de instellingen in het Land van Aalst tijdens Middeleeuwen en moderne tijden, inzonderheid van het landscollege* (1992), € 5.
18. M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij – Indices op de Handelingen* (1993), € 10.
19. V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders (1200-1500): chronicles written independently from Flandria Generosa* (1993), € 10.
20. K. DEVOLDER, *Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad (1830-1914)* (1994), € 15.
21. H. CAILLIAU, *Soo geluckigh als een beggijn: het begijnhof OLV-Ter Hooie te Gent (1584-1792)* (1995), € 10.
22. A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de-16de eeuw)* (1998), € 15.
23. H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid: het Gentse meisjesonderwijs tijdens het Ancien Regime* (1998), € 10.
24. L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk (1480-1520): een sociaal-topografische reconstructie* (1999), € 15.

25. K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de Contrareformatie (1598-1795)* (2000), € 15.
26. J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
27. S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 15.
28. J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 30.
29. J. BACKS, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* (2003), € 20.
30. K. LAMONT, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck: een ideeën- en mentaliteitshistorische studie op basis van zijn kroniek, Van die beroerlike tijden...* (2005), € 20.
31. W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (2007), € 20.
32. M. MERTENS, *Een liberale zuil in Gent? Aspecten van het Gentse (georganiseerde) liberalisme tijdens het interbellum* (2008), € 15.
33. L. VANDERSTEENE, *De Geschiedenis van de Rechtenfaculteit van de Universiteit Gent. Van haar ontstaan tot de Tweede Wereldoorlog (1817-1940)* (2009), € 20.
34. H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet. Stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen* (2012), € 25.
35. T. VAN HAVERE, *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)* (2015), € 25.
36. J. SCHEERDER, J. DECAVELE, G. JANSSENS, *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567* (2016), € 20.

HISTORISCHE MONOGRAFIEËN VLAANDEREN, boekenreeks uitgegeven in samenwerking met het ‘Genootschap voor Geschiedenis te Brugge’

1. F. BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel, ca. 1350 – ca. 1500* (2011), € 30.
2. J. HAEMERS, *De strijd om het regentschap over Filips De Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)* (2014), € 30.